Warwick Ball

AVRUPA'DAKİ ASYA VE BATI'NIN ŞEKİLLENİŞİ CİLT 1

Arabistan'dan Öteye

Fenikeliler, Araplar ve Avrupa'nın Keşfi

İngilizce'den Çeviren: Ahmet Aybars Çağlayan

AYRINTI

HİSTORİA AYRINTI

Arap tarihinin çoğunlukla İslamiyet'le başladığı varsayılır. Oysa Arap tarihinin binyıllarca öncesine dayanan, Avrupa tarihi ve kimliğiyle iç içe gelişen uzun bir geçmişi vardır. Nitekim Arapların ataları Fenikeliler MÖ birinci binyılın başlarında İngiltere ve Batı Afrika kıyılarına keşif seferleri düzenledikleri gibi İspanya, Sicilya ve Kuzey Afrika'da koloniler kurmuşlardı. Dolayısıyla Fenikeliler ve Araplar, hem Avrupalı hem de Asyalı yanları bulunan Avrupa tarihinin bir parçasını meydana getirirler. Avrupa'yı Avrupa yapan da tarihinin bu özelliğidir.

Arabistan'dan Öteye Arapların yanı sıra diğer Sami halk ve kültürlerin "Batı Uygarlığı" üzerindeki etkilerini anlatan mükemmel ve aydınlatıcı bir incelemedir. "Doğu" / "Orta Doğu" kökenli çeşitli halk ve kültürlerin "Batı'da" bıraktıkları izlerin ele alındığı dört ciltlik "Avrupa'daki Asya ve Batı'nın Şekillenişi" adlı dizinin de ilk cildidir. Bazı hatırı sayılır araştırmacılar dahil çok sayıda insan, Batı uygarlığının kendi kendini yarattığı kanısıyla hareket etmekte, Batı'yı şekillendirmekte önemli rol oynayan ama Avrupa dışından gelen uygarlıkların mirasını dikkate almamaktadır. Ne yazık ki öteki sayılan bu kültürlerin felsefe, tarih yazıcılığı, hukuk, siyasa, matematik, fen ve diğer yüksek kültür unsurlarına katkıları görmezden gelinmiş, bunlar sadece Avrupa'nın eserleri sayılmıştır.

Warwick Ball bu incelemesinde Arap tarihine özgün ve kışkırtıcı ama aynı ölçüde ikna edici bir bakış açısıyla yaklaşmaktadır. Onun zihninde canlandırdığı Arap halifesiyle Roma imparatoru imgeleri alışılageldiklerimizden çok farklıdır. Halife sarı saçlı mavi gözlü, Roma imparatoru da Suriye'deki bir taşra kasabası şeyhinin oğludur. İlki onuncu yüzyılda Endülüs'e hükmeden, Arap tarihinin en önemli emirlerinden Halife III. Abdurrahman'dır. Diğeriyse üçüncü yüzyılda Roma'nın bininci kuruluş yıldönümünü kutlayan İmparator Arap Philippus'tur. Aynı zamanda hem Avrupalı hem de Arap olan bu iki tarihi şahsiyet, binlerce yıla yayılan ortak bir tarihin çapraşıklığını, Avrupa'nın Arabistan ve Yakındoğu'yla ne kadar iç içe geçtiğini göstermektedir.

AYRINTI YAYINLARI • HİSTORİAAYRINTI
ISBN: 978-975-539-787-0

23 TL

WARWICK BALL

Warwick Ball Avustralya doğumlu, Orta Doğu uzmanı bir arkeologdur. Ürdün, İran, Irak, Suriye ve Afganistan'da kazılara katılmış, çoğunu yönetmiş ve bu alanda birçok kitaba imza atmıştır. Bu kitaplardan biri, günümüzde güvenlik nedeniyle görülmesi çok zor olan Afganistan'daki önemli arkeolojik alanların anlatıldığı, *The Monuments of Afghanistan, History, Archeology and Architecture* adlı kitabıdır. Ayrıca, *Asia in Europe and the Making of the West* adıyla dört ciltlik bir dizi hazırlamıştır. Bu dizinin tamamı Ayrıntı Yayınları tarafından yayımlanacaktır. Dizinin kitapları şunlardır:

Out of Arabia: Phoenicians, Arabs, and the Discovery of Europe
[*Arabistan'dan Öteye: Fenikeliler, Araplar ve Avrupa'nın Keşfi*]
Towards One World: Ancient Persia and the West
["Tek Dünyaya Doğru: Antik İran ve Batı"]
Sultans of Rome: the Turkish World Expansion
["Roma'nın Sultanları: Türklerin Dünyaya Yayılışı"]
The Gates of Europe: the Eurasian Steppe and Europe's Border
["Avrupa'nın Geçitleri: Avrasya Stepleri ve Avrupa'nın Sınırı"]

Ayrıntı: 754
HistoriaAyrıntı Dizisi: 9

Arabistan'dan Öteye
Fenikeliler, Araplar ve Avrupa'nın Keşfi
Avrupa'daki Asya ve Batı'nın Şekillenişi: (Cilt 1)
Warwick Ball

Kitabın Özgün Adı
Out Of Arabia
Phoenicians, Arabs and the Discovery of Europe

İngilizce'den Çeviren
Ahmet Aybars Çağlayan

Yayıma Hazırlayan
Emrah Arıcılar

Son Okuma
Ceren Ataer

Out of Arabia: Phoenicians, Arabs, and the Discovery of Europe Copyright © Warwick Ball 2009

Bu kitabın Türkçe yayım hakları
Ayrıntı Yayınları'na aittir.

Kapak Tasarım
İnci Batuk

Kapak Düzeni
Gökçe Alper

Dizgi
Hediye Gümen

Baskı
Kayhan Matbaacılık San. ve Tic. Ltd. Şti.
Davutpaşa Cad. Güven San. Sit. C Blok No.: 244
Topkapı/İst. Tel.: (0212) 612 31 85
Sertifika No.: 12156

Birinci Basım: İstanbul, *2014*

Baskı Adedi *1000*

ISBN 978-975-539-787-0
Sertifika No.: 10704

AYRINTI YAYINLARI
Basın Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti.
Hobyar Mah. Cemal Nadir Sok. No.:3 Cağaloğlu – İstanbul
Tel.: (0212) 512 15 00 Faks: (0212) 512 15 11
www.ayrintiyayinlari.com.tr & info@ayrintiyayinlari.com.tr

Avrupa'daki Asya ve Batı'nın Şekillenişi
Cilt 1

Arabistan'dan Öteye

Fenikeliler, Araplar ve Avrupa'nın Keşfi

Warwick Ball

AYRINTI

HistoriaAyrıntı Dizisi

Sultanlar Zamanında Hıristiyanlık ve İslam I
F. W. Hasluck

Tarihçi ve Toplumsal Hareket
Georges Haupt

Savaş Alanı Olarak Tarih
XX. Yüzyılın Zorbalıklarını Yorumlamak
Enzo Traverso

İngiltere'de Emekçi Sınıfların Durumu
Kişisel Gözlemlerden ve Otantik Kaynaklardan
Friedrich Engels

Cihan Harbine Doğru Türkiye
Kişisel Gözlemlerden ve Otantik Kaynaklardan
Parvus Efendi

Bir Yeniçerinin Hatıraları
Konstantin Mihailoviç

Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalist Hareketler
George Haupt & Paul Dumont

Sultanlar Zamanında Hıristiyanlık ve İslam II
F. W. Hasluck

Doğudaki ve batıdaki gezgin meslektaşlara

İçindekiler

Harita Listesi 8
Resim Listesi 9
Diziye Giriş 15
Teşekkür 17
Önsöz: Şaşmış Bir Pusula 19
1 Avrupa'mn Keşfi 36
2 Yakındoğu'nun Uzakbatı'sı 47
3 Göz Kamaştıran Krallıklar 81
4 Roma'da Yarım Yüzyıllık Arap Saltanatı 124
5 Soyutun Etkisi 161
6 Muhammed, Şarlman ve Roma 177
7 Avrupa'daki Halifeler 194
8 Alplerin Karşı Yakası 210
9 Dünya Çapındaki Çekişme 221
10 Arap Gölü 241
11 Evrensel Bir Dünya 261
Kaynakça 275
Dizin 281

Harita Listesi

1. Fenikelilerin Akdeniz'e yayılışı (Moscati'ninki örnek alınarak 1965).
2. Antik Güney Arabistan krallıkları (Groom'unki örnek alınarak 1965).
3. Kuzey Arabistan krallıkları (Ball'unki örnek alınarak 2000).
4. Emevi Halifeliği.
5. Müslüman İspanya.
6. Müslüman İtalya ve Sicilya.
7. Güneydoğu Fransa, İsviçre ve Kuzey İtalya'daki Araplar.
8. Birinci, İkinci, Üçüncü ve Dördüncü Haçlı Seferleri'nin rotaları.
9. Hint Okyanusu'nda İslamiyet öncesi ticaret (Ball'unki örnek alınarak 2000).
10. Hint Okyanusu'ndaki Arap deniz ticareti (Chaudhuri'ninki örnek alınarak 1985).

Resim Listesi

1. Lübnan'da Fenikelilere ait Tsor [Sur] limanındaki kazı alanı. Yüzeydekiler daha çok Roma dönemi kalıntılarıdır.
2. Septimius Severus'un Tsor'u yeniden kurdurduğu zamanlardan kalma, adayı anakaraya bağlamak amacıyla Makedonyalı İskender'in yaptırdığı yol üzerine inşa edilmiş devasa hipodrom.
3. Sidon'daki liman. Mendirek üzerindeki Orta Çağ kalesiyle modern Lübnan liman tesislerinin perdelemesine rağmen liman Fenikeliler dönemindeki asıl şeklini korumaktadır.
4. Sidon'un iç kısmındaki Eşmun tapınağı. Kare şeklindeki kutak ön plandadır. Arka plandaki taraça duvarı Pers döneminden kalmadır. Kutağın kübik şekline dikkatinizi çekerim.
5. Kazılar sonucu ortaya çıkarılan Suriye'deki Fenike şehri Ugarit'in kalıntıları.
6. Kazılar sonucu ortaya çıkarılan Lübnan'daki Fenike limanı Byblos [Gebal]. Şehrin surları sağ taraftadır; sonradan yapılan Romen sütun dizisiyse arka plandadır.
7. Suriye'nin Amrit şehrindeki Fenike tapınağı. Ortadaki tunağın kübik şekline dikkatinizi çekerim.
8. Amrit'teki Fenike lahitleri.
9. Tunus'un dışındaki Kartaca kalıntıları. Geniş sütunlar Romalıların izlerini silmek için kasten antik Kartaca kalıntılarının üzerine inşa ettikleri forumun payandalarıdır. Arka plandaysa Fransızların on dokuzuncu yüzyıldan kalma Saint-Louis de Carthage katedrali bulunmaktadır.
10. Kazılar sonucu ortaya çıkarılan Kartaca'daki Pön donanma limanının gemi kızakları.
11. Kartaca *tofet*'inde çocukların kurban edilmelerini yansıtan steller.
12. Türkiye'deki antik Bitinya bölgesinde Hannibal'ın mezarının bulunduğu yer.
13. Kazılar sonucu ortaya çıkarılan Kartacalıların Tunus'taki antik Kerkouane şehri.
14. Kartacahlar döneminin Kerkouane şehri kalıntıları. Ön plandaki yunakla arka plandaki düzenli yerleşime dikkatinizi çekerim.
15. Yakın zamanda ortaya çıkarılmış Roma döneminden kalma, bir ihtimal ünlü hukuk okuluna ait antik Beyrut kalıntıları.

16. Bir Persepolis rölyefindeki Arap temsil heyeti –deve şöyle dursun, giysiler bugün bile Arapları simgelemektedir.
17. Yemen'deki antik Marib şehrindeki Awwam Tapınağı'nın [Maharam Bilqis] girişini oluşturan bir yekpare taş sırası.
18. Marib'deki Almakah Tapmağı'nın yekpare taşları. Başlıkların "kübik" şekline dikkatinizi çekerim.
19. Marib'deki ünlü baraj. Ön planda taşma savağı, arka plandaysa savak kapaklarından biri bulunmaktadır.
20. Mainlilerin Yemen'deki antik şehri Yathill, bugünkü adıyla Barakiş.
21. Marib yakınlarındaki Sirvah'da stilize edilmiş bir dağ keçisi frizi.
22. Lübnan'daki Baalbek şehrinin ünlü tapınaklar kompleksi. Arka plandaki sütun dizisi Iuppiter Heliopolitanus [Heliopolis Jüpiter'i] Tapınağı'nın parçası, sağdakiyse Bakhos Tapınağı denilen tapınaktır.
23. Baalbek'teki Emesa krallarından "Büyük Kral Samsigeramus'a" ithaf edilmiş yazıt.
24. Baalbek'teki Jüpiter Tapınağı'nın gösterişli bir şekilde süslenmiş avlusu.
25. Baalbek'teki Jüpiter Tapınağı'nın avlusu. Ayakta kalan tek sütun, bir ihtimal antik Fenike adetleriyle ilgili, tanrılara adanmış orijinal çifte sütundan biridir. Ön plandaki kitabede *IOMH* yazılıdır: Yani "Iuppiter Optimus Magnus Heliopolitanus" [Heliopolis Jüpiter'lerinin en iyisi ve en ulusu]
26. Uzakta ünlü kraliyet mezarlarının göründüğü Ürdün'deki antik Petra şehri.
27. Petra'daki eski tarz kaya mezarları.
28. Antik Petra şehrinin ana girişi el-Siq'teki tanrı Duşara ve eşleri tanrıçalar el-Uzza'yla el-Lât'ı temsil eden betil [kutsal taş].
29. Petra'nın girişindeki "tanrı blokları" denilen kaya kütleleri.
30. Nebatilerin Petra'dan sonra Suriye'deki başkentleri Bostra. Abidevi kemer görünüşte Romen tarzı olsa da sütun başlıkları Nebatilere özgüdür.
31. Eski adıyla Edessa, bugünkü Urfa şehrine hâkim bir tepeye inşa edilmiş kale ve üzerindeki çifte sütun.
32. Kutsal sayılan sazan balıklarıyla ünlü, aslında muhtemelen Atargatis kültünün parçası, "İbrahim'in balıklı gölleri" [Halilü'r Rahman ve Ayn-ı Zilha gölleri].
33. Suriye çölünde yer alan Palmyra şehrinin büyük Bel Tapınağı.
34. Arka planda kule mezarların ve çölün bulunduğu, Palmyra'daki ünlü sütun dizisinin başlangıcı.
35. Palmyra'daki Bel Tapınağı'nın avlusu.
36. Palmyra sokaklarındaki sütun dizilerinin kendilerine özgü heykel dirsekleri.
37. Romalılar tarafından Sergiopolis diye adlandırılan, Gassanilerin idare merkezleri olarak kullandıkları Kuzey Suriye'deki Resafa şehri.

38. İmparatorun doğum yerinde yaptırdığı muazzam yeni süslemeleri gösteren Libya'daki Leptis Magna şehrinin Septimius Severus Zafer Takı.
39. Septimius Severus Zafer Takı'nda tasvir edilen Severus imparatorluk ailesi. Ortadakiler sakallı haliyle Severus Septimius ve iki oğlu, Caracalla ve Geta'dır; Solda yer alan Iulia Domna'ysa onlara doğru bakmaktadır.
40. İmparator Septimius Severus'un Cezayir'deki Djémila Müzesi'nde sergilenen büstü.
41. Genç Caracalla'nın St. Petersburg'daki Ermitaj Müzesi'nde sergilenen büstü.
42. Yaşı ilerlemiş Caracalla'nın Berlin'deki Pergamon [Bergama] Müzesi'nde sergilenen büstü.
43. İmparator Elagabalus'un Libya'daki Kyrene Müzesi'nde sergilenen ancak ona atfedilmeyen büstü.
44. İmparatoriçe Iulia Soaemias'ın Antalya Müzesi'nde sergilenen büstü.
45. İmparator Arap Philippus'un St. Petersburg'daki Ermitaj Müzesi'nde sergilenen büstü.
46. Arap Philippus'un Suriye'deki doğum yeri Şehba. Resimde babasının anısına yaptırdığı "Philippeaum" [Philippus Anıt Mezarı/Tapınağı] görülmektedir.
47. Adını Tyne Nehri kıyısında yaşayan antik Arap cemaatinden alan, Newcastle yakınlarında South Shields'deki Roma kalesi Arbeia'nın kalıntıları.
48. Damaskoslu [Şam] mimar Apollodoros tarafından yapılan Traianus Forum'u.
49. Şam'daki Emevi Camii'nin avlusu.
50. Şam Kalesi.
51. Herakles Sütunları, günümüzdeki adıyla Cebelitarık Boğazı. İspanya'dan karşı kıyıdaki Fas'ın görünümü.
52. Onuncu yüzyıldan kalma *Qasba* veya Tarifa Kalesi. Mağribîlerin İspanya'ya ilk ayak basışlarının nişanı kale adını komutanlardan Tarif bin Malik'ten almıştır.
53. Cebelitarık Dağı veya Endülüs fatihi Tarık bin Ziyad'ın anısına hürmeten verilen adıyla Cebel–i Tarık [Tarık'ın Dağı].
54. Guadalquivir Nehri'ne bakan Kurtuba (Büyük) Camii'nin güney yanı. Ön planda Suriye'ye özgü bir *nâure* yani su dolabı görünmektedir.
55. Kurtuba (Büyük) Camii'nin dışı.
56. Kurtuba (Büyük) Camii'nin içi.
57. Halife III. Abdurrahman tarafından Kurtuba [Córdoba] dışında inşa ettirilen muazzam saray kompleksi Medinetü'z-Zehra.
58. Sevilla'daki [İşbiliye] La Giralda diye bilinen ve daha önce Muvahhidlerin yaptırdığı Cuma Camii'nin minaresi olan Sevilla Katedrali'nin çan kulesi.

59. Sevilla'nın [İşbiliye] Muvahhidler döneminde inşa edilen surları.
60. Kral Zalim Pedro zamanında tamamlanan Alcázar Sarayı'ndan bir ayrıntı. İnşaatına Muvahhidler döneminde başlanan sarayın izlerini taşımakla birlikte, muhtemelen Nasrilerin kurduğu Gırnata Emirliği'nden gelen Müslüman ustalara yeniden yaptırılmıştı.
61. Sevilla'daki [İşbiliye] Alcázar Sarayı'nda bir tavan.
62. Endülüs'teki son Müslüman Emirliği'nin kurulduğu Gırnata [Granada] şehri.
63. Granada'da [Gırnata] bulunan Elhamra Sarayı'ndaki bir iç bahçe pavyonu.
64. Granada'da [Gırnata] bulunan Elhamra Sarayı'ndaki "Mersinli Avlu".
65. Granada'da [Gırnata] bulunan Elhamra Sarayı'ndaki "Aslanlı Avlu".
66. Granada'da [Gırnata] bulunan Elhamra Sarayı'ndaki sarkıt tavan süslemeleri.
67. Granada'da [Gırnata] bulunan Elhamra Sarayı'nın iç süslemeleri.
68. Granada'daki [Gırnata] Cennet'ül Arif Sarayı.
69. Endülüs'teki beldelerden Almonaster la Real'de bulunan kiliseye dönüştürülmüş onuncu yüzyıldan kalma bir cami: Minaresi ve çıkıntı yapan mihrabı göze çarpmaktadır.
70. Niebla'daki bir Muvahhidler dönemi cami minaresi.
71. Endülüs şehirlerinden Jerez de la Frontera'da bulunan bir Muvahhidler dönemi caminin içi.
72. Endülüs'teki beldelerden Almodóvar del Río'daki bir Mağribî kalesi.
73. Sevilla'daki Mağribi üslubunu canlandıran modern bir tren istasyonu.
74. Palermo'daki Norman sarayında bulunan Cappella Palatina'nın [Palatina Şapeli] tavanı.
75. Palermo'daki Mısırlı Fatımilerin üslubunu yansıtan San Cataldo kilisesi.
76. Tonoz kemerleri tamamen Yakındoğu üslubuyla yapılmış Palermo'daki San Cataldo kilisesinin içi.
77. Suriye'deki Haçlı kalesi Sahyûn.
78. Suriye'deki muhtemelen en büyük Haçlı kalesi olan Hospitalier Şövalyeleri'nin kalesi Krak de Chevaliers.
79. Zeytin Dağı'ndan Kudüs manzarası. Resimde Herodes'in Tapınağı [İkinci Tapınak] alanına inşa edilen Mescid-i Aksa ve Kubbetü's Sahra'nın bulunduğu Haremü'ş Şerif [Tapınak Dağı] görünmektedir.
80. Muhtemelen Haçlı Seferleri'nin en sonuç veren muharebelerinden birinin yapıldığı, Salaheddin Eyyubi'nin İkinci Haçlı Seferi'ne karşı büyük bir zafer kazandığı Celile'deki Hattin Boynuzları.

81. İslamiyet'in erken dönem limanlarından Bender-i Siraf'ın bulunduğu Basra Körfezi'ndeki Tahiri koyu.
82. Bender-i Siraf'taki büyük cami kalıntıları.
83. Bender-i Siraf'ta kazılarda ortaya çıkarılan bir yerleşim alanı.
84. Yemen'in Tarım şehrinde bulunan eklektik Hint Okyanusu üslubunda inşa edilmiş bir malikâne.
85. Tarım'daki ana cami.
86. Yemen'de Hint Okyanusu'na bakan el-Mukella limanı.
87. Basra Körfezi üzerindeki Kangan limanı açıklarındaki geleneksel bir *dhov*.
88. Yemen'in eş-Şihr şehri sahilindeki çürümeye terk edilmiş bir dikişli *dhov*.(Bu 1939'da Alan Villiers tarafından resmi çekilen aynı tekne gibi gözükmektedir: bkz. Hourani ve Carswell 1995: Resim 8).
89. Yemen'in el-Hudeyde şehrindeki geleneksel Kızıldeniz gemileri.
90. İran'ın Kangan şehrinden geleneksel bir liman manzarası.
91. İran'ın liman şehirlerinden Kung'daki geleneksel *dhov* tersaneleri.
92. Kung'da denizi kıyısında *dhov* inşaatı.
93. Kung'da inşa halindeki açık deniz *dhov*'ları.
94. Kung'un önceki resimleri 1970'lerde çekilmişti. Üçüncü binyılın ilk yıllarında çekilen bu ve bunu izleyen resimlerse Körfez'deki geleneksel *dhov* kültürünün ne kadar güçlü olduğunu gözler önüne sermektedir.
95. Kung limanının bulunduğu körfez boyunca *dhov* inşaatı.
96. Dubai Halici.
97. Abu Dabi'de gelenekselle modern bir arada.

Diziye Giriş

Her kültür, tarihi kendisiyle ilişkisi çerçevesinde ele alır, dolayısıyla on dokuzuncu yüzyıldan bu yana dünya tarihine yaklaşımın Avrupa merkezliliği şaşırtıcı değildir. Belki de bu tarafgirlik dünyanın en güçlü ülkelerinin pek çoğunun Avrupa kültüründe kök salması yüzünden abartılmış ve hem "Batı" kavramı hem de "Batılılık" neredeyse karmaşık bir kültürler kümesinin basmakalıp ve kaba bir ambalajı haline gelmiştir.

Böylesi bir yaklaşımın doğru olup olmadığı, "Batı" ne kadar "Batılı"dır sorusunu akla getirir. Ya da başka bir deyişle, "Batılılık" aynı zamanda bünyesinde muazzam ölçüde "Doğululuk" da barındırır. Bu nedenle, dünya çapında etkili geleneksel Avrupalı yaklaşımı, Avrupa merkezliliğin doğruluğu veya yanlışlılığma (ki kendi içinde doğru olabilir) aldırmaksızın, iki açıdan tartılmalıdır. Birincisi, toplulukların Doğu'dan Avrupa'ya yayılışıdır. İkincisiyse, bu kadar "Avrupalı" saydığımız uygarlığın aynı ölçüde Asyalı olmasıdır. Galebe çalan bağlantıyı tarif edip yarattığı sonucu incelerken, "Avrupalılığın" ne anlama geldiğini açıklamak zorlaşır. Nihayetinde "Doğu" ve "Batı" uygarlıkları ne münhasır ne de bir birinin zıddıdır. Uzun lafın kısası, ortaya şu soru atılabilir: "Avrupa" nedir?

Arapların ve Türklerin –veya Fenikelilerin, İskitlerin, Perslerin, Yahudilerin, Hunların ve Moğolların– hem Avrupa hem de Asya uygarlığının parçası olduğunu inkâr etmek sadece kanıtlara açıkça meydan okumak değil, uygarlığımızın en önemli bazı eserlerini de inkâr etmektir: Onlar en az Yunan, Romen, Norman ve Slav parçalarımız kadar varlıkları tanınması gereken ayrılmaz parçalarımızdır. Fenikeliler, Persler, Araplar, Türkler, Moğollar, hepsi Avrupa tarihinin bir parçasına, hem Avrupalı hem de Asyalı bir parçasına, Avrupa'yı tanımladığı kadar, onu Avrupa yapan bir parçasına da şekil vermişlerdir. Romen veya Norman istilaları da, en az Arap ve Türk istilaları kadar "Avrupa'ya yönelik saldırılardı".

Bu dizide niyetim ne Doğu'yu Batı'yla yarıştırmak ne de "her şeyin Doğu'dan çıktığını" ispata çalışmaktır. Avrupa'nın alışılagelmiş sınırlarının ötesindeki, az çok batıya doğru yayılan kültürlerin etkilerini –"Avrupa'nın yayılışının" muadilini– ele almak istiyorum, o kadar. Avrupa tarihi, çok eski zamanlardan beri hem de girift bir şekilde Doğu kökenli topluluklar ve kültürlerle bağlantılı olagelmiştir. Bu fevkalade zengin ve karmaşık bir ilişkidir. Avrupa sadece bu ilişkiden doğup kendini bulmamış, tarihinin her aşamasında doğudaki toprakların derin etkisi altında da kalmıştır. Bu dizi işte o ilişkinin hikâyesidir: Yani Avrupa'nın kendi hikâyesidir.

I. Cilt Arabistan'dan Öteye: Fenikeliler, Araplar ve Avrupa'nın Keşfi

II. Cilt Towards One World: Ancient Persia and the West ["Tek Dünyaya Doğru: Antik İran ve Batı"]

III. Cilt Sultans of Rome: the Turkish World Expansion ["Roma'nın Sultanları: Türklerin Dünyaya Yayılışı"]

IV. Cilt The Gates of Europe: the Eurasian Steppe and Europe's Border ["Avrupa'nın Geçitleri: Avrasya Stepleri ve Avrupa'nın Sınırı"]

Teşekkür

Daha önceki taslaklara dair değerlendirmeleri veya bu kitaptaki çeşitli bakış açılarıyla ilgili belirli sorulara verdikleri cevaplar için (gözümden kaçan öneriler ve daha sonra farkında olmadan meydana gelen hatalar için özürlerimle birlikte) Wendy Ball'a, Peter D'Ews Thomson'a, Monika Raudnitz'e ve David Whitehouse'ın yanı sıra, haritaları hazırlayan Oliver Ball'a teşekkür etmekten kıvanç duyuyorum. Ayrıca ileri görüşlülüğüyle bu kitabın ortaya çıkmasını mümkün kılan Sahar Huneidi'yle, bunun yayımlanmasını sağlayan East and West Publications'tan Alan Ball ve Leonard Harrow'a da teşekkür ederim.

Bu kitapta dile getirilen birçok düşünceyle ilgili konuşmalarıma yıllar boyunca katlanmak zorunda kalan sayısız gezgin meslektaşıma da şükranlarımı sunarım. Bu kitapta ortaya atılan bir yığın soruyu sormama onların bitip tükenmez merakı yol açtığı gibi, beni en kötü tuzaklardan koruyan da onların paha biçilmez geribildirimleridir. Bu diziyi kesinlikle onlara ithaf ediyorum.

Warwick Ball
Stow, Ekim 2009

Önsöz
Şaşmış Bir Pusula

> Tarih kitaplarında gerçekle önyargı arasında yürütülen meydan muharebesinde, itiraf etmek gerekir ki genellikle ikincisi galip gelir.
>
> Stephen Runciman 1929[1]

Beylik doğu-batı yelpazesinin görünüşte karşıt uçlarının arketipi iki şahsiyeti gözünüzün önüne getirin: Bir Arap Halifesiyle bir Roma İmparatorunu. İkisi de rahatlıkla Romen portre büstleri ve sikkelerinden *Binbir Gece Masalları* resimlerinlerindekiler kadar aşina olduğumuz o popüler, neredeyse klişe kılıklara bürünüverirler. Ancak benim aklımdaki hükümdarlar bu görüntülere ters düşer: Benim zihnimde canlandırdıklarım, sarı saçlı mavi gözlü bir halifeyle çölün kıyısındaki bir Suriye taşra kasabası şeyhinin oğlu bir Roma İmparatorudur. İlki onuncu yüzyılda İslam âleminin en muhteşem saltanatlarından biri gücünün doruğundayken Endülüs'e hükmeden, Arap tarihinin en önemli emirlerinden Halife III. Abdurrahman'dır[2]. Diğeriyse üçüncü yüzyılda Romen imparatorluk tarihinin en parlak başarılarından birine imzasını atıp, Roma'nın Bininci kuruluş yıldönümünü kutlayan İmparator Arap Philippus'tur (Resim 45). Aynı zamanda hem Avrupalı hem de Arap olan bu iki şahsiyet, binlerce yıla yayılan ortak bir tarihin çapraşıklığını, Avrupa'nın Arabistan ve Yakındoğu'yla ne kadar iç içe geçtiğini göstermektedir.

Arap tarihi sıkça İslâmiyet'le başlamış gibi kabul edilir. Oysa Arapların, dünyayı değiştiren bu gelişmenin öncesinde de binlerce yıllık bir geçmişe uzanan bir tarihleri vardır. Üstelik hem Avrupa tarihi ve kimliğiyle içli dışlı olan hem de dünyaya Avrupa'nınkine paralel bir şekilde

---

1. Steven Runciman *The Emperor Romanus Lecapenus and His Reign* [İmparator Romanos Lekapenos ve Saltanat Devri] (1929) adlı eserine bu sözlerle başlar.
2. III. Abdurrahman'ın portresi yoktur ama yaşadığı çağın belgelerinde sarışın ve mavi gözlü olduğu tarif edilmiştir. Bkz. Kennedy 1996: 82.

nüfuz ettikleri bir tarihe sahiptirler. İslamiyet bu nedenle, bir başlangıç olduğu kadar bir doruktu da. Dahası İslamiyet Arapların Avrupa'ya yüz çevirmelerine de yol açmamıştı: Aksine, İslamiyet'in ilk adımları Doğu'nun yanı sıra (veya ondan çok) Batı'ya doğruydu ve İslamiyet'in ilk Halifeliği, Bağdat'ta bir ikincisi kurulduktan sonra, İspanya'da tekrar can bulmuştu. Arapların Batı dünyasına yönelimleri ne Halifeliliğin gerilemesi ne de Mağriplilerin İspanya'dan kovuluşlarıyla sona ermişti. Tersine, Arap güçler –ve onların düşünceleri– Avrupa'nın denizaşırı bölgelere yayılışıyla modern çağa kadar boy ölçüşmeye devam ederken, İslam ilmi ve düşüncesi Avrupa'daki gelişmelerin seyrini değiştirmişti.

"Yayılma Çağı"ndan beri Avrupa değerlerinin hâkimiyetindeymiş gibi görünen bir dünyayı incelerken çapraşıklıklar iyice belirgin hale gelir. Örneğin Amerika'yı gerçekte kimin "keşfettiğine" dair –Vikingler mi, İtalyanlar mı, İspanyollar mı, Galliler mi, Mısırlılar mı yoksa Çinliler mi? gibi– sorular, Avrupa'yı kim keşfetti sorusunun yanında anlamsız kalır? Arabistan ve Yakındoğu'dan gelen topluluklar, Avrupalı güçlerin dünyanın her tarafına nüfuz ettikleri bir çağdan çok önceleri Avrupa'ya girmiş, burada daha uzun bir süre kalmış ve Avrupa'nın çeşitli bölgelerini fethedip sömürgeleştirmişlerdi. Örneğin Araplar, onuncu yüzyılın başlarında Fransa ve İsviçre'ye kadar ilerlemişler, hatta Hindistan Yarımadası'ndaki son Arap sömürgesi Avrupalı sömürge güçleri bölgeyi tamamen terk ettikten sonra dahi varlığını korumuştu.[3]

Doğu ve Batı'nın etkileşimiyle ilgili önemli bir incelemede, tarihçi J. M. Roberts "Çin ve Hindistan limanları Avrupalı ve Kuzey Amerikalıların ticaret filolarıyla dolup taşarken, Sevilla, Bristol veya Boston'da hiçbir zaman ne çunke* ne de *dhova*** rastlanıyordu"[4] iddiasını ileri sürmektedir. Belki Bristol veya Boston'da böyleydi (gerçi Avrupalılar Yayılma Çağı'nın doruğundayken Osmanlılar Bristol Kanalı'nın bir bölümünü işgal etmişlerdi) ve belki de *dhov*larla gelmemişlerdi. Ama Fenikeliler muhtemelen tekneleriyle Dart nehrinde yol aldılar (ve kuşkusuz Bristol Kanalı'nda da) –ayrıca kesinlikle İspanya ve Afrika'da koloniler kurdular– hem de MÖ birinci binyıl boyunca. Araplara sadece Sevilla'da değil, İspanya'nın her tarafında ve Akdeniz'in büyük bir bölümünde de "rastlanıyordu". Açıkçası, bir başka Asyalı güç daha sonra Akdeniz'i Türk gölüne çevirecekti. "Çin ve Hindistan limanları-

3. Hindistan Yarımadası'ndaki son Avrupalı sömürgesi 1961'de Hindistan topraklarına katılan Goa'ydı; oysa Umman Sultanlığı'nın sömürgesi Gvadar ancak 1974'te Pakistan'a bırakıldı.

* Çin yelkenlisi. (ç.n.)

** Arap yelkenlisi. (ç.n.)

4. Roberts 1985: 176.

na" gelince, buraları elbette "*dhov*larla" doluydu, üstelik Avrupalı karavelaları daha meydana çıkmadan bin yıl önce, ayrıca daha Portekizli, İspanyol, Felemenk veya Kuzey Amerikalı gemilerimiz Kanton'a varmadan çok uzun zaman önce, Doğu Afrika ve Orta Doğu sahillerinde " çunkelerle" karşılaşılıyordu. Başka bir deyişle Avrupa, tarihi boyunca Araplar ve onların çok yakın atalarıyla karmaşık bir ilişki içindeydi.

Milattan önceki son yüzyıllarda Yakındoğu'nun büyük bir bölümü, önce Makedonyalılarca, sonra da Romalılarca fethedilmesiyle birlikte, neredeyse binyıl boyunca Avrupalı dünyasının parçası haline gelmişti. Ne var ki daima çift yönlü bir süreç yaşanmıştı. Makedonyalı fetihlerinden doğan Helenistik uygarlık özünde melezdi ve en önemli Helenistik merkezlerden Aleksandreia [İskenderiye], Antiokheia [Antakya] ve Pergamon [Bergama] bünyesinde Yunan kadar Mısırlı, Suriyeli ve Anadolulu unsurları da barındırıyordu. Bütün bunlar Romen dünyasının parçası haline geldiğinde, Avrupa ve Yakındoğu toplulukları arasındaki bu karmaşık ilişki iyice hız kazandı. Bu yüzden bizzat Avrupa uygarlığı da bir Yakındoğu dininin başlıca kimlik olarak benimsenmesiyle melezleşti ama bu ilişki bundan önce de Avrupa'yı değiştiriyordu zaten. Nitekim Arap Philippus bu hikâyenin bir cüzüdür –ve o Roma'da hüküm süren ilk Arap da değildi.

Philippus bir Avrupa ülkesini yöneten son Arap da olmamıştı. Çünkü yedinci yüzyılda İslamiyet'in doğuşu Avrupa'yla Yakındoğu arasındaki bir bölünmenin başlangıcını temsil etmiyordu. Aksine, İslamiyet'le birlikte Araplar zaten binlerce yıldır süren bu karmaşık ilişkiyi koruma geleneğini devam ettirdiler ve Sicilya'yla İtalya da birer Emirlik, İspanya'da da bir Halifelik kurdular. İslamiyet'in belki de en saygın kurumu niteliğindeki Halifelik, Osmanlılar bu kurumu on altıncı yüzyılda Kahire'den Konstantinopolis'e taşıyınca, varlığını bir dört yüzyıl daha sürdürmek üzere Avrupa'ya geri gelecekti. Bugün Avrupa'da Müslüman ülkeler, cemaatler ve bölgeler bulunmaktadır: Arnavutluk, Bosna, Kosova, Trakya, Tataristan, Dağıstan, Çeçenistan –çoğu insanın yakın zamana kadar bihaber olduğu (genellikle de bu yüzden ağır bedeller ödediğimiz) cemaatler.[5] Elbette bu bölgeler doğrudan Arap mirası sayılmazlar ve daha çok (bu dizinin III. ve IV. cildinde ele alınacak) Türklerin ve Moğolların tarihlerine özgüdürler. Ancak gene de Arapların ve İslamiyet'in Avrupalı kimliğinin ayrılmaz parçalarını meydana getirdikleri gerçeğinin önemini gözler önüne sererler.

5. Bosna gibi ülkelerdeki Müslümanlar azınlık olabilirler ama geçmişin en önemli Müslüman toplumlarındaki Müslümanlar da aynı durumdaydı.

İspanya'daki Araplara ve yarattıkları göz kamaştıran uygarlığa dair çok eskiden beri birçok çalışma bulunmaktadır. Mağriplilerin Endülüs'teki eserleri artık büyük ölçüde kabul görmüştür, dolayısıyla burada tekrar anlatmaya hemen hemen hiç gerek yoktur. Son zamanlardaysa artık bunun sonucu ortaya çıkan daha kapsamlı etkilere, İslamiyet'in Avrupa üzerinde bıraktığı izlere dair araştırmalar yayımlanmaktadır.[6] Ne var ki insan bu meseleleri daha derinlemesine inceledikçe, İslamiyet gibi muazzam bir konunun bile çok daha büyük bir resmin ancak bir bölümünü meydana getirdiğini ve Arapların 711'de İspanya'ya gelişlerinin binlerce yıldır devam eden bir sürecin sadece evrelerinden biri sayılması gerektiğini fark ediyor. İslamiyet konusuna bundan dolayı bu kitabın ortalarına kadar değinilmemiştir. Arap torunlarının daha sonra aynı yönde yürüyüşlerine esas itibarıyla zemin hazırlayan, Fenikelilerin Yakındoğu'daki anayurtlarından ilk defa çıktıklarında batıya doğru ilerlemeleridir. Roma'nın yükselişinin Fenikelilerin yayılmasını sona erdirmesinin ardından, Akdeniz'in Romalıların yönetimi altında birleştirilmesi bile –düşünceler kadar insanları da kapsayan– bu hareketin sürdüğünü, bu çift yönlü karmaşık ilişkinin korunduğunu göstermektedir. Arapların sekizinci yüzyılda İspanya'yı fethetmeleri, eski bir ilişkinin son evresi olduğu kadar bir yenisinin başlangıcıydı da. Değişen sadece dindi. Elinizdeki kitap bu ilişkinin hikâyesidir.

Tabii ki nasıl İslamiyet Araplarla Batı'nm karşılıklı ilişkisini yansıtan büyük resmin sadece bir bölümüyse, aynı şekilde Araplar da İslamiyet'in Avrupa'daki etkisine dair büyük resmin ancak bir kısmıdır. Bu yüzden, bu hikâye neredeyse bu ilişkide Arapların oynadığı rolle sınırlıdır. İslamiyet'i Avrupa'ya taşımaları açısından Türklerin ve Moğolların rolüyse, kuşkusuz her ne kadar çakışmalar varsa da, diğer ciltlerde ele alınacaktır.[7] Böylelikle, batıdaki Arapların daha sonraki tarihlerinin bir bölümü –örneğin İspanya'daki *Morisko*'ların* on altıncı yüzyıldaki isyanı veya on altıncı ve on yedinci yüzyılların Berberi korsanları– Akdeniz üzerindeki o dönemin Osmanlı hegemonyası bağlamında daha iyi anlaşılacaktır.

---

6. Bu tür eserlerin bazılarından oluşan şu listedeki başlıklar yeterince açıklayıcıdır: Jack Goody'nin *The East in the West* (1996) [*Batıdaki Doğu*, Çev. Burhan Mert Angılı, İsmail Mert Bezgin, Dost Yayınları, 2002] ve *Islam in Europe* (2004) [*Avrupa'da İslam Damgası*, Etkileşim yayınları, 2006], Franco Cardini'nin *Europe and Islam* (1999) [*Avrupa ve İslam*, Çev. Gürol Koca, Litaratür Yayıncılık, 2004], Nabil Matar'ın *In the Lands of Christians* (2003), Ian Almond'ın *Two Faiths One Banner* (2009) [*İki Din Tek Bayrak*, Çev. Gül Çağalı Güven, Doğan Kitap, 2013].

7. III. Cilt, "Roma'nın Sultanları" ve IV. Cilt, "Avrupa'nın Geçitleri".

* İnançlarını gizleyerek vaftiz edilmeye razı gelen Endülüs Müslümanları. (ç.n.)

TANIMLARIN SINIRLARI

Bu kitaptaki yaklaşım bir bakıma arkeolojiktir: Aralarındaki bağlantılarla resmin bütününe nasıl eklemlendiklerini gözler önüne sermek için uygarlık katmanlarını mercek altına almaya yöneliktir. Böyle yaparken uygarlık, Doğu, Batı, Avrupa, Asya, Arap gibi terimler kesinlikten uzaklıklarına aldırmaksızın, esnek bir şekilde kullanılacaktır. Dolayısıyla, sonuçta aslında ne kadar eksik olduklarını fark edeceksek de bazı tanımları gözden geçirmek zahmetine değecektir.

Fenikeliler Araplarla ne kadar akrabadır: İki ayrı halk mı yoksa aynı halk mıdır? Öncelikle, terminolojiyi açıklığa kavuşturmak gerekmektedir. "*Phoiníkē*" Yunanca bir terimdir, mahalli bir ad değil. İddialara göre kavmine kendi adını veren, başlıca Fenike şehir-devletlerinden Tsor'un [bugün Sur] efsanevi hükümdarı Kral Phoenix'ten kaynaklanmaktadır. Bizzat bu adın kendisi de muğlaktır, muhtemelen ünlü parlak kızıl boyar maddesine atıfla, Hint-Avrupa dil ailesindeki "kırmızı" kelimesinin kökünden türemiştir: Yani İlk Çağ'da bu sahilin ilişkilendirildiği firfiriden*.[8] Fenikelilerin kendilerine verdikleri ad "Kenanlı" [Kenaani] idi –İncil'de de bu adla anılmaktadırlar. Aziz Augustinus Kuzey Afrika'nın Kartaca dili konuşan Poeni topluluklarının MS beşinci yüzyıl gibi ileri tarihlerde bile kendilerine "Kenanlı" dediklerinden bahsetmektedir. Hem Homeros hem de bazı mahalli Fenike kaynaklarındaysa, Tsor şehrinin daha önemli olmasına rağmen, onlara "Saydalılar" denilmektedir. Daha sonraları, Fenikeliler Kuzey Afrika'nın büyük bir bölümüne koloniler kurunca, Romalılar onlardan (Phoenikes'ten türetilen) "Poeni" veya oradaki başlıca şehirlerinden ötürü "Kartacalı" diye söz etmişlerdi. Dolayısıyla "Kenanlı", "Fenikeli", "Poeni" ve "Kartacalı" adları arasındaki farkların yapay olduğu ve bunların gerçekten aynı topluluğun kesintisiz tarihiyle ilgili kafa karıştırmaktan başka bir işe yaramadığı akılda tutulmalıdır.

---

* Parlak kızıl renk demek olan firfirinin İngilizcesi "*tyrian purple*" [Sur firfirisi], Tsor [Sur] şehrinin İngilizcesi Tyre'den gelmektedir. Firfiriden elde edilen renk her zaman kızıl değildir, erguvandan mora kadar değişir. Nitekim Sur firfirisi "imparator moru" anlamında da kullanılmıştır. (ç.n.)

8. Efsanevi Anka kuşu [İngilizcesi *Phoenix*], yani masallarda adı geçen ve kendini yakarak kurban ettikten sonra küllerinden yeniden doğup, 600 yıl Arap çölünde yaşadığı söylenen kuşun adı büyük bir ihtimalle ateş kırmızısı rengiyle ilgili aynı kökten gelen bir kelimedir. 1. ve 2. Bölüm'de ele alacağımız gibi, Arabistan'la bağlantıların yanı sıra, yakarak kurban etme ve diriliş batıdaki Fenikelilerin değişmez temalarıydı. Bu ad Türkiye'nin güneybatı sahilindeki, eski adı Phoinikos olan, küçük liman kasabası Finike'yle hâlâ yaşamaktadır. Phoinikos antik Likya şehri hemen yakınlardaki Limyra'nın limanıydı. Bununla birlikte günümüz Finike'sinde bu eski limandan pek az iz kalmıştır.

Fenike dili Sami dil ailesinin kuzeybatı öbeğinde yer alır. Bu gruptaki diğer diller İbranice, Amurru, Nebatice, Aramice ve Süryanicedir. Arapça da bu öbekten türemiştir. Elbette dil ille de topluluklarla aynı şey değildir ama MS ilk yüzyıllar civarında söz konusu bu dilleri (İbranice hariç) konuşanların hepsi gelişigüzel "Arap" veya "Sarazen" başlığı altında toplanmaya başlamıştı. Her ne kadar Fenikelilere "Araplar" demek doğru değilse de en azından yakın atalarıydı ve farklılıkları da gitgide bulanıklaşarak günümüzün Levant bölgesi Araplarına dönüştüler.

MÖ birinci yılın başlarındaki Asur metinlerinde Araplardan farklı bir halk olarak bahsedilir. Araplar ayrıca MÖ yedinci yüzyılın Asur ve MÖ altıncı yüzyılın Persepolis rölyeflerinde de resmedilmişlerdir (Resim 16). Araplara dair bu en eski kaynaklar ille de çok iyi tanımlanmamış "Arabistan" diye bildiğimiz bölgeye karşılık gelmez. Kaynaklarda bunun yerine Suriye, Ürdün ve Güney Irak'ın çorak arazilerinde –kabaca Kuzey Arabistan'da– yaşayan kabilelere atıfta bulunulmaktadır. Burası –erken ikinci binyıldan kalma kendi vakayinamelerinde Fırat nehrinin batısında "çadırlarda yaşayan topluluklar" diye tasvir edilen– Asurlular gibi diğer en önemli antik Sami halklarının yanı sıra Amoriler ve Aramilerin de ortak anayurdudur. Yakındoğu'nun antik Sami halklarına –Amoriler, Kenanlılar, Aramiler veya Fenikelilere– Arap demek doğru değilse de Araplar en azından onların torunları olarak tanımlanabilir: Nitekim MS birinci yüzyıldan itibaren o dönemin yazarları Levant'ta yaşayanların çoğundan "Arap" veya "Sarazen" diye söz etmeye başlamışlardı.

Dolayısıyla "Arap" terimi artık Fas'tan Umman'a kadar geniş bir bölgede bütün Arapça konuşanların kastedildiği epeyce genel bir etnik ad haline almıştır. "Arapça" ise zamanla Müslümanların, özellikle de Farslar, Türkler ve Berberilerin –hatta ister Latin, ister Vizigot, isterse de İber soyundan gelsinler Endülüslülerin– kullandığı bir dinsel, kültürel ve uluslararası ortak dil olarak daha da yaygınlaşmıştır. Bu yüzden, "Arap" kelimesinin kapsamı, özellikle İslamiyet'le birlikte iyice genişlemiş, Arap'tan türeyen anlamı kazanan kültürel bir terim haline gelmiştir. Örneğin İspanya'daki Mağribîler dönemi üzerine yapılan tartışmalarda, "Arap İspanya" ve "Müslüman İspanya" nerdeyse birbirinin yerine kullanılabilmektedir. "Arabistan" şimdilerde Suudi Arabistan'la sınırlı daha özellikli bir coğrafi addır ama bu kitapta Osmanlı İmparatorluğu'nun Arapça konuşulan topraklarını, kabaca Akdeniz'le Basra Körfezi arasındaki toprakların tamamını ifade eden on dokuzuncu yüzyıldaki anlamıyla daha genel bir terim diye kulla-

nılmaktadır. Bu bağlamda, bu kitaptaki "Arabistanlı" terimi daha kapsamlıdır ama "Arap" teriminden daha muğlaktır ve etnik olmayan bir anlamı vardır.

Bir uygarlığı nasıl tanımlayabiliriz? Sanat tarihçisi Kenneth Clark uygarlığı kusursuz bir şekilde *tanımlamakta* zorlanmıştı ama bunun zıddını açıklamakta hiç tereddüt etmemişti: Yani barbarlığı. Gene de uygarlığı *ayırt ettiği* gibi, karmaşıklığının yanı sıra kırılganlığını da kavramıştı. Kırılganlık Clark'a ilaveten uygarlığın şartlarını tanımlayan J. Bronowski tarafından da fark edilmişti: Ona göre bu şartlar güven, coşku, kudret ve canlılıktı.[9] Çoğu kimse uygarlığa insani gelişmenin belirli bir aşamasından bahsediliyormuş gözüyle bakar. Oysaki bir seferinde bana, bir arkeolog olarak neden Avustralya'da hiç kazı yapmadığım sorulduğunda, gayet masum bir şekilde burada "eski uygarlıklardan" hiç iz yok diye cevap vermiş ve bu düşüncem Aborjin eserlerini aşağılama diye öfkeyle karşılanmıştı. Bu yüzden, tarihçi Felipe Fernández-Armesto onun gibi bir bilgeye yaraşır *Civilizations* adlı kitabında aşırıya kaçıp tam tersini belirtmiştir: Ona göre, çok eski taş devri kabileleri veya Kuzey Kutup Bölgesi'nin avcı-toplayıcılarından en gelişmiş ve karmaşık devletlere kadar bütün insan toplulukları artık "uygarlık" farz edilmelidir. Bu da sanki *Alice Harikalar Diyarında* hikâyesindeki Deli Şapkacı'nın çay partisinde herkesin birinci gelmesine benzer. Öte yandan "uygarlık" birçok arkeolog çevresinde, diğer kültürleri hakir gören, onların "uygar" olmadıklarını ima eden, siyaseten yanlış bir terim sayılmaktadır ve bunun yerine "gelişmiş toplumlar" veya "kültürel bütünler" deyimleri kullanılmaktadır.[10]

Onun için uygarlık ne kadar ince elenip sık dokunursa, ömrü de o kadar kısalır. Nitekim Fernand Braudel uygarlığı "bir toz bulutu gibi yükselen ıvır zıvır ve günlük hadiseler harmanı" diye tarif etmiş, daha da ileri giderek şuna dikkati çekmişti: "Tarihçi bir uygarlığın belirli bir niteliğini diğerlerinden ayırıp bir kenara koyduğunu düşünür düşünmez bu nitelik tam tersinin deliline dönüşür. Uygarlıklar aynı zamanda hem dostane ve hoşgörülü hem de dışlayıcı ve hoşgörüsüz olabilir; ziyaretçileri hem kabul edip hem de geri çevirebilirler; hem barışçı

9. Bu tanımlar 1969 ve 1973'ün klasik BBC televizyon dizileri, *Civilisation* [Uygarlık] ve *The Ascent of Man*'de [İnsanın Yücelişi] yapılmıştır. Bkz. Clark 1969: 1-2; Bronowski 1973: 3-4.

10. Buna iyi bir örnek, kısa bir süre önce tanımlanan ve akademik kaynaklarda "Bactro-Margiana Cultural Complex" [Baktra-Margu Kültürel Bütünü] veya "BMAC" teriminin tercih edildiği, Orta Asya'nın Ceyhun Uygarlığı'dır. Bu uygarlık geleneksel olarak kabul gören antik Yunan, Roma, Mısır, Mezopotamya, vs uygarlıklarıyla kıyaslanabilir nitelikte bulunmaktadır.

hem de saldırgan bir tutum sergileyebilirler; birçok bakımdan şaşırtıcı ölçüde istikrarlıdırlar bununla birlikte sürekli değişirler ve yollarını şaşırırlar, binlerce anafor ve çevrinti yüzeylerini altüst eder, gündelik hayatlarının ufak tanecikleri rastlantısal 'Brown hareketi' kurallarına tabidir..."[11] Uygarlık işin önemsiz ayrıntıları kadar en genel resmidir de orman kadar tek tek ağaçlardır da hem herkese aittir hem de kimsenin malı değildir.

İnsan "Batı"yı nasıl tanımlar? Tabii ki hepimiz bunun ne olduğunu *biliyoruz*: Her gün kullandığımız veya bir şeyler okurken rastladığımız bir terimdir; hatta kendi kültürümüzü tanımlamamızı sağlayan en önemli deyimlerden biridir –muhtemelen de *bu* en önemlisidir. Ancak "Batı" tamı tamına nedir? Üçüncü yüzyıl yazarlarından Herodianus, Doğu'yla Batı arasındaki ayrım çizgisini Anadolu'daki Toros Dağları'na yerleştirmişti.[12] Çinliler Tang Hanedanı döneminde, Persler, Araplar ve Hintlilerin hepsine birden "Batılılar" gözüyle bakarlardı.[13] Orta Çağ'ın Araplarına göre "Batı" sadece Kuzeybatı Afrika'ydı, yani Tunus, Cezayir ve Fas'a karşılık gelen *el Mağrib*'di. Yoksa "Batı" sırf bir bakış açısı meselesi midir?[14]

Malta'nın durumu, belki yüzeysel ama böylesi tanımların doğasındaki çelişkileri göstermesi bakımından kısa ve öz bir örnektir. Ada Afrika sahilinden uzakta Cezayir ve Tunus'un kuzeyinde yer alır, Maltalılar antik Fenike diline yakın bir Sami dili konuşurlar. Üstelik bu dil Fenike dili kendi anayurdunda sırasıyla Aramice ve Arapça tarafından silip süpürüldükten çok uzun bir zaman sonra burada ayakta kalmıştır. Ada sakinleri bir Doğu dinini benimsemişlerdir (Hıristiyanlık) ama Allah'a yakarırlar. Peki bu nedenlerle Malta Avrupalı mı, Afrikalı mı, Asyalı mıdır? Elbette çok az insan Malta'nın "Batılı" sayılmamasından şüphe eder: Örneğin Malta, Avrupa Birliği'ne katılım başvurusunda (önemli ölçüde, bizzat Maltalıların çektirdikleri dışında) Türkiye'ninkini niteleyen hiçbir eziyeti çekmemiştir. Akdeniz'in karşı ucundan epeyi uzakta, Türkiye'nin doğusunda, başkentleri de Bağdat'la kabaca aynı boylamda bulunan iki ülke her zaman "Batılı" addedilmektedir: Gürcistan ve Ermenistan; oysa bunların iki yanındaki Türkiye ve Azerbaycan içinse nadiren böyle düşünülmektedir.

---

11. Braudel 1981-4, 1: 64; 1973: 757.
12. Herodianus III, i, 4.
13. Schafer 1965: 102.
14. Örneğin İbn-i Haldun on dördüncü yüzyılda kaleme aldığı eserlerinde "Doğu" kavramını Orta Doğu'yu, "Batı" kavramını da Mağrip bölgesini kastederek kullanmıştır.

Avrupa kültürünün muhtemelen en esaslı ihracı, terimin muğlaklığını açıklamaktadır: Amerika kıtasının keşfi, fethi ve sömürgeleştirilmesi.[15] Bu süreç o kadar başarılı olmuştu ki burası artık her durumda "Batı"nın parçası sayılmaktadır: Bir tür fahri "Avrupa"dır.[16] Ancak bu tanım bile bir hayli sübjektiftir: "Batı" genellikle Birleşik Devletler ve Kanada'yla sınırlıdır. Orta ve Güney Amerika, kültür bakımından aynı ölçüde Avrupalı görülseler de, açıkça "Batı Kulübü"nün üyeleri addedilecek kadar zengin değillerdir: New Orleans fahri Avrupa'yken, Bogota değildir. Ne var ki Avrupa kültürünün aşılandığı bu başarılı süreç asla tek yönlü olmamıştır. Batı Avrupa Aztek ve İnkaları boyunduruk altına alıp uygarlıklarını yıkmıştır ama bugün bütün dünya bu uygarlıkların evcilleştirdiği koka ve tütün gibi yararı şüpheli nimetlerin yanı sıra, patates, domates ve diğer bitkilerin de tadını çıkarmaktadır. İspanyolların Yeni Dünya'dan getirdiği gümüş ve altının desteğinden yoksun bir Rönesans varlık bulabilir miydi? Süreç hiç olmadığı kadar karmaşıklaşmıştır artık. Örneğin, Azize Hildegard, Bach ve Beethoven'in gelenekleriyle yer eden, sanatların şeklen en Avrupalısı "klasik" müzik, yirminci yüzyılda Yeni Dünya'nın Afrika müziğinden kaynaklanan caz ve Latin ritimleri (ne tuhaftır ki "Latin" kelimesi günümüzde Roma'dan çok Rio de Janerio'ya atfediliyor) aracılığıyla köklü bir değişikliğe uğramıştır. Ayrıca Şostakoviç, Milhaud ve Bartok'un müzikleri sırasıyla Rus, Fransız ve Macar kültürleri kadar bunun da sayesindedir. Film türlerinin en "Batılısı" *Western*, bir Japon samuray filminin 1960'larda İtalyan tekrar çevrimiyle yeni bir yüze kavuşturulup, bu türe bambaşka bir yön verilmiştir.[17]

Bundan ötürü "Batı" da uygarlık kadar eğreti bir tanımdır. "Avrupa" neyse de "Asya" ve "Doğu"ya ne demeli? Avrupa'nın yer değiştiren sınırları daha çok IV. Cilt'te ve Zeus'un tecavüzüne uğrayan Fenikeli bir prensesin hikâyesine dayanan "Avrupa" adının kökeni Fenikelilerin kolonileşmeleri bağlamında 6. Bölüm'de ele alınacaktır. (Latin) Hıristiyan Âlemi açısından Avrupa tanımıysa 6. Bölüm'de irdelenecektir.

---

15. 1507'de coğrafyacı Martin Waldseemüller'in kıtaya, bunu daha çok hak eden memleketlisi ve burayı daha önce keşfettiğini ileri süren Kristof Kolomb'un yerine, Amerigo Vespucci'nin anısına hürmeten Amerika adını vermesi insanın içine su serpmektedir. Koskoca bir kıtaya –aslında iki– "Kris" denilmesi pek tutmazdı.
16. Eric Hobsbawm gibi kullandığı kelimeleri dikkatle seçen bir tarihçi bile 1983'te yayımlanan "Avrupa" konulu bir makalesinde, ABD'yi bu terimi açıklama veya geçerli bir neden gösterme ihtiyacı duymadan ele almaktadır. "Mass-Producing Traditions: Europe 1870-1914" [Eric Hobsbawm ve Terence Ranger (Der.), "Seri Üretim Gelenekler: Avrupa 1870-1914", *Geleneğin İcadı*, Çev. Mehmet Murat Şahin, Agora Kitaplığı, 2006 içinde].
17. Sergio Leone'nin 1964'te gösterime giren klasiği *For a Fistful of Dollars* [Bir Avuç Dolar] Akira Kurosava'nın 1961 tarihli *Yojimbo* [Koruma] filminin yeniden çevrimiydi.

Tarihçi Eric Hobsbawm Avrupa'nın "*sadece* zihinsel bir kurgu olarak vücut bulduğunun" altını çizmektedir.[18] Avrupa açıkça bir öz-algıdır ve dünyanın geri kalanı –esasen Asya– ona ayna tutmasa, zihinsel bir kurgu olarak bile vücut bulamazdı. Bunu Braudel şu cümlelerinde vurgulamaktadır: "Belki de Batı'nın meziyeti, sıkıştığı o daracık 'Asya burnu' yüzünden, dünyanın geri kalanına ihtiyaç 'duymasıydı', kapısının dışına adım atmayı göze alması gerekiyordu... Batı kısa zamanda bir şekilde dünyanın lüksü haline gelmişti... Bir şeyi daha üstün diye nitelendirmek ya bir şeyin daha aşağı olduğunu ima etmek demektir, ... önünde sonunda dünyanın geri kalanıyla huzursuz edici ve yanıltıcı bir kıyaslamaya yönelmektir. ... Avrupa kendini 'diğer kıtalara göre' açıklamaktan asla vazgeçmemiştir."[19] J. M. Roberts da Avrupa'yı *Avrupa Tarihi* adlı eserinin neredeyse sonunda "tarih boyunca Avrupa halklarının önüne farklı ihtiyaçlar ve zorluklar çıktıkça içleri farklı şekillerde doldurularak değişen bir kavramlar dizisi" diye tanımlamaktadır.[20]

"Asya" düşüncesiyse daha da akıl almazdır. Bu adın kökeni bir kurgu olarak Asya kelimesinin ne kadar çelişki barındırdığını –ve nihayetinde anlamsızlığını– açıkça göstermektedir. Yaklaşık üç bin beş yüz yıl önce Hititliler Anadolu'nun dağlık bölgelerindeki imparatorluk arşivlerine imparatorluğun içindeki ve dışındaki çeşitli toplulukları ve yerleri kaydetmişler. Bunların arasında Hititlilerin Anadolu'nun en batı kesimine verdikleri ad da bulunmaktadır: *Assuva* bölgesi. Kelimenin kökeni belirsizdir ama muhtemelen tamamen "batı" anlamına gelen Hint-Avrupa dil ailesinin bir kök kelimesinden türemişti. Hitit İmparatorluğu'nun yıkılışından çok sonraları bu bölgeyi ele geçiren Yunanlar da bu adı Helenleştirerek *Asya* demişlerdi.

Bugün batı bölgesinin bu belirsiz adı, bir süper kıtayı Hitit anayurdunun *doğusundan* Pasifik Okyanusu'na kadar uzanan büyük kara parçasının tamamını kapsayacak şekilde genişlemiştir: Batıdan çok doğuya işaret etmektedir. Daha da kesin bir ifadeyle, "Asyalıların" artık *Uzak*doğu'ya ait olduklarını düşünme eğilimindeyiz: Çinliler, Japonlar, Filipinliler "Asyalıdır" ama İranlılar, Araplar ve –hepsinin arasında en az böyle düşünen– Türkler, başka bir deyişle "Assuva'nın" bugünkü sakinleri kendilerini "Asyalı" gibi görmemektedirler. Ne tuhaftır ki asıl "Asya" artık "Asya'ya ait" sayılmamaktadır. Daha da garibi bildiğimiz kadarıyla ilk "Asyalılar" –Assuva'nın sakinleri– Yunanlardı.

18. Hobsbawm 1997: 218.
19. Braudel 1981: 412 ve 509.
20. Roberts 1996: 582.

Eric Hobsbawm, "Asya" teriminin çelişkilerini şöyle dile getirmektedir: "Aklımda yanlış kalmadıysa, 1980'den itibaren sayım bürosu ABD mukimlerine kendilerini, tahminen siyah Amerikalıların halihazırda tercih ettikleri "Afrikalı-Amerikan" deyimine benzeterek sınıflandırdıkları bir terimle, "Asyalı-Amerikan" diye de tanımlama seçeneği vermiştir. Muhtemelen bir Asyalı-Amerikan, Asya'da doğmuş veya Asyalı soyundan gelen bir kimsedir. Ancak Türkiye'den göç edenleri, sakinlerinin bu gerçeğin hatırlatılmasından hoşlanmadıkları, toprakları şüphesiz Asya'da yer alan İsrail şöyle dursun, Kamboçya, Kore, Filipinler veya Pakistan'dan gelenlerle aynı başlık altında sınıflandırmanın ne anlamı vardır? Aslında bu grupların hiçbir ortak tarafı yoktur".[21]

Bu nedenle "Asya" veya "Doğu'yu" gelişigüzel tek bir etiket altında toplamanın ne coğrafi ne kültürel ne etnik ne de tarihi bir dayanağı vardır. Orta Doğu ve Uzakdoğu arasındaki fark her bakımdan, söz gelişi, Orta Doğu ve Avrupa arasındaki farktan daha fazladır ve Doğu'nun diğer bileşenleri de –Orta Asya, Hindistan Yarımadası, Güneydoğu Asya– aynı şekilde birbirine benzemez. Bu Çinlilerin kalkıp dünyayı "Doğu" ve "Batı" diye ikiye ayırmalarıdır adeta. Kendileriyle birlikte Kore, Japonya ve bir ihtimal Vietnam'a "Doğu", geri kalanına da "Batı" gözüyle bakmalarıdır. Gerçekten de Tang Hanedanı döneminde yaptıkları gibi, Orta Asya, Hindistan Yarımadası, Orta Doğu ve Avrupa'yı "Batı" saymalarıdır.[22] Şüphesiz sınırlılıklarını akılda tuttuktan sonra –Avrupa, Asya, Amerika gibi– etiketlerin kullanımının geçici bir faydası dokunur.

EDEBİ İHTİLAF VE DANIŞIKLI DÖVÜŞ

Geçmiş kadar olgusal başka bir şey yoktur: Gerçekleşmiş olan değiştirilemez, gitgide inkâr edilemez bir hal alır. Ancak hiçbir şey bu kadar çok farklı yoruma da açık değildir. Yakın geçmişin, birçok görgü tanığı bulunan, kanıtlanabilir olgusal tarihi bile sıkça muazzam bir belirsizliğe maruz kalabilir: Davalar tarihi tamı tamına neyin cereyan ettiğini saptama zorluklarının örnekleriyle doludur. Geçmiş ne kadar uzaksa, belirsizlik de o ölçüde artar, yorumlar da o derece bollaşır. Sonuçta, geçmiş neredeyse bugün kadar değişikliğe uğrar. Sabit tarih diye bir şey yoktur. Tarih önünde sonunda bugünün eseri haline gelir.

---

21. Hobsbawm 1997: 217.
22. Schafer 1965: 102.

Doğulu bakış açısını sergileyen çalışmalar apolojist veya revizyonist diye eleştirilmiştir. Bu yaklaşımlar "sahte bir alçakgönüllülük, iki yüzlü bir eşitçilik"[23] veya daha yakın zamanlarda "Batı karşısında ahlaken büyüklük taslama"[24] diye değerlendirilmiştir. Böylesi incelemeler (benimkiler dahil) çok defa "her şeyin Doğu'dan kaynaklandığını savunan bir başka çalışma daha" denilerek bir kenara atılmıştır. Bu işin püf noktasını gözden kaçırmaktır. Mesele ne Batı uygarlığı eserlerinin yerindeliğini sorgulama ne de Doğu'nun Batı'dan üstünlüğü veya önde gelmesidir –veya tam tersi–. Asıl mesele münhasıran "Doğu" veya "Batı" uygarlığı olmamasıdır; uygarlık öyle üstünkörü bir şekilde tanımlanıp, ardından da bir kültürel grubun veya bir başkasının bir tür fikri mülkiyet gibi "sahip çıkacağı", karşılıklı meydan okuma silahı değildir. Doğulu bakış açısını ortaya koymak için çok çaba harcayan yazarlar bile sıkça kıyaslama tuzağına düşerler, bu yüzden nihayetinde asıl meseleyi gözden kaçırıp, aradaki uçurumu genişletirler.

Edward Said'in eserleri –esasen *Oryantalizm* ve devam kitabı *Kültür ve Emperyalizm*– (arka kapaklarındaki tanıtım yazılarında belirtildiği gibi) birer "uluslararası çoksatar" haline gelmişlerdir. Batının her tarafında çok tutuldukları elbette doğrudur: İnsanlar suçluluk duygusuna kapılmakta haklıdırlar. Ancak bu sadece çoğu insanın kapılmaktan hoşlandığı bir kendi kendini cezalandırma hali değildir. Said'in incelemeleri tuhaf bir şekilde kültürel kendini beğenme cephanesine dahil edilmiştir: İnsan eleştirinin farkına varıp, bunun karşısında sağlam duracak kadar üstünlüğünden gurur duyabilir. Said'i eleştirmek kültür emperyalisti damgasını yemeyi göze almak demektir. Bundan dolayı, Orta Doğu'yla ilgili olmaktan bir hayli uzak çoğu kitapta bile artık mecburen giriş bölümünde âdet yerini bulsun diye Said'den söz edilir ve yazarının siyaseten doğruluğunu ilan etmek için de kaynakçada usulüne uygun bir şekilde *Oryantalizm* yer alır.

Oryantalizm döneminin kesinlikle en etkili kitaplarından biridir. Yayımlandığı 1978'den beri hiç kimse konuyu pek aynı şekilde ele alamamıştır. Bu eser karşıt bakış açısını gözden geçirmemiz için bizi hiç

23. Trevor-Roper 1968: Önsöz.
24. Alıntı Headley'in [Headley 2008] eserinin arka kapağındaki tanıtım yazısından yapılmıştır. Headley kitabının girişinde amacının 1960'dan beri Amerikan akademik çevrelerinde popüler hale gelen "ahlaken büyüklük taslama" tutumuna meydan okumak olduğunu ifade etmektedir ama eserin başından sonuna kadar bir kere bile kime meydan okuduğundan söz etmemektedir.

olmadığı kadar zorlamıştır; "Doğu uygarlığı", "Doğulu" ve "Asyalı"[25] gibi terimleri yeniden tanımlamamızı ve bu bilim dalının çok ihtiyaç duyduğu bir şeyi, yani yeniden yapılanmasını sağlamıştır. Bu bilim dalı aynı anda safdilliğini de kayıtsızlığını da kaybetmiştir ve Said okunmayı hak etmektedir. Bununla birlikte, Said hem aşırıya kaçmış hem de yeterince ileri gitmemiştir. Bütün Avrupalı "Oryantalistlere" aynı yaftayı yapıştırıp, hepsini emperyalistlikle suçlamakla aşırıya kaçmıştır. Bu Britanyalı, Fransız veya Amerikalı araştırmacılar için (belki de sadece onlar için) geçerli olabilir ama çoğunlukla, Arap ülkelerinden daha fazla, yabancı sömürüsüne maruz kalıp çile çekmiş ülkelerde doğan Çek, Macar, Polonyalı, Finli ve başka Oryantalistler de vardır. Ayrıca Said, incelemesini neredeyse sırf Orta Doğu'nun Araplarıyla sınırlamış, yeterince ileri gitmemiştir. Dahası kültürel kendini beğenmişlik Batı'nın tekelinde değildi: Örneğin Osmanlı Türklerinin Arap sömürgelerine reva gördükleri davranış, denkleri diğer Avrupalı imparatorluklarınki kadar kötü veya onlarınkinden daha beterdi. Edward Said pekâlâ suçladığı insanlar kadar etnosantrizm suçu işlemiş olabilir.

Aslında Orta Doğu'ya dair Batılı önyargısı ve buna bağlı Said'in oryantalizm dediği "kültürel emperyalizm" – – buna maruz kalanlar ister Afrikalılar, ister İnuitler, isterse de Polinezyalılar olsun (ve kimi zaman sırf İngiliz olmadıkları için bazı kültürler: Said'in deyimiyle Galliler ve İrlandalılar da kendilerini "doğu uygarlığına ait" gibi hissedebilirler), Batılıların diğer Avrupalı olmayan kültürlere yaklaşımından hiç farklı değildi. Başka bir deyişle, Avrupalı olmayan kültürler adeta "ötekilerdir" ve bu bakımdan Avrupalılar diğer kültürlerden farksızdırlar: Arapların da kendi "ötekileri" vardır. Avrupalı olmayan bir bakış açısıyla kaleme aldığı kitapları daha yakın zamanlarda "çoksatar" hale gelen bir başka yazar, Jared Diamond şöyle demektedir: "Modern dünyanın fetihler, salgınlar ve soykırımlarla şekillenmesine yol açan birbirlerinden tamamen farklı halklar arasındaki etkileşimlerin tarihidir. Bu çarpışmalar henüz arkası kesilmeyen yankılar yaratmıştır".[26] Tarih ve halkların birbirleriyle teması ezelden beri düpedüz *zıtlaşmayla* tanımlanmıştır oysa aslında doğrusu tam tersidir. Gerçi Diamond'ın değerli eseri *Tüfek, Mikrop ve Çelik* genellikle, söz gelişi Huntington'm

25. İşin ilginç tarafı, Londra Üniversitesi'ndeki *School of Oriental and African Studies* (SOAS) [Doğu ve Afrika Uygarlıkları Araştırmaları Okulu] artık resmen "Afrika, Asya ve Orta Doğu" diye yeniden adlandırılmalıdır; Asya yer değiştirmiş, Edward Said de "Doğu uygarlığı" deyimini müstehcen bir kelimeye dönüştürmüştür. SOAS 1916 yerine bugün kurulsaydı, adının kısaltması kesinlikle SAAMES [Afrika, Asya ve Orta Doğu Uygarlıkları Araştırma Okulu] olurdu.
26. Diamond 1997: 16.

Medeniyetler Çatışması eserinin karşı kampında sayılır ama temel felsefesi aynıdır: Doğu ve Batı zıtlaşma, çarpışma, çatışma açısından incelenmiştir. Zıtlaşmayı abartan[27] böylesi eleştirmenler ister istemez önünde sonunda ona katkıda bulunurlar: Açıkça ayıpladıkları yazarlar kadar "biz ve onlar" ayrımını diriltirler.

Edward Said, Jane Austin ve Charles Dickens gibi yazarları da kültürel üstünlüğü besleyenler kulübüne dahil etmiş; Jack Goody'yse daha da ileri gidip Gordon Childe, Moses Finley, Fernand Braudel ve Joseph Needham gibi tarihçileri bunların arasına katmıştır. İddialarında haklı olabilirler ve buna benzer eleştiriler elbette gerekli düzeltmelerin yapılmasına imkân verir. Ne var ki her yazar içinde yaşadığı zaman ve yerin ürünüdür, Huntington, Austin veya Childe kadar, Goody ve Said de. Ayrıca (Mortimer Wheeler'ın dediğini başka kelimelerle ifade edersek) Napolyon'u Waterloo Muharebesi'nde nükleer denizaltı kullanmadığı için eleştirmek bir hatadır. İnsanın kendi kültürü hakkında yazdıklarında onun iyi yönlerini, ayırt edici özelliklerini, hatta üstünlüklerini takdir etmesinde yanlış bir şey yoktur; açıkçası, kültürel özgüven ve iddialılık uygarlığın Bronowski'nin farkına vardığı elzem unsurlarından biridir. Bütün kültürler Britanya hahambaşı Jonathan Sacks'ın gayet yerinde ifade ettiği gibi "farklılıklarıyla yücelirler".[28]

Oryantalizmin kötü yönlerinin en beteri hiç şüphesiz kültürel kibirdir ama bu yönü aynı zamanda merak sarmanın belirtisi de olabilir. On dokuzuncu yüzyıldaki Çin işlerine, Türk işlerine ve genelde Oryantalizme duyulan aşırı merak, örneğin *Art Nouveau* [Yeni Sanat] akımını besleyen kaynaklar arasındaydı. Gene de iyi veya kötü, bütün şekilleriyle Oryantalizm Avrupa kültürünün parçasıdır. Delacroix ve diğer sanatçıların Oryantalist resimlerinde, Mozart'ın *Die Entführung aus dem Serail*'mdan [Saraydan Kız Kaçırma] Puccini'nin *Turandot*'suna [Turan'ın Kızı] kadar Oryantalist operalarda sergilenen akıl erdirildiği kadarıyla hayali "Doğu", bir başka deyişle on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıl Avrupa'sının bütün üslup ve türleriyle romantik Oryantalizminin o muazzam çeşitliliği, altmışlar ve yetmişlerin hippi hareketinin veya günümüzün Japon *manga*'sına* gösterilen aşırı düşkünlüğün içerdiği üstünkörü "Doğulu" her şeye duyulan güçlü romantik istekle sürüp gitmektedir. Bu yüzeysel ve gelip geçicidir belki de. Ancak hafife de alınmamalıdır. Yunanların bile "oryantalist" evreleri, yani "Med-

27. Hatta zaman zaman neredeyse "komplo teorilerinden" medet umarak: Batı'daki nüfuz sahibi akademik çevrelerin Şark'a kurduğu bir komplo, örneğin Said 1993: 21-322.
28. Sacks 2002: Kitabın adından hareketle.
* Japonların çizgi roman için kullandıkları terim. (ç.n.)

severleri" ve "Pers işleri" vardı. Romalıların da Doğu kültlerine gösterdikleri aşırı ilgi imparatorluğu dönüştürmüştü. Dahası "Oryantalizm" batıyla sınırlı değildi: Araplar Abbasi Halifeliği döneminde Çin porselenine bayılıyor ve barbar Türkler hakkında inanılmaz hikâyeler anlatıyorlardı, on altıncı yüzyılın Etiyopyalıları Portekiz modasını taklit ediyorlardı, altmışların ve yetmişlerin İranlılarının çoğu *garbzade* veya "Batı hayranıydı". "Oryantalizm" ve benzeri akımlara bütün kültürlerde rastlamak mümkündür.

ÖTEKİ

Sözde Doğu-Batı ihtilafına Troya Savaşları'ndan beri Avrupa kimliğinin parçası gözüyle bakılır. Bu tıpkı geçmişte olduğu gibi çağımız için de geçerlidir. Bir Komünist tehdidi –sözde "Kızıl Terör"– icat edilmesi ve bu suya düştüğünde de yerine bir başka "Öteki" koyulması gerekmişti: Sözde radikal İslamcılar, teröristler ve sonu gelmez bir "terörle savaş" hali veya geçerliliğine dair hiçbir neden gösterilmesine ihtiyaç duyulmayacak kadar aşikâr sayılan bir "medeniyetler çatışması".

Elbette "Öteki" diye bilinene çoğu toplumda rastlanır: Örneğin, Yunanların karşısındaki "barbarlar" veya Müslüman *darülislam*'ın karşısındaki *darülharp* veya "barış yurdunun" karşındaki "savaş yurdu" veya Çinlilerle –genellikle Çin Seddi'nin ötesindeki– Çinli olmayanlar arasındaki ayrım. Kişinin kendisini, dışarıdakiyle kendi arasında algıladığı farklara göre, tanımlayıp onunla buna bağlı bir mücadeleye girişmesi yaygın bir özelliktir. Avrupa düşüncesi de benzer bir şekilde bir karşıt "Öteki" üzerinden inşa edilmiştir. Buradaki "Öteki" farklı dilleri konuşan yapay bir Asya kurgusudur. Ancak Avrupa'yı Doğu-Batı ayrımı üzerinden tanımlamak tehlikeli olabilir.

Tarih ağır silahlar kadar yıkıcı bir silahtır. Siyasi sonuçları meşrulaştırmak için uydurma bir tarih yaratılması ve tarihin çarpıtılması, kral ve firavunların ilk boş yere şişinmeleri kadar eskidir. Avrupa'yı tanımlamak artık ciddi bir siyasi meseledir ve bugünkü Avrupa düşüncesi yakın tarihin siyasi bakımdan en takdire değer deneylerinden biridir. Ne var ki böyle yüce düşünceler fena halde ters gidebilir, dolayısıyla bu düşüncenin bozulup bir tür dışlayıcı "Avrupa kalesine" dönüşmesinin önüne geçmek elzemdir. Avrupa uygarlığı dünyaya büyük bir miras bırakmıştır, burada tekrar belirtmeyi gerektirmeyecek bir miras. Ancak Avrupa'nın en yıkıcı mirası yurtseverliğin çarpıtılarak aşırı milliyetçiliğe dönüşmesidir. Bu yüzden dışlayıcı bir "Avrupa kalesi", Avrupa'nın en berbat kâbusunun nihai torun, olağanüstü yekpare –ve çok korkunç– bir aşırı milliyetçilik ucubesi halini alma riskini taşır.

Avrupa'nın –beşinci yüzyılın Atina'sı ve Rönesans dönemi İtalya'sına denk– iki önemli devrinin İslamiyet'le ilgisinden pek az insan ciddi bir şekilde şüphe eder: Emevi Halifeliği dönemi Kurtuba'sıyla Kanuni Sultan Süleyman dönemi Konstantinopolis'i. Bunların Avrupa'ya ait olduklarını söylemek malumun ilamından başka bir şey değildir: Bunlar Avrupa topraklarında ortaya çıkmışlardır. Bunların İslamiyet'le ilgileri de bir başka apaçık ifadedir. İslam uygarlığına Avrupa'nın parçası gözüyle bakmamak, Avrupa uygarlığının önemli bazı eserlerini inkâr etmektir. Fenikeliler, Persler, Araplar, Türkler, Moğollar, hepsi Avrupa tarihinin meydana gelişinde rol oynamışlardır, hem Avrupalı hem de Asyalıdırlar, Avrupa'yı Avrupa yapan onlardır ve Avrupa onlar sayesinde tanımlanmıştır. Bunlar en az Viking, Romen veya Yunan kültürleri kadar Avrupa'nın dışında bırakılamayacak kültürlerdir.

Müslümanlarla Hıristiyanların birbirlerine meydan okudukları önemli karşılaşmalar –1187'de Hattin, 1453'te Konstantinopolis, 1571'de İnebahtı, 1923'te Smyrna [İzmir], 1389 ve 1999'da Kosova– gereğinden sıkça hatırlanır. Oysa iki inancın bir arada varoluşunun tarihini daha esaslı bir şekilde ortaya koyan çok daha önemli dönemler –III. Abdurrahman'ın halifeliği sırasındaki Kurtuba, II. Ruggiero'nun krallığı sırasındaki Palermo, Kanuni Sultan Süleyman'ın padişahlığı sırasındaki Konstantinopolis, hatta yirminci yüzyılın Tataristan'ı veya Dubai'si– çok sık gözden kaçırılır. Çoğu "zıtlaşma" bile özünde her zaman o kadar tek yönlü değildi: Sultan "Yıldırım" Bayezid Kosova Muharebesi'nden Hıristiyan müttefiklerinin yardımları sayesinde galip çıkmıştı ve Konstantinopolis kuşatıldığında surların içinde şehri savunan Hıristiyanlarla birlikte Fatih Sultan Mehmet'e karşı dövüşen Müslüman Türkler de vardı. Dolayısıyla teması sadece çatışma açısından ele almak büyük bir hata olur. Ezelden beri bağnazlığı faydacılık, hoşgörüsüzlüğü açık fikirlilik terbiye etmiştir hem de iki tarafta birden.

Her şeye rağmen Edward Said kulak verilmesi gereken bir sestir. Kısmen "ötekini" temsil ettiğinden ama daha da önemlisi nihayetinde onun seslendirdiği aklıselim, çoğulculuk, kültürel çeşitlilik uğruna bir yakarıştır. Said haklı olarak *Kültür ve Emperyalizm* adlı eserine şu sözlerle son vermektedir:

> "Örneğin bir tarihçi insan yaşantısı ve buna dair yazılı kayıtları ancak böyle bir tutum izlerse bütün çeşitliliğiyle kavramaya başlayabilir; aksi takdirde gerçek bilginin negatif özgürlüğünden ziyade önyargının dışlama ve tepkilerine teslim olur... Bugün hiç kimse bütünüyle *tek* bir şey değildir. Hintli veya kadın veya Müslüman veya Amerikalı gibi etiketler, bir an için

gerçek yaşantıların içine kadar iz sürmeye yarasalar da hızla gözden kaybolan birer çıkış noktalarından ibarettir."[29]

1938'de Danimarkalı yazar Karen Blixen'in [Isak Dinesen mahlasıyla yazdığı], o zamandan beri küçük çaplı bir klasik haline gelen, *Out of Africa* ["Afrika'dan Öteye"] adlı bir romanı yayımlanmıştı. Bu deyim gitgide insanın kökeni ve "Afrika'dan öteye" yayılışı teorisi için de uygun bir kısaltma halini aldı. *Arabistan'dan Öteye* iki açıdan da daha mütevazı bir çalışmadır –ancak aynı derecede ikisiyle de ilişkilidir. Çünkü bu inceleme hem karmaşık ve sıkı bir ilişkinin hem de bir yayılmanın hikâyesidir.

29. Said 1993: 407.

1. Bölüm
Avrupa'nın Keşfi

ARABİSTAN'DAN ÖTEYE AYAK BASAN İLK GEZGİNLER

> Gemiler Tarşiş'e gelip gidiyorlar... altın ve gümüş, fildişi, insansılar ve maymunlar getiriyorlar.
>
> *Tarihler* 2. Kitap, 9:21

Geçen binyılın son on yılında yirminci yüzyılın en büyük Batılı gücü, Amerika tarihinin doruk noktalarından birini, bu gelişmenin beş yüzüncü yıldönümünü kutladı. Amerika'nın 1492'de Kristof Kolomb tarafından keşfinin üzerinden yarım binyıl geçmişti. Kutlamalar Amerika'yı Kristof Kolomb'dan önce tam *kimin* (muhtemelen hiç kimsenin) keşfettiğine dair içinden çıkılması zor bir meselenin tekrar gündeme gelmesine vesile oldu. Tahminler Vikinglerden, İrlandalılardan, Gallilerden başlayıp Mısırlılara, Fenikelilere, Atlantislilere ve uzaydan gelenlere kadar uzanmış, tartışmalarda çoğu zaman abesle uğraşılmıştı.

Ancak, en saçma yönleriyle bile, bu tahminler bir bakış açısıyla ilgili çok daha ciddi bir soruya güncellik kazandırdı. Son yüzyıllarda Avrupalılar tarafından yapılan dünya çapındaki keşifler ve Avrupalıların yeryüzüne yayılışı her şeye "biz" ve "bizim keşiflerimiz" açısından bakmamıza yol açmıştı. Sorulması gereken asıl soru "bizden" kimin Amerika'yı keşfettiği değil, Avrupa'yı kimin keşfettiğidir: "Bizi" kim keşfetti?[1]

Batı Avrupalıların yayılışını "Keşifler Çağı" diye tanımlamak belki tek taraflı bir bakış açısıdır, belki de değildir. Dünyayı kesinlikle

---

1. Bir başka bağlamda olmakla birlikte, bu konuda Arap tarihçi Nabil Matar (1999:59) mevcut bakış açısına dair ilginç bir düzeltme yaparak şöyle yazmıştır: "Müslüman hükümdar [on altıncı yüzyılda], Drake'in haklarında bilgi edinmek üzere Kızılderilileri kaçırmasına benzer şekilde, haklarında bilgi edinmek amacıyla Britonları kaçırmıştı; Drake Amerikan Kızılderililerini, Kuzey Afrika Müslümanlarının İngilizleri 'keşfetmesine' benzer şekilde, keşfetmişti".

ilk "biz" keşfetmedik. Sadece Gemici Henrique'e göre dünyanın öbür ucundan birkaç örnek vermek gerekirse, Güneydoğu Asya halkı 40.000 yıl önce Avustralya'yı keşfedip koloniler kurmuş, Polinezyalılar Pasifik Okyanusu çevresinde Yeni Zelanda ve Paskalya Adası kadar uzak bölgelere ulaşıp aynı şeyleri yapmış, Cavalılar Orta Çağ'da Madagaskar'ı kolonileştirmişti.

Yakındoğu'daki uygarlığın kökenleri yeteri kadar bilindiği gibi, doğruluğu da uzun bir süre önce teyit edilmiştir, dolayısıyla bu konunun bizi durdurmasına hemen hemen hiç gerek yoktur. Daha fazla merak uyandıran herhangi bir uygarlığın bir başkasına göre önde gelmesi değil, Kristof Kolomb'un (veya Vikinglerin) –ve daha sonra İspanyollarla Portekizlilerin– Yeni Dünya'ya ayak basmasıyla kıyaslamaya değer bir şekilde, Doğu'nun bu eski uygarlıklarından hangisinin Avrupa'da ilk karaya çıkan olduğudur?

Klasik kaynaklar Avrupa'nın Asyalı kökenleri ve keşifleriyle ilgili bölümlerle doludur. Nitekim Avrupa'ya adını veren Europa, Tsor Kralı Agenor'un kızıydı. Örneğin, Yunan coğrafyacı Strabon kitaplarında Afrikalı "keşiflerinden" söz eder: Yazdığına göre, Mısırlı Sesostris ve Etiyopyalı Taharka Avrupa'da Trakya'ya kadar ilerlemiştir (Afrika'yı sadece "bizim" keşiflerimizden ibaret sayanlar, hiç değilse bundan ibret alsınlar). Ne var ki İlk Çağ'da yürütülen akıl çoğunlukla Asya'yla ilgili keşif ve "buluşlar" üzerinde yoğunlaşıyordu. Strabon Nabukadnezar'ın bir orduya Herakles Sütunları'na kadar komuta ettiğini de belirmiştir. Ammianus Marcellinus ve diğer Romalı tarihçiler Batı Akdeniz'de Asya kökenli halkların temel attığı geleneklerden bahsederler. Roma'nın Aineias ve Troya'dan gelen koloni yoldaşları tarafından kurulduğuna dair efsanelerse Vergilius'un destanı (ve Berlioz'un operası) sayesinde burada tekrarlamayı gerektirmeyecek kadar iyi bilinmektedir.

Yunan mitolojisinde Avrupa'ya özünde Asya kökenli gözüyle bakılır: Kısaca, Europa Fenikeli çok güzel bir prensestir, Fenike Kralı Kadmos'un kız kardeşidir aynı zamanda. Zeus Europa'ya âşık olur, boğa kılığına girerek onu kandırıp Girit'e kaçırır ve ona tecavüz eder. Fenike kralı Kadmos hizmetkârlarıyla birlikte kız kardeşini aramak üzere Yunanistan'a yelken açar ve Thebai şehrini kurar. Bundan dolayı, kıtaya bir Fenike prensesi anısına hürmeten bu ad verilmiştir.

Bir mit kesinlikle bir mitten daha fazla bir şey değildir. Bu elbette ne tarihle ne Fenikelilerin kökenine, keşiflerine, kurumlarına ne de "Avrupa" adının ille de Fenike dilinde bir kelime olduğuna dair bir kanıtla bir tutulabilir. Ancak her ne kadar bundan Avrupa'nın teme-

linin pek Asyalı bir kızın tecavüze uğramasına dayandığı anlamını çıkarmamak gerekirse de Batı'nın Fenikelilerce kolonileştirilmesi yeterince gerçektir. Yunan alfabesinin Fenike kökenleri de ayrıca şüphe götürmez. Mitler önemli bir açıdan tarihe hizmet ederler: Halkların öz-algılarının kanıtlarıdırlar. Dolayısıyla, mit veya değil, Doğulu kökenlerine dair Yunan ve Romen *algıları* gerçekler kadar açıklayıcıdır. Burada önemli olan Avrupa'da kendilerini ifade edebilen ilk insanların kendilerine Asya kökenli gözüyle bakmalarıdır. Anlaşılan Avrupa ta başından itibaren Asya üzerinden tanımlanmıştır.

Fenikelilerin Ege bölgesinde koloniler kurduklarından eminiz: Örneğin Nikomedeia [İzmit] Körfezi'ndeki Prainetos (bugün Karamürsel) MÖ sekizinci yüzyılda Fenikeliler tarafından kurulmuştu ve bilinen başka yerler de bulunmaktadır. Her zamanki gibi bilgi eksikliklerini büyük ölçüde arkeolojik kanıtlar tamamlamaktadır. Ege Denizi'nde Bodrum açıklarında bulunan Uluburun batığı Fenikelilerin Tunç Çağı kadar eski zamanlardaki ticari faaliyetlerinin açık kanıtıdır. Bu nedenle Fenikeliler Yunanistan'ın bazı bölgelerinde de koloniler *kurmasalardı* bu gerçekten şaşırtıcı olurdu. Tarihteki ilk önemli koloni imparatorluğunu Fenikeliler kurmuş ve daha Avrupa uygarlığı Kolomb ve çağdaşlarının keşfettiği dönemdeki Amerikan uygarlığıyla aşağı yukarı aynı düzeydeyken, Akdeniz sahillerinin büyük bir bölümünü –hatta kısmen Atlantik Okyanusu sahilini bile– kolonileştirmişlerdi. Ne yazık ki "biz" bir zamanların şu "Kızılderililileri" olduğumuzu unutma eğilimindeyiz: Yani şu vahşiler, şu öteki.[2]

FENİKELİLERİN KÖKENİ

Fenikelilerin asıl anayurdu, sadece belli başlılarını sayarsak, (kuzeyden güneye doğru) Ugarit, Arvad, Gebal [bugün el-Cubeyl], Tsor, Sidon [bugün Sayda], Beerot [bugün Beyrut] ve Gazze gibi antik şehir devletlerini kapsayan Levant'ın sahile yakın bölgeleriydi (Resimler 1-8).[3] Fenikeliler bir kıyı şeridi halkıydı. Haliyle dışa yayılışları da deniz yoluylaydı –dolayısıyla Batı'ya doğruydu. Bu durum en önemli şehir devleti Tsor'un sahile yakın bir ada olmasıyla perçinlenmişti (Re-

2. Tabii ki bu ifadeyle Kuzey ve Güney Amerika "Kızılderili" uygarlıklarının muazzam eserlerini küçümsediğimi kastetmiyorum. Dahası Avrupa'nın tarih öncesi eserlerini de küçük görme niyetinde değilim: Tek bir örnek vermek gerekirse, Erken Avrupa'nın Megalit inşa kültürleri ne ölçü alınırsa alınsın etkileyiciydi, antik Mısır'ınkilerle kıyaslandığında bile. Sadece farklı bir bakış açısı öne sürmeye çalışıyorum.
3. Gerçi Herodot ve diğer antik kaynaklar çoğunlukla temelsiz bir şekilde kökenlerinin Bahreyn ve bitişiğindeki Basra Körfezi sahilleri olduğunu belirtmişlerdir.

simler 1-2). Ayrıca bu denizcilik teknolojisinde Fenikelilere, bin yıldan fazla bir süreyle ellerinde tuttukları, bir rekabet üstünlüğü sağlamıştı. Akdeniz'e açılan en güçlü gemiler onlarındı ve Fenike filosu tarihin ilk gerçek donanmasıydı. Seyrüsefer bilimi, astronomi ve haritacılıkla ilgili çoğu şey Fenikeliler tarafından icat edilmişti. Ptolemaios [veya Batlamyus], kendi ifadesine göre, coğrafya alanındaki bilgilerini Fenikelilerin seyrüsefer haritalarına dayandırmış ve seyrüsefer bilimi Orta Çağ'a kadar özünde Fenikelilerin geliştirdiği haliyle kalmıştır. Deniz coğrafyası da Fenikelilere ticari basiret konusunda başı çekmelerini sağlamıştır. Nitekim Levant sahil halkının bugüne kadar devam eden tipik ticari yetenekleri bunun sayesindedir.

Tarihte karşımıza MÖ 2000'den hemen sonra bu kıyı şeridi boyunca yaşayan, muhtemelen yörenin daha eski sakinlerin akrabası, Kenanlılar denilen eski bir Sami halk çıkar. Antik Kenanlı şehir devletlerinden en iyi belgelenmişi, Kuzey Suriye'deki bugünkü adı Ras Şamra olan Ugarit'tir (Resim 5). Ugarit'le ilgili antik kaynaklar MÖ ikinci binyıla kadar eskiye dayanır ve bunlara Fırat kıyısındaki Mari'den, Orta Anadolu'daki Boğazköy'e, hatta Mısır'daki Tel el-Amarna'ya kadar birbirlerinden epeyce uzak yerlerde rastlanır. Ticaret hızla sonraki binyılda Ugarit'in başlıca ekonomik dayanağı halini almıştı. Yapılan kazılarda antik dünyanın her tarafından gelen eşya ortaya çıkarılmıştır: Batı'daki Mısır, Kıbrıs, Girit ve Yunanistan'dan tutun da Doğu'daki Mezopotamya ve İran'a kadar. Şehir doruk noktasına ikinci binyılın ikinci yarısında ulaşmış, özellikle madeni eşya, kereste, tahıl, şarap ve mahalli ürünleri firfiri boyarmadde ticareti Ugarit'in kontrolü altına girmişti. Bu ticarete dair başlıca kanıtlar çanak çömlek ve çivi yazısı tabletleridir. Şehrin sonu "Deniz Kavimleri"nin elinden çıkmıştı.

Yaklaşık MÖ 1200 civarındaki Deniz Kavimleri istilaları Doğu Akdeniz ve Yakındoğu tarihinin en önemli dönüm noktalarındandır. Büyük bir ihtimalle bunları kuzeyden gelen göçebelerin, yani muhtemelen Yunanların atalarından olan Dorlar'ın ilk akınları tetiklemişti. İstilacıların kesin kimliği veya niteliği açıklıkla anlaşılamamıştır. Zaten bir hayli uzun süren yerinden oynatma, harekete geçirme ve işgallerin birikimli etkisi nedeniyle dallanıp budaklandığından, işin bu yönü o kadar da önemli değildir. Dolayısıyla "Deniz Kavimleri", özellikle herhangi bir şey veya herhangi bir topluluktan çok, epeyi yaygın bir dizi olayla ilgilidir. Bu istilalarla birlikte eski Ugarit, Troya, Girit ve Mykenai güçlerinin yanı sıra Hititler gibi büyük güçler bile ortadan kalkmıştı. Mısır'ın da istikrarı bozulmuştu ve bunun ardından bir takım yeni halkların gelişini, harekete geçişini ve sonuçta tarih sahnesine

çıkışını görüyoruz: Dorlar, Aramiler, İbraniler, Filistîler ve Yunanlarla, doğuda Asurluların dirilişini, batıda da Etrüsklerin doğuşunu.

Deniz Kavimleri'nin istilasını Fenikelilerin "Karanlık Çağı" takip etmişti. Ticari faaliyetler neredeyse durmuş ve ancak sahilin daha aşağılarındaki Arvad, Amrit, Gebal, Sidon ve Tsor gibi liman şehirlerinin sayesinde yaklaşık MÖ 1050'de eski canlılığına kavuşmuştu (Resimler 1-4 ve 6-8). Bu da batıya doğru kolonileşerek yayılmanın başlangıcına işaret eder gibi gözükmektedir.

TSOR VE AKDENİZ'İN BİR BAŞINDAN BİR BAŞINA YAYILMA (HARİTA 1)

Batıya doğru kolonileşme, her şeyden önce, Tsor'un öncülüğünde gerçekleşmiş, Sidon da bu şehri yakından takip etmişti (Resimler 1-4). Tsor'a dair en eski arkeolojik kanıtlar Erken Tunç Çağı'ndan, yaklaşık MÖ 2900 yılından kalmıştır. Şehir bir dönem terk edilmiş, ikinci binyıl boyunca (özellikle Mısır'a ait) kaynaklarda Tsor'un adı sık sık geçse de daha yakın tarihlerle ilgili izlere ancak Geç Tunç Çağı'nda rastlanmıştır. Ne var ki bunlar da çok bölük pörçüktür. Levant sahilinde MÖ 1200'den sonra bozulan iklim şartları –muhtemelen Deniz Kavimleri'nce de şiddetlendirilen– bir tarımsal verimlilik düşüklüğüne yol açmıştı. Bu durum da sahil şehirlerindeki nüfusun yoğunlaşmasına neden olmuş, koloniler yoluyla yayılma ihtiyacı yaratmıştı. Bunu bir ihtimal Tsor'un MÖ on birinci yüzyılda Orta Asur İmparatorluğu'nun yükselişiyle birlikte Asya'daki pazarlarını kaybedip Kıbrıs'la ilk ticari irtibatın kurması (veya daha ziyade tekrardan kurulması çünkü aynı binyılın erken dönemlerinde Kıbrıs Ugarit'in çok sıkı ticaret ortağıydı) teşvik etmişti. Fenikeliler MÖ on birinci ve onuncu yüzyıllarda Rodos, (güneybatı kıyısında "*Phóinīx*" diye bilinen iki limanın bulunduğu) Girit ve Sicilya'ya da yayılmışlardı.

Edebi gelenek daha batıya doğru, Uzak Batı kolonilerinin yarı yol durağı olarak, İspanya'daki Gadir'in [bugün Cádiz] Tunç Çağı'nda yaklaşık MÖ 1110 veya 1104'te, Fas'ın Atlantik kıyısındaki Liksos'un biraz daha önce ve Tunus'taki Utica'nın 1100 civarında kurulduğunu kaydeder. Kitab-ı Mukaddes'in Süleyman döneminin anlatıldığı bölümlerinde Tsorluların, İspanya'nın kalay ve diğer metallerin çıkarıldığı bölgesi, Tartessos'la özdeşleştirilen Tarşiş'e (gerçi bu "tarşiş" kelimesinin tam ne anlama geldiğine dair çeşitli yorumlar vardır; bir tür tekneyle de ilgili olabilir) yaptıkları seferlerden söz edilir. Uzun yıllar boyunca bu kazı sahalarında elde edilen arkeolojik kanıtlar sekizinci-dokuzun-

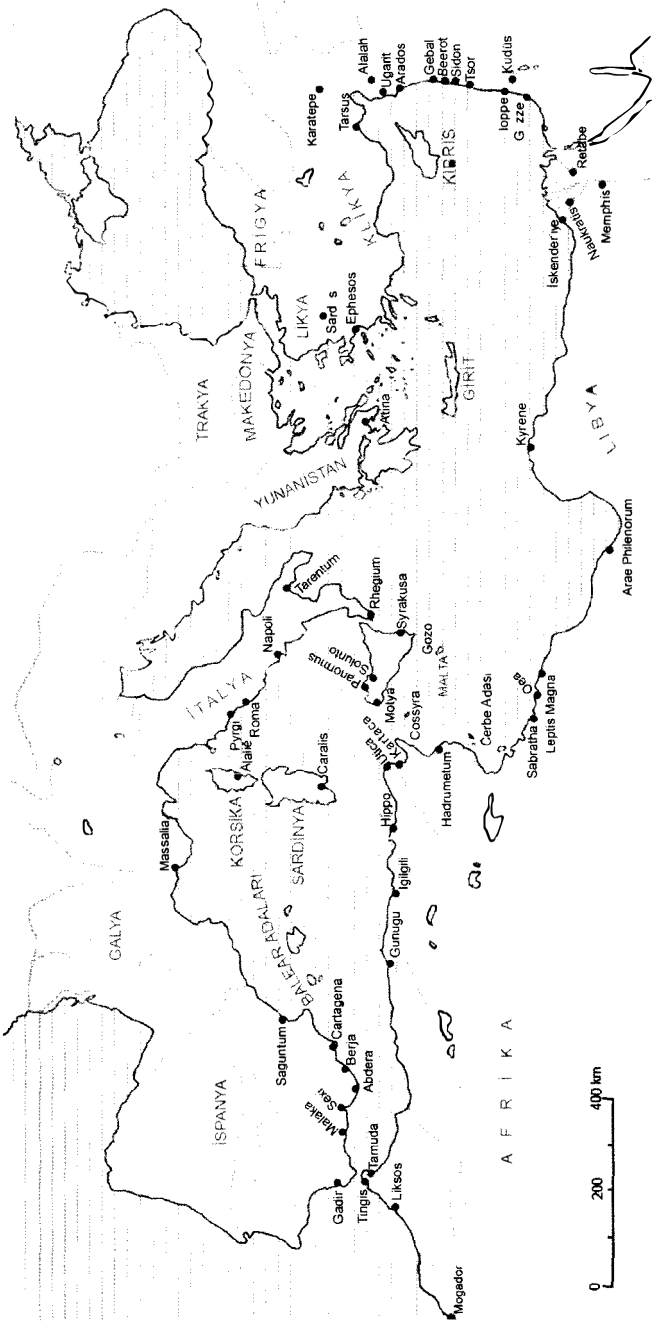
cu yüzyıllardan daha eski değildi. Ancak daha fazla arkeolojik kanıt ortaya çıktıkça tarihler de daha eski zamanlara uzanmaya başladı: Yeni radyokarbon kanıtları bugün bize Fenikelilerin MÖ onuncu yüzyılın sonlarındaki tarihlerde İspanya'da bulunduklarına işaret etmekte ve Türkiye'nin Ege sahilleri açıklarındaki Uluburun batığında yapılan araştırmalar Fenikelilerin geniş kapsamlı denizcilik faaliyetlerinin Tunç Çağı'nın çok erken dönemlerinde de yürütüldüğünü göstermektedir. Ancak aşağıda anlatıldığı gibi, kaynaklar daha sonrasında sessizliğe gömülmekte, Tsorluların dokuzuncu yüzyılda Auza'nm kuruluşuyla başlayan ikinci bir kolonileşme "dalgasına" kadar da bu sessizlik devam etmektedir. En eski arkeolojik bulguların sekizinci yüzyıldan kaldığı Kartaca'nın kuruluşu bu "ikinci dalganın" parçasıydı.

Tsor MÖ onuncu yüzyılın ortalarında, Orta Asur gücünün zayıflamasının ardından, antik İsrail'in krallarından hem Davud hem de Süleyman'la sıkı ticari ilişkiler geliştiren Kral I. Ahiram'ın (Hiram) yönetiminde, Asya anakarasındaki ticari büyüme hızını bir kere daha arttırabilmişti. Tsor muhtemelen kârlı Asya pazarlarına Kral Süleyman sayesinde erişebilmiş, Kızıldeniz yoluyla "Ofir Ülkesi'ne" bir deniz seferini de onun yardımıyla yapılabilmişti. Bu sırada Süleyman'ın ünlü projesi Kudüs Tapınağı inşaatında Sidon ve Tsor'dan gelen malzemeler kullanılmasının yanı sıra, bu şehir devletlerinin ustaları ve mimarları çalışmıştı. Açıkçası Tapınak (Fenike dininin Yehova'ya dair hasmane tutumuna rağmen) muhtemelen büyük ölçüde Tsor'daki Melkart Tapınağı örnek alınarak inşa edilmişti. Hiram ve Süleyman arasında kesinlikle yakın ve kişisel düzeyde sağlam ilişkiler olmalıydı: Birbirleriyle uzun bir süre bilmece değiş tokuşu yapmışlar, doğru cevaplar için bahse tutuşmuşlardı. Hiram'ın halefi I. İtobaal (MÖ 887-856) hükümdarlığı döneminde Yakındoğu ve Kıbrıs'taki yayılma sürmüş ve Tsor büyük hasmı Sidon'u ilhak etmişti. Tsor'un Yakındoğu'daki konumu İtobaal'in kızı İzebel'in İsrail kralı Ahab'la evlenmesiyle daha da güçlenmişti. Yakındoğu'daki konumunu sağlama bağlayan ve yüzyılların ticari deneyimiyle Tsor, dikkatini uzak ufuklara verebilmişti: Batı'ya.

Tsorlular ticari faaliyetleri için Kıbrıs'a MÖ on birinci yüzyılda ayak basmışlardı. MÖ 820'lerde Kition adlı bir Fenike kolonisi kurulmasıyla bu girişimleri doruk noktasına varmıştı. Kition'a Fenike dilinde "yeni şehir" anlamına gelen *Kart-hadaşt* deniliyordu (belki Kition adı da bundan kaynaklanmıştır). Fenikelilerinin takip eden yüzyıllardaki yayılışında batıda birçok "Kart-hadaşt" kolonisinin kurulduğu gözlenmektedir, nitekim "Kartaca" adı bundan türetilmiştir. MÖ 820

ile 600 yılları arasında Kıbrıs fiilen Tsor Krallığı'nın parçası haline gelmişti. Kition'da yapılan arkeolojik kazılarda Fenikeli kökenine dair, sütunlu bir salon şeklindeki bir Astarte Tapınağı dahil, birçok iz ortaya çıkmıştır.

Kuzey Afrika'ya da ilk defa İtobaal'in hükümranlığı döneminde ayak basılmış ve Tsor Kralı –daha çok Pygmalion diye bilinen– Pumayyaton'un MÖ 820'den 774'e kadar süren uzun hükümranlığı sırasında da Libya'daki Auza kolonisi kurulmuştur. Afrika bağlantısı Fenike'nin en ünlü kolonisi Kartaca'nın MÖ 814-3 tarihlerinde kurulmasıyla doruğuna ulaşmıştı. Bu noktada ilk defa eski zamanlarda denizlerde maceraya atılanlardan birinin –Fenikeli bir Kristof Kolomb'un– adıyla karşılaşıyoruz; ne var ki daha sonraki Avrupalı kâşiflerin aksine, Fenike'nin ilk büyük koloni kurucusu bir kadındı. Çünkü efsaneye göre Kartaca, Pumayyaton'un kız kardeşi, tarihte (ve operada) daha ziyade Dido diye bilinen, Elissa tarafından kurulmuştu.

1. Fenikelilerin Akdeniz'e yayılışı (Moscati'ninki örnek alınarak 1965).

Kartaca'yla birlikte İspanya'nın *Costa del Sol* kıyısı boyunca, Málaga çevresinde çok sayıda yeni tesis ortaya çıkmıştı. Arkeolojik incelemeler bunların MÖ sekizinci yüzyılın başlarında kurulduğunu teyit etmekte, böylelikle İspanya'nın güney kıyısının Lübnan dışındaki Fenike yerleşimlerinin yoğunlaştığı en büyük bölge haline geldiğini göstermektedir. İbiza ve Balear Adaları'nın geri kalanı, muhtemelen doğrudan Levant'tan gelenler yerine İspanya'daki Fenikeliler tarafından kolonileştirilmişti. Ayrıca buralarda maden çıkarıldığının kapsamlı izlerine rastlanmıştır. Fenikeliler daha sonra çepeçevre Sicilya kıyılarına yayılmış, her zamanki gibi burunları ve kıyıya yakın adaları işgal etmişlerdi. MÖ sekizinci yüzyılın sonlarında adaya Yunan yerleşimcilerin gelmesi bir ölçüde geri çekilmelerine yol açmış, Fenikeliler takip eden yüzyıllarda faaliyetlerini Sicilya'daki başlıca kolonileri halini alan adanın kuzeyindeki Motya'da yoğunlaştırmışlardı. Bu gelişmeleri çok geçmeden Malta izlemiş, yeni gelenler adanın yerli sakinleriyle evlenmişti. Fenike dilinin bugünkü Malta dilinin ana unsurlarından biri olması bu yüzdendir. Fenike kolonilerinin yoğunlaştığı bir diğer bölge Leptis Magna, Hippo, Hadrumentum ve diğer şehirlerin uzandığı Libya ve Tunus kıyılarıdır (gerçi bunlar muhtemelen Tsorlular yerine Saydalılar tarafından kurulmuştu). Sardinya'daysa MÖ dokuzuncu-sekizinci yüzyıllardan kalma birçok Fenikeli kolonisine dair (Fenike dilinde yazılmış önemli bir yazıt dahil) bir hayli arkeolojik kanıt bulunmaktadır. Bu koloniler muhtemelen (adını adaya veren) Sardo yönetimde Kartaca'dan gelen yerleşimcilerin yanı sıra, hem İspanya'nın Fenikelilerin kontrolündeki bölgelerinden hem de bizzat Fenike'den gelenler tarafından kurulmuştu. Ancak daha dolaylı arkeolojik kanıtlar Fenikelilerin, özellikle de Kıbrıs'taki Fenike kolonilerinin, Sardinya'yla ilk ticari bağlantıları MÖ on birinci yüzyıl kadar eski zamanlarda sağladıklarını akla getirmektedir. Batı Akdeniz'in diğer bölgelerindeki kadar güçlü olmasa da Fenikelilerin İtalya'nın batı kıyısının tamamına yayıldıklarına dair ek kanıtlar bulunmaktadır. Hatta Etrüsk sanatının bazı unsurlarında Fenike etkisi sezilmektedir.

Fenikelilerin bütün rakiplerini geride bırakıp, Akdeniz çapındaki bu yayılışlarını mümkün kılan, deniz akıntıları ve hâkim rüzgârlarla ilgili bilgileriydi. Tsor'dan açıklara doğru başlayan yolculuk Kıbrıs, İon Denizi ve Sicilya üzerinden devam edip, Güney İspanya'da sona ermişti. Kuzey Afrika rotası hâkim rüzgârlar nedeniyle bu yolculuk yerine daha çok dönüş için uygundu. Dolayısıyla Kuzey Afrika'daki kolonilerin çoğu Uzak Batı'dakilerden sonra kurulmuştu.

AFRİKA'NIN İÇLERİNE VE ATLANTİK KIYISINA YAYILMA

Akdeniz'i dört bir yandan saran Fenikeliler, daha sonra Cebelitarık Boğazı'ndan geçerek Atlantik Okyanusu'na açıldılar. Batı Afrika'daki faaliyetlerinin (ağırlıkla altın, fildişi ve balık ticareti) ana merkezi olması amacıyla da MÖ yedinci yüzyılda Fas kıyısındaki Liksos'u kurdular. Bugünkü Larache'ta [El-Araiş] yapılan birçok kazı (daha önce sözü edilen klasik kaynaklar MÖ 1100 tarihini kayda geçirmişseler de) Liksos'un MÖ yedinci yüzyılda kurulduğunu teyit etmektedir. Tanca'nın (antik Tingis) temeliyse bir Kartaca kolonisi olarak MÖ altıncı yüzyılda atılmıştı. Daha güneydeki Mogador adasınaysa (bugün Suveyre) MÖ yedinci yüzyıldan itibaren önemli bir Fenike ticaret antreposu yerleştirilmiş ve büyük bir ihtimalle ticari faaliyetler Kanarya ve Asor Adaları'na kadar genişletilmişti (gerçi henüz bunlarla ilgili arkeolojik kanıtlar bulunamamıştır). Fenikeliler MÖ 596'da finansman desteği Firavun Neko tarafından sağlanan bir seferle Afrika'nın çevresini doğudan batıya kadar başarıyla dolaşarak, dünyanın en önemli seyrüsefer "ilklerinden" birini de gerçekleştirmişlerdir. Bunun hikâyesini buna inanmayan Herodot anlatır. Ne var ki Herodot'un buna inanmamak için ileri sürdüğü aynı nedenler aslında yolculuğun yapıldığını doğrular: Afrika çevresini yelkenliyle dolaşırken güneşin güney yerine kuzeyde yer almasıyla. Fenikelilerin muhtemelen kıtanın çevresini MÖ ikinci yüzyılda da dolaştıklarına dair bir dolaylı kanıtsa Strabon tarafından aktarılmıştır. Hikâyesinde Doğu Afrika kıyısında bulunan ve sadece Gadir'den gelmiş olabilecek bir Fenike batığından söz eder.

Tsor'un Afrika'daki koloni "imparatorluğu" doruk noktasına denizci Hanno'nun fildişi, altın ve deri ithalatı için, muhtemelen Senegal veya Kamerun'da, Cerne adlı bir koloni kurmasıyla yaklaşık MÖ 455'te ulaşmıştı. Hanno seferine bolca erzak ve teçhizatla yüklü altı gemi ve kadınlı erkekli üç bin civarında kişiyle çıkmıştı. Dolayısıyla bu yolculuk bir keşif veya ticari serüvenin ötesindeydi: Bu bir Afrika'nın kolonileştirilmesi girişimiydi. Nitekim Fas'ın batı kıyısının aşağılarındaki birçok yerin adı Hanno'nun yolculuk hikâyesinde anlatılanlar sayesinde saptanmıştır. Cerne adası Batı Afrika kıyısı boyunca yapılacak başka keşifler için bir üs olarak kullanılmıştı ama koloni sonunda terk edilmiş ve yerleşimcilerin çoğu Kartaca'ya geri dönmüştü.

Daha kuzeyde, Avrupa'nın Atlantik kıyısındaki Fenikeli tacirlerin doymak bilmez hammadde talepleri, MÖ yedinci yüzyılda Portekiz, Bretanya ve muhtemelen Cornwall kıyaları boyunca yol alınan bir deniz seferi düzenlenmesiyle sonuçlanmıştı. Bu ilk sefer yaklaşık

Himilko'nun MÖ 450'de yaptığı yolculuğa da zemin hazırlamıştı. Himilko Bretanya'ya yelken açmış, hatta muhtemelen Cornwall, Scilly Adaları, İrlanda ve Asor Adalarına kadar gitmişti. Cornwall kıyısının hemen açıklarındaki, Fenikelilerin kalay ticareti için uğradıkları, gelgit adası St Michael's Mount antik Ictis [veya Iktin] adasıyla özdeşleştirilmiştir ama henüz bunu doğrulayacak arkeolojik bir kanıt bulunamamıştır.

Bu nedenle MÖ birinci binyılın ilk yarısı Yakındoğu'nun denizi aşıp "Uzak Batı'da" kök salabileceği mevziler kurmasıyla geçmiştir. Dolayısıyla Arapların İslamiyet döneminde Batı Avrupa'daki ilerleyişleri o kadar da onca çabadan sonra ulaşılan bir doruk noktasının başlangıç adımları sayılmazlar ve bunlar tam anlamıyla ancak Fenikeliler bağlamında kavranabilir. Nasıl Atlantik Okyanusu Batı Avrupa'nın "gölü", Amerika kıtası da Avrupalıların Yeni Dünya'sı haline geldiyse, Akdeniz'in binlerce yıl önce Fenikelilerin "gölüne", Kuzeybatı Afrika'yla Güneybatı Avrupa'nın da Fenikelilerin "Yeni Dünya"sına dönüşmesi batıya doğru intikale örnek oluşturmuştur. Bir sonraki bölümde Fenikelilerin işte bu Yeni Dünya'sını ve bundan artakalanları ele alacağız.

2. Bölüm
Yakındoğu'nun Uzak Batı'sı

FENİKELİLERİN YENİ DÜNYA'SI VE BUNDAN ARTAKALAN

> Onu burada –tam dünyanın sonunda, kurşun rengi bir denizde, duman rengi bir gökyüzünün altında, neredeyse konsertina kadar hareket ettirmesi zor bir tür gemide– ve bu nehrin akıntısına karşı yol alırken hayal edin, yüklü veya yüksüz veya artık nasıl isterseniz. Kum yığınları, bataklıklar, ormanlar, vahşiler, –uygar bir insanın yiyebileceği çok az şey... soğuk, sis, boralar, hastalık, sürgün ve ölüm– havada, sularda, çalılarda pusuya yatmış ölüm.
> Joseph Conrad, *Karanlığın Yüreği*[1]

Joseph Conrad'ın *Karanlığın Yüreği* adlı eserinin anlatıcısı Marlow'un yukarıda tasvir ettiği vahşi, uygarlığın henüz ayak basmadığı topraklar Afrika'nın ücra köşeleri, en izbe bölgeleri değildir –aksine İngiltere'deki Thames Nehri'dir. Kitabın başında yaşlı denizci Marlow bir nehir teknesinin güvertesinde oturmuş, kendini "on dokuz yüzyıl önce" kıyılarımıza ilk defa erişen Romalı bir kumandanın yerine koymaktadır. Gözünün önüne getirdiği sahne, anlatacağı hikâyedeki bir nehirden yukarıya Afrika'nın göbeğine doğru yol aldığı daha genç halidir. Kendimizi bu eski Fenikeli denizcilerin yerine koyup, onların uzaktaki Avrupa'nın insan eli değmemiş kıyılarında neyle karşılaştıklarını binlerce yıl sonra zihnimizde canlandırmaya çalışırken de benzer şekilde insanı etkisi altına alan çarpıcı bir görüntü aklımıza düşer. Çünkü Fenikeliler de Avrupalı denizcilerimizin Orta Çağ'da Afrika, Amerika ve Pasifik Okyanusu kıyılarını keşfe baş-

1. Joseph Conrad, *Heart of Darkness*, 1986 Penguin Classics baskısı, s. 30-32. [Türkçesi: *Karanlığın Yüreği*, Çev. Sinan Fişek, İletişim Yayınları, 2011].

ladıklarında yüz yüze geldikleri, neredeyse aynı şartlarla karşı karşıya olmuşlardı –ve neredeyse aynı tepkileri vermişlerdi. Nihayetinde Marlow'un Thames'i –veya Fenikelilerin sularına girdikleri Dart'ı veya Guadalquivir'i– Amazon'dan pek de farklı değildi.

FENİKELİLERİN YENİ DÜNYA'SI

MÖ yedinci yüzyıla gelindiğinde Batı Akdeniz'de Sicilya, Kartaca, Sardinya ve Endülüs'ü kapsayan, rakiplerin neredeyse zapt edemeyeceği bir kolonyal ve ticari "Fenike üçgeni" kurulmuştu. Fenikeliler böylelikle batıyı tekellerine aldıkları gibi, bu durum geleceğin Kartaca gücü için de bir temel oluşturmuştu. Fenikelilerin denizaşırı imparatorluğunun gözbebeği, mücevher kadar değerli Güney İspanya'ydı. Mücevher kesinlikle uygun bir mecazdır çünkü onları her şeyden önce buraya getiren kalay ve gümüş arayışlarıydı (bunlara ilaveten demir, bakır, kurşun ve altındı da). İnsanın aklına –çok yerinde bir düşünceyle– İspanyol sömürgecileri altın aramak için Amerika'ya sevk eden daha sonraki benzer hırs geliyor. Gadir, herhangi bir başka koloniden çok daha fazla, Tsor'un yani Fenike'nin kendi Yeni Dünya Eldorado'suna* açılan kapısıydı. Fenikeliler terk ettikten çok sonralarına, Latin kaynaklara göre MS birinci yüzyıla kadar da epeyi "doğulu" bir şehir olarak kalmıştı. Nitekim bu hikâyeler gümüş ticaretiyle zenginleşen, insana İspanyol Yeni Dünya'sının "altına hücum" şehirlerini hatırlatan, kabalığın, kanun tanımazlığın kol gezdiği, aşırı ölçüde süslü, mantar gibi biten bir kasaba izlenimi verir. Fenikelilerin tanrısı Melkart'a adanan ünlü bir tapınağı vardı. Tapınak Sami özelliklerini uzun bir süre, hatta Romen Hercules kültüne massedildikten çok sonralarına kadar bile korumuştu: Figürlerle tasvirin yokluğunu (İslamiyet'te de ayakta kalan bir Arap tarzı) klasik yazarların aklı almamıştı ve hem Gadir hem de İspanya'nın Fenikelilerin kontrolündeki diğer bölgelerinde, Melkart kültünün ana ayırt edici özelliği yıllık diriliş döngüsüydü. Bu güçlü dini etki daha ayrıntılı bir şekilde 6. Bölüm'de ele alınacaktır.

Fenikelilerin gümüşleri için İspanya'daki yerli halkı sömürmeleri her bakımdan daha sonra İspanyolların da altınları için Yeni Dünya insanlarına yaptıklarına benziyor. Örneğin Sicilyalı Diodorus yerli halkın, değerinden tamamen bihaber olmaları yüzünden, nasıl kolayca

* İspanyolca'da "Altın Kaplı Adam" anlamına gelir. Bogotá yakınlarında yaşamış bir kabilenin efsanevi şefiyle ilişkilendirilen bu ad, zamanla masalsı bir altın ülke anlamını kazanmıştır. (ç.n.)

aldatılabildiklerini, Fenikelilerin gümüşü kayda değmez şeyler karşılığında, genellikle ufak tefek süs eşyasıyla –yerlilere gerçekten incik boncuk vererek!– satın aldıklarını yazar. Bir hikâyeye göre yok pahasına o kadar çok miktarda gümüş satın alınıyormuş ki güya Fenikeli kaptanlar gemilerinin ambarları artık daha fazla yükü kaldırmayınca, çapalarını bile som gümüşten döktürüyorlarmış –gene Eldorado masalları.

İspanya'nın Güney Akdeniz sahili, bugünkü Granada, Málaga ve Almería civarı en zengin Fenikeli yerleşim yerlerinin yoğunlaştığı, çoğunun birbirinden en fazla bir kilometre uzaklıktaki bir meskûn mahaller bölgesi haline gelmişti. Ancak bunların büyük bir bölümü, başka bölgelerde görülen kalabalık yerleşimlerden ziyade, maden kaynaklarının yetersizliği veya yokluğu nedeniyle, sadece balıkçılık ve tarımla geçinen küçük topluluklardı ve çoğu yer de MÖ 550'den sonra terk edilmişti. Arkeolojik kanıtlar –ki bunlardan bolca vardır– mezar kalıntılarıyla zengin ailelere ait oldukları desteklenen, bir hayli büyük, sağlam evlerin bulunduğu bir manzarayı gözler önüne sermektedir. Hinterlantla bir miktar ticari faaliyet yürütülmekteydi ama bu Gadir'le kıyaslanacak ölçüde değildi. Kıyı şeridinin tarım ve balıkçılık açısından iyi bir potansiyeli vardı. Dolayısıyla bütün belirtiler bunların ticari faaliyetten çok, sırf kolonileşme amacı güden büyük zengin ailelerin ağır bastığı, kendi kendine yeterli yerleşimler olduklarını – bir defa daha İspanyol Yeni Dünya'sının büyük çiftçileriyle çarpıcı bir benzerliği– akla getirmektedir.

İspanya kolonilerinde MÖ 550'den sonra bir kriz ve bunu izleyen, muhtemelen gümüşün değer kaybından (veya belki de sırf yerlilerin nihayet gerçek değerini talep etmeyi öğrenmelerinden) kaynaklanan bir gerileme yaşanmış gibi görünüyor. Ayrıca Phokaialıların [Foçalıların] ve diğer Yunan kolonyal güçlerin rekabeti arttırmaları da ihtimal dahilindedir.

Gadir ve diğer Uzak Batı kolonilerinin kuruluşunu MÖ on ikinci yüzyıl kadar erken tarihlere yerleştiren edebi ve mitolojik kanıtlar bugün çoğu araştırmacı tarafından genellikle dikkate alınmamaktadır çünkü arkeolojik kanıtlar MÖ sekizinci veya en erken dokuzuncu yüzyıl lehinedir. Bunlar mit sayılabilir ama konuya böyle yaklaşmak işin püf noktasını gözden kaçırmaktır: Burada önemli olan kökenlerine dair algının eskiliğidir. Arkeolojinin aslında çok daha soyut buluş ve keşiflerden ziyade, koloni ve yerleşimlere dair somut kanıtları meydana çıkardığı unutulmamalıdır –öncülük eden bir kâşifin karaya çıktığı noktadaki ayak izleri doğası gereği arkeolojik bakımdan nadi-

ren kalıcıdır.[2] Dolayısıyla bu kolonilerle ilgili arkeolojik kanıtlar nihayetinde bu yerleşimi mümkün kılan ilk keşiflerden sonrasına –belki de yüzyıllar sonrasına– aittir. Bu bakımdan edebi kanıtlar her şeye rağmen gerçeğe daha yakın olabilirler. Her halükarda geleneksel tarihlerle arkeolojik kanıtlar arasındaki uçurum elde edilen ek arkeolojik bulgularla gün geçtikçe kapanmaktadır. "...arkeolojinin kolonilerin ilk kuruluşundan ziyade sağlamlaştırılmalarına işaret etmesini beklemek gayet doğaldır ve iki aşama arasında yüzyıllar yoksa bile, onlarca yıl bulunabilir."[3] Örneğin, MÖ sekizinci yüzyılda alfabenin Fenikelilerden Yunanlara geçmesi bir başlangıç değil, bir yayılma sürecinin *doruk noktası* sayılmalıdır.

KARTACA VE İLK BÜYÜK AVRUPA GÜCÜNÜN MİLADI

Yedinci yüzyılın başlarında Tsor, Asya anakarasındaki topraklarının neredeyse tamamını Yeni Asur İmparatorluğu'na kaptırmış ve MÖ 640 civarında anakara toprakları Asur vilayeti yapılmıştı. Tsor altıncı yüzyılın bitmesinin ardından daha da zayıflamış ve Fenike ticaretinin büyük bir bölümü ezeli rakibi Sidon'un eline geçmişti. Ne var ki Tsor geride kurucusunun bile gölgesinde kalacağı bir yavru şehir bırakmıştı. Bu Kartaca'ydı (Resimler 9-11).

Kartaca'nın kuruluşu antik dünyanın en ünlü mitlerinden biriydi –bugün bile dramatik özellikleriyle hâlâ büyük ölçüde ilgi çeken bir mittir. Buna göre Tsor Kralı Pumayyaton veya Pygmalion, kayın biraderini öldürür ve kız kardeşi Elishat veya Elissa veya Dido'nun kaçmasına yol açar. Sonuçta Kartaca kurulunca, Aineias'la yine layıkıyla ünlü o rastlaşma yaşanır ve iki ünlü bağımsız hadise arasında aşağı yukarı bir bağlantı kurulur: Tsor'un yıkılışı ve Roma'nın kuruluşu. Nitekim *Aeneis*'te Kartaca'nın inşasına dair etkili bir "görgü tanığı" tasviri bulunur:

> "Troyalılar, patikayı izleyerek hızla yollarına devam ettiler. O an şehrin üstüne doğru çıkıntı yapan ve hisarı gören muazzam bir tepeye tırmanıyorlardı. Aineias bir zamanlar sadece Afrikalı kulübelerinin bulunduğu yerde birdenbire ortaya çıkan sağlam yapılara ve geçitlere, o hercümerce ve taş döşeli sokaklara hayretle bakıyordu. Tsorlular koşturup duruyor, vızır vızır çalışıyorlardı. Bazıları hisarlarını bir an önce inşa etmek üzere didinirken, duvarlar için çizgi çiziyor ve taşları yokuş yukarı itiyorlar, diğerleriyse bir

2. Kaptan Cook'un Quuensland kıyısına ayak bastığına dair arkeolojik kanıtlar bir istisnadır.
3. Moscati 1968: 129.

> binanın yer tespitini yapıyor ve ana hatlarını işaretlemek amacıyla sabanla yarıklar açıyorlardı. Ayrıca karşılıklı sıra saygı gözetilsin diye kanunları belirliyor, devlet yetkililerini ve meclis üyelerini seçiyorlardı. Bir noktada liman tabanı kazılıyor, bir başkasındaysa bir ekip bir tiyatronun derine yerleştirilecek temel taşları için hazırlık yapıyordu; ayrıca taşocaklarından henüz inşa edilmemiş sahneye yakışacak muazzam sütunlar yontuyorlardı. Yaz başının esintisiz günlerinde, güneş doğar doğmaz çiçeklenen kırlarda, artık tam gelişmiş haldeki yeni kuşağın açık havaya çıkması sırasında onlara eşlik ederken veya şişkin petek gözlerine saf bal sıkıp, içlerini tatlı nektarla doldururken ya da avcıların getirdiği yükleri devralırken; ya da tembel bir erkek arı sürüsünü arazi ve kovanlarından uzaklaştırmak amacıyla düzenli bir şekilde bir araya gelen arıların harıl harıl çalışmalarına benziyordu bu. Telaşlı bir faaliyettir gidiyordu, yükselen kekikli bal kokularının içinde. Aineias başını kaldırıp binalar baktı. 'Ah, ne bahtı açık insanlarsınız' diye haykırdı, 'çünkü surlarınız yükselmeye başladı bile!' "[4]

Mitolojikliğine rağmen, bu rastlaşmanın dallanıp budaklanacak kayda değer sonuçları vardı. Tarihi bakımdan doğruluğunu bir tarafa bırakırsak, önemli olan bizzat Avrupa'nın ilk büyük gücünün, yani Romalıların kendilerini Doğu'dan gelenlerce meydana getirilmiş –"keşfedilmiş"– saymalarıydı: Roma'nın Ön Asya'dan gelen Troyalılar tarafından Fenikeli unsurlar katılarak kurulmuş gibi görmeleriydi. Roma ve Avrupa uygarlığının temelinin atılmasına Fenikelilerin, Avrupa'nın keşfi ve Kartaca'nm kurulmasıyla sonuçlanan, dışarıya doğru yayılışları yol açmıştır. Demek ki Fenikeli, Anadolulu, Yunan ve Romen mitolojilerini bir araya getiren katalizör Kartaca olmuştur.

Gayet iyi bilinen Aineias'la rastlaşmasının yanı sıra, Elissa/Dido'nun peşine, topraklarına Kartaca anklavının kurulduğu, Libyalıların kralı Iarbas da düşmüştü. Iarbas onunla evlenmek istemiş ama Elissa, Pygmalion tarafından öldürülmesi Kartaca'nın kuruluşuna yol açan ilk kocasına ihanet edeceğine, şehrin hemen dışındaki bir odun yığınında kendisini yakarak intihar etmişti. Bu epizot daha sonraki Kartaca tarihinde önemli yankılar uyandıracaktı. Yakarak –genellikle bebek ve küçük çocukları– kurban etme, Kartaca tarihinin ilerleyen yıllarında önemli bir rol oynamakla kalmamış, daha sonra (6. Bölüm) ele alacağımız gibi, Hıristiyanlığın yayılışında da önemli sonuçlara neden olmuştu. Elissa'nın kendini yaktığı şehrin dışındaki odun yığını noktası muhtemelen arkeolojik kazılarda saptanan *tofet* ile (Resim 11), yani çocuk kurban etme ayinlerinin yapıldığı yerle bağlantılıdır. Roma'yla girişilen III. Pön Savaşı'nı sona erdiren, Kartaca'nın Scipio Aemilianus tarafın-

4. *Aeneis* I, 421-7.

dan MÖ 146'ta son defa kuşatılmasının ardından, yenik düşen Kartacalı komutan Hasdrubal'in dul karısı kendisini ve çocuklarını bir ölü yakma odun yığınının içine atmıştı. Böylece "mit ve tarih, iki durumda da benzer bir simgesel kadın figürünün olduğu, aynı noktada buluşmuştu".[5]

Yunan geleneğine göre, Kartaca Troya'nın yıkılışından yaklaşık elli yıl önce, bir başka deyişle aşağı yukarı MÖ 1215'te kurulmuştu. Tsor'un (Yunan tarihinde korunan) kendi kayıtlarında geleneksel kuruluş tarihi olarak MÖ 814 belirtilir. Bu da en eski definlerin MÖ sekizinci, en eski *tofet* izlerinin de en geç MÖ dokuzuncu yüzyıldan kaldığı, arkeolojik kanıtlarla daha yakından bağdaşan bir tarihtir. Kartaca'nın MÖ sekizinci yüzyıldan sonraki yükselişi, diğer Tsorlu kolonilerinin aksine sadece ticari güçle değil, aynı zamanda askeri ve deniz gücü sayesinde gerçekleşmişti. Bu durum, Fenikelilerin kolonyal gücüne meydan okuyan ve MÖ 550'de Kartaca'nın Sicilya'da yenik düşürdüğü Yunanların (Sicilyalı Yunanların sonraları I. ve II. Pön Savaşları'nda Romalılara karşı Kartaca'yla birleşmesinin manidarlığına rağmen) yükselişini dengeleyecekti. Genelde Kartaca ve Orta Akdeniz kolonilerinin temel özellikleri, kültürel bakımdan Fenikelilerin anayurduna görünüşte daha fazla benzeyen Uzak Batı'dakilerden adeta epeyce farklı gözükmektedir. Kartaca, Gadir gibi batıdaki kolonilerden sanki daha bağımsız hareket etmişti. Etrüsklerle ittifak eden Kartaca, MÖ 535'te Yunanları bir kere daha yenmiş, Kartaca ve Yunan devletleri arasında kimin denizlere hükmedeceğini tayin etmek üzere yürütülen birçok savaş da izleyen yüzyıla damgasını vurmuştu. İspanya'daki Tsorlu gücünün zayıflamasıyla birlikte, Kartaca'nın yavru kolonisi meydanı boş bulmuştu. MÖ dördüncü ve beşinci yüzyıllar boyunca Güney İspanya'nın tamamıyla Kuzey Afrika'nın büyük bir bölümü, Güney Fransa'nın içlerine kadar uzanan üsleriyle, Kartaca'nın hüküm sürdüğü yeni bir Fenike imparatorluğu haline gelmişti.

Kartaca'nın denizcilikteki üstünlüğü kaçınılmaz bir şekilde onu, Avrupa anakarasındaki yükselen yeni güçle, Roma'yla ihtilafa düşürmüştü. Bu Kartaca'nın da –ve bir bütün olarak Fenikelilerin yayılma çağlarının da– sonunu getiren, Roma'nın MÖ üçüncü ve ikinci yüzyıllardaki Pön Savaşları'yla doruk noktasına varmıştı. Bundan önce, yaklaşık MÖ 480'de Kartaca, Kserkses'in hükümdarlığı sırasında Ahameniş [Pers] İmparatorluğu'yla bütün bir Akdeniz bölgesini aralarında bölüşmek üzere antlaşma yapmıştı. Kserkses'in bu antlaşmanın hemen ardından Yunanlara yenilmesi üzerine, bu bölüşüm hiçbir zaman ger-

5. Lancel 1995: 24.

çekleşmemiş ve Roma, MÖ beşinci ve dördüncü yüzyıllar boyunca, pek bir engelle karşılaşmadan İtalya'nın içinde yayılabilmişti. Kartaca'yla Roma arasındaki, Roma'nın deniz ticaretini sınırlayan ve Kartaca'nın Sardinya üzerindeki denetimini teyit eden, ilk antlaşma MÖ 509'da imzalanmıştı. Roma'yla MÖ 438'de yapılan bir başka antlaşmayla Sardinya ve Afrika'nın Kartaca'nın nüfuz alanına dahil oldukları daha da pekiştirilmişti. İki güç ilk defa Sicilya üzerindeki çatışan çıkarları yüzünden açıktan açığa çarpışmış, bu husumet MÖ 264'la 241 arasındaki I. Pön Savaşı'yla doruk noktasına varmıştı. (Gerçi belirgin bir şekilde, Syrakusa'nın Yunan tiranı II. Hieron başlangıçta Romalılara karşı Kartaca'yla güç birliğine gitmişti –ve torunu tiran Hieronymus da II. Pön Savaşı sırasında Syrakusa'yla Kartaca arasında ittifak kurmuştu). Roma başta Fenikeliler yüzünden denizlerde ağır kayıplara uğramıştı ama Regulus komutasında Afrika'ya çıkartma yaparak karşılık vermişti. Ne var ki Regulus yenilmişti ve Roma'nın Afrika'da yer edinme hevesi kursağında kalmıştı ancak Kartacalılar da ucundaki küçük bir toprak parçası dışında Sicilya'dan sürülmüşlerdi. Bu nedenle I. Pön Savaşı'nda görünüşte berabere kalınmıştı. Bununla birlikte sonuçlar iki taraf için de önemliydi. Bu Romalıları ilk defa bir deniz gücü haline gelmeye zorlamış, denizler üzerinde hâkimiyet kurma sürecini başlatmış, nihayetinde Akdeniz'in tamamı Roma'nın kıyısına dönüşmüştü. Kartaca açısındansa gelişmeler Fenikelilerin hüküm sürdüğü İspanya'da toprak sahibi olmakla, Hasdrubal tarafından Yeni Kartaca'nın –Cartagena'nın– kurulmasıyla sonuçlanmıştı. Başka bir deyişle Kartaca Avrupa anakarasında sağlam bir köprübaşını tutmuştu. Bu şekilde, Roma'nın Akdenizli bir deniz gücü, Kartaca'nın da Avrupalı bir kara gücü halini almasıyla II. Pön Savaşı'na zemin hazırlanmıştı.

II. Pön Savaşı tarihin en büyük komutanlarından birini ve muhtemelen Fenike'nin en şanlı evladını, efsanevi Hannibal'ı yaratmıştı. Gayet iyi bilindiğinden ve daha çok Roma tarihinin parçası olduğundan, hikâyeyi burada tekrar anlatmak lüzumsuzdur. Ancak şunun altını çizmek gerekir ki Kartaca'yla karşı karşı gelip onunla baş eden Roma, o zamana kadar yerel bir güçken, birden öne fırlamıştı: Romalıların yayılışının başlangıcı Fenikelilerin sonlarına doğrudan bir tepki şeklinde ortaya çıkmıştı. Hannibal Romalılar tarafından yenik düşürülüp canını kurtarmak için kaçarken, gerisin geri Fenikelilerin anayurduna, bir kahraman gibi karşılandığı Tsor'a yelken açmıştı. "Kartaca'nın en büyük insanı neredeyse simgesel olarak soluğu altı yüzyıl önce Dido'nun terk ettiği Fenikelilerin anayurdunda almıştı".[6]

6. Lancel 1995: 403-4.

Dünyanın tanıklık ettiği en göz kamaştırıcı askeri zaferlerden bazılarını gerçekleştirmesine rağmen, nihayetinde Hannibal tamamen bozguna uğramıştı. Onun yenilgisiyle Fenikelilerin Avrupa'da bir imparatorluk kurma ihtimali de ilelebet ortadan kalkmıştı. Böylelikle, Fenikelilerin dışarıya doğru yayılışlarının bu nihai aşaması felaketle sonuçlanmış, hatta III. Pön Savaşı'nın MÖ 146'da bitmesiyle, şehirleri Kartaca tamamen yok edilmişti.

Bu acaba o kadar da büyük bir felaket miydi? Doğru, Fenikelilerin yayılışı son bulmuştu. Ancak Levant'taki ufacık üslerden eşsiz bir başarıyla Akdeniz'in her köşesine ve ötesine, Güney Avrupa'ya, Kuzey Atlantik kıyısına ve Afrika'nın çevresine, yarım binyılı aşan bir süre boyunca yayılışlarının bitişine pek felaket denemez. Bu yayılışın etkileri Avrupa'yı çoktan yok edilemez bir şekilde değiştirmişti –ve gelecekte de değiştirmeye devam edecekti. Bunun meyvelerini ilerleyen sayfalarda daha derinlemesine ele alacağız. Her şeyden önemlisi bu pek az bilinen bir Avrupa gücünü dünya sahnesine çıkarmıştı. O zamana kadar uygarlığın merkezi Doğu'nun elindeydi. Bunu batıya taşıyan herkesten çok Fenikelilerdi. Batı Avrupa'da uygarlığın da bunun üzerine doğduğunu anlıyoruz.

FATİHLERİN FETHEDİLİŞİ: ROMA VE PÖN SAVAŞLARI'NIN AKIBETİ

Fenike gücünü tüketmişti ama Fenikeliler tamamen ortadan kaybolmamışlardı. Nitekim Levant sahilinin diğer halklarıyla birlikte, (Lübnanlıların ticari basiretleri şöyle dursun) bugünün Lübnanlıları olarak ayakta kalmışlardı (ayrıca dilleri modern Malta diliyle yaşamaktadır). Bu nedenle Fenikelilerin anayurtlarında devam eden tarihlerine ilerde geri döneceğiz. Her şeye rağmen, Kuzey Afrika'daki Fenikeliler –Kartacalılar– ve mirasları daha sonraki tarihi birkaç tuhaf ama önemli yönden etkilemişti. Çünkü Kartaca ve Roma arasındaki savaşların nihai çatışmasının, üzerinden yüzyıllar sonra kendini gösterecek, şaşırtıcı ikinci dereceden sonuçları vardı.

Hannibal'ın İspanya ve İtalya'daki göz kamaştıran askeri harekâtları, görünüşe bakılırsa Avrupa'nın Yakındoğu tarafından keşfedilip kolonileştirilmesinin uzun tarihindeki son epizotlardı. Orduları Romalı güçlerce ezilip başkenti ele geçirince Hannibal doğuya, Fenikeli köklerinin topraklarına kaçmak zorunda kalmıştı. Önce Tsor'a gitmiş, sonra da Akdeniz'deki Roma'ya karşı durabilecek yegâne diğer gücün, Selevkos Kralı III. Antiokhos'un –Hindistan'a kadar seferler düzenleyen Büyük Antiokhos– Antiokheia'daki [Antakya] sarayına

sığınmıştı. Antiokhos'u Batı'dan gelecek yeni tehdit konusunda uyaran Hannibal, gücünü İtalya'ya karşı kullanması için onu zorlamıştı. Antiokhos ve Hannibal'ın birlikte hareket etmeleri Roma'yı ilk defa Doğu'ya getirmiş ve MÖ 190'da ünlü Scipio kardeşlerin komutası altındaki muazzam Roma ordusu Asya'ya geçmişti. Ertesi yıl meydana gelen Magnesia [Manisa] Muharebesi'nde de Roma, Asya topraklarındaki ilk savaşını kazanmıştı. Antiokhos'un 75.000 kişilik ordusu Roma'nın 30.000 kişilik ordusunun karşısında tam bir bozguna uğramış, Hannibal'ın deniz filosu da benzer bir şekilde yenik düşmüştü. Kana susamış Romalıların peşine düşmesi nedeniyle Hannibal bir defa daha kaçmış, önce Ermeni kralının sarayına, sonunda da batı Anadolu'daki Bitinya Kralı'na sığınmıştı. Son büyük Kartacalı, birinci sınıf bir askeri deha ve antik dünyanın en önemli kahramanlarından biri, MÖ 183 burada intihar etmişti. Ne var ki farkında olmadan düşmanı Roma'yı da trajik bir şekilde, yaklaşık 1.700 yıl kalacağı Asya'ya getirmişti.

Hannibal belki de son büyük Kartacalıydı ama Kuzey Afrika'da doğan bir başka Fenikeli Hannibal'ın gücünün yetmediğinin üstesinden gelecekti. MS ikinci yüzyılın sonlarında Roma'daki yeni bir hanedan mora* bürünecekti: Severus hanedanı. Iulius-Claudius hanedanının aksine, Severus hanedanı mensupları Roma'dan hatta İtalya'dan bile değil, imparatorluğun ücra köşelerinden gelmişlerdi. Hanedanlığın kurucusu, eskiden bir Fenike kolonisi olan Kuzey Afrika'daki Leptis Magna şehrinin Fenikeli aristokrasisine mensup Septimius Severus'tu (Resim 38). Bu fevkalade aileyi daha ayrıntılı bir şekilde 5. Bölüm'de ele alacağız, dolayısıyla şimdilik Septimus'un Fenikelilere karşı şefkat duyguları beslediğine dair pek şüphe bulunmadığını vurgulamakla yetinelim. Septimius 197'de Roma imparatoru ilan edildikten ve nihayetinde Roma'nın temsil ettiği her şeyi kendinde cisimleştirdikten birkaç yıl sonra, Leptis Magma'daki doğum yerine resmi ziyarette bulunup, Leptis Magma'nın anakentle bağını resmi bir törenle yeniden teyit etmişti. Ancak bu şehir Roma değil, *Tsor*'du. Ayrıca Tsor'a özel bir önem vermiş, İskender'in yakıp yıktığı şehrin küllerinden yeniden doğmasını, bir defa daha Levant sahilinin en muhteşem şehirlerinden biri haline gelmesini sağlamak üzere hiçbir harcamadan kaçınmamıştı (Resim 2). Dahası Septimius Severus, Doğu'ya Partlara karşı düzenlediği bir seferde Bitinya'daki, Marmara Denizi kıyısından biraz uzaktaki bilinmeyen bir yamacın peşine düşmüştü. Sonunda uzun ve zorlu yolculuğunun amacına ulaşmıştı: Hannibal'ın gömüldüğü yeri

* Kastedilen imparator morudur. (ç.n.)

bulmuştu (Resim 12). Septimius yerin temizlenip onarılmasını ve üzerine büyük bir kahramanın –ve hemşerisinin– mezarına yakışan bir anıt dikilmesini emretmişti. Artık bizzat Hannibal'ın, hatta hasımlarının bile hayal etmiş olabileceklerinden çok daha büyük bir Romen dünyasının efendisi Septimius'un nasıl Hannibal'ın mezarı başında durup bir ihtimal fısıldadığını (tabii ki Kartaca dilinde) gözümüzün önüne getirebiliriz: "Sahi, başardık!"

Hannibal'ın ruhu nihayet huzura ermişti, peki ya Romalıların III. Pön Savaşı sonunda adamakıllı haritadan sildikleri mahvolmuş şehri Kartaca? Buna rağmen, Kartaca'nın stratejik konumunun hiçe sayılması pek mümkün değildi, özellikle de MÖ birinci yüzyılda şehri bir Roma kolonisi diye yeniden kuran Julius Caesar gibi bu kadar tanınmış bir stratejist için. Nihayetinde şehri küllerinden bir defa daha inşa etmek üzere yaklaşık 2.200 Kartacalı mahalle tekrar yerleştirilmişti. MS üçüncü yüzyılda Kartaca Akdeniz'in en muazzam, Roma İmparatorluğu'nun da İskenderiye ve Antiokheia'dan sonra en önemli şehirlerinden biri olarak yeniden ortaya çıkmıştı (Resimler 9, 10). Roma Hıristiyanlığı kabul ettiğinde, Kartaca Piskoposluğu Hıristiyan Âleminin en güçlü deniziydi*. Kartaca beşinci ve altıncı yüzyıllarda, Constantinus'un dördüncü yüzyılda başkent yaptığı Konstantinopolis'ten yönetilen Romalıların ikinci defa ele geçirmesine kadar, Vandal lideri Gaiseric tarafından kurulan bir Germen krallığının başkentiydi. Ayrıca yedinci yüzyılda Romalıların yeni imparatoru Kartaca'dan çıkmıştı. Bu İmparator Herakleios'tu. Herakleios tarihin ona layık gördüğünden çok daha fazla ünü hak eden, Roma'nın en iyi komutanlarından biriydi çünkü İranlılar [Persler] yüzünden yok olmasına ramak kalan bir imparatorluğu kurtarmayı becermişti. Ancak bundan önce, Kartaca'dan mora bürünmek [imparatorluğun başına geçmek] üzere Konstantinopolis'e geldiğinde, Roma başkentini ve imparatorluğun doğusunu öyle bir kargaşalık içinde bulmuştu ki seleflerinden Constantinus gibi, Roma başkentini bir defa daha taşımaya niyetlenmişti: Roma'nın yeni ve üçüncü başkenti Kartaca ilan edilecekti! Sonuçta Herakleios başkenti Konstantinopolis'te bırakmaya ikna edilmişti (böylelikle Roma İmparatorluğu'nun bir sekiz yüzyıl daha ayakta kalmasının yolunu açarak) ama eğer Roma'nın başkentini en azılı düşmanının şehrine taşımak durumunda kalınsaydı, bu kaderin en büyük cilvelerinden biri olurdu.

---

* Piskoposluk kürsüsü veya tahtı. (ç.n.)

AVRUPA'YA KALAN MİRAS

Genelde Tsor'un batıya doğru kolonileşmesi bilinçli bir politikanın sonucu gibi gözükmemektedir: Bir başka deyişle, bu süreç ne tek bir kurallar bütününü ne de teorik bir çerçeveyi temel alarak yönetilmişti, aksine gelişigüzel ve türlü türlü politikalar galebe çalmıştı –asla merkezden hükmedilen bir koloni imparatorluğu haline gelmemişti. Buna rağmen, Fenikeliler beş yüzyıl boyunca, MÖ 1100'le 600 arasında, Yunanlar ciddi bir rakip diye ortaya çıkıncaya kadar, Akdeniz'i tekellerine almışlardı. O zaman bile, Kartacalı Fenikeliler dört yüzyıl daha, Roma nihayet II. Pön Savaşı'nda galip gelinceye kadar, Akdeniz'in başlıca deniz gücü olma durumlarını korumuşlardı. Binyıl boyunca Akdeniz büyük ölçüde bir Fenikeli gölüydü.

Dolayısıyla Fenikeliler, dünyanın tam anlamıyla ilk denizaşırı koloni imparatorluğu ve Avrupa'ya ilk defa nüfuz eden Asyalı güçtü. Bu hem esaslı temastı hem de son derece uzun bir dönem devam etmişti. Peki, miras bıraktıkları? Bunu kavramak, dönüp geriye iki buçuk binyıl öncesine bakmak; antik, uzak ve ilgisiz gibi gözüken bir uygarlığı incelemek ilk başta insana zor gelebilir. Roma'nın yükselişinin, hatta belki de Avrupalı kimliğimizin asıl kaynağının ne ölçüde Fenikelilerin meydan okuyuşlarına bir tepki olduğunu daha önce ele aldık. Ancak Fenikelilerin, Roma'dan çok İspanya üzerinde bıraktıkları etki daha esaslıydı çünkü İspanya beş yüzyıl boyunca Fenikelilerin nüfuz alanı içinde kalmıştı. Bu yüzden, Romalılar İspanya'ya yayıldıklarında, burada Galya veya Britanya gibi ıssız bir taşrayla değil, Fenike uygarlığıyla teması sonucu çoktan gelişmiş bir toplumla karşılaşmışlardı. Traianus ve Hadrianus gibi, Roma'nın en yetenekli erken dönem imparatorlarından bazılarının buradan çıkmasına pek şaşırmamak gerekir.[7] Ancak bundan da önemlisi, sıra ona gelince, İspanya'nın Fenikelilerden miras kalan dışa dönüklüğü iş edinip Orta Çağ'dan sonra Avrupa'nın en büyük koloni gücü olması hiç de tesadüf değildi. İlerde Arapların dünyaya yayılışlarından söz ettiğimizde İspanya'ya kalan mirasın bu yönünü tekrar ele alma fırsatını bulacağız.

Fenikelilerden bu kadar az maddi iz geriye kalınca insan varsa bile miras bıraktıklarını görmekte zorlanıyor. Nitekim Emil Ludwig 1942'te yayımlanan eserinde, Akdeniz'deki uygarlığa asıl onlar önayak oldular diyerek Yunanlara geniş çaplı bir methiye düzmeye kalkışmadan önce Fenikelileri sadece "işportacı ve kazıkçılar" diye

---

7. Dördüncü yüzyılda İmparator Theodosius da. Üçü birden Sevilla yakınlarındaki nispeten küçük Itálica kasabasında doğmuşlardı.

defterden silebiliyordu.[8] Unutulmamalıdır ki onlardan kalan ne piramitler ne muazzam tapınaklar ne de zamana karşı direnen harabelerle dolu şehirler var, ayrıca son iki binyıldır Yunan ve Romen mimari tasarım ilkelerine dört elle yapışıp kalmış durumdayız; Fenikelilere ait herhangi bir iz yok. Fenike bütün eski uygarlıkların en belli belirsizidir.

Belki de bu nedenle işe mimari miraslarıyla başlamak daha isabetlidir. Bu (ölçek bakımından) en büyüklerinden ve en aşikâr olanlarından biridir: Planlanmış şehirler. Şehir planlamasıyla ilgili ızgara sisteminden çoğu zaman, MÖ 479'da Miletos şehrinin yeniden inşasında kullanması nedeniyle, Miletoslu Hippodamos'a atfen "Hippodamos" tarzı şehir planı diye söz edilir ve genelde bir Yunan –dolayısıyla bir "Avrupalı"– yeniliği sayılır (Miletos'un Asya'da yer alması bir yana, Hippodamos bir Pers İmparatorluğu yurttaşıydı, antik Yunanistan'ın değil). Yunan şehir planlamasının başlangıcı Eski Smyrna ve Hippodamos öncesi Miletos'un (gerçekten planlanmalarından ziyade) düzenli yerleşimlerine yani MÖ sekizinci-dokuzuncu yüzyıllara dayanır. Oysa Greko-Romen dünyasının ilk gerçekten planlı şehirleri Ege bölgesi yerine Güney İtalya ve Sicilya'dadır. Avrupa'da ızgara sistemine göre düzenlenen ilk şehir muhtemelen MÖ altıncı yüzyılda kurulan İtalya'daki Paestum'du [Poseidonia]. Burası Batı Akdeniz'de gerektiği gibi planlanıp inşa edilen ilk şehirdi ve bunu birkaç şehir daha izlemişti.

Izgara planlı şehirlerin ilk örnekleri altıncı-yedinci yüzyıllarda Sicilya ve Güney İtalya'da kurulan Yunan kolonileriydi. Bu tür planların kolonilerin kaynağı Yunanistan Yarımadası'nda bulunmaması çarpıcı bir zıtlıktır. Bu tür planların kökeninin İonya'daki Eski Smyrna ve Miletos olduğu varsayılırdı ama İonların kolonileri çoğunlukla Karadeniz ve Doğu Akdeniz kıyılarındaydı, Batı Akdeniz'de değil (ayrıca genelde ızgara yerleşimi göstermiyorlardı). Kanıtlar bu sistemin, Balkan Yarımadası veya Ön Asya Yunanlarından kaynaklanmaktan ziyade, Güney İtalya ve Sicilya'da doğduğunu akla getirmektedir.

Güney İtalya ve Sicilya'nın daha Yunanlar gelmeden önce Fenikeliler tarafından kolonileştirilmesi önemli bir konudur. Bu bağlamda, Kuzey Afrika'da kapsamlı bir şekilde kazı yapılan ve daha yakın tarihli üst katmanların perdelemediği tek Fenikeli şehrinin Tunus'taki Kerkouane olduğu da dikkate almaya değer bir başka noktadır (Resimler 13-14). Burası muhtemelen [MÖ] altıncı yüzyılda kurulmuştur ve "şehir

8. Ludwig 1942: 64.

planı iyi tasarlanmış düzenli aralıklarla birbirini kesen sokakları bulunan bir dama tahtası örüntüsü sergilemektedir ama yapı bloklarının (*insula*lar) boyutları değişkendir ve bitişik unsurları bulunmaktadır".[9] Kartaca'nın en eski yerleşimi de planlanmış gibi gözükmektedir (gerçi o kadar büyük bir bölümü hâlâ toprak altındadır ki kesin konuşmak mümkün değildir).

Fenikelilerin anayurdu Levant'taki Gebal'in [sonradan Byblos] yerleşiminde MÖ 2800 kadar eski tarihlerde bir şehir planlaması bulunduğuna dair kanıtlar vardır. Burada "bir saldırı halinde surlara şehrin merkezinden ve meskûn mahalden kolay ve hızla ulaşılabilmesi için sokak planlamasına özen gösterilmişti".[10] Bu pekâlâ Yakındoğu'nun binlerce yıl öncesine dayanan bir planlı yerleşim geleneği olduğunu açıklar. Dolayısıyla belki de şehir planlamasını, Yunanlar ve Romalılar sahiplenmeden çok önce, Doğu'dan Fenikeliler getirmişti.

Fenikelileri ve şehirleşmenin batıya onların Kuzey Afrika'daki kolonileri aracılığıyla aktarımını incelerken, Romalıların Tunus ve Cezayir'deki –"altı yüz şehir" diye bilinen– kasabalarının yoğunluğuyla, Roma İmparatorluğu döneminde "Pentapolis" denilen –sadece beş şehrin olduğu– Kyrenaika [bugün Berka] bölgesinde bu yoğunluğun bulunmayışını kıyaslamakta fayda vardır. Fark Roma öncesi dönemle ilgilidir: Tunus ve Cezayir'deki "Roma kasabalarının" neredeyse hepsi eski Fenikeli yerleşimleriydi oysa münhasıran Yunan kalan Kyrenaika'da Fenikeli kolonileşmesi yoktu. Batı'ya şehirleşmeyi miras bırakanlar Fenikelilerdi.

Ancak Fenike uygarlığının belki de en önemli mirası maddi değil entelektüeldi: Din, edebiyat ve hukuk alanlarındaydı. Dini mirası 6. Bölüm'de ele alacağız, şimdilik bu entelektüel mirası kısmen inceleyeceğiz.

FENİKE RÖNESANSI

Fenikelilerin anayurdunun MÖ dördüncü yüzyılda ilk önce Makedonyalı İskender, ardından da MÖ birinci yüzyılda Roma tarafından fethedilmesi, ilk bakışta antik Fenike uygarlığının –özellikle de İskender'in Fenike kıyısı boyunca o zamanlarda eşi benzeri pek görülmemiş ölçüde acımasız bir vahşet ve yıkımla yürüttüğü askeri harekâtla– tamamen ortadan kaldırılması gibi gözükmektedir. Ne var ki bu gelişmeler dolaylı olarak bir rönesansa yol açmıştı. İskender'in

9. Fantar 1987: 113.
10. Jidejian 1968: 16.

Yakındoğu'daki fethinin dolaysız sonucu, Fenikelilerin Akdeniz'de ellerinde tuttukları denizcilik ve ticaretteki üstünlüğe doğrudan doğruya Helenistik bir meydan okuma yaratan, İskenderiye'nin kurulması ve hızla yıldızının parlamasıydı. Bu durum Doğu Akdeniz'in Helenistik dönemde iki hasım Makedonyalı hanedan arasında kuzey-güney diye bölünmesiyle bir ölçüde dengelenmişti: Yani Suriye'deki Antiokheialı Selevkosların, İskenderiye'nin yükselişini destekleyen Ptolemaios hanedanına karşı Fenikelilerin eski üstünlüğünü korumalarıyla. Ancak Kartaca'nın Roma tarafından yıkılması, bu kötü durumu daha da şiddetlendirmiş, Fenikelilerin bu kaybı İskenderiye'nin kazancı haline gelmişti. MÖ birinci yüzyılda İskenderiye ve bütün Fenikeli şehir devletlerinin Romalıların eline geçmesiyle de İskenderiye'nin denizlerdeki üstünlüğü garanti altına alınmıştı.

Sonuçta belki de en kazançlı çıkanlar Fenikelilerdi. Çünkü Fenikeliler o zamana kadar ticaretin yuttuğu yaratıcı enerji ve entelektüel yeteneklerini başka yerlere yöneltebileceklerdi. Nitekim Romalıların hüküm sürdüğü dönemde Fenikeliler bir rönesansın tadına varmışlardı. Tarih yazıcılığı belirgin bir şekilde kendini göstermiş ve Bybloslu [Geballı] Philon (muhtemelen MS ikinci yüzyılın sonlarında) Fenike dilindeki antik eserleri Klasik ilim dünyasının hizmetine sunmuştu. Bunların başta geleni, MÖ yedinci yüzyılda veya daha önce yaşayan ve daha ileri tarihlerde yapılan atıflar dışında eserinin izi silinen, Sankhuniathon'un yazılarıydı. Fenike dilinde kapsamlı bir edebiyat olduğu daha sonraki kaynaklarda yer alan değinmelerden ötürü bilinmektedir: Tarih yazıcılığı bir hayli öne çıkmıştı ama keza coğrafya, tarım ve hukuk üzerine eserler, hatta bir ihtimal mit ve hikâye gibi diğer edebiyat türleri de. Mısır'la yakın bağlantıları nedeniyle Fenike dilinde edebiyat, örneğin daha kalıcı kil tabletlere yazılan Mezopotamya edebiyatının aksine, muhtemelen papirüse yazılıyordu ("*bible*" [Kitab-ı Mukaddes] kelimesi Fenike limanı Byblos'tan türemişti çünkü bu limanda muazzam miktarlarda papirüs nakli yapılıyordu). Malum, papirüs üretildiği Mısır dışında çabuk bozulan bir malzemedir ve insanın aklına bu noktada Fenike kültürünün en değerli hazinelerinin bulunduğu, hem Tsor hem de Kartaca'nın nasıl kasti ve habis bir şekilde karış karış (Makedonyalı İskender ve Romalılar tarafından ayrı ayrı) yerle bir edildiği de geliyor. Bu saldırılara hiçbir belge dayanamamıştır. Yahuda'da doğmasına rağmen İosephos'a, Caesarea'lı [Kayserya] Eusebios ve Prokopios'la birlikte, Herodianus, Ammianus Marcellinus, Libanios, İoannes Malalas ve Antiokheia "okulunun" diğer tarihçilerine de nihayetinde Levant

sahilinin tarih yazıcılığı geleneğine katkıda bulunanlar gözüyle bakılmalıdır.

Tarihçi John Headley Rönesans tartışmasına on beşinci yüzyılda Avrupa'nın Ptolemaios'u [veya Batlamyus] yeniden keşfetmesini anlatmakla başlar. Böylelikle Rönesans'ı sıkıca Klasik yani Batılı köklerine bağlar ve *Coğrafya* [*Geōgraphikē Hyphēgēsis*] adlı eserinin "İtalyan Rönesans'ının klasik metinler içinde yer alıp da yeniden keşfettiği yegâne en önemli eser"[11] diye tarif eder. Bu belki doğrudur (gerçi bazıları aynı şeyi Platon için öne sürebilir) ve Rönesans şüphesiz Klasik ilmin yeniden keşfidir ama bunu sadece Batı'nın içine doğan bir olgu diye nitelemek işin püf noktasını gözden kaçırmaktır. Rönesans'ın Klasikleri büyük ölçüde Müslüman İspanya ve Bizans aracılığıyla keşfetmesi gerçeği bir yana, bizzat Ptolemaios da kaynağının Fenikelilerin coğrafya bilimi olduğunu kabul etmiş, dahası düşüncelerini Yunanistan'da değil, Afrika'da geliştirip uygulamıştır. Onu "Afrikalı" saymak abestir elbette, o bir Greko-Makedon'du ama onu aynı şekilde Yunan diye görmek de bir Avustralyalıyı İngiliz diye tarif etmek gibidir. Üstelik Ptolemaios'un coğrafyasını ilerleten İslamiyet'ti: Başlıca eseri daha çok Arapça adından ötürü [*el-Mecisti*], *Almagest* olarak bilinir ve on birinci yüzyılda onun düşüncelerini iyice geliştiren de el-Harizmi'ydi. Eğer Rönesans'ın "Avrupalı" köklerini keşfi Ptolemaios'la başladıysa, bu Fenike'nin İslami filtreden geçtikten sonraki haliyle yeniden keşfiydi.

Her şeye rağmen, Fenikelilerin coğrafya alanında Roma döneminde kaydettikleri başarılar hiç de yabana atılır cinsten değildi. Tyroslu [Tsorlu] Marinos (MS ikinci yüzyılın başlarında) antik Fenike seyrüsefer geleneklerinin yanı sıra, Fenikelilerin deniz haritaları ve diğer coğrafi kayıtlarından yararlanarak bilimsel coğrafyanın temelini atmıştı. Sırf güzergâh tarifleri yerine, matematiğe dayalı haritalar kullanarak enlemi ve boylamı belli yer tayini yapan ilk coğrafyacıydı. Ptolemaios coğrafyasının temelinde onun çalışmaları bulunmaktadır. Fenikelilerin entelektüel faaliyetlerinin sivrildiği diğer alanlar arasında Yeni-Platoncu Tyroslu Porphyrios ve Khalkisli [Kınnesrin] İamblikhos gibi filozofların eserleri de vardı.

Ancak Fenike rönesansı en büyük etkiyi belki de hukuk alanında bırakmıştı. Üçüncü yüzyılın başında --daha önce değindiğimiz gibi Fenike kökenli– İmparator Septimius Severus, Beyrut'ta dünyaca ünlene-

11. Headley 2008: 16.

cek yepyeni bir kurumun temelini atmıştı. Bu bir Hukuk Okulu'ydu ve Roma dünyasında türünün ilk örneğiydi (Resim 15). Okul, Septimius'un halefleri tarafından da canıgönülden desteklenmişti. Beyrut Hukuk Okulu Roma uygarlığını güçlü bir şekilde etkileyecekti çünkü bu, ilk önemli eserini Jüstinyen'in [I. İustinianos] *Digesta* adlı muazzam derlemesiyle veren, Roma –dolayısıyla Avrupa– hukuk içtihadının doğuşunu temsil etmekteydi. Okul pek çok saygın hukuk erbabını kendine çekmişti ve bunlar çoğunlukla Levant'ın (artık o dönemde Romalılar tarafından gitgide "Arap" diye adlandırılan) Fenikeli nüfusu arasından çıkmıştı. En ünlüleri Emesa'nın (bugün Humus, Suriye) yerlisi Papinianus ve çağdaşı Tyrus'un [Sur] yerlisi Ulpianus'tu. İkisi de Severus hanedanı tarafından himaye edilmiş (gerçi Caracalla Papinianus'u öldürtmüştü) ve Jüstinyen'in *Digesta*'sında Roma Hukuku'nun kaynakları arasında sayılmışlardı. Bu sonradan Avrupa'nın her tarafındaki hukuk sistemlerinin mesnedini meydana getirdi. Roma Hukuku bir "Avrupa" ihracatı olarak Kuzey ve Güney Amerika'da da kök saldı ve nihayetinde Avrupa'nın kolonileştirmediği ülkeleri bile etkiledi. Osmanlı İmparatorluğu da büyük ölçüde Jüstinyen kanunnamesini benimsedi, böylece sürekliliği Yakındoğu'da da sağlama alındı. Fenikelilerden kalan, bu sayede dünya çapında bir miras haline geldi.

Beyrut'un yanı sıra, hak ettiği ünü ve derin izler bırakan mirasıyla hukuk okulu, köken ve kaderleri Fenike kültürüyle çok yakından bağlantılı imparatorlar tarafından kurulmuş ve teşvik edilmişti. Her şeyden önce şunu vurgulamalıyız ki şüphesiz Beyrut [Latincesi Berytus] bir Roma anklavıydı ancak hukuk okulunun geliştiği ortam Yakındoğu'ydu, İtalya değil. Okulun başta gelen önemli âlimlerinin birçoğu, her ne kadar Papinianus ve Ulpianus gibi Romalılaşmışlarsa da Yakındoğu'nun yerlileriydi. MÖ yedinci yüzyıl kadar eski Beyrutlu Sankhuniathon'un yazdıkları gibi edebi geleneklerden, hatta birinci binyılın başları kadar eski Yahudi geleneklerinden ve ikinci binyılın başları kadar eski Mezopotamya kanunnamelerinden beslenmişti.

SON SÖZLER

Belki de Avrupa ve dünyanın Fenikeli uygarlığına borçlu olduğu en önemli şey, her gün tam da gözümüzün önündedir. Çünkü ilk alfabeyi dünyaya miras bırakanlar Fenikelilerdi. Yaklaşık MÖ 1600'e kadar bütün diller, çoğu zaman yüzlerce hatta binlerce harf türü bulunan, karmaşık ve kullanışsız bir işaretler sistemiyle –hiyerogliflerle– yazı-

lıyordu. Böylesi elverişsiz bir sistemin yetersizlikleri aşikârdır.[12] Bu nedenle Ugarit'teki yazıcılar bütün bir süreci kolaylaştırmaya karar verdiler: Her biri farklı bir hece, kelime ve düşünce anlamına gelen birkaç yüz simge kullanmak yerine, her kelimeye uygulanabilir her biri farklı bir sesi temsil eden tastamam yirmi iki işaretle sınırladılar. Dünyanın ilk alfabesi işte böyle doğmuştu.

Bu buluş özünde Fenikelilerin ticarete yatkınlıklarının sonucuydu: Zaten kimin kime ne borçlu olduğuna dair eksiksiz kayıt tutulamayan bir ticaret neye benzer ki? Bu devrimin önemini ne kadar abartsak yeridir. Yunanlar, Yunan mitine göre güya Yunanistan'a Tsorlu Kadmos tarafından getirilen, Fenike alfabesini elbette ödünç alıp kendi amaçlarına uyarladılar. Bu muhtemelen Yunan dünyasında geniş alanlara yayılmış ilk Fenikeli nüfuzunun efsaneleşmiş halidir. Çünkü Herodot gibi başkaları da Fenikelilerin Ön Asya kıyıları ve Boiotia'da koloniler kurmalarının yanı sıra, Yakındoğu'dan aktarılan (Dionysos kültünün bazı öğeleri gibi) çeşitli dini motiflerden de söz ederler. Alfabe bu kültürel alışverişin parçasıydı ve Homeros'un ünlü destanları Yunanca'nın Fenike alfabesiyle yazılmasının doğrudan sonucuydu. Uzak Batı'daki Vikinglerin run harflerinden Uzakdoğu'daki Tay alfabesine kadar, neredeyse dünyanın bütün alfabelerinin bu biricik Fenikeli devrimine dayandığının unutulmaması önemlidir. Fenikeliler tek hamleyle bütün bir edebi süreci demokratikleştirmişti: Binlerce simge ve bunların anlamlarını ezberlemek için yıllarca süren bir eğitime ihtiyaç duyan, az sayıdaki yazıcının kullanımına açık olan yazı yazma işi birdenbire yirmi iki (veya yirmi altı) basit işaret ve bunların seslerini akılda tutabilen herhangi birinin kullanabileceği bir şey haline gelmişti. Bu muhtemelen Fenikelilerin insanlığa en büyük hediyesiydi.

---

12. Gerçi gitgide uluslararasılaşan bir dünyada, dönüp dolaşıp aynı noktaya geldiğimizi, iletişim kurmak için gün geçtikçe daha fazla işarete –hiyeroglife– başvurduğumuzu gözlemek ilginçtir. Bir arabanın ellilerdeki gösterge panosuyla bugünkünü kıyaslayın: "Farlar", "frenler", "yakıt", vs gibi kelimeler gitmiş, yerine (çoğu zaman insanı hayrete düşüren!) yanıp sönen veya artık her ne yapıyorsa simgeler gelmiştir. Bir havalimanında veya başka bir halka açık alandaki tuvaletler artık ne İngilizce ne de başka bir dilde "bayan" veya "bay" kelimeleriyle işaretleniyor, bunun yerine sadece kadın veya erkek simgesi kullanılıyor (ya da silindir şapka veya topuklu ayakkabı –hiyeroglifler bile örtmece haline gelebiliyorlar!). Bunu yazdığım bilgisayar bana bir dolu simgeyle –ikonlarla– kelimelerden daha fazlasını anlatıyor. Bir başka deyişle çivi yazısı ve hiyeroglife geri dönüyoruz. Alfabe yerine işaretlerden oluşan benzer bir yazı sistemi kullanan ve bu yazı sistemleri nedeniyle uzunca bir süredir dezavantajlı bulunan Çinliler, belki de her şeye rağmen sonuçta iletişim konusunda çok büyük bir avantaj elde edecekler.

Hem Kur'an'a harfi harfine Tanrı'nın kelamı diye hürmet etmeleri hem de hat sanatını göklere çıkarmaları bakımından, yazılı söze belki de en fazla saygı gösterenlerin, onca halk arasında Fenikelilerin torunlarının –Arapların– olduğunu öğrenmek pek de şaşırtıcı değildir. Fenikelilerin en büyük miraslarını Romalılara bıraktıkları –veya en azından onların yükseliş ve nihai yayılışlarının asıl zeminini hazırladıkları– zamanlarda belli belirsiz bir şekilde Levant sahilinin Araplarıyla karışıp birleşmeleriyle, artık sıra İslamiyet öncesi Arapları ele almaya gelmiştir.

1. Lübnan'daki Fenikelilere ait Tsor [Sur] limanındaki kazı alanı. Yüzeydekiler daha çok Roma dönemi kalıntılarıdır.

2. Septimius Severus'un Tsor'u yeniden kurdurduğu zamanlardan kalma, adayı anakaraya bağlamak amacıyla Makedonyalı İskender'in yaptırdığı yol üzerine inşa edilmiş devasa hipodrom.

3. Sidon'daki liman. Mendirek üzerindeki Orta Çağ kalesiyle modern Lübnan liman tesislerinin perdelemesine rağmen liman Fenikeliler dönemindeki asıl şeklini korumaktadır.

4. Sidon'un iç kısmındaki Eşmun tapınağı. Kare şeklindeki kutak ön plandadır. Arka plandaki taraça duvarı Pers döneminden kalmadır. Kutağın kübik şekline dikkatinizi çekerim.

5. Kazılar sonucu ortaya çıkarılan Suriye'deki Fenike şehri Ugarit'in kalıntıları.

6. Kazılar sonucu ortaya çıkarılan Lübnan'daki Fenike limanı Byblos [Gebal]. Şehrin surları sağ taraftadır; sonradan yapılan Romen sütun dizisiyse arka plandadır.

7. Suriye'nin Amrit şehrindeki Fenike tapınağı. Ortadaki tunağın kübik şekline dikkatinizi çekerim.

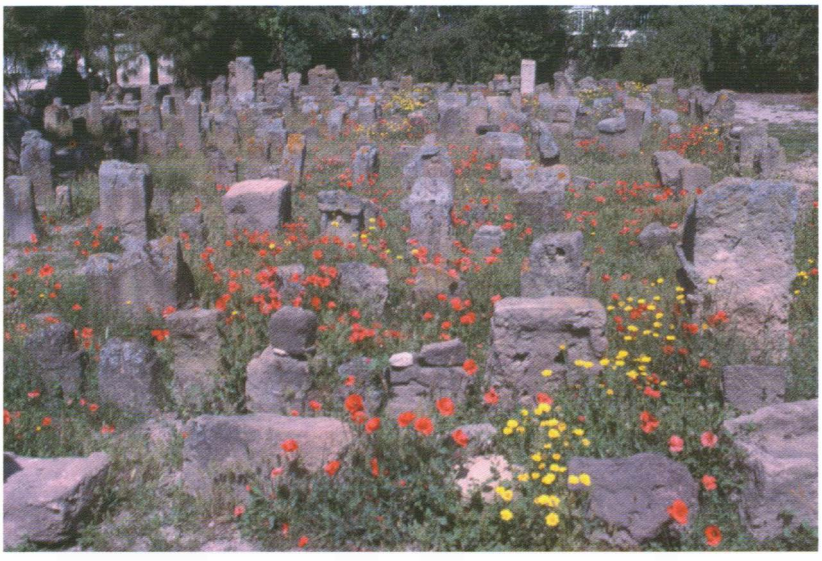
8. Amrit'teki Fenike lahitleri.

9. Tunus'un dışındaki Kartaca kalıntıları. Geniş sütunlar Romalıların izlerini silmek için kasten antik Kartaca kalıntılarının üzerine inşa ettikleri forumun payandalarıdır. Arka plandaysa Fransızların on dokuzuncu yüzyıldan kalma Saint-Louis de Carthage katedrali bulunmaktadır.

10. Kazılar sonucu ortaya çıkarılan Kartaca'daki Pön donanma limanının gemi kızakları.

11. Kartaca tofet'inde çocukların kurban edilmelerini yansıtan steller.

12. Türkiye'deki antik Bitinya bölgesinde Hannibal'ın mezarının bulunduğu yer.

13. Kazılar sonucu ortaya çıkarılan Kartacalıların Tunus'taki antik Kerkouane şehri.

14. Kartacalılar döneminin Kerkouane şehri kalıntıları. Ön plandaki yunakla arka plandaki düzenli yerleşime dikkatinizi çekerim.

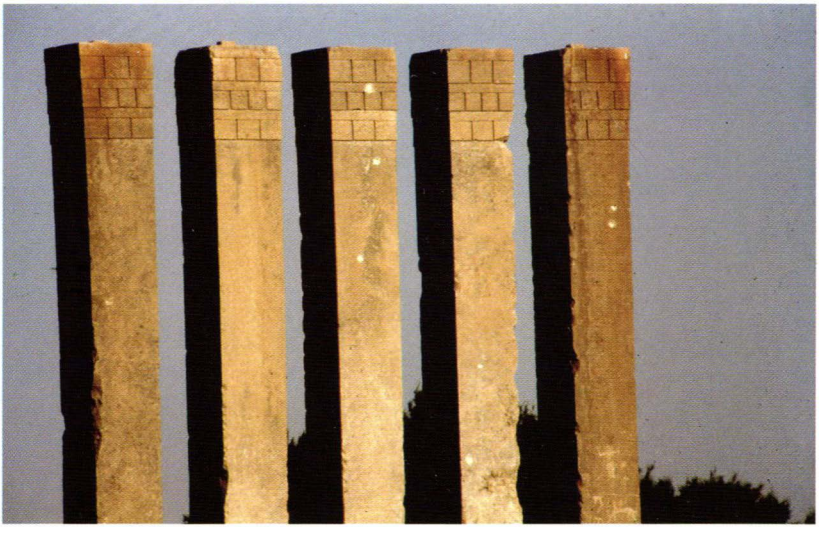
15. Yakın zamanda ortaya çıkarılmış Roma döneminden kalma, bir ihtimal ünlü hukuk okuluna ait antik Beyrut kalıntıları.

16. Bir Persepolis rölyefindeki Arap temsil heyeti -deve şöyle dursun, giysiler bugün bile Arapları simgelemektedir.

17. Yemen'deki antik Marib şehrindeki Awwam Tapınağı'nın [Mahram Bilqis] girişini oluşturan bir yekpare taş sırası.

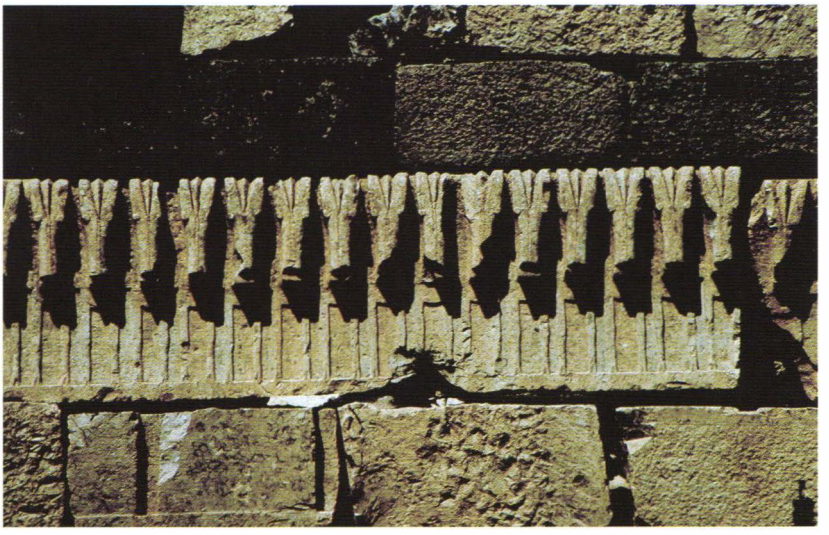
18. Marib'deki Almakah Tapınağı'nın yekpare taşları. Başlıkların "kübik" şekline dikkatinizi çekerim.

19. Marib'deki ünlü baraj. Ön planda taşma savağı, arka plandaysa savak kapaklarından biri bulunmaktadır.

20. Mainlilerin Yemen'deki antik şehri Yathill, bugünkü adıyla Barakiş.

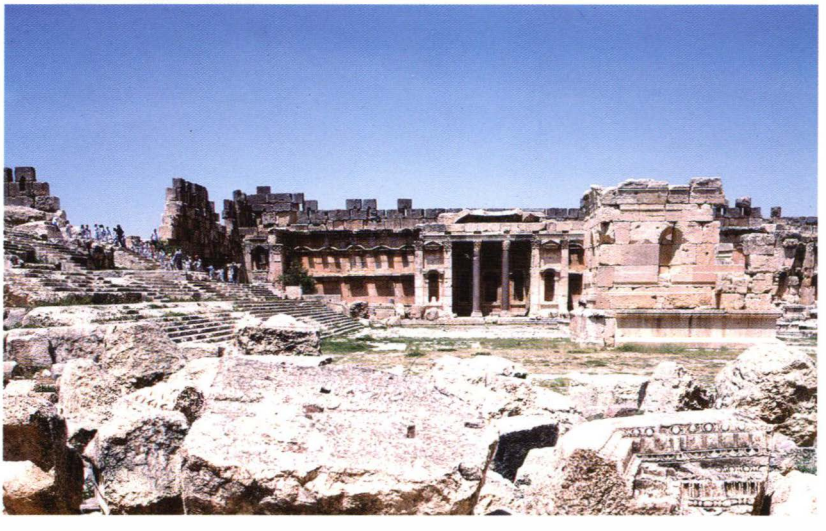
21. Marib yakınlarındaki Sirvah'da stilize edilmiş bir dağ keçisi frizi.

22. Lübnan'daki Baalbek şehrinin ünlü tapınaklar kompleksi. Arka plandaki sütun dizisi Iuppiter Heliopolitanus [Heliopolis Jüpiter'i] Tapınağı'nın parçası, sağdakiyse Bakhos Tapınağı denilen tapınaktır.

23. Baalbek'teki Emesa kralларından "Büyük Kral Samsigeramus'a" ithaf edilmiş yazıt.

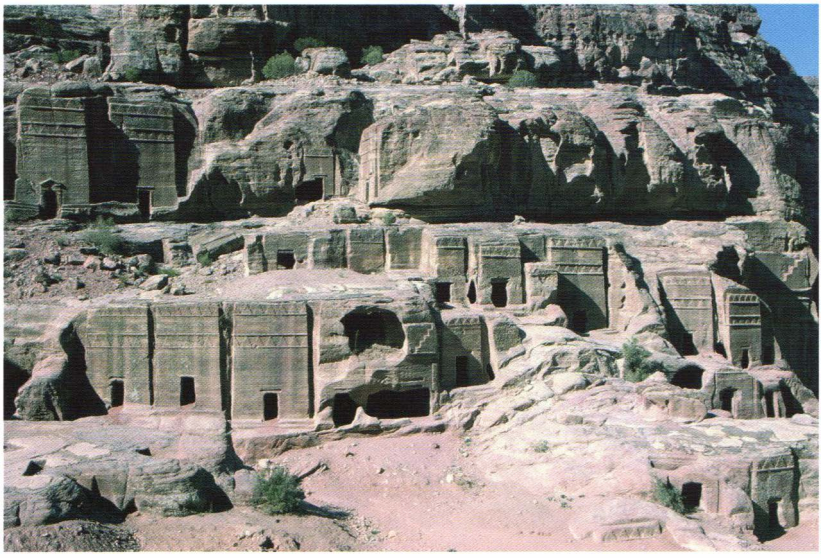
24. Baalbek'teki Jüpiter Tapınağı'nın gösterişli bir şekilde süslenmiş avlusu.

25. Baalbek'teki Jüpiter Tapınağı'nın avlusu. Ayakta kalan tek sütun, bir ihtimal antik Fenike adetleriyle ilgili, tanrılara adanmış orijinal çifte sütundan biridir. Ön plandaki kitabede IOMH yazılıdır: Yani "Iuppiter Optimus Magnus Heliopolitanus" [Heliopolis Jüpiter'lerinin en iyisi ve en ulusu].

26. Uzakta ünlü kraliyet mezarlarının göründüğü Ürdün'deki antik Petra şehri.

27. Petra'daki eski tarz kaya mezarları.

28. Antik Petra şehrinin ana girişi el-Siq'teki tanrı Duşara ve eşleri tanrıçalar el-Uzza'yla el-Lât'ı temsil eden betil [kutsal taş].

29. Petra'nın girişindeki "tanrı blokları" denilen kaya kütleleri.

30. Nebatilerin Petra'dan sonra Suriye'deki başkentleri Bostra. Abidevi kemer görünüşte Romen tarzı olsa da sütun başlıkları Nebatilere özgüdür.

31. Eski adıyla Edessa, bugünkü Urfa şehrine hâkim bir tepeye inşa edilmiş kale ve üzerindeki çifte sütun.

32. Kutsal sayılan sazan balıklarıyla ünlü, aslında muhtemelen Atargatis kültünün parçası, "İbrahim'in balıklı gölleri" [Halilü'r Rahman ve Ayn-ı Zilha gölleri].

3. Bölüm
Göz Kamaştıran Krallıklar

İSLAMİYET ÖNCESİ ARAP DEVLETLERİ

> Yakında gözler önüne serilecek muazzam gösterinin tanıtımıydılar adeta.
> Philip K. Hitti[1]

Tarih, Arapların ilk defa yedinci yüzyılda İslamiyet'in başlangıcıyla birlikte, beklenmedik bir şekilde çöllerden fırlayıp, dünya sahnesine çıktıkları izlemini verir. Bu yüzden Arap uygarlığına çoğu zaman sadece İslamiyet gözüyle bakılır. Bu izlenim iki nedenle yanlıştır. Birincisi, Arapların en önemli eserinin İslam uygarlığı olduğu kabul edilebilir ancak bu –Arap Hıristiyanlığı şöyle dursun– Arap uygarlığının Yakındoğu ve Akdeniz'deki İslamiyet öncesi uzun tarihini karartabilir. İkincisi, arka plandaki çöl manzarası dikkatleri üzerinde toplayarak, antik Yakındoğu tarihinin çok daha önemli Arap şehircilik geleneklerini gözden saklamaktadır. İslamiyet'ten aşağı yukarı bin yıl öncesi Arapların Batı üzerinde artan ölçüde iddialı ve yayılmacı bir nüfuzlarının bulunduğu bir dönemdi: İslamiyet'in ortaya çıkan büyük Arap emirlikleri daha önceki bir tarihin doruğu oldukları kadar, yenisinin de başlangıcıydılar. Daha az bilinen bu eski tarih Avrupa üzerinde derin izler bırakacaktı, hem de İslam uygarlığının dünyanın geri kalanı üzerindeki kalıcı etkileri kadar.

Tarihin Bedevi Arap kabilelerine yaklaşımı –"çorakla verimli" arasındaki ezeli çatışmanın geçtiği– çöl kıyısının uygarlaşmamış barbar-

---

1. Hitti 1957: 406.

larından, Avrupa Romantizminin Bedevileri pohpohladığı, onları asalet ve çevreyle uyumun nihai cisimleşmesi diye görmesine kadar değişir. İki görüş de bütünüyle doğru değildir. Yakındoğu'nun tarihi her şeyden çok göçebeyle yerleşik arasındaki sürekli karşılıklı bağımlığı gösterir: Yakındoğu uygarlığı ikisinin birden ürünüydü. Çölde bıraktıkları çok büyük miktardaki yazıtın gözler önüne serdiği gibi, Bedeviler yerleşik Greko-Romen-Arami nüfustan hiç de daha az okuryazar değillerdi. Bu nedenle, yazıt bilimci Michael MacDonald bu yazıtlar için şunları kaleme almıştır: "yazı dili bulunmayan ancak çok sayıda insanın okuyup yazabildiği bir topluma dair garip bir paradoksla karşı karşıyayız. Okuryazarlığın görünüşe bakılırsa hiçbir işe yaramadığı bir toplumda, okuryazarlık büyük ölçüde vakit geçirmek amacıyla kullanılmış gibi gözükmektedir."[2] Bu çöl Araplarının İslamiyet'ten sonra nihayet egemenlik elde etmeleriyle birlikte yazılı söze kazandırdıkları önem en büyük eserlerinden biriydi. Buna pek şaşırmamak gerekir ve yazılı sözün bizzat güzelliği için üretilmesi Arapların uygarlığa en muazzam katkılarından biridir.

Burada bütün bir İslamiyet öncesi Arap tarihinin ele alınması amaçlanmamaktadır. Gene de bu tarihin bazı yönleri Batı üzerindeki etkileri açısından vurgulanacaktır. Müslüman Arapların kendi geleneklerine göre, kökenleri Güney Arabistan'dır ve kabilelerin Yemen'den kitleler halinde göç edip, Arabistan'ın her tarafına yayılmalarına yol açan, geç birinci binyılda Yemen'deki büyük Marib barajının son defa çatlayarak yıkılmasıdır. Her ne kadar Güney Arabistan'ın –Mainliler, Sebalılar, Himyeriler ve diğerleri gibi– antik Sami halkları "Araplar"[3] diye tanımlanamazsa, onlar da aynı ölçüde Arap kimliğinin kaynaklarındandır. Dolayısıyla işe Güney Arabistan krallıklarına genel bir bakışla başlamak uygun düşecektir.

GÜNEY ARABİSTAN (HARİTA 2)

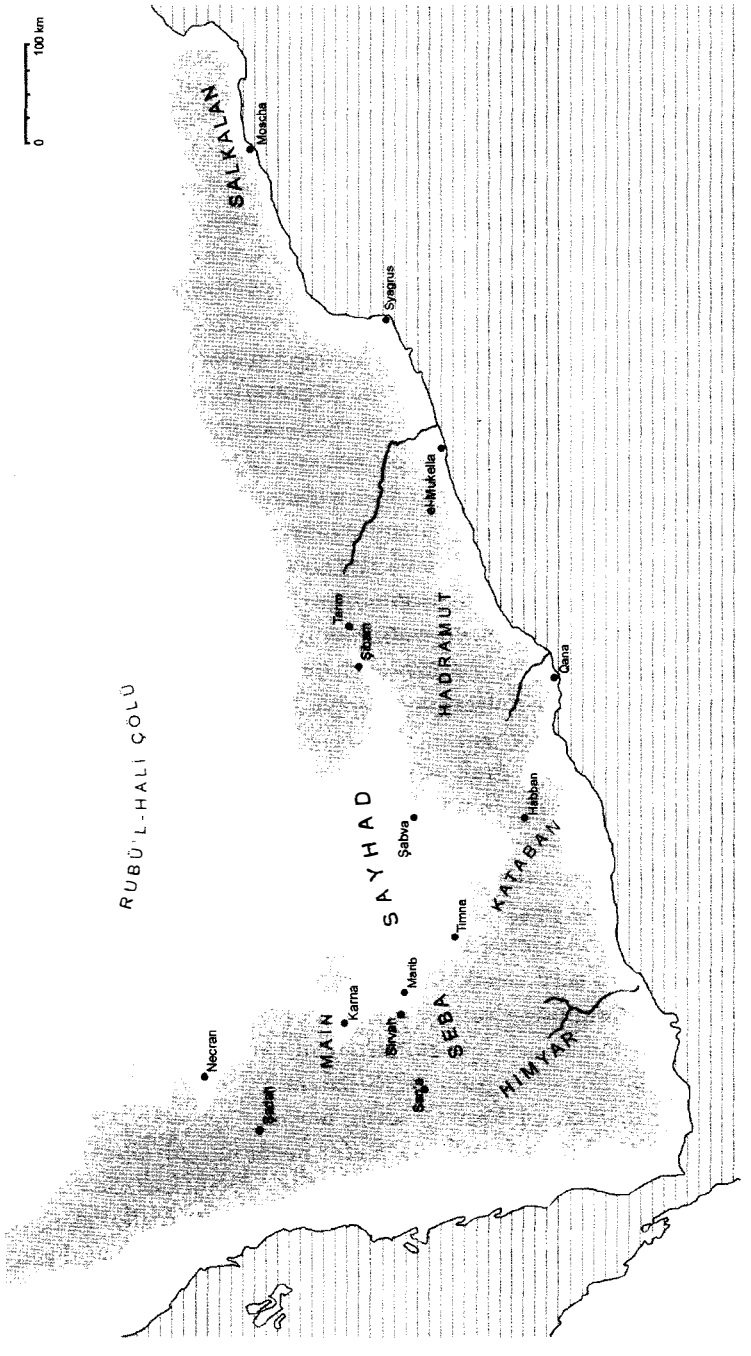
Güney Arabistan antik dünyanın en olağanüstü uygarlıklarından bazılarına sahipti. Burası neredeyse üç bin yıl önce Hindistan, Afrika ve Yakındoğu arasındaki ticaret yollarını kontrol eden ve bir hayli ustalık ve bilgiyle üretilmiş teknolojileri geliştiren bir uygarlığın beşiğiydi. Kitab-ı Mukaddes'in en dillere destan figürlerinden Şeba [Seba

2. MacDonald 1993: 388.
3. Nitekim antik Güney Arabistan dilleri, her ne kadar Sami dil ailesinde yer alsalar da modern Arapça'nın ait olduğu kuzeybatıdakilerin aksine, ayrı bir dil grubunu meydana getirirler.

veya Saba] Melikesi bu hikâyenin parçasıdır. Ne var ki King Vidor'ın yönettiği, Gina Lollobrigida ve Yul Brynner'ın rol aldığı 1950'lerin (Kitab-ı Mukaddes'i, tarihi ve Arabistan'ı çağrıştırmasından çok, atların boğazlanması sahnesiyle akıllarda kalan) epik filmi dışında efsanevi Seba Krallığı'nın kendisinden çok az insan haberdardır: Yemen'in dağlık bölgesiyle Arabistan'ın Boş Bölgesi [Rubü'l-Hali Çölü] arasında yer alan çöl krallığından. Buhurları ve parfümleri, büyük şehirleri ve pazar yerleri, vahaları ve kervanları bulunan, efsanevi çöl krallığı Seba'dan geriye kalanlar insanın Orta Doğu'da rastlayabileceği en tuhaf kalıntılardan bazılarını barındırmaktadır.

Güney Arabistan alışılagelen anlamı bakımından bir kara ülkesinden çok çölle kaplı bir adaya benzer. İki tarafı Kızıldeniz ve Hint Okyanusu'yla çevrilidir. Karaya uzanan üçüncü tarafınıysa dünyanın en tüyler ürpertici ve aşılması zor çöllerinden biri, Rubü'l-Hali Çölü (Boş Bölge) keser. Çöl, güneyi Arap yarımadasının geri kalanından fiilen ayırır: Yemen Orta Doğu'ya sırtını dönüp, yüzünü Afrika ve Hint Okyanusu'na çevirir. Bu nedenle halkının Orta Arabistan Bedevilerinden ziyade Etiyopya'nın yaylalarında yaşayanlarla daha fazla ortak yönü vardır ve Hint Okyanusu ticaretinde çok önemli bir rol oynamışlardır (bkz. 11. Bölüm). Arabistan'ın geri kalanından tecrit edilmesi nedeniyle Yemen 1960'lara kadar dünyanın geri kalanından da soyutlanmıştı.

Deniz ve kum Güney Arabistan'ın biricikliğine katkıda bulunan temel coğrafi unsurlardır: Üçüncü unsursa dağlardır. Güney Arabistan Doğu Afrika Rift [Yarık] Vadisi sisteminin kenarında yer alır ve bu yarığın hiçbir bölgesinde manzara buradaki kadar etkileyici değildir. Arazi şekillerinin şaşırtıcı zıtlıkları bulunur: Tektonik kuvvetler, aşındıkça sırtları keskinleşen en az 3.000 metre yüksekliğinde dağlar, derin uçurumlar ve sarp kayalıklar meydana getirmiştir; bölgede yüzlerce metre yüksekliğinde sönmüş volkan kraterleri ve lav akıntılarının oluşturduğu harikulade siyah bazalt kayaçlar vardır. Her şeye rağmen okyanustan gelen muson yağmurlarıyla sulanan (Orta Doğu'da muson yağmurlarının ulaştığı tek kesim), serin, havadar yaylaları, aşağıdaki acımasız çöllerde hayal bile edilemeyen bir hayat tarzına siper olmuştur: Bölge antik *Arabia Felix* –"Mutlu Arabistan"– adını buradaki antik köyler, hatta daha da eski şehirlerin yanı sıra, yamaçlardan aşağıya doğru taraçalar halinde inen yemyeşil ve bir hayli verimli tarlalarından alır.

2. Antik Güney Arabistan krallıkları. Gölgeli alanlar dağlık bölgelerdir (Groom'unki örnek alınarak 1965).

Orta Çağ'da bu karmaşık tarımsal sistem dünyanın en önemli ihracat mahsullerinden birini yetiştirmeye yarıyordu: Kahve. Kökeni Etiyopya'ydı ama bu önemli içecek dünyaya başlangıçta Yemen'den yayılmıştı. Avrupalı deniz tacirleri bu bitkinin potansiyeli fark edip, üretimini dünyanın başka yerlerine taşıncaya kadar da dünya çapındaki üretimi Yemen'in tekelindeydi. Ne var ki burada ortaya çıkan yegâne lüks emtia kahve değildi. Çok eski zamanlarda bölge daha da kıymetli bir mahsulü tekeli altında bulunduruyordu: Akgünlük. Sadece Güney Arabistan'da yetişen ağaçlardan elde edilen bu epeyi hoş kokulu reçine –yakın akrabası mürrüsafiyle birlikte– antik dünyanın her tarafında tahnit ve dini törenlerin yanı sıra, parfüm üretiminde de kullanılıyordu. Antik Güney Arabistan krallıkları buhur ticaretiyle adamakıllı zenginleştiler ve Boş Bölge'nin çevresinde gelişkin bir uygarlık serpildi. Roma İmparatorluğu'nun Batı'daki yükselişiyle birlikte, resmi Romen kültlerinin zorunlu adakları dolayısıyla akgünlüğe duyulan çok büyük miktarlarda talep, bu kıymetli emtia için doymak bilmez bir pazar yarattı. Ancak Hıristiyanlık Roma devletinin resmi dini haline gelince, pagan kurban törenleri yasaklandı ve neredeyse bir gecede buhur ticareti çöktü. Hem buhur hem de kahve tekelleri, tek bir lüks emtiaya aşırı bel bağlamanın sonuçları bakımdan her daim geçerli birer ibret olmuşlardı.

Yemen'deki en eski yerleşim yerleri, daha serin dağlık araziler yerine, çoğunlukla Boş Bölge'nin karşısındaki iç kısımlarda kurulmuştu. Bu bir ölçüde bölgenin Arabistan'ın geri kalanıyla bağlantılı kara yollarının yakınında bulunmasından kaynaklanıyordu ama asıl neden dağlık araziden gelen yüzey sularının mahsul yetiştirilmesine el veren bir dizi verimli alüvyon yelpazesi yaratmasıydı. Bu durum uygarlığın Yemen'in iç kısımlarında gelişmesine kapı açmış, bölge erken İlk Çağ boyunca bu özelliğini korumuştu.

İlk önemli krallıklar, tarihlerinin kayda değer bir bölümünde varlıklarını yan yana sürdüren, Seba (Kitab-ı Mukaddes'te Şeba) ve Main'di. İkisi de teokratik krallıklar olarak doğmuş seküler monarşilerken son bulmuşlardır. Güney Arabistan krallıkları içinde en fazla sivrileni Seba Krallığı'ydı. Varlığını yaklaşık MÖ 750'den MÖ 115'e kadar sürdürmüştü. Rahip-kralın unvanı *Mukarrib*'di [yakınlaştıran veya birleştiren] ve MÖ sekizinci yüzyıldan kalma Asur vakayinamelerinde iki *Mukarrib*'den söz edilir. Sebalılar en parlak dönemlerinde Güney Arabistan'ın tamamı üzerinde hegemonya kurup, komşuları Main Krallığı'nı vasallık haline getirmişlerdi. Seba'nın ilk başkenti Marib'in batısındaki Sirvah'tı. Başlıca binası, (*Mukarrib*'in aksine) Şeba'nın ilk

"Kralı" unvanlı Kariba-il Watar'ın Mainlilere karşı yaklaşık MÖ 450'de kazandığı zaferi kayda geçiren bir yazıtın da bulunduğu, ay tanrısı Almakah tapınağıydı (Resim 18).

Seba Krallığı'nın ikinci döneminde (MÖ 610-115) hükümdar rahip niteliğinden yoksun gibi gözükür ve artık başkent Marib'dir. Burası akgünlük üretilen toprakları Akdeniz'e bağlayan ticaret yollarının kavşağıydı. Şehre özellikle ün kazandıran Büyük Baraj'ın [Marib veya Arim Seddi] inşaatıydı. Bu dikkate değer mühendislik başarısı toplumun ticaret ve teknik eserler bakımından bir hayli ileri olduğunu gözler önüne sermektedir. Barajın eski bölümleri MÖ yedinci yüzyılın ortalarında inşa edilmiş, ardı sıra yapılan onarımlar da yazıtlarda kayda geçirilmiştir (Resim 19).

Marib'in kuzeyindeki Mainlilerin krallığı Main, Kuzey Yemen'de ortaya çıkmış ve en parlak döneminde Güney Arabistan'ın büyük bir bölümünü içine almıştı. Main adı günümüzde Ürdün'deki antik Petra şehrinin yakınlarındaki, Mainlilerin ticari ağının içinde önemli bir koloni olan Maan şehriyle varlığını korumaktadır. Başkentleri Kuzey Yemen'de bugünkü adıyla Main, yani Karna'ydı. Dini başkentleriyse Marib'in kuzeyindeki modern Barakiş'in sınırları içinde kalan Yathill'di (Resim 20). Güney Arabistan'da iki önemli krallık daha doğmuştu: Kataban ve Hadramut. Hadramut günümüzün Hadramut vadisinde, Kataban'sa kabaca Seba'yla Hadramut arasında yer alıyordu. Başkenti Güney Yemen'deki Timna'da (bugün Kuhlan) bulunan Kataban Krallığı MÖ 400'dan MÖ 50'ye kadar, başkenti Şabva'da (Hadramut vadisinin başlarında) bulunan Hadramut Krallığı'ysa MÖ beşinci yüzyılın ortalarından MS birinci yüzyılın ortalarına kadar sürmüştü. Seba ve Main zaman zaman bu iki krallığın üzerinde hegemonya kurmuşlardı.

MÖ 115'ten itibaren bütün bir bölge güneybatıdaki dağlık arazide ortaya çıkan yeni efendilerin, (gerçi kralın unvanı "Seba Kralı" diye kalmıştı ama) Himyerilerin boyunduruğu altına girmişti. Bu, yaklaşık MS 40'la 378 arasındaki Etiyopyalı kralların kısa süreli hükümdarlığı dışında, yaklaşık MS 525'e kadar devam eden (Klasik kaynaklarda "Homeritae" diye geçen) Himyeri Krallığı'nın başlangıcını göstermektedir. Himyeriler Sebalıların yakın akrabalarıydı, Main-Seba kültür ve ticaretinin de mirasçılarıydılar. Himyeri hanedanının başkenti Taiz ve San'a arasındaki dağlık arazide kurulu Zafar'dı. Ancak Marib de ikinci başkent olarak korunmuştu. Güney Arabistan'ın ağırlık merkezinin iç bölgelerden yani Marib civarındaki ovalardan yukarılara dağlık araziye kayması, muhtemelen ticarette önemsenenlerle ilgili bir değişikliğe

karşılık gelmektedir: (İskenderiye'nin yükselişi şöyle dursun) seyrüsefer ve denizcilik teknolojisindeki gelişmelerle birlikte, Kızıldeniz rotalarının ortaya çıkışı deniz ticaretinin maliyetini, çölde yolculuğun zorlukları bir yana, düşman kabilelerin talanına maruz kalınan, karayoluyla ticarete göre düşürmüştü.

San'a da bu dönemde önem kazanmıştı. Aelius Gallus komutasındaki Roma ordusunun, şaşırtıcı ölçüde kârlı buhur ticaretinin kontrolünü ele geçirmek üzere, Yemen'e kadar nüfuz ettiği MÖ 25-23'teki talihsiz seferi de Himyeri yönetimi sırasındaydı. Ancak Romalılar bu kadar uzak mesafelerden ikmal merkezleriyle irtibat kuramadıklarından bozguna uğramışlardı. Yaklaşık MS 300 itibariyle de Himyeriler egemenliklerini Yemen'deki dağlık arazilerinin büyük bir bölümünü, hatta Hadramut'u kapsayacak şekilde genişletmişler, Güney Arabistan'ın karşı koyulmaz efendileri haline gelmişlerdi.

Suriye'den yayılan Hıristiyanlık, ticaret yolları sayesinde Yemen'e çok erken bir dönemde –bir ihtimal Akdeniz'e yayılışından önce– nüfuz etmişti. Kudüs'ün MS 70'te Titus tarafından yakıp yıkılmasının ardından Yemen'e Yahudilik de ulaşmış (Süleyman'la Şeba [Seba Melikesi Belkıs] hikâyesinin bir temeli olup da daha önce ulaşmamışsa), takip eden yüzyıllarda da iyice yaygınlaşmıştı. Nitekim altıncı yüzyılın başlarında son Himyeri Kralı Zu Nuvas din değiştirerek Yahudiliği benimsemişti. Bu Yemenli Hıristiyanlara yönelik bir dizi pogroma* yol açmış, olaylar 523'teki Necran katliamıyla doruk noktasına varmıştı. Yemenli Hıristiyanlar, Zu Nuvas'ı ezmek üzere Kızıldeniz'in karşı kıyısından 70.000 askerlik bir ordu gönderen, dindaşları Etiyopya'nın Hıristiyan imparatorundan medet ummuşlardı. Bu gelişme 525'ten 575'e kadar süren Etiyopya egemenliğine kapı açmıştı. Etiyopya'nın hüküm sürdüğü yıllarda San'a başkent yapılmıştı. Etiyopyalı genel vali Ebrehe burada erken dönem Hıristiyanlığın en muhteşem katedrallerinden birini inşa ettirmiş, Etiyopyalı akınları kuzeydeki Mekke'ye kadar uzanmış, Arabistan'ın içlerine kadar girilmişti. Marib'deki büyük baraj son defa gene bu dönemde yıkılmış, bu felaket Marib vahasının kurumasına ve halkının Orta Doğu'nun dört bir tarafına dağılmasıyla sonuçlanmıştı.

Ne var ki Etiyopya egemenliği Yemenlilere ağır gelmiş, bu durum onları ülkesinden çıkarmak için Himyeri kraliyet ailesinden Seyf bin Zi'l Yezen'i [veya Seyfi Zülyezen] bir başka yabancı gücü çağırmaya

* Daha ziyade on dokuzuncu yüzyılın sonlarıyla yirminci yüzyılın başlarında Yahudileri hedef alan saldırılar için kullanılan Rusça kelime, resmi makamların açık veya örtülü desteğiyle dini ya da etnik bir azınlığa yönelik şiddet hareketi demektir. (ç.n.)

sevk etmişti. Bizanslıların yardımına başvurmuştu ama Konstantinopolis dindaşları Etiyopya'yı müttefikleri saydığından Himyeri çağrısını geri çevirmişti. Bunun üzerine dönemin öteki büyük gücüne yönelen Seyf, bu sefer İran'daki Sasani İmparatorluğu'ndan medet ummuş, 575'te de Sasani İmparatoru bir ordu göndererek Etiyopyalıları yenilgiye uğratmıştı. Bunu kısa süreliğine Yemen'in San'a'dan ortak yönetimi izlemiş ancak çok geçmeden Yemen'in idaresi imparatorun atadığı bir satrapa bırakılmış, böylece bölge Sasanilerin daha doğrudan denetimi altına girmiş, Yemenliler de alt tarafı bir efendi yerine bir başkasının geçtiğini anlamışlardı.

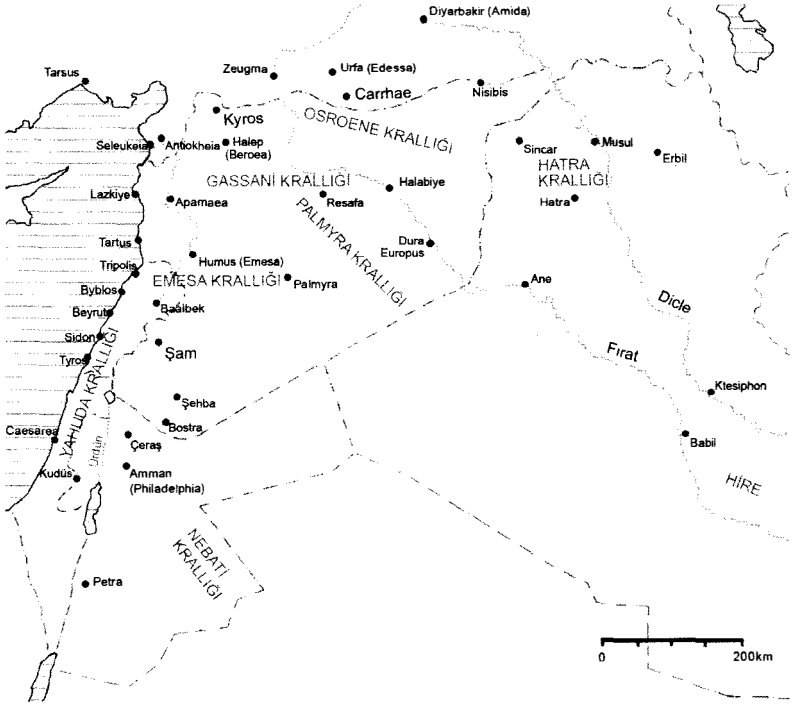
Ancak bu gelişmeler sırasında Arabistan'da yeni bir güç ortaya çıkmış ve kısa bir süre sonra da Yemen'in tamamına hâkim olmuştu: Bir başka deyişle 622'de kurulan Arap İslam Devleti. 628'de –İslam çağının daha altıncı yılında– Yemen'in beşinci Sasani Satrap'ı Müslümanlığı kabul etmiş ve Yemen barışçıl bir şekilde İslam devletinin –çok geçmeden devasa bir imparatorluğa dönüşecek ilk Müslüman ülkenin– egemenliği altına girmişti. Dolayısıyla Güney Arabistan'daki Romalı, Bizanslı, Sasani, Etiyopyalı ve Arap çıkarlarının rol oynadığı gelişmeler bir bütün olarak geç İlk Çağ tarihinin mikrokozmosunu meydana getirmişti.

KUZEY ARABİSTAN KRALLIKLARI (HARİTA 3)

Her ne kadar ilk Güney Arabistan krallıklarının "Arap" niteliğine dair bir ölçüde belirsizlik varsa da Yakındoğu'nun kuzeydeki krallıkları –örneğin Emesa, Nebati ve Palmyra– çağdaşları tarafından açıkça "Arap" diye tanımlanıyordu. Elbette bu terime modern milliyetçi anlamıyla bakılmamalı ama bu gene de farklı bir kültürel kimliğin belirtisidir. Oysa örneğin Petra veya Palmyra harabelerinin veya Hıristiyanlık tarihinin ilk zamanlarının veya İlk Çağ'da batıya ulaşan bazı pagan dinlerinin de Müslüman Kahire veya Bağdat kadar Arap uygarlığının parçaları olmalarına rağmen, bunlar genellikle (Avrupalıların yanı sıra bizzat Araplar tarafından dahi) böyle değerlendirilmemektedir.

Kuzey Arabistan krallıklarının çoğu Helenistik dönemde ortaya çıkmıştı. Makedonyalı İskender'in Ahameniş İmparatorluğu'nu yıkmasından sonra, İskender'in haleflerinin ganimetler için çarpışan hasım orduları Yakındoğu sahnesine girip çıkmışlar ve bölgede Pers egemenliği sırasında yaşanan istikrar bozulmuştu. Yöre ikinci yüzyılda Suriye'nin büyük bir bölümünün, tahtları Antiocheia'da bulunan, Selevkos hanedanının yönetimi altına girmesiyle bir ölçüde dengeli kılınmıştı kılınmasına ama Ürdün bölgesi ezeli rakipleri Mı-

sır'daki Ptolemaios hanedanıyla çekişme konusu olarak kalmıştı. Ancak Helenlerle –Makedonyalılar ve Yunanlar– Yakındoğu'nun (Yunan kaynaklarında gitgide Araplar diye söz edilen) yerli halkları arasındaki irtibatın iki taraf için de hayati bir önem taşıdığı anlaşılacaktı. Başlangıçtaki bu kargaşalık devri, hasım ordular açısından Arapları bünyelerine katabilecekleri elverişli bir asker kaynağı diye gördükleri bir dönemi ifade ediyordu. Araplar açısındansa güvenliklerini sağlamak için daha çok kendilerine bel bağlamak zorunda oldukları anlamına geliyordu.

3. Kuzey Arabistan krallıkları (Ball'unki örnek alınarak 2000).

Bu dönemi Yunanistan'dan artan sayıda göçmenin gelip yerli halkla yan yana yaşadığı bir istikrar devri izlemişti. Bundan genellikle Yakındoğu'nun Helenleşmesi diye söz edilir (ve bu adlandırma özünde doğrudur). Bu konuda pek az şüphe kalması için bu dönemin ertesinde bütün Yakındoğu şehirlerini süsleyen (her ne kadar ince bir cilaysa da) Greko-Romen mimarisine göz gezdirmek yeterlidir. Ne var ki bu aşılama çift taraflıydı: Dönem nihayetinde Yakındoğu'ya ait kültürel

etkilerin aynı ölçüde göçmenleri de dönüştürdüğüne tanıklık etmişti. Bu konuda hiçbir şüphe duymamak için bu dönemin peşi sıra bütün bir Avrupa'nın Hıristiyanlaşmasına göz atmak yeterlidir. Ayrı Arap devletlerinin doğuşunun bir sonraki aşaması Selevkos İmparatorluğu'nun çökmeye yüz tutmasıyla başlamıştı. Gitgide daha fazla sayıda eski tebaa bağımsızlık ilan etmişti. Bir kısmı şehir devletleri veya kabile anklavlarından azıcık daha büyüktü ama bir bölümü de kendi çaplarında zengin krallıklar olarak ortaya çıkacaklardı. Emesa, Yahuda, Nebati, Palmyra ve Edessa belli başlılarıydı. Genellikle Khalkis [Kınnesrin] veya Anthemusia [Batnai] gibi, emirlikten hatta küçük bir kasabadan veya kabile anklavından ibaret çok sayıda –muhtemelen yirmiden fazla– devletçik meydana gelmişti.[4]Dolayısıyla Romalılar Doğu'ya vardıklarında doğrudan doğruya krallarla temas kurdular. Başka bir deyişle, küçük ama göz kamaştırıcı çok parçalı bir emirlikler yapısıyla karşılaştılar. Bu temas batının kıyısından köşesinden gelen cumhuriyetçi Romalılar için sersemleticiydi. Hiçbir veya çok az kraliyet tecrübesine sahip olmaları yüzünden krallar (ve kelimenin tam anlamıyla Mısır'da kraliçeler) tarafından körleştirildiler ve baştan çıkarıldılar. Dahası bu krallar Romalıları sergiledikleri zenginlik ve lüks bolluğuyla büyülediler. Hem sersemletici hem de nihayetinde bağımlılık yapan bir temastı bu, Cumhuriyetçi Roma'nın karşı koyamayacağı bir temas. Nitekim Roma daha sonra bir monarşi halini almıştı.

Sonuçta Roma İmparatorluğu krallıkları yutmuştu ama üçüncüyle altıncı yüzyıllar arasında, Lahmiler, Tenuhlar ve Gassaniler gibi Arap kabile konfederasyonlarının doğuşuyla, en azından yarı bağımsız krallıklar yeniden ortaya çıkmıştı. Yahuda dışındaki bu krallıklar az çok "Arap" devletleriydi.[5]

EMESA VE GÜNEŞ KRALLARI

Suriye'de bugünkü Humus şehrinin yerini tutan Emesa ve Asi Nehri'nin ortalarını kuşatan bölge MÖ birinci yüzyılda ayrı bir krallık olarak doğmuş, MÖ 64'teyse Roma'nın vasalı haline gelmişti. MS dördüncü yüzyıla girildiğinde Emesa şehri Tyros, Sidon, Beyrut ve Şam'la

4. Daha doğuda Partların nüfuzu altına giren Arap krallıkları da vardı: En önemlileri saymak gerekirse, örneğin Kuzey Irak'taki Hatra, Güney Irak'taki Hire, Basra Körfezi'ndeki Gerrha [bugün el-Hufuf]. Bunlar genellikle çok önemliydi ve kendilerine özgü – Hatra'daki harikulade kalıntılardan anlaşılacağı gibi– bir hayli farklı özellikler geliştirmişlerdi ancak Batı'yla ilişkilerinin yüzeysel olması nedeniyle bu bölüme dahil edilmemişlerdir.

5. Gerçi Shadid Yahuda Krallığı'ndaki Idumea'lıları ve özellikle Herodes'i "Arap" diye sınıflandırır. Shadid 1984a: 145-60.

bir tutulacak kadar gelişmiş, muhtemelen ünlü Güneş Tanrısı Tapınağı nedeniyle de ihtişam bakımından onları geçmişti.

Asi Nehri vadisinin ortalarındaki Humus Havzası, Suriye Çölü ve denizin yanı sıra, Arabistan'la Kuzey Suriye arasındaki bir doğal geçitler kavşağıdır. Emesa Krallığı, güneye doğru Şam yakınlarındaki Yabrut'a oradan da Heliopolis'e (bugün Baalbek) kadar Bekaa Vadisi'nin içlerine, Asi Havzası'nın merkezinden kuzeye doğru da Apameia'ya kadar uzanıyordu. Batıdaki --daha sonra Krak des Chevaliers diye adlandırılan Haçlı kalesinin hâkim olduğu– "Humus Geçidi" denilen boğaz bugünkü Tartus'tan Akdeniz'e erişimi sağlıyordu. Doğuya doğruysa çölün derinliklerine, Palmyra topraklarıyla arasındaki "sınırı" işaretleyen bir sınır taşına kadar yayılıyordu.

Emesalılara ilk defa MÖ ikinci yüzyılın ortalarından kalma, Apameia yakınlarındaki bir Emesa kabile şeyhi İamblikhos'tan[6] söz edilen Selevkos kaynaklarında değinilir. Bunun anlamı ancak MÖ birinci yüzyılda beliren Emesalıların, Emesa adlı bir şehrin yerleşik halkından ziyade bölgedeki göçebe bir Arap kabilesi olduklarıdır. Kabile şeyhlerinden en önemlisi, MÖ 69'da XIII. Antiokhos'la II. Filip'in Selevkos tahtı üzerindeki çekişmelerine bulaşan Samsigeramus'tu. MÖ 64'te [Romalı devlet adamı] Pompeius'un Selevkos devletini Roma İmparatorluğu'na katmasıyla, Emesa kabilesi iç bölgelerdeki çöl kabilelerini dolaylı denetim altında tutmak için Romalıların vasalı tayin edilmişti. Pompeius, şeyhleri Samsigeramus'u Emesa Kralı diye belirlemiş, Emesa'nın hemen kuzeyinde Asi Nehri kıyısındaki Arethusa [bugün er-Rastan] kasabası başkent yapılmıştı. Bu nedenle I. Samsigeramus genellikle hanedanlığın kurucusu sayılır. Emesalılar yerleşik düzene geçer geçmez (talan etme'ye kıyasla daha kârlı bir iş haline gelen) kervan ticareti üzerindeki kontrolleri sayesinde servet biriktirmeye başlamışlardı. I. Samsigeramus, hanedanlığın adını taşıyacak yeni başkentleri Emesa'yı, büyük ihtimalle yeni keşfedilen bu zenginlik kaynağının sonucunda kurmuştu.

II. İamblikhos (MÖ 20-MS 14) ve halefi II. Samsigeramus'un (MS 14-48) istikrarlı saltanatlıklar sürdükleri Augustus Barışı [*Pax Romana*] dönemi Emesa için bir altın çağdı. Hanedanlık ailesinden bir prens Sohaemus, MÖ 20'yle MS 14 arasında Bekaa Vadisi'ndeki Chalcis ad Libanum [Suriye'nin güneyindeki Khalkis] Prensliği'ni İamblikhos'un vasalı olarak yönetmişti. Kalıntılar Emeviler dönemin-

6. İamblikhos, Samsigeramus ve Sohaemus gibi Emesa adlarının sadece Yunan-Latin dillerindeki yazılışlarını biliyoruz. Asıl Arapça yazılışları Yamlikel, Shamshigeram ve Suhaym her zaman kesin değildir. Bkz. Shahid 1984: 41-2; Baldus 1996: 374.

dense de Khalkis Baalbek'in güneyine doğru bugünkü Anjar kasabasındaydı. Kaynaklarda Khalkisli prensler "Arap" diye tanımlanırlar. Ayrıca Emesalı krallar gibi hem kral hem de başrahip olarak çifte sıfata sahiptiler. Emesa hanedanlığının iki kolu daha sonra birleşmişti çünkü II. İamblikhos'un MS 14'te ölümü ardından tahta çıkan en yüce Kral Khalkisli Sohaemus'un oğlu II. Samsigeramus'tu. Baalbek'in yanı sıra Palmyra'daki yazıtlarda da Samsigeramus "yüce kral" diye anılır (Resim 23). Samsigeramus'un halefiyse oğlu Kral Azizus'tu.

Hanedan, Kommagene ve Yahuda hanedanlığı mensuplarıyla evlilik yoluyla ittifak kurarak, Roma'nın diğer bağımlı krallıklarının arasındaki konumunu perçinlemişti. Nitekim Sohaemus 163'te bir süreliğine Ermenistan Kralı diye de kayda geçmiştir. Azizus'un halefi Emesa Kralı Sohaemus'un hükümdarlığı sırasında Roma'yla ilişkiler çok yakınlaşmış, Emesa Roma ordusuna destek amacıyla düzenli bir şekilde okçu toplayıp asker göndermişti. Belli belirsiz nedenlerle, yaklaşık 75'te Roma İmparatorluğu'nun doğrudan egemenliği altına alınmasıyla, Emesa Krallığı bağımsızlığını kaybetmiş, Sohaemus'un da izi silinmişti.

Emesa kralları iki görevli bir makamı işgal ediyorlardı: Kabile şeyhi görevini yürüttükleri günlerden kalan rolleriyle öncelikle hükümdardılar. Ancak aynı zamanda başrahiptiler; Emesa Güneş Tanrısı'nın veya başka bir deyişle ünlü "Emesa Baal'i" tapınağının muhafızlarıydılar. Roma'nın doğrudan yönetimine girip krallıkları sona erdiğinde, hanedan mensupları bu tapınağın babadan oğluna geçen başrahipleri olarak kaldılar. Bu tapınak, Tapınak rahiplerinden İmparator Elagabalus tarafından bu konuda isteksiz Roma'ya zorla kabul ettirilmeye çalışılınca ünlenen, Ela Gebal kültüyle ilişkiliydi. Bu kültün dini etkileri daha ayrıntılı bir şekilde 6. Bölüm'de ele alınacaktır. Kudüs, Palmyra ve Şam'dakilerle boy ölçüşen, Emesa Güneş Tanrısı Tapınağı Doğu'daki en büyük tapınaklardan biriydi. O dönemin yazarları tapınağı, altın, gümüş ve değerli taşlarla cömertçe bezenmiş, hem Emesalı hem de diğer krallarca bağışa boğulan, muazzam bir bina diye tarif ederler. Sikkeler üzerindeki resimler de Doğu'nun en muhteşem tapınaklarından biri olduğunu doğrular.

Tapınak aynı zamanda Doğu'nun en büyük sırlarından biridir çünkü modern Humus'un ne içinde ne de çevresinde bu yapıdan geriye bir iz kalmıştır. Başka yerlerde ileri sürdüğüm gibi, bu tapınak Emesa'da değildir ve Bekaa Vadisi'ndeki ünlü Baalbek tapınağıyla özdeşleştirilmelidir (Resimler 22-25).[7] Baalbek, Augustus tarafından Heliopolis ("güneş

---

7. Ball 2000: 37-47. Gene de bkz. Young 2003.

şehri") adıyla kurulan, önemsiz bir Romalı eski muharipler kolonisiydi. Ancak bu mütevazı geçmişine rağmen, Emesa Baal'i Tapınağı'nın çok eski tariflerine uyan yegâne tapınağa Heliopolis sahipti; ayrıca resminde de görüleceği gibi, bu tapınağa Samsigeramus'a ithaf edilen bir yazıt da dikilmişti. Kaldı ki Baalbek'in ana planı ve ilk kuruluşu, denetledikleri kârlı kervan trafiği sayesinde zenginleşen, Emesa Güneş Kralları'nın hükmettiği başlıca döneme denk düşer. Oysa ikinci inşaat hamlesi bu kralların halefleri Severus imparatorlarının devrine rastlar (bkz. 5. Bölüm). Ne var ki vurgulanması gereken temel nokta düpedüz tapınak kompleksinin ölçeğidir. Ölçek kesinlikle çok büyüktür ve İlk Çağ'da insanlara muhtemelen daha da büyük gibi gelmiştir; Doğu'daki en büyük tapınaktır, Roma dünyasında üstlenilen gerçekten en iddialı inşaat işlerinden biridir. İnşasına oluk gibi para akıtılmıştır: Pembe Mısır granitinden kesilmiş düzinelerce devasa yekpare sütun ta Mısır'dan getirilmiş; muazzam platformların inşası için tonlarca ağırlıkta taş kesilmiş ve kızaklar üzerinde çekilerek yerlerine koyulmuştu; havada yüz futtan daha yüksekte duran sütun pervazı saçak silmelerinin toplam ağırlığı tek başına 75 tondan daha fazlaydı. Hiçbir şeyin en iyisinden, en büyüğünden, en pahalısından kaçınılmamıştı: Mühendisliğin ve maliyetlerin sınırları alabildiğine zorlanmıştı. Kesin olan şu ki Baalbek mimari bakımdan muazzam bir gurur vesilesiydi. Aynı şekilde kesin olan şu ki bu tapınağın emekli maaşlarıyla geçinen küçük bir Romalı eski muharipler grubunun torunları tarafından inşa edilmesi mümkün değildi.

Nitekim Emesa, Arap krallıkları arasında fazlasıyla gölgede kalanlardan biriydi, özellikle de ünlü komşularıyla kıyaslandığında. Doğrusu birbiriyle ilgili iki önemli unsur olmasa, Emesa tarihi ve krallarına ancak bir dipnotta yer verilirdi. Bunlardan ilki Emesa'nın ibadet ettiği güneş kültüydü. İkincisiyse Roma'nın imparatorluk hanedanlarından biri haline gelen Emesa sülalesiydi. İkisi de Avrupa tarihinde dallanıp budaklanacak etkiler bırakacaktı. Din daha ayrıntılı bir şekilde 6. Bölüm'de ele alınacaktır. Hanedansa 5. Bölüm'ün konusudur.

NEBATİ KRALLIĞI

Nebatiler MÖ yedinci yüzyıl kadar eski İbrani ve Asur kaynaklarında Kuzeybatı Arabistan'ın çöl bölgelerinde yaşayan göçebe bir kabile diye bilinirler. Dilleri modern Arapçaya benzer bir lehçeydi. Nitekim Arap alfabesi Nebati alfabesinden evrilmiştir. Dolayısıyla Nebatiler, söz gelişi en az Emeviler, Abbasiler veya Fatımiler kadar, geniş bir Arap uygarlığı yelpazesinin parçasıdırlar.

Nebatilerin Güney Lübnan'ın içlerine doğru ilerleyişleri ani bir istilayla değil, MÖ altıncı ve dördüncü yüzyıllar boyunca devam eden, genellikle barışçıl uzun bir sızma süreciyle gerçekleşmişti. Bu süreçte karşılaştıkları nüfusun büyük bir bölümünü kendilerine katıp asimile etmişlerdi.[8] Dördüncü yüzyılın sonunda, birkaç önemli ticaret yolunun yanı başındaki konumuyla gitgide zenginleşen Petra'yı kendilerine yurt edinmişlerdi. Bu refahın başlıca kaynağı –daha önce gözden geçirdiğimiz– Güney Arabistan'dan gelen buhurla ilgili ticaretti. Ancak Petra, iki büyük Helenistik güç, yani Ptolemaios hanedanının yönetimindeki Mısır'la Suriye'deki Selevkos Krallığı arasındaki kara yolunu da kontrol ediyordu. İmparatorluk Roma'sının ortaya çıkışı imparatorluk kültü nedeniyle imparatorluğun dört bir tarafında yakılan buhura talebi muazzam ölçüde arttırmıştı. Nebatiler bu talebi karşılayabilecek benzersiz bir konumdaydılar ve Petra bu sayede antik Yakındoğu'nun en fazla paraya boğulan şehirlerinden biri haline gelmişti (Resimler 26-29).

Nebati Krallığı yavaş yavaş Güney Filistin'le Ürdün'ün büyük bir bölümüne yayılmış, ülke sınırları Şam'a kadar dayanmıştı. MÖ 8'de "halkının dostu" lakaplı Kral IV. Aretas tahta çıkmış ve MS 40'a kadar hükümdarlık yapmıştı. Bu uzun saltanat dönemi sırasında krallık refahın doruğuna varmıştı. Aynı zamanda sınırlarını da alabildiğine genişletmiş, Sina Yarımadası'nın tamamıyla, Gazze üzerinde Akdeniz'e çıkış imkânı elde ederek Necef Çölü'nün güneyini, bunların yanı sıra Ürdün'ün tamamını, Güney Suriye'deki Hauran Platosu'nu topraklarına katmış, Sirhan Vadisi üzerinden Arabistan'a girip el-Cevf'e kadar, ayrıca bugünkü Cidde'ye kadar da Kızıldeniz kıyısı boyunca yayılmıştı.

Antiocheia'nın Roma İmparatorluğu'na katılmasıyla birlikte imparatorluğun üçüncü önemli şehri haline gelmesi ve ticaretin artan oranda bu şehir üzerinden yapılması nedeniyle, MS 93'te muhtemelen ticaret yollarına daha yakınlığı yüzünden başkent Petra'dan Bostra'ya taşınmıştı. IV. Aretas'ın başlattığı krallık faaliyetlerinin geliştirilmesi çabalarını II. Rabbel sürdürmüştü. Onun aynı ölçüde uzun saltanatı sırasında sulama, tarım ve şehirleşme alanlarının yanı sıra yeni başkent Bostra'nın inşası ve donatılması konularında da artan ölçüde adım atılmıştı (Resim 30). Dikkatin Arabistan'ın göbeğindeki Petra ve güney

8. Edomlular ve Nebatilerin maddi kültürü –özellikle pişmiş toprak eşya– tek başına edebi kaynaklardan hareketle açıkça anlaşılamayacak dikkate değer bir süreklilik göstermektedir ki bu, kültürel bir kaydırıma işaret etmektedir.

yerine Suriye'nin daha Helenleşmiş ortamındaki Bostra'da toplanması, Bostra'nın takip eden yüzyıllar boyunca bir şehir ve dini merkez olarak önemini korumasını sağlamıştı. Nebati Krallığı o zamana kadar Doğu'ya dikkat kesilmiş bir Arap gücüydü. Bu odak değişikliğiyle Nebatilerin Yakındoğu ve Doğu Akdeniz'deki ana akıma daha fazla uyan bir güç haline gelmeye hazırlandıkları akla gelmektedir. Krallığın yükselişinin Romanlılar tarafından potansiyel bir tehdit diye görülüp görülmediğini bilmiyoruz. Ancak her ne sebeple idiyse Traianus, Kral Rabbel 106'da ölünce, krallığı ilhak etmiş ve Nebati devletinin toprakları başkenti Bostra olan Roma'nın yeni Arabistan Eyaleti halini almıştı.

Yahuda Krallığı'yla arada sırada yapılan küçük çaplı savaşlara rağmen, kesintisiz büyüme, refah ve istikrar yüz yıldan fazla sürmüştü. Çünkü topu topu üç kralın olağanüstü uzun hükümdarlığıyla geçen bir dönemdi: IV. Aretas 48 yıl tahtta kalmış, II. Malek [veya Malichus] ve II. Rabbel'in hükümdarlıkları da çarpıcı bir uzunlukta sırasıyla 30 ve 46 yıl devam etmişti. Dahası tahtın el değiştirmesi de tamamen pürüzsüz bir şekilde gerçekleşmiş gibi görünmektedir. Bir hükümdarlığın intikali sırasında tipik olarak toplumsal çatışmaların yaşandığı düşünüldüğünde, bu hayranlık uyandırıcı bir başarıdır. Dolayısıyla krallık "son derece iyi yönetilmiş… yerli halktan hiçbiri birbirinin aleyhine dava açmamış ve aralarındaki barışı her bakımdan korumuşlardır"[9] diyen Strabon'un sözleri doğru gibi gelmektedir. Bu istikrar inşaat faaliyeti ve yaratıcılıkta şaşırtıcı bir patlama yaşanmasına imkân vermişti. Nebatiler zaten MÖ dördüncü yüzyılda su kaynaklarının yönetimi ve taş kesiciliği konularındaki ustalıklarıyla ünlüydüler ve MS birinci yüzyıla gelindiğinde daha önce hiçbir bitkinin yeşermediği kıraç arazilerdeki su kaynaklarını, adeta içinde bulunduğumuz çağın çevre devrimini öngörür bir verimlilikle korumuş ve kullanmışlardı. Ayrıca ünü bugün egzotik ve harikulade olan her şeyin simgesi haline gelen, antik dünyanın en muhteşem şehirlerinden birini inşa etmişlerdi. (Resimler 26, 27). Her şey bir tarafa, antik Yakındoğu'nun büyük uygarlıklarının gölgesindeki bir krallık için hayranlık uyandırıcı başarılardı bunlar.

Çarpıcı anıtlar olmalarının yanı sıra, Petra'daki yapıların antik uygarlıklar arasında az rastlanır bir eklektizmi vardır. Bu yapılarda Helen, Roma, Mısır, Asur ve Pers mimarisinin temel unsurları bir araya getirilip, Arap tarzının kendine özgü güçlü harcıyla yapıştırılmıştır. Dolayısıyla Petra sadece kendi mükemmelliğini değil, hemen hemen bir bütün olarak antik Yakındoğu ve Akdeniz'in başarısını da yansıtır.

9. Strabon 16.2.21.

EDESSA KRALLIĞI

Açıkçası "Edessa" adı krallıktan ziyade sadece şehirle (Türkiye'nin güneydoğusunda yer alan bugünkü Urfa'yla) ilgilidir. Krallığın adı Osroene, başkenti Edassa'ydı. Bununla birlikte alışılageldiği üzere, Edessa adı hem şehir hem de krallık için kullanılır (Resimler 31, 32). Coğrafi bakımdan Edessa Krallığı, Mezopotamya Ovası'yla Anadolu dağlarının etekleri üstüne yayılmıştı. Şehirse dağ etekleriyle ovanın birleşme noktasındadır. Dolayısıyla coğrafyası tarihi boyunca Edessa'ya hem bir buluşma yeri hem de tampon devlet olarak damgasını vurmuştu.

Edessa sakinleri şehirlerini Kitab-ı Mukaddes'teki mitolojik Nimrod [veya Nemrud] tarafından kurulan ve Ur'lu İbrahim'le [Hz. İbrahim] ilişkilendirilen Erek'le [veya Uruk] özdeşleştirmişlerdi. Zamanla I. Selevkos'un [Nikator] MÖ 303/2'de Makedonya başkentinin ismiyle Edessa diye yeniden adlandırdığı birkaç askeri koloniden biri haline geldi. Selevkos Krallığı'nın MÖ ikinci yüzyıldaki çöküşünün ardından da Edessa, Partlar'la ittifak içindeki bir Arap hanedanın yönetim merkezi oldu. Krallığın diğer başlıca şehirleri güneydoğudaki Nisibis [bugün Nusaybin] (aslında belki de Nisibis krallığın Edessa'dan önceki başkentiydi) ve hemen güneydeki ovada yer alan Carrhae'ydi (bugün Harran). Osroene Krallığı MS 166'ta Roma'ya bağlandı.

Bölgenin Yakındoğu siyasi tarihinde her zaman eşsiz bir yeri vardı. Hem Asur hem de Babil imparatorluklarının nihai savunma mevzileri Harran'dı: Asur-uballit yönetimindeki bir Asur krallığı bakiyesi MÖ 612'de Nineve'nin yağmalanmasından sonra bir yedi yıl daha Medler ve Babilliler'e boyun eğmemişti. Son Babil Kralı yaşlı Nabunaid (Nabonidus) MÖ 546'ta Pers Hükümdarı Büyük Kyros'un [Kuraş] yeni fetihlerine gene Harran'da yenik düşmüştü. Edessa, Harran ve Nisibis'le birlikte Suriye'yle Mezopotamya'yı birbirine bağlayan antik anayolun üzerindeki en önemli şehirlerdendi. Ayrıca Palmyra Krallığı'yla yakın ticari bağları vardı. Nitekim Edessa'nın içinde ve çevresinde Palmyra tipi kule mezarlar ve yazıtlar bulunmuştur.

Öne çıkmayı başaran ilk Edessa Kralı V. Abgar'dı (MÖ 4-MS 7). Krallığı sağlam bir temele oturtmuş, hatta bir keresinde Yahuda Krallığı'yla savaşan Nebatilere yardım için yurtdışına ordu göndermişti. Ancak V. Abgar iddialara göre en çok İsa Mesih'le ilişkili olaylar dolayısıyla hatırlanacaktı (6. Bölüm'de ele alınacaktır). Edessa'nın en önemli kralı sayılansa lakabı Büyük, VIII. Abgar'dı (177-212): Edessa'yı Doğu'nun başlıca entelektüel merkezlerinden biri yapan, kültürlü bir kral, usta bir idareci ve bir ilim hamisiydi. Abgar, şehri viraneye çeviren bir selden sonra, su baskınından etkilenen herkese vergi affı uyguladığı gibi,

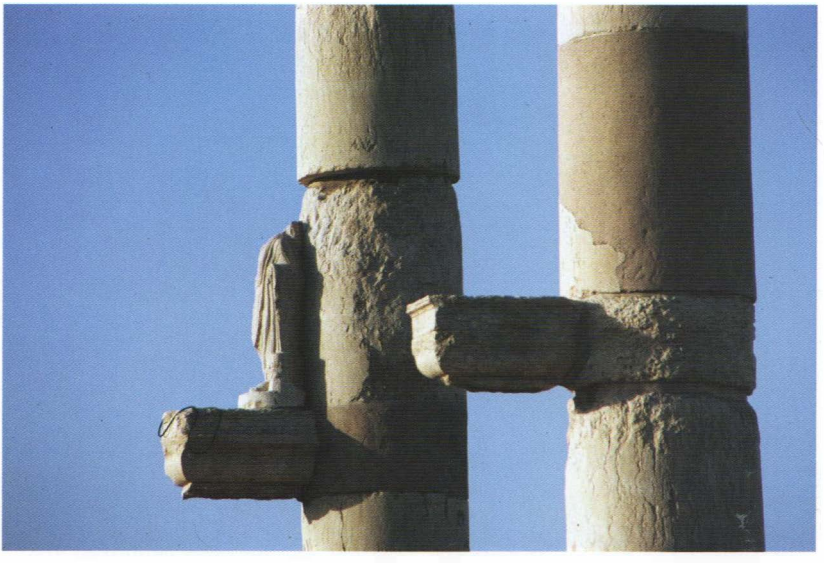
33. Suriye çölünde yer alan Palmyra şehrinin büyük Bel Tapınağı.

34. Arka planda kule mezarların ve çölün bulunduğu, Palmyra'daki ünlü sütun dizisinin başlangıcı.

35. Palmyra'daki Bel Tapınağı'nın avlusu.

36. Palmyra sokaklarındaki sütun dizilerinin kendilerine özgü heykel dirsekleri.

37. Romalılar tarafından Sergiopolis diye adlandırılan, Gassanilerin idare merkezleri olarak kullandıkları Kuzey Suriye'deki Resafa şehri.

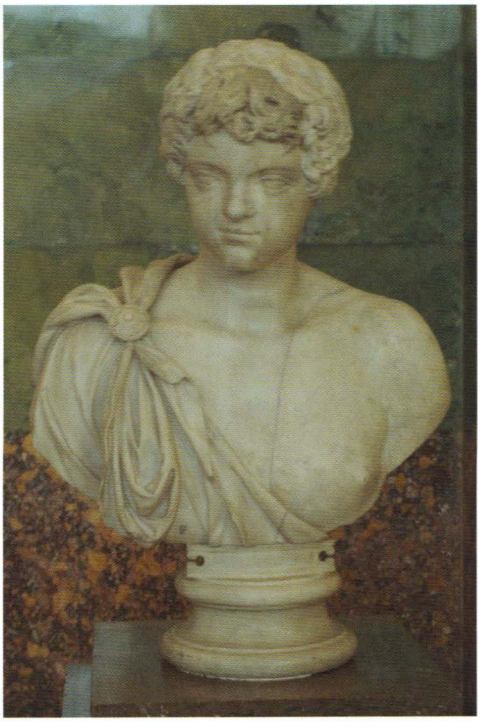
38. İmparatorun doğum yerinde yaptırdığı muazzam yeni süslemeleri gösteren Libya'daki Leptis Magna şehrinin Septimius Severus Zafer Takı [Kemeri].

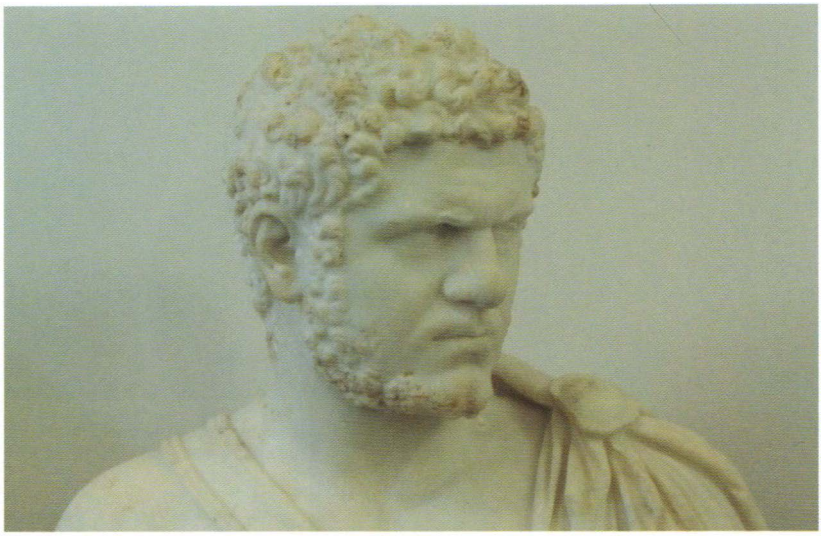
39. Septimius Severus Zafer Takı'nda tasvir edilen Severus imparatorluk ailesi. Ortadakiler sakallı haliyle Severus Septimius ve iki oğlu, Caracalla ve Geta'dır; Solda yer alan Iulia Domna'ysa onlara doğru bakmaktadır.

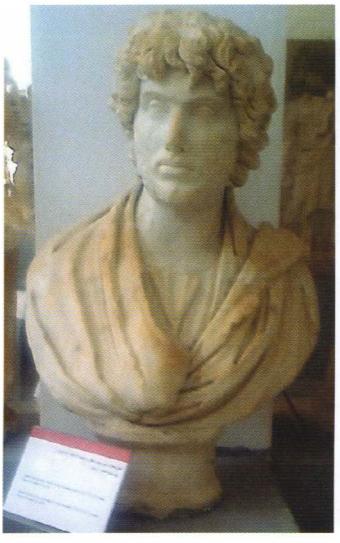
40. İmparator Septimius Severus'un Cezayir'deki Djémila Müzesi'nde sergilenen büstü.

41. Genç Caracalla'nın St. Petersburg'daki Ermitaj Müzesi'nde sergilenen büstü.

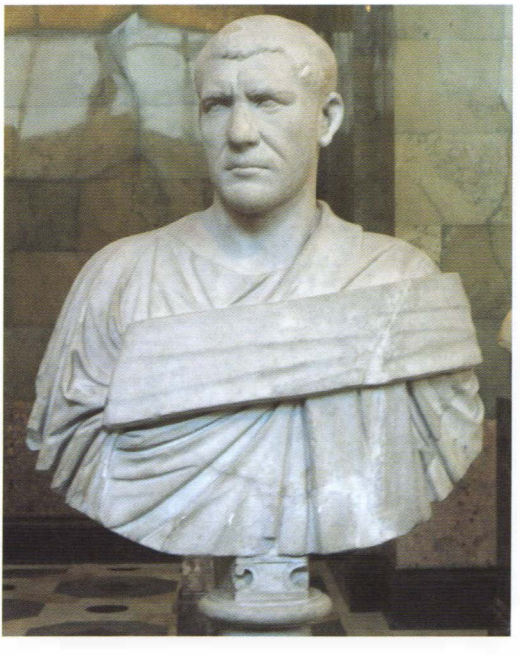
42. Yaşı ilerlemiş Caracalla'nın Berlin'deki Pergamon [Bergama] Müzesi'nde sergilenen büstü.

43. İmparator Elagabalus'un Libya'daki Kyrene Müzesi'nde sergilenen ancak ona atfedilmeyen büstü.

44. İmparatoriçe Iulia Soaemias'ın Antalya Müzesi'nde sergilenen büstü.

45. İmparator Arap Philippus'un St. Petersburg'daki Ermitaj Müzesi'nde sergilenen büstü.

46. Arap Philippus'un Suriye'deki doğum yeri Şehba. Resimde babasının anısına yaptırdığı "Philippeaum" [Philippus Anıt Mezarı/Tapınağı] görülmektedir.

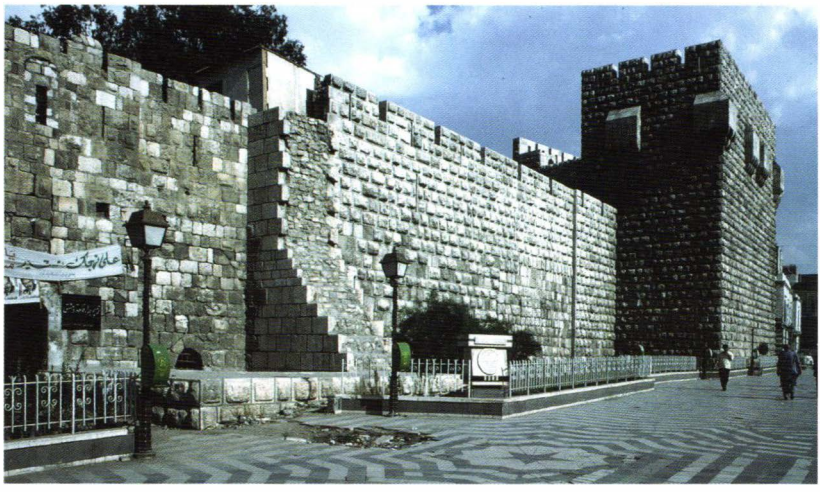
47. Adını Tyne Nehri kıyısında yaşayan antik Arap cemaatinden alan, Newcastle yakınlarında South Shields'deki Roma kalesi Arbeia'nın kalıntıları.

48. Damaskoslu [Şam] mimar Apollodoros tarafından yapılan Traianus Forum'u.

49. Şam'daki Emevi Camii'nin avlusu.

50. Şam Kalesi.

51. Herakles Sütunları, günümüzdeki adıyla Cebelitarık Boğazı. İspanya'dan karşı kıyıdaki Fas'ın görünümü.

52. Onuncu yüzyıldan kalma Qasba veya Tarifa Kalesi. Mağribîlerin İspanya'ya ilk defa ayak basışlarının nişanı kale adını komutanlardan Tarif bin Malik'ten almıştır.

53. Cebelitarık Dağı veya Endülüs fatihi Tarık bin Ziyad'ın anısına hürmeten verilen adıyla Cebel–i Tarık [Tarık'ın Dağı].

54. Guadalquivir Nehri'ne bakan Kurtuba (Büyük) Camii'nin güney yanı. Ön planda Suriye'ye özgü bir nâure yani su dolabı görünmektedir.

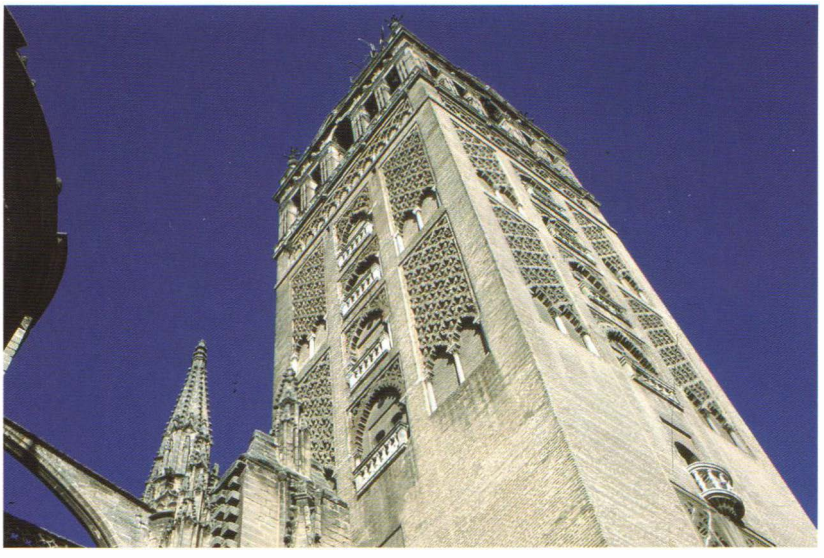
55. Kurtuba (Büyük) Camii'nin dışı.

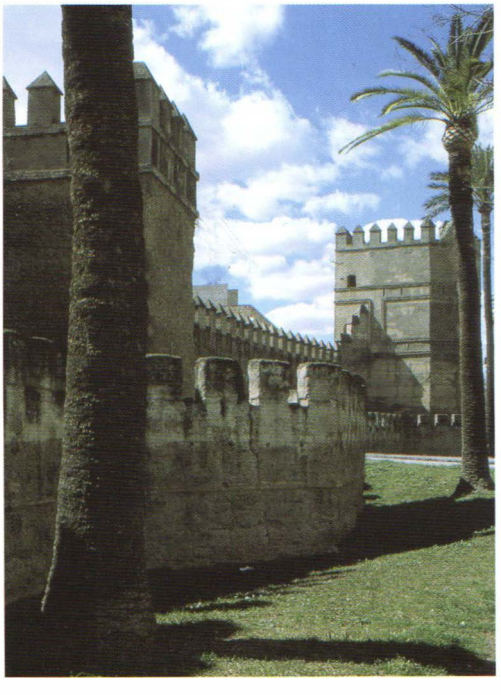
56. Kurtuba (Büyük) Camii'nin içi.

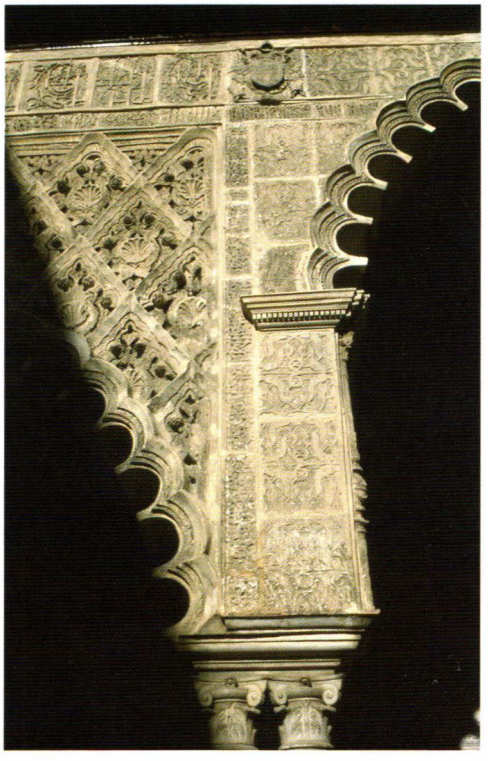
57. Halife III. Abdurrahman tarafından Kurtuba [Córdoba] dışında inşa ettirilen muazzam saray kompleksi Medinetü'z-Zehra.

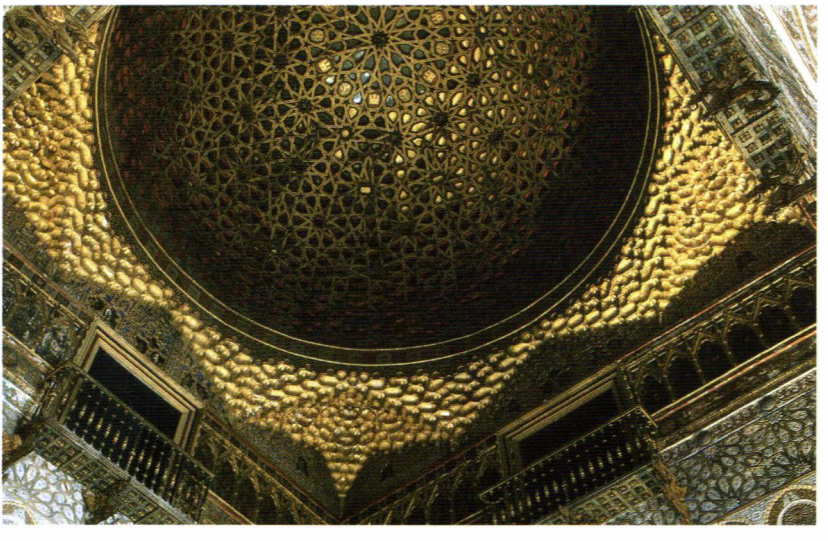
58. Sevilla'daki [İşbiliye] La Giralda diye bilinen ve daha önce Muvahhidlerin yaptırdığı Cuma Camii'nin minaresi olan Sevilla Katedrali'nin çan kulesi.

59. Sevilla'nın [İşbiliye] Muvahhidler döneminde inşa edilen surları.

60. Kral Zalim Pedro zamanında tamamlanan Alcázar Sarayı'ndan bir ayrıntı. İnşaatına Muvahhidler döneminde başlanan sarayın izlerini taşımakla birlikte, muhtemelen Nasrilerin kurduğu Gırnata Emirliği'nden gelen Müslüman ustalara yeniden yaptırılmıştı.

61. Sevilla'daki [İşbiliye] Alcázar Sarayı'nda bir tavan.

62. Endülüs'teki son Müslüman Emirliği'nin kurulduğu Gırnata [Granada] şehri.

63. Granada'da [Gırnata] bulunan Elhamra Sarayı'ndaki bir iç bahçe pavyonu.

64. Granada'da [Gırnata] bulunan Elhamra Sarayı'ndaki "Mersinli Avlu".

65. Granada'da [Gırnata] bulunan Elhamra Sarayı'ndaki "Aslanlı Avlu".

acilen büyük çapta yeni bir inşaat programının başlatılması talimatını da vermişti. Ayasofya Katedrali dahil birçok muhteşem yeni anıt yapılmıştı. Ancak, muhtemelen Büyük Abgar'ın yazlık sarayının parçası olan "İbrahim'in balıklı gölleri" dışında, bunlardan hiçbir iz kalmamıştır (Resim 32). Bir ihtimal kışlık sarayına ait kale üzerindeki iki sütun da Abgar'ın yeniden inşa programının parçasıydı (Resim 31). Bunların dışında Abgar'ın döneminden kalanlar Edessa'yı çevreleyen tepelerdeki –bazılarının mozaiklerle bezendiği– yaklaşık yüz adet pagan, Yahudi ve Hıristiyan kaya mezarlarıdır.

Abgar, Edessa'yı yeniden inşa etmenin yanı sıra, İmparator Septimius Severus'la da o kadar kapsamlı bir ilişki kurmuştu ki Roma'ya 204'te yaptığı resmi ziyaret sırasında Roma'nın 150 yıldır görmediği kadar bol para harcanmıştı. Ancak Büyük Abgar savurganlığı hatta iddialı inşaat programından çok, sözde yaklaşık 200'de din değiştirip Hıristiyanlığı kabulüyle hatırlanır. Bu iddia doğruysa, Abgar'ın krallığı dünyanın ilk Hıristiyan devletidir. Bu konu ve V. Abgar'ın daha önceki denemesi daha ayrıntılı bir şekilde 6. Bölüm'de ele alınacaktır.

PALMYRA VE DÜNYA TİCARETİ

Daha önce de değindiğimiz gibi, Selevkos egemenliğinin çöküşüyle birlikte doğan boşluğun ardından ortaya çıkan birçok Arap emirliğinden Palmyra, kaderini değiştirecek iki gelişmeye kadar alelade bir çöl şeyhliğinden farksızdı. Gelişmelerden birincisi daha önceleri çöl yollarını denetleyen Emesa'nın gerilemesiydi. Buna rağmen, asıl zenginlik Emesahlardan çok Nebatilerin kontrolündeki güzergâhlardaydı. Bu yüzden, ikincisi de MS birinci yüzyılın sonunda Nebati Krallığı'nın Roma İmparatorluğu'na katılması ve ticaret yolları üzerindeki denetiminin zayıflamasıydı. Palmyra'nm coğrafi konumu bu gelişmelerle birlikte ona önemli bir avantaj sağlamıştı. Roma'nın egemenliğindeki Antiokheia'nın artan öneminin yanı sıra Petra'nın kontrolündeki ticaretteki düşüşün gerektirmesiyle ticari güzergâhlar kuzeye kaymıştı. Bunlara paralel bir başka yeni gelişme de doğuda bir Part İmparatorluğu'nun yükselişiydi. Palmyra ikisinin yani Roma'yla İran'ın arasındaydı, hem bir aracı hem de bir tampon devlet rolü oynamıştı. Palmyralılar da bu durumdan alabildiğine yararlanmışlardı.

Ne var ki Palmyra'nın ticaret yollarını kontrol altında tutma avantajını abartmak bir hata olur. Haritaya göz atıldığında, doğudan başlayan akla uygun bir ticari güzergâhın, Halep'in hemen doğusundan Fırat Nehri'ni takip ederek nehrin karşı kıyısındaki Antiokheia'ya varmak için, Palmyra'ya hiç uğramadan nispeten sulak alanlardan geçe-

ceği bellidir: Çölü Palmyra üzerinden aşmanın pek bir anlamı yoktur. Burada vurgulanması gereken nokta, bunun Palmyralıların yarattığı yapay bir ticari güzergâh olmasıdır: Ticaretin kendi isteklerine göre yapılmasını sağlama almak için Fırat Nehri kıyısındaki Dura-Europus ve Babil'den Basra Körfezi ve İndus Nehri'ne kadar Palmyralı aracılar yerleştirilmişti. Palmyra'nın ticari güzergâhı kabul gören herhangi bir trans-Asya kervan ağıyla –büyük ölçüde yapay "İpek Yolu"yla– bağlantılı değildi ve bunun yerine neredeyse herhangi bir liman kadar bir deniz yolları ağının parçasıydı. Tüccarlar dosdoğru çölü geçip, Basra Körfezi'ne yelken açtıkları Fırat Nehri'ne gidiyorlardı. Oradan Hindistan'a kadar da ticaret, yoldaki bütün uğrak limanlarına Palmyralı aracıların yerleştirildiği, deniz üzerinden yapılıyordu. Günümüzde Bahreyn, İndus Nehri Deltası, Merv, Mısır, Roma ve İngiltere'deki Newcastle-upon-Tyne'a [Newcastle] kadar birbirinden çok uzaktaki yerlerde bile Palmyra'ya ait ticaretgâhların izlerine rastlanmıştır.

Palmyra MS 75 civarında Roma İmparatorluğu'na dahil edilmişti ama Romalılar buraya Part nüfuzuna karşı koymak üzere sadece bir garnizon yerleştirmekle yetinmişlerdi. Palmyra böylelikle ticarete yoğunlaşabilme imkânına kavuşmuştu. Palmyralılar, topraklarını pek Suriye Çölü'nün dışına yaymamakla birlikte, Batı Asya'nın büyük bir bölümünü kapsayan bir ticaret ağı kurmuşlar ve elde ettikleri gelirleri ya yeni ticari girişimlerde ya da şehirlerini donatmakta kullanmışlardı. Nitekim sonuncusuna yüksek öncelik verilmişti: MS ikinci yüzyıla gelindiğinde anıtların çoğu tüccarlar tarafından özel olarak adeta kendi işleriyle ilgili bir yapıya para harcıyormuşçasına gösterişin sınırlarında bir cömertlikle süslenmişti. Tüccarlar şehrin anayollarının kenarlardaki sütunlara kendi heykellerini diktirmişlerdi (Resim 36).

Palmyra, diğer Arap devletlerinin benzeri, alışılagelen anlamda bir "krallık" değildi. Udaynat [Odaenathus] ve Zenobia'dan önce, Emesa ve Edessa'daki, hatta Yahuda'daki gibi, bir monarşi veya soylu bir ailenin varlığı da belirsizdir: Udaynat ve ailesinin ilk unvanları Romalılar tarafından imparatorluğa yaptıkları hizmetler karşılığında verilmişti ve ille de "soyluluk" sıfatı taşımıyorlardı. Zaten harabeler arasında açıkça kraliyet sarayı denilebilecek herhangi bir yapıya da rastlanmamıştır.[10] Palmyra daima, kabile mensupları veya tüccarların veya içinde iki kesimin de bulunduğu bir ihtiyarlar meclisi tarafından

10. Diocletianus'un Ordugâhı veya Hamamı'nın bir kraliyet sarayı içinde yer aldıklarına dair iddialar sonuçsuz kalmıştır.

yönetilmiş gibi görünmektedir. Bir başka deyişle, kültürel çevreye tamamen uyum sağlayan, bölgede yakın zamana kadar az çok değişmeden kalan, geleneksel bir Arap kabile yönetim şekliydi. Bunun Greko-Romen tarzı bir "Senato" [*senatus*] olduğuna, dolayısıyla Palmyra'nın Yunan "niteliğine" dair hiçbir kanıt yoktur. Batı'nın "cumhuriyet" veya "oligarşi" terimleri de uymaz: En yakın terim muhtemelen "halka açık Palmyra limited şirketidir!".

Bugün Palmyra'yı ziyaret eden bir Batılı, anında yabancılık duyduklarıyla değil, bildikleriyle yüz yüze gelir. Burada, yabancı bir ülkedeki çölün göbeğinde, insan hiç vakit kaybetmeden kendi geçmişiyle ilişkilendirebileceği bir uygarlık bulur: İki bin yıldan fazladır Batı yapılarının temelini meydana getiren uzun sütun dizilerini, kemerleri ve Klasik mimarinin diğer şekillerini görür (Resimler 33-36). Başka yerlerde[11] de savunduğum gibi, bu mimarinin büyük bir bölümü altında yatan temel yerli Arap unsurları gizleyen bir ciladır. Nitekim daha yakından bakıldığında daha az Klasik görünür. Palmyra'nın en ayırt edici özelliğinden bir örnek vermek gerekirse, Avrupa'daki herhangi bir Yunan veya Romen şehrinde kenarlarında sütun dizisi bulunan tek bir cadde yoktur.

Bu yüzden Palmyralıların ve şehirlerinin önce Arap ve ancak daha sonra Romen olduklarını unutmak kolaydır. Örneğin Arap kaynakları Palmyra'nın tamamen Arap kabilelerince yıkıldığını yazarlar: İmparator Aurelianus ve Romalılardan hiç söz edilmez. Ki Klasik kaynaklarda da Udaynat ve Zenobia kesin bir şekilde "Sarazen", yani Arap diye tarif edilir. Aynı zamanda bir hayli İran unsuru da vardı: Palmyra sanatında Palmyralıların giysileri İran tarzında resmedilmiştir. Palmyra dini de çeşitli gelenekleri yansıtır. İki ana tanrı Baal Şemin ve Bel, belki de Palmyra'yı kuran iki etnik grubun varlığını ifade eden, iki farklı dini geleneğe aittir. Baal Şemin Süryani-Fenike, Bel'se Mezopotamya kökenlidir ve Babil panteonunun yüce tanrısı Bel Marduk'la bağlantılıdır. Palmyra'daki, gene Marduk'la yakından ilişkili ve Babil kökenli, Nebo veya Nabu kültü Mezopotamya bağını iyice pekiştirir. Korinthos ve diğer tarzlarda sütunların süslediği tapınaklara veya el-Lât'ı canlandırmak için getirtilen "sorumluluklarından kurtulmuş" Athena heykeline rağmen, Palmyra dininde çok az Greko-Romen etkisi sergilenir.

11. Ball 2000: Bölüm 7.

ZENOBİA VE PALMYRA'NIN İSYANI

Palmyra gibi dikkati çekmeyen bir çöl krallığı nasıl olup da Batı'yı etkilemişti? Bu etki şehrin üçüncü yüzyılda trajik bir şekilde sonunu getiren hadiseler sırasında meydana gelmişti. Palmyra'nın ispatlanmamış isyanının arka planında Udaynat'ın üçüncü yüzyıldaki öne çıkışı yatar. Daha önce ele aldığımız gibi, o zamana kadar Palmyra bir ihtiyarlar meclisi tarafından yönetiliyordu. Ne var ki yaklaşık 250'den sonra Udaynat diğerlerinin üstündeki büyük şef olmuştu. Tahminen *Pax Romana*'nın artan güvenilmezliği Palmyrahları savunma konusunda daha çok kendi güçlerine bel bağlamaya itmişti. Büyük ihtimalle bu durum da bir ordu kurmayı ve seçkinler arasından bu orduya komuta edecek birini seçmeyi gerektirmişti. Şüphesiz Udaynat'ın en güçlü çöl kabilelerinden birinin başındaki Zenobia'yla evlenmesi de konumunu sağlamlaştırmıştı. İmparator Valerianus'un 260'taki Edessa Muharebesi'nde Sasaniler karşısında bozguna uğramasının ardından, Sasani tehdidi üzerine yardıma koşup Yakındoğu'nun büyük bir bölümünü geri alan ve bir Sasani birliğini yenik düşürdüğü iddia edilen Udaynat'tı. İmparator Gallienus da minnettarlığını ifade etmek için Udaynat'a "Doğu'nun Başkomutanı" ve "Augustus" unvanlarını bahşetmişti.

Ne var ki Udaynat 267'de tam şanının doruğundayken öldürülmüştü. Hırslı karısı Zenobia, oğlu Vahballat'ın naibesi rolüyle dizginleri hızla ele geçirmişti. Tarih savaşçı bir kraliçeye asla direnemez. Antik zamanlardan beri Semiramis, Kleopatra ve Boudicca en gözde kadın kahramanlar diye anılmışlardır. Daima güzeldirler. Cengâverdirler ama aynı zamanda çekicidirler. Genellikle de bir trajediyle ilgilidirler. Hem yaşadıkları dönemin hem de daha sonrasının yazarları tarafından gerçekler hiçe sayılarak, neredeyse bununla eşit ölçüde şehvet düşkünü diye anlatılırlar. Klasik kaynaklardaki Zenobia'nın ecdadını Kleopatra'ya kadar götürme çabası, onu Seba Melikesi'yle ilişkilendiren Arap geleneği kadar uydurmadır. Ancak Zenobia için Kleopatra kesinlikle bir davranış örneğiydi, keza Iulia Domna da. Zenobia ikisiyle de aşık atmaya çalışmıştı. Hem Klasik hem de Arap kaynakları erkek gibi davrandığı, ata bindiği, avlandığı ve ara sıra subaylarıyla birlikte içki içtiği konusunda hemfikirdirler.

Zenobia'nın 269'daki ilk seferi Roma'ya değil Palmyra'nın düşman kabilesine, babasının ölümünden sorumlu Tenuhlara [Benî Tenûh] yönelikti. Sefer beklenmedik ölçüde başarılıydı. Roma'nın eyalet merkezi Bostra'nın yanı sıra bir Roma birliği de ele geçirilmişti. Askeri harekât Suriye ve Arabistan'daki Roma topraklarının büyük bir bö-

lümünün Palmyra'nın kontrolü altına girmesiyle sonuçlanmıştı. Bu başarıyla Zenobia'ya hırs basmış ve gözünü Suriye'nin ötesine dikmişti. Dolayısıyla bir yıl sonra büyük ihtimalle Zenobia'nın eşlik ettiği, anlatılanlara göre 70.000 kişilik bir ordu Mısır'ı işgal etmişti. Roma garnizonuyla yapılan çarpışmadan Palmyra galip çıkmıştı. Böylelikle Zenobia Kleopatra'dan sonra Mısır'ın ilk kraliçesi olmuştu. Bir başka Palmyra birliğiyse Ön Asya'ya girmiş, Ankara'ya kadar ilerlemişti. Bu seferiyle Zenobia'nın ordusu sınırlarını zorlayıp, gidebileceği yere kadar gitmişti çünkü 271'de İmparator Aurelianus'un komutasındaki imparatorluk birlikleri karşılık vermişti.

Aurelianus Palmyra ordusunu Suriye'ye kadar kovalamış, ardından da çölde ilerleyerek Zenobia'nın şehrini abluka altına almıştı. Roma'nın kaçınılmaz zaferinin farkına varan Zenobia, doğuya doğru kaçmaya çalışmış ama Fırat Nehri'ni geçmeye kalkıştığında yakalanmıştı. Palmyra yurttaşları kısa bir süre direnmiş ancak çok geçmeden teslim olmuşlardı. Aurelianus bu nedenle şehre dokunmamış, Zenobia ve oğlunu Roma'ya götürmüştü.[12] Ne var ki bir yıl sonra Palmyra ayaklanmıştı. Aurelianus misilleme yapmakta gecikmemiş, kısa bir kuşatmanın ardından Palmyra düşmüş ve Aurelianus, bütün bir İmparatorluğun en muhteşem şehirlerinden birini, askerlerine teslim etmişti. Birkaç gün içinde de Zenobia'nın o güzelim şehri viraneye çevrilmişti.

Zenobia'nın başkaldırısı çoğu zaman bir çeşit "Arap isyanı", Roma'dan bağımsızlaşma hareketi sayılır. Bunu desteklemek için de Zenobia'nın Kleopatra'yı bilinçli bir şekilde örnek almasından söz edilir. Ancak Kleopatra benzetmesi belki de aşırı bir zorlamadır: Unutulmamalıdır ki Kleopatra Mısır'dan ziyade *Roma*'nın Kraliçesi olmak istiyordu (ayrıca zaten o bir Mısırlı değil bir Makedonyalıydı). Zenobia bir Palmyra İmparatorluğu kurmayı hedeflememişti çünkü imparatorluğu bölmekten çok, en az Aurelianus kadar birleştirmeye odaklanmıştı. Palmyra'nın tarihinde Roma'ya karşı bir ayaklanma veya hınç yoktu. Tam aksine Palmyra Roma kulübü üyeliğinden bir hayli yararlanmıştı. Palmyralılar işadamları olarak, bırakın milliyetçilik yapmayı, bağımsızlıkla ilgili herhangi bir saçmalıkla uğraşmayacak kadar da kurnazdılar. Bir başka deyişle Palmyra'nın ayaklanmak için en ufak bir nedeni yoktu.

---

12. Zenobia'nın akıbetiyle ilgili görüşler farklıdır. Muhtemelen kısa bir süre sonra ölmüştü, ya hastalıktan ya da açlıktan ötürü. Oysa başka yorumlara göre, önce Antiokheia ve Roma'da "barbar Sarazenlerin Kraliçesi" diye teşhir edilmiş, sonra da boynu vurulmuştu. Gerçi başka kaynaklarda da evlendirilip, Roma'nın dışında bir köşeye çekildiğinden söz edilir.

Bu yüzden Udaynat'ın yükselişi Roma'ya bir meydan okumayı temsil etmiyordu. Tam tersine, her ne kadar onun güçlü bir yerel makama terfi adeta Roma merkezi yönetiminin zayıflığına bir tepki olarak gelişmişse de sonrasında bu gücü kullanışı tamamen Roma'nın çıkarınaydı: Roma'nın düşmanlarıyla savaşmıştı, Roma'nın sınırlarını eski durumuna getirmişti, sonuna kadar da Roma'nın sadık bir hizmetkârı olarak kalmıştı. Udaynat'ın amacı, hayırlı herhangi bir hizmetkârının yapacağı gibi, Roma'nın güç ve itibarını eski haline kavuşturmaktı, ona meydan okumak değil. Zaten sonuçta onu Romen unvanlarıyla ödüllendiren bizzat Roma'ydı: Bir "Augustus" yapılmıştı. Zenobia'nın bunun ardından gelen amacı da az çok aynıydı: Roma'yı eski durumuna getirmek. Ancak açıkçası sahip çıkılanlar değişmişti: Zenobia çok daha hırslıydı. Udaynat'ın aksine, imparator moru üzerinde kendi ailesinin hakkı olduğunu ileri sürerek, Roma'yı eski haline kavuşturmanın peşine düşmüştü. Başarsaydı bu birleşik bir imparatorluk anlamına gelecekti –ne bağımsız bir "Palmyra İmparatorluğu" ne de bölünmüş bir Roma.

Aurelianus'un amaçları da Zenobia'nınkilerle tıpatıp aynıydı: İmparatorluğu eski durumuna getirmek. Sadece yöntemleri farklıydı. Sasani ve Got akınları Roma'yı çöküşün eşiğine getirmiş ve ardı ardına tahta çıkan zayıf imparatorlar kaynakları tüketmişti. Aurelianus İmparatorluğun geleceğini kurtarmak için çoğu en yakın selefinden daha çok şey yapmıştı ama bu çabaların bir bedeli vardı. Ballı börek Palmyra, memleketindeki bomboş hazine, savaş meydanındaki kalabalık bir daimi ordu ve İmparatorluğun dört bir tarafından gelen paralı askerlerin yerine getirilmesini talep ettikleri vaatlerle karşı karşıya kalan Aurelianus'a mümkün gibi görünen yegâne kısa vadeli çözümü tek bir hamlede gerçekleştirme imkânı vermişti. Hiç kimse, bugün imparatoru destekleyen vefasız bir ordunun, ertesi gün ona düşman kesilebileceğinin Aurelianus kadar farkında değildi. Bu nedenle Aurelianus Palmyra ve yurttaşlarını canlarının çektiğini yapmak üzere ordusuna bırakmıştı.

Heyhat, Aurelianus'un ustaca hareketi ve Palmyra'nm ızdırabı ne imparatorluğu ne de imparatoru kurtarmıştı. Her şeye rağmen Aurelianus da üçüncü yüzyılın pek çok imparatoruyla aynı yolun yolcusu olmuş, birkaç yıl sonra bir grup subay onu Trakya'dayken öldürmüştü. Ne var ki bundan daha önemlisi Palmyra'yı yok etmekle Aurelianus, eski durumuna getirmeye çalıştığı imparatorluğa ister istemez çoğu imparatordan daha fazla zarar vermişti. Palmyra'nın ticari imparatorluğu Roma'ya bolluk getirmişti. Yağmalanmasının ardından

Palmyra'nın ticari imparatorluğu hızla çökmüş ve onun ticaretinin Roma'ya sağladığı zenginlik de ortadan kalkmıştı. Aurelianus'un asıl trajedisi, Roma'yı eski ihtişamına kavuşturmak için çabalarken, açıkçası gerilemesini çoğu kimsenin yaptığından daha fazla hızlandırmıştı.

ARAP KABİLE FEDERASYONLARI VE KRALİÇE MAVİA

Palmyra'nın üçüncü yüzyılda çöküşüyle birlikte Yakındoğu'daki bağımsız Arap devletlerinin tarihi de sona ermişti: Hepsi ya Roma ya da İran imparatorluklarınca yutulmuştu. Ancak dördüncüyle altıncı yüzyıllar arasında, hem Romalılar[13] hem de Sasaniler tarafından, hasım imparatorlukların çorak sınır bölgelerinde tampon işlevi görmesi için ve zaman zaman birbirlerine karşı yürüttükleri örtülü savaşlarda kullanılmak üzere, güçlü konfederasyonlarının yaratılmasıyla, yeni bir Arap devleti türü ortaya çıkmıştı. Bu konfederasyonlar Romalılar tarafından tayin edilmiş *foederati*, yani müttefiklerdi. Müttefik kabileler sistemi, şeyhinin *Phylarch*, yani "kral" olarak tanındığı, hem Sasanilere hem de ittifak edilmemiş kabilelerin akınlarına karşı sınırları korumak için para yardımı yapılan, konfederasyon şeklinde tek bir çatı altında birleşmiş kabilelerden meydana geliyordu. Başlıca konfederasyonlar, Romalıların tarafındaki Tenuhlar ve Gassaniler'le, Sasaniler tarafındaki Lahmiler'di. Burada bizi daha çok ilgilendirenler ilk ikisidir.

Çöl kabileleri Roma'nın müttefikleri olarak rol oynamaya imparatorluğun ilk zamanlarında başlamışlardı. Bu ilişki önceleri çöl Araplarıyla irtibat kurup, göçebe askerleri ordu bünyesine katmaktan ibaretti. Daha kesin bir ifadeyle, rolleri hareket kabiliyeti yüksek profesyonel süvari birlikleriyle Roma ordusunu desteklemeleriydi. Yerleşik Arapların aksine, bu yarı-göçebe Araplar teknikleri akın geleneğine dayalı profesyonel savaşçılardı. Böylelikle *foederati*, Roma sınırındaki sabit savunma hattının yerine, seyyar bir savunma gücünü meydana getiriyordu.

---

13. Alışılmış kullanımları bakımından "Roma" ve "Roma İmparatorluğu" deyimleri, imparatorluk başkentinin 323'te İmparator Constantinus tarafından Roma'dan Konstantinopolis'e taşınmasıyla, o zamana kadar çoktan sırasıyla "Bizantion" ve "Bizans İmparatorluğu" deyimlerine dönüşmüştü. Ancak 1453'teki yıkılışına kadar hâlâ resmi olarak bütün imparatorlarının "Roma İmparatoru" diye adlandırıldığı, "Roma İmparatorluğu" diye biliniyordu. Dolayısıyla Yakındoğu'nun İslamiyet öncesi son yüzyıllarını ele aldığımız şu anki bağlamda, imparatorluğun sürekliliğine işaret etmek açısından "Roma" terimi tercih edilmiştir.

Roma'yla daha resmi ilişkiler kuran birkaç kabile konfederasyonu ortaya çıkınıştı. Daha yerleşik Emesa Krallığı'na evrilmeden önce Emesalılarınki muhtemelen bunlardan en eskisiydi. Çöl kıyısında yer alan ilk birlik de Hicaz'daki [ören yeri] Ruwwafa'da Marcus Aurelius ve Lucius Verus onuruna Nebati dilinde 167-9 tarihli tapınak yazıtları bulunan Semûd konfederasyonuydu. Roma İmparatorluğu'nun asıl sınırlarının dışında yer almasına rağmen bu, Bedevi Araplarla yapılan bir tür ittifakın en eski kanıtıdır.

Üçüncü ve erken dördüncü yüzyıllar Kuzey Arabistan'da çok daha güçlü Arap konfederasyonlarının doğuşuna tanıklık etmişti. Bunlar Lahmi ve Semûd konfederasyonlarıydı. İkisinin arasında yakın bir bağ vardı. Başlangıçta hem Romalılar hem Sasaniler, birbirlerine karşı piyon niyetine kullanmak üzere çöl kabilelerini ayartmaya çalışmışlardı. Tenuhların Halep civarındaki Suriye kolu Romalıların müttefikiydi ve Palmyra'nın çöküşüyle birlikte ortaya çıkan boşluğu Pers İmparatorluğu'na [Sasaniler] karşı Roma'nın çöl kalkanı görevini yapan Tenuhlar doldurmuştu. Tenuhların konfederasyonu geç üçüncü ve erken dördüncü yüzyıllar boyunca Romalıların sıkı müttefikleri olarak kalmışlar, Hireli Lahmilerse Sasanilerin vasalı haline gelmişlerdi. Tenuhlar Suriye'de Halep'in güneyindeki Khalkis'i [Kınnesrin] merkez durumuna getirip yerleşmişlerdi. Arapça şiirleriyle ünlü reisleri İmruü'l-Kays, İslamiyet öncesinin en önemli Arap krallarından biriydi. Epeyce geniş bir bölgeye seferler düzenlemiş, Güney Arabistan'daki Necran şehrine kadar gitmişti. İmruü'l-Kays 328'de öldüğünde Suriye Çölü'nde Namara'daki lahit yazısından "Burası Amr'ın oğlu, bütün Arapların Kralı İmruü'l-Kays'ın mezarıdır" diye ilan edilmişti.

Yüzyılın sonlarına doğru, Tenuhların krallarından biri (muhtemelen İmruü'l-Kays'ın torunu) yaklaşık 375'te veliahtsız ölünce, işler tersine dönmeye başlamıştı. Müzakere edecek bir erkek reis kalmayınca, İmparator Valens Roma'yla Tenuhlar arasındaki antlaşmayı bozmuştu. Bunun üzerine Araplar da isyan bayrağını çekmişlerdi. Buna bir ölçüde din yol açmıştı: Valens katı Monofizit Hıristiyan olan Araplara Ariusçu [veya Aryanist] Hıristiyanlığı dayatmaya kalkışmıştı. İsyana kocasının ölümü üzerine konfederasyonun reisliğini ele alan Tenuh kralının dul karısı, sıra dışı Kraliçe Mavia [Arapça'dan harf çevirisi Mawiyya] önderlik etmişti.

Mavia'nm akınları Filistin'in içlerine, hatta Mısır'da Nil Nehri'ne kadar uzanmıştı. Mavia'nın son derece çevik birliklerinin yürüttüğü gerilla savaşının, bunun karşısında neredeyse savunmasız kalan Ro-

malılar üzerinde yıkıcı etkileri olmuştu. Mavia, Tenuhların Halep çevresindeki yerleşimlerinden geri çekilip, çölde üslenmiş ve sırtını çöle dayamıştı: Romalı birlikler saldırabilecekleri bir hedef bulamamışlardı. Çöldeki savunmaları için yüzyıllarca Araplara güvenen Romalılar, onlarsız yaptıkları ve şartları tamamen Mavia'nın belirlediği bir çöl savaşında yollarını büsbütün şaşırıp kalmışlardı.

Mavia'nm birliklerinin üstün geldikleri sadece çöl savaşı değildi. İttifak ettikleri Romalılarla yüzyıllarca yan yana çarpışan Arapların iyi öğrenciler oldukları da ortaya çıkmıştı. Üstlerine varan, Fenike ve Filistin'in Romalı valisi tarafından komuta edilen, ilk birlik yenik düşmüştü. Çölde ve meydan muharebesinde galip gelen Mavia, kasabalarda da başarı kazanmıştı. Çünkü Mavia dini görüş farklılıklarına dayalı bir savaşta, Ariusçu bir imparatora karşı güttüğü dava sayesinde, Valens'in yoğun bir şekilde Ariusçuluk'u dayatma girişimlerinin acısını çeken Monofizit kasaba ahalisinin sempatisini kazanmıştı. Doğu'nun tamamı Kraliçe Mavia ve tebaası Arapların etkisiyle imparatorluktan kopacak gibi görünmeye başlamıştı.

Bu nedenle Konstantinopolis yeni bir birlik göndermişti. Birliğin başında bu sefer Doğu'nun en yüksek rütbeli Romalı ordu komutanı vardı: İkinci bir yenilgi kabul edilemezdi. İki birlik bir meydan muharebesinde karşı karşıya gelmiş, birliğine bizzat Kraliçe Mavia komuta etmişti. Mavia başarılı siyasi liderliğinin yanı sıra savaş alanında da iyi bir taktikçi olduğunu göstermişti. Keza Arap birlikleri de hem Romen savaş tekniğinde hem de kendi geleneksel dövüş yöntemlerindeki ustalıklarını ispatlamışlardı. Sıkı disiplinlerinin, süvarilerinin kıvrak manevralarının, kullandıkları uzun mızrakların birleşiminin öldürücülüğü ortaya çıkmıştı. Muharebe Romalıların yenilgisiyle sonuçlanmıştı. Roma bir kere daha bir Arap kadınından ötürü küçük düşmeyle karşı karşıya kalmıştı. Batı sınırlarındaki endişe verici bir Got savaşının tırmanan baskısını göze alamayan Valens'in barış talep etmekten başka bir seçeneği yoktu.

Tenuhlar 383'te bir defa daha ayaklanmışlardı. Romalılar bu sefer daha iyi hazırlanmışlar ve ikinci ayaklanmayı aynı yıl içinde bastırmışlardı. Ne var ki Araplar bu durumdan ders çıkarmışlardı. Çünkü Mavia'nın daha önceki zaferleri Romalılar açısından hiç de hayra alamet değildi. Bu gelişmeler öncelikle, Yakındoğu'nun Roma'ya bağlı kasaba ve şehirlerindeki yerli nüfusun savaş zamanlarında ne kadar çabuk Romalıları yüzüstü bırakıp, Araplardan tarafa çıkacaklarını gözler önüne sermişti. Ancak daha da önemlisi, disiplinli, iyi silahlanmış ama bir hayli çevik Bedevi süvarilerinden meydana gelen bir çöl

birliğinin beylik Roma birlikleri karşısında ne kadar etkili olabileceklerini göstermişti.

Tenuhların çöküşüyle birlikte Romalılar yeni bir Arap kabilesini müttefik statüsüyle kucaklamışlardı. Bu kaderinde onca kabile arasında Roma'nın en güçlü müttefiki haline gelmek olan Gassani hanedanıydı. Gassaniler aslında Arabistan'ın daha güneyinde yaşayan göçebe bir kabileydi. MS birinci yılın sona ermesiyle kabile bir dizi göçle kuzeye doğru ilerlemeye başlamıştı. Nihayet beşinci yüzyıl civarlarında Suriye ve Ürdün'ün batıdaki çöllerine varmışlar, Suriye Çölü'ndeki muhteşem Resafa şehrini idare merkezleri yapmışlardı (Resim 37).

İran'dan gelen yeni tehditler üzerine İmparator Jüstinyen, kabile konfederasyonlarından birini kazanma gayretlerine önem vererek, bu politikayı tekrar canlandırmıştı. Güçlü –aynı zamanda da saldırgan– bir Sasani imparatorunun, yani I. Hüsrev Anuşirvan'ın ortaya çıkışıyla, uzun bir süredir nispeten sakin olan doğu sınırındaki durum değişmeye başlamıştı. Dolayısıyla güçlü bir kabileyle sağlam bir ittifak kurmak elzemdi. Roma doğu sınırlarının korunması için Araplara gitgide daha sık başvurmak zorunda kalmış ve imparatorluğa bağlı bu Arapları örtülü bir savaşta kullanmıştı.

[Altıncı yüzyılda] Gassani "Krallığı'nın" toprakları artık neredeyse Arabistan ve Suriye eyaletlerinin doğusundaki bölgenin tamamını kapsıyordu ve hanedan bu topraklarda Konstantinopolis'e çok az başvurarak hüküm sürüyordu. Bununla birlikte geç İlk Çağ'da Hıristiyan âlemine ağır basan aşırı sert teolojik çekişmeler, Konstantinopolis'in katı Ortodoksluğunun Gassani Krallığı'nın heterodoks Monofizit inancına karşı gitgide artan dini husumeti ve bu gelişmelerin ardından Süryani Kilisesi'nin hemen hemen bağımsızlaşması, Roma'yla Arapların arasının birçok defa bozulmasına yol açmıştı. Aralarındaki buzları genellikle Konstantinopolis eritmişti çünkü Arap desteği olmaksızın Roma'nın Yakındoğu'daki bütün toprakları savunmasız kalıyordu. Ne var ki 586'dan sonra Gassani hanedanının gücü önemli ölçüde azalmış ve federasyon dağılmaya yüz tutmuştu. Konstantinopolis'e göre şeyhlerinin unvanı hâlâ *Phylarch*'tı ve her ne kadar geriye kalan şehzadeler hayatlarını kayda değer bir bolluk içinde geçirmişlerse de artık ciddi bir güçleri yoktu.

Sasanilere karşı yürüttüğü başarılı askeri harekâttan sonra, 629'da Herakleios'la Gassani hanedanı arasında bir yakınlaşma yaşanmıştı. Son Gassani Kralı Cebele bin Eyhem bir defa daha diğer kabilelerin şeyhlerinin üstündeki bir makama getirilmişti. Bu sayede Gassaniler güçleri kesilinceye kadar Romalılara sadık kalmışlar, hatta Müslüman

Arapların saldırısına karşı Herakleios'la birlikte direnmişlerdi. Ne var ki Yermuk Muharebesi'nden sonra Müslümanların egemenliği altına girip, 637'de Ömer'e [Hz. Ömer bin Hattab] boyun eğmişlerdi. Ancak hiçbir zaman dinlerinden vazgeçip, Müslümanlığı kabul etmemişler ve çok geçmeden tekrar ayaklanmışlardı. Cebele ve hanedanın son mensupları nihayetinde Konstantinopolis'e kaçmış, hatta Cebele'nin torunlarından biri dokuzuncu yüzyılda imparator olmuştu (I. Nikephoros, 802-811).[14]

Böylece nihayetinde Gassanilerin izleri, takip eden Bizans ve İslam tarihlerine karışıp ortadan kalmıştı. Ancak tarihte çok önemli bir rol oynamışlardı. Çünkü Gassanilerin hüküm sürdüğü dönemde Araplar artık Yakındoğu sahnesinin başlıca unsuru, tektanrıcılık da Araplar için önemli bir unsur haline gelmişti. Arap tarihçisi Philip Hitti'nin sözleriyle "yakında gözler önüne serilecek muazzam gösterinin tanıtımıydılar adeta".[15] İslamiyet'in doğuşu Arap uygarlığının doruğu olduğu kadar yeni bir başlangıçtı da: Roma egemenliğinin geçmiş yedi yüzyılı üzerinde yükselen Arap uygarlığının zirveye çıkmasıydı. "Bizans'ın bağımlı ülkeleri artık onun rakipleriydi."[16]

Ancak İslamiyet'in muazzam ilk yıllarına geçmeden önce, Araplarla antik Roma arasındaki bu uzun ve karmaşık ilişkinin bir sonucuna, bütün bu ilişkinin en sıra dışı epizoduna, Arapların Roma İmparatorluğu'nu doğrudan yönettiği döneme değinmemiz gerekiyor. Bir sonraki bölümde işte bu hikâyeye göz atacağız.

---

14. On ikinci yüzyılın coğrafyacılarından Endülüslü [Gırnatalı] el-Zuhrî'ye göre, ilginç bir şekilde bazı Araplar Cenevizlilerin Gassanilerin soyundan geldiklerini düşünüyorlardı. Bkz. Lewis 1982:146-7.
15. Hitti 1957: 406.
16. Bowersock 1983: 147.

4. Bölüm
Roma'da Yarım Yüzyıllık Arap Saltanatı

ROMA'NIN ARAP İMPARATOR VE İMPARATORİÇELERİ

> [Alexander] tebaasına dokunduğu kadarıyla, on dört yıl boyunca kimseyi incitmeden ve kan dökmeden hüküm sürmüştü. Vahşet, cinayet ve kanunsuzluktan uzak durmuş, hayırseverliği ve iyilikleriyle dikkat çekmişti.
>
> Herodianus[1]

Alexander'ın yukarıdaki tasviri herhangi bir İlk Çağ tarihi okuruna aşina gelebilir. Bunun ünlü Makedonyalı imparator için düzülen birçok methiyeden başka bir şey olmadığını varsayması da hoş görülebilir. Ne var ki böyle düşünenler yanılmaktadır: Bu alıntıda sözü edilen Büyük İskender değil, Arap İmparator Alexander Severus'tur.

Roma'nın Yakındoğu'yu fethetmesinin nasıl Arapların Akdeniz sahnesine çıkışlarını hızlandırdığını bir önceki bölümde görmüştük. Bu hareket Avrupa'daki Arap istilasının sekizinci yüzyılda doruğa ulaşmasına yol açmıştı. Ancak Arapların Roma'nın tam göbeğinde hüküm sürdükleri, özellikle de Roma imparatorlarıyla evlenen –veya Roma imparatoru olan– Arap sülalelerinin doğduğu genellikle bilinmez. Aslında ikinci yüzyılın sonundan üçüncü yüzyılın ortasına kadar –kesin ifade etmek gerekirse, 193'ten 249'a kadar elli altı yıl boyunca– imparatorluğa Arapların hükmettiğini söylemek daha doğrudur. Bu yarım yüzyıllık bir Arap saltanatıdır.

Bu sülalelerden ilki –daha uygun bir deyişle, Akdeniz'e Samilerin hâkim olması bağlamında– hem Fenike hem de Arap kökenliydi. Fenike tarafı Afrika'daki Leptis Magna aristokrasisinden, Arap tarafı da Suriye'deki Roma'ya bağlı Emesa Krallığı'nın rahip-kralları soyundan geliyordu.

---

1. Herodianus IV, viii, 8.

SEPTİMİUS SEVERUS, IULIA DOMNA VE ROMA'NIN DOĞULULAŞMASI

Berlin'deki Bergama Müzesi bir Romalı aile grubunu ayrıntılı bir şekilde gözler önüne seren bir tablo barındırır: Siyah, dalgalı saçlı bir kadın; beyaz saç ve sakallı, gücünün doruğunda bulunduğundan fevkalade emin yaşlı bir devlet adamı; yüz hatları vahşice kazınmış bir delikanlı ve şımartılmış gibi görünen, tombul suratlı bir oğlan çocuğu. Hepsi Romalıdır –bir başka açıdan da hiçbiri Romalı değildir: Bunlar sırasıyla İmparatoriçe Iulia Domna ve İmparatorlar Septimius Severus, Geta ve Caracalla'dır[2]. Sülale muhtemelen Iulius-Claudius hanedanından beri en başarılı imparatorluk hanedanıydı[3] – aynı zamanda bir o kadar da kaçık. Ancak Iulius-Claudius hanedanın aksine Severus hanedanının kökeni ne Roma şehri ne de İtalya'ydı, imparatorluğun ücra köşelerinden gelmişlerdi. Kurucusu Septimius Severus 145'te Kuzey Afrika'daki Leptis Magna şehrinde doğmuştu (Resim 40). Leptis daha önceleri, Kartaca gibi bir Fenike kolonisiydi. Adının Latinceleştirilmesine rağmen, bir Fenike aristokrasisi mensubuydu ve bir Latin göçmeni değil, koloni kurmak amacıyla Levant'tan kalkıp Kuzey Afrika'ya ilk defa ayak basanların soyundandı. Leptis 112'de usulen bir Roma kolonisi halini almıştı ama onun doğduğu zamanlarda bile resmi konularda hâlâ geleneksel anakenti olarak Levant sahilindeki Tyrus'a [Sur] bel bağlıyordu. Aslında Tyrus'la ilişkiler 197 gibi geç bir tarihte, hem de imparator olduktan sonra bizzat Septimius Severus tarafından, Leptis Magna'da yeniden pekiştirilmişti. Ahali Fenikeli köklerine düşkünlüğünü korumuştu –Septimius Severus'a birkaç nedenle "Poeni" lakabı takılmış ("Poeni Sulla", "Poeni Marius", vs.) ve Latinceyi ağdalı bir Kartaca şivesiyle konuşmasından ötürü ona sataşılmıştı. Oysa kız kardeşi (imparatoru bir hayli mahcup ederek) Latinceyi asla düzgün konuşmamıştı. Dolayısıyla yaklaşık 180'de genç bir subayken Suriye'ye tayini Severus'a herhalde "memleketi" Fenike'ye yaptığı bir dönüş yolculuğu gibi gelmişti: Bölgenin her tarafını gezmiş, Fenike'nin mahalli kâhinleriyle danışmış ve imparator olduktan sonra Suriye'de yarattığı yeni eyalete "Fenike" diye isim vererek, bölgenin antik adını canlandırmıştı. Emesalı bir Arap prensesinin adını ilk defa, kıza falında bir kralla evleneceğinin çıktığını da söyleyen, burada görmeye gittiği bir kâhinden duymuştu. Bu Iulia Domna'ydı.

---

2. Bu tablo örneğin *Lives of the Later Caesars* adlı eserin Penguin Classics baskısının ön kapağında kullanılmıştır.
3. "Hanedan" terimi evlatlık imparatorlar Nerva-Antoninus silsilesindeki gibi değil, harfi harfine kan bağı olan anlamında kullanılmıştır.

Zaten hanedanda ağır basan taraf Kartacalı aristokrattan çok Suriyeli prenses –ve Suriye'den gelen kadın akrabaları– idi. Iulia Domna Emesalı soydan geçen rahip-kralların torunlarından biri olan Bassianus'un kızıydı. Bu aile her ne kadar sonradan Romalılaşmışsa da en başta Suriyeliydiler. Onların torunlarıyla birlikte Iulia Domna'nın diğer Suriyeli akrabaları, Flavius Hanedanı'ndan[4] beri Roma'nın ilk defa iktidara gelen hanedanı olacaktı.

Antik Emesa kralları sülalesiyle Iulia Donna'nınkiler arasında –dolayısıyla da Severus imparatorluk hanedanı arasında– bir bağlantı bulunduğuna dair kanıt yokluğuna işaret edilmiştir. Ne var ki Iulia Domna'nın son biyografisi bu bağlantıyı varsaydığı gibi, tarihi kaynaklardaki kanıtlar da çok güçlü bir bağlantı olduğunu göstermektedirler.[5] Iulia Domna'nın ailesinin birkaç vesileyle (örneğin, Elagabalus'u yükselten darbe veya Leptis Magna'nın göz alıcı bir şekilde yeniden süslenmesi sırasında) seferber edebildiği muazzam serveti kesinlikle, geçen bölümde değindiğimiz inanılmaz malvarlığıyla ünlü, Emesalı hanedanlıktan kaynaklanıyordu. Ayrıca Emesalı soylu aile, hanedanlar arası evlilikler politikasıyla, bilinçli bir şekilde kendisiyle diğer önemli aileler arasında ilişki kurmuştu: Bunlar arasında Yahuda, Kommagene ve Ermenistan kraliyet aileleri sayılabilir.

Emesa'nın ünlü tapınağı ve önemli bir mahalli hanedanlık merkezinin burada yer alması, hem köklerinin peşine düşen genç bir "Fenikofil" hem de kendi çapında önemli bir Romalı subay olması bakımından, genç Septimius'un mutlaka dikkatini çekmiştir. Şüphesiz, ilk karısı (Leptis'te doğan bir Fenikeli) Marciana'yla süren evliliğine rağmen, genç prensesle o zamanlarda tanışmıştı. Kızın kaderiyle ilgili –Gibbon'un alaycı bir şekilde "ya batıl inancının ya da politikasının yararlı meyvesi"[6] diye ifade ettiği– falı kesinlikle hatırlıyordu. Marciana –uygun bir şekilde!– Lyon'a tayinin hemen ertesinde ölünce, Iulia Domna'ya haber salmakta hiç gecikmemişti. Septimius Severus bu yolla Suriye'nin en eski, en aristokrat ve en zengin ailelerinden birine yaklaşık 183'te iç güveysi giderek Fenikeli hissiyatını pekiştirmişti.

---

4. Arap ailelerindeki Romalı adlarının varlığı veya yokluğundan aşırı bir anlam çıkarmak herhalde bir hatadır: Örneğin çağdaş İranlılar tarafından kullanılan Arapça adlar onların İranlılıklarına gölge düşürmez. Nitekim Herodianus aileye Romalı değil, Fenikeli der ve Iulia Maesa adının "Emesa'dan" türediğini söyler. Emesalı kadınların adları köken itibariyle Arapçaydı: Muhtemelen Domna *Dumayna*'dan, Maesa *Masa*'dan, Soaemias *Suhayma*'dan, "siyah", Mammaea *Mama*'da geliyordu. Bassianus adı da belki "rahip" anlamına gelen bir Sami kökten türemişti. Bkz. Shahid 1984: 41-2; Levick 2007: 14-15.
5. Millar [Millar 1993] buna şüpheyle bakar ama Levick [Levick 2007] bu bağlantıyı kabul eder.
6. Gibbon I: 112.

Iulia Domna'nın serveti kadar, bağlantıları da Septimius'un hayrına dokunmuştu. Bir taşralı olan Septimius Severus, imparatorluk idaresinin basamaklarını çok önceden maiyeti arasına iliştiği Marcus Aurelius sayesinde tırmanabilmişti. Ne var ki Aurelius'un ölümünün ardından gelen Commodus'un kısa ama hunhar saltanat devri, Aurelius'un idaresinde yer almış herhangi biri açısından ortalıkta dolaşmama dönemiydi. Septimius Severus ve yeni karısı bu yüzden turistik seyahate çıkmış, Yunanistan'daki görülmeye değer yerlerle başlayıp Mısır'da biten bir "büyük tur" yapmışlardı. Ancak Commodus'un suikastını izleyen, hasım taliplilerin imparator morunu elde etmeye çalıştıkları kargaşalıkta, Septimius Severus'un diğer taliplileri galebe çalması, Iulia Domna'nın seferber ettiği servet ve bağlantılar kadar, onun yetenekleri ve emrindeki askeri birliklerden de ötürüydü. Severus, iktidarı Suriye'deki bir üsten ele geçirmeye çalışan, Niger'i yenince yaraların sarılmasını sağlayan Domna'nın Suriye'deki bağlantıları ve nüfuzuydu. Bu nedenle onun biyografisini yazan Barbara Levick şöyle demektedir: "Domna'nın güzelliği, nispi gençliği, Yunanca konuşabilmesi... bölgeye has kıvraklığı, kocası olacak o sakallı, orta yaşlı, acımasız ordu mensubunun yanında gün gibi ortaya çıkıyordu... Bu bir anne olarak onun çekiciliğini ve otoritesini katladığı gibi, kıvırcık saçlı, şirin, küçük oğullarının sevimliliklerini de arttırıyordu... Bütün bunlar sayesinde o, Yunan dünyasının yeni efendisinin eline geçen müthiş bir kozdu."[7] Onun için Kuzey Afrikalı Poeninin 193'te Roma'nın efendisi olarak baş göstermesi pek boşuna değildi. Artık Scipio'nun büyük zaferlerinin ne önemi vardı? Hannibal huzur içinde yatabilirdi.[8]

Suriyeli imparatoriçe belki Poeni imparatordan daha da önemliydi. Iulia Domna zamanla Septimius Severus kadar, –hem de daha fazlasıyla– oğlu Caracalla'nın arkasındaki gerçek güç haline gelmişti. Hatta bu durum çağdaşı Romalı tarihçi Dio'nun onu yeni bir Semiramis ilan etmesine yol açmıştı.[9] Onun etkisiyle gittikçe daha fazla Doğulu insan Roma'daki yüksek mevkilere getirilmişti –örneğin Praetorian Muhafızlar arasında Suriyeli tribünlerin [*tribunus**] bulunduğunu

7. Levick 2007: 42.
8. Her şeyden önce bir Romalı ve imparator olmasına rağmen, Septimius Severus'un kendini ünlü yurttaşıyla nerdeyse birebir özdeşleştirdiğine dair pek az şüphe vardır: Nitekim Hannibal'ın Bitinya'daki lahdinin aranıp bulunmasına ve onarılmasına önem vermişti.
9. Dio LXXIV. 23. 3.
* Antik Roma'da çeşitli askeri ve sivil görevlilere verilen ortak ad olmakla birlikte, buradaki anlamı komutandır. (ç.n.)

anlıyoruz. Muhtemelen Caracalla'nın 212'deki, Roma yurttaşlığını imparatorluğun bütün özgür tebaasını kapsayacak şekilde genişleten, dolayısıyla Romalılar ve taşralılar arasındaki bütün hukuki ayrımları kaldıran, ünlü kararnamesinin arkasında da o vardı. Daha da önemlisi Iulia Domna, hem halkın önündeyken hem de imparatorluk portrelerinde sürekli kocasının yanındaydı (Resim 39). İster barışçıl resmi geziler, isterse gerçek savaş cepheleri dışındaki (o zamanlar da bile çok uzakta durmamıştı) askeri seferler olsun, bütün seyahatlerinde önce kocasına, onun ardında da yerine geçen imparator oğluna eşlik etmişti. Roma'daki hiçbir imparator eşi ve annesi böyle davranmamıştı –Iulia Domna daha çok çağımızın devlet başkanı eşlerini, yani "*first lady*'lerini" andırıyordu.

Iulia Domna'nın nadir rastlanır bir iddialılığı vardı. Roma'daki *Arcus Argentariorum*'da [Sarraflar Kemeri] belirgin bir şekilde bir devlet kurban törenini yürütenler arasında, Leptis Magna'daki Septimius Severus Kemeri'ndeyse bir Romalı zafer alayı içinde tasvir edilmiştir (Resim 39). Bu imparatoriçe bile olsa, bir kadın için neredeyse duyulmamış bir şeydi. Belki bu Suriye'de kadınların daha güçlü bir konumda bulunmalarını veya o ve kız kardeşinin gençliklerinde ünlü Emesa tapınağında babalarına yardım eden rahibeler olmalarını yansıtıyordu. Günümüzde kadınların antik Arabistan'da, Yunanistan ve Roma'ya kıyasla kesinlikle daha yüksek bir statüleri bulunduğunu ima eden, gittikçe de artan sayıda kanıt ortaya çıkmaktadır.[10] Belki de sadece güçlü bir kişiliğe sahipti.

Iulia Domna etrafına bir önde gelen edebiyat ve felsefe şahsiyetleri "salonu"* toplamıştı. Himayesi altındaki başlıca şahsiyetlerden biri, daha ayrıntılı bir şekilde bir sonraki bölümde ele alacağımız, dikkate değer sofist Tyanalı [günümüzde Kemerhisar] Apollonios'un müritlerinden filozof Philostratos'tu. Büyük ölçüde bu tür çevrelerin Avrupa'da moda haline geldiği (ve kadınların eğitiminin genellikle daha fazla kabul gördüğü) bir on dokuzuncu yüzyıl gösterişi olan bu "salon" konusuna artık bir abartı gözüyle bakılmaktadır. Hiç şüphesiz Iulia Domna bir hayli –ve alışılmadık bir şekilde– eğitimliydi. Ancak "salonunun" Philostratos dışındaki müdavimleri pek hatırlanmaz: Tereddütle birkaç silik şahsiyet ima edilmiştir ama neredeyse bunların

10. Al-Fassi kitabında [Al-Fassi 2007] ağırlıkla Nebatili kadınlardan bahseder. Edessa'da da kadınlar geleneksel olarak nüfuz sahibiydi: Nitekim mozaik ve heykellerde tasvir edilen bölgeye özgü süslü kadın başlıkları varlığını on dokuzuncu yüzyıla kadar sürdürmüştür. Bkz. Segal 1970: 38-40.

* Kültür toplantıları çevresi. (ç.n.)

hepsi –eserleriyle birlikte– hiçbir iz bırakmadan tarihe karışmıştır. Gerçi küçük bir ihtimalle büyük filozof-hekim Pergamonlu Galenos da bunların arasındaydı. Aksi yönde aşırıya gitmek de yanlış olur. Sırf sözde salonunun müdavimleri bin sekiz yüzyıl sonra hâlâ ünlü değil diye onları ille de önemsiz veya yok sayamayız. Yakın geçmişin çok daha büyük bilge ve aydını da karanlığa gömülmüştür. Entelektüel saray dalkavuğu veya sadece "kiralık guru" artık hangisiyse, en ünlü ve en iyinin Domna'nın etrafında dört döndüğüne dair hiç şüphe yoktur: Kim bu zenginlik, eğitim, güzellik ve mevkiinin etrafında pervane olmazdı ki?

Emperyal çift 202-3 kışında Severus'un doğum yeri Leptis Magna'ya bir resmi ziyarette bulunmuştu: Yörenin çocuğu, Barbara Levick'in aşırı derecede alaycı ifadesiyle "yaşlı erkek genç ve güzel karısını, Lepcisli [Leptis Magnalı] burjuva elde ettiği Doğulu prensesi"[11] sergilemekte başarılıydı. Ziyaret o zamana kadar önemsiz bir taşra kasabası sayılan bu şehri dönüştürmüştü. Dönüşüme Severus'unki kadar Domna'nın elinin de değdiği fark edilmektedir. Çünkü Leptis'in yeni süslemeleri nitelikleri bakımından *Doğu'ya özgüydü*: Büyük zafer takının planları, mermerleri ve ustaları Doğu'dan getirtilmişti (Resim 38); yeni büyütülen örnek limana inen iki tarafı sütunlu muhteşem yol; yeni yapılan muazzam üçüncü forum Doğu'nun muhteşem tapınak duvarlarını andırıyordu. Hepsi kasabayı bir doğu şehrine, bir Suriye şehrine dönüştürmüş, doğu kökenli olduğundan hiç şüphe duyulmayan tek bir usta mimarın elinden çıkmıştı.[12] Sonuçta Leptis'teki kocasının adını taşıyan kemerde bu kadar belirgin bir şekilde tasvir edilmesi nedeniyle, Iulia Domna'nın dönüşümde oynadığı rolün farkına varmak hiç zor değildir.

Leptis Magna'nın dönüşümünün bir başka ayırt edici özelliği daha vardı. O zamana kadar eşi benzeri görülmemiş ölçüde ve zengin bir şekilde donatılmış, bu süslemeler kasabayı imparatorluğun en muhteşem şehirlerinden birine dönüştürmüştü. Burası imparatorun doğduğu yerdi, doğru ama aynı şekilde İtalya'daki Falacrina Vespasianus'la Traianus'un veya İspanya'daki Itálica da Hadrianus'un memleketleriydi. Söz konusu taşra kasabaları hiç süslenmemiş ve sonsuza kadar küçük kalmıştı. Bu durum Iulia Domna'nın muazzam aile servetini yansıtıyordu elbette ama işin bir başka boyutu daha vardı. Hiçbir imparator memleketini bununla boy ölçüşebilecek derecede donatmamıştı:

11. Levick 2007: 56.
12. Ward Perkins 1981: 389-91; Ball 2000: 419-31.

Septimius Roma'dan ziyade doğum yerini paraya boğmuştu. Çünkü onun hükümdarlığı sırasında gerçek taşralılar iktidarın en üst mevkilerine yükselmişti. Üstelik bunlar Kuzey Afrika ve Suriye eyaletlerindeki İtalyan kökenli koloni sakinlerinin torunları değil, bu bölgelerin yerlileriydi. Dolayısıyla bu dönemde bizzat Roma şehri gitgide marjinalleşmişti. Septimius saltanatını Roma'dan çok Roma'nın dışında sürdürmüştü. Onu izleyen imparatorların yönetimi boyunca da Roma, imparatorluğun işleri açısından zaman geçtikçe önemini kaybedecekti. Septimius Leptis'e bol bol süre ayırırken belki de Constantinus'un başkenti taşıyacağını seziyordu.

Iulia Domna'nın muhtemelen en kalıcı mirası hanedana dayalı saltanat konusundaki ısrarıydı. O kadar şiddetli bir şekilde üstelemiş ve ısrarında o kadar başarılı olmuştu ki Caracalla ve onun ölümünden sonra hanedanın sürekliliği elzem görülmüştü. Arada sırada belli belirsiz gündeme gelen ama genellikle (çoğu zaman da hanedanın Suriyeli kadınları tarafından) dört elle yapışılan hanedana dayalı saltanat vurgusu, Roma *Imperium*'unun [İmparatorluğu'nun] soydan geçen bir monarşiye dönüşmesine yol göstermişti.

İMPARATORLAR CARACALLA, GETA VE DOĞU'DAN ŞEYTAN KOVMA

Septimius 211'de Britanya'ya yaptığı bir sefer sırasında öldü. En büyük oğlu Antoninus, daha yaygın lakabıyla Caracalla'ydı. Caracalla muhtemelen babasının yerine geçecek yegâne imparatordu ama uçarı tavırları ve bir takıntıya dönüşen –hatta Britanya'ya yaptığı ünlü bir ziyaret sırasında Septimius'un bile canına kastetmesine kadar varan– hırsı, babasının imparatorluğu tek başına bu kadar uygunsuz birine bırakmaktan ciddi ciddi endişelenmesine yol açmış, hevesi kırılmıştı. Sonuçta ortak yönetimin Caracalla'nın kişiliğindeki bozuk yönü törpüleyeceği umuduyla, yerini iki oğluna birden, Caracalla ve küçük kardeşi Geta'ya bırakmıştı. Aslında Septimius'un verdiği kararın beteri olamazdı çünkü bu Caracalla'nın kardeşine duyduğu nefreti bir saplantıya dönüştürmüştü.

Başlangıçta iki oğlundan Caracalla'nın tercih edilmesi daha iyi bir seçenek gibi görünmüştü: Geta züppece davranan bir hanım evladıyken, o örnek alınacak bir gençti. Ne var ki imparatorluğun ortak yönetim altında ikiye bölünmesi, kısa zamanda Caracalla'nın gerçek yüzünün ortaya çıkmasına yol açacaktı. Caracalla ve Geta arasındaki kardeş kavgasını sona erdirmek üzere Domna'nın yönetip iki oğlunun ayaklarına kapandığı bir toplantı yapılmıştı:

> "Annenizi! Onu nasıl ikiye ayıracaksınız? Ben nasıl doğranıp da ikiniz arasında bölüştürülebileceğim, Tanrı aşkına? İyisi mi önce beni öldürtün, o zaman beni kesip biçer ve parçalarımı ayrı ayrı gömersiniz. O zaman ben aranızda paylaştırılabilirim, kara ve deniz gibi."[13]

Bu daha da fazla bir ayrılık yaratmıştı. İmparatorluk, Marcus Aurelius ve Lucius Verus tarafından başlatılan bir teamüle uygun şekilde, iki kardeş arasında bölüştürülecekti. Ancak bu sefer iki oyuncu da Doğulu bir aileden geliyordu ve ikisi de Doğu'ya dikkat kesilecekti. Caracalla Batı'yı, Geta'ysa Doğu'yu alacaktı. Batı imparatorluğunun başkenti Roma'da kalacaktı ama Caracalla karargâh olarak Bizantion'u seçerek Constantinus'un önüne düşecekti. Geta'nın karargâhı Khalkedon'da (Bizantion'un karşı sahilinde) [bugün Kadıköy], başkenti de Antiokheia veya İskenderiye'de yer alacaktı. Iulia iki oğlunun arasını bulmak için yalvarmış ama onlar Roma'daki bölünmüş imparatorluk sarayının kendilerine ait yarılarında surat asmak üzere öfkeyle toplantıyı terk etmişlerdi. O akşamki gelişmeler Diocletianus ve Constantinus'un çok önemli kararlarının habercisiydi belki ama onlarla ilgili ağır basan izlenim oyuncakları yüzünden didişen iki şımarık oğlan çocuğu olduklarıydı. Ne yazık ki risk çok yüksek, teamül çok önemliydi.

Annesinin ve Roma halkının yakışıklı ciğerparesi Caracalla, yarım bir imparatorlukla yetinmeyeceğini göstermişti. Acımasızca kardeşinin peşine düşmüş ve sonuçta ona annesinin kolları arasında son nefesini verdirtmişti. Böylelikle parsayı yarı Poeni, yarı Suriyeli[14] delikanlı toplamıştı (hatta Iulia'nın kardeş katlini ne kadar çabuk unuttuğuna bakılırsa, annesinin en sevgili oğlu olmaya da devam etmişti). Ancak Geta'nın ve bir doğu imparatorluğunun hayaleti ömrünün sonuna kadar Caracalla'nın yakasını bırakmayacaktı. Saltanatına bir kan gölü içinde başlayan Caracalla, Geta'nm katlinin arkasını daha fazla katliamla getirmişti ve "Geta'nın arkadaşlarıyla ortakları hemen boğazlanmışlardı... Geta'yla epeyi uzaktan tanışıklığı olanların bile canı bağışlanmamıştı: Atletler, arabacılar ve her türden şarkıcı ve dansçılar öldürülmüşlerdi. Geta'nın etrafında tuttuğu gözüne ve kulağına hoş gelen her şey yok edilmişti. Ataları veya servetleri nedeniyle seçkin senatörler kimliği belirsiz kişilerin mesnetsiz ithamlarıyla, üstünkörü

13. Herodianus'dan alıntı Levick 2007: 88.
14. Dio [*Romaika*, yani *Roma Tarihi* adlı eserinin özeti kalan] LXXVIII. cildinin 6.1 maddesinde şöyle yazmış: "Antoninus [Caracalla] üç kavmin kanını taşıyordu ve bunların hiçbirinin erdemlerine sahip değildi ama kötü huylarını kendinde birleştirmişti: Onda Galyalıların dönekliği, korkaklığı ve düşüncesizliği, Afrika'nın haşinliği ve gaddarlığı, Suriye'nin de kurnazlığı vardı".

suçlamalarla Geta'nın dostları diye idam edilmişlerdi... Önce sağda solda sürüklenen ve her türlü aşağılanmaya maruz bırakılan ölü bedenleri, sonra at arabalarına doldurulup şehir dışına götürülmüştü; cesetleri ya orada üst üste yığıp yakmışlar ya da bir hendeğe yuvarlayıvermişlerdi."... "Açıkçası kim olursa olsun, Geta'nın sadece adını yazdı veya söyledi diye hemen idam edilmişti".[15]

Caracalla bunların ardından bir doğu imparatorluğu hayaletini defetmeye girişmişti. Roma'dayken sadece Büyük İskender'i taklit etmekle kalmamış, onun bir reenkarnasyonu olduğunu dahi ileri sürmüştü. Sonra da dokunaklı bir ona benzeme çabasıyla 214'te Doğu'ya doğru yola çıkmıştı. Geta'nın başkent tercihi İskenderiye'ye geçip, akla mantığa sığmaz bir kalleşlikle şehrin erkek nüfusunun yarısını ortadan kaldırtmıştı. Bu konuda Dio şöyle yazmış: "İskender için kalbinde yaşattığını ileri sürdüğü derin şefkate rağmen, [Caracalla] İskender'in şehrinin neredeyse bütün bir nüfusunu düpedüz yok etmişti".[16] Oysa Caracalla için İskenderiye, İskender'den ziyade Geta'nın şehriydi.

Geta'ya duyduğu hıncı nihayet İskenderiyelilerin kanını dökerek çıkaran Caracalla, gözünü İran'a dikmişti. Önce büyük bir ağırbaşlılıkla –bilinçli bir şekilde İskender'in Pers Prensesi Stateira'yla [veya Barsine] evlenip, Doğu'yla Batı'yı kaynaştırmasını akla getiren bir öneride bulunup– Part Kralı Artabanos'un kızıyla evlenerek, Roma ve Part imparatorluklarını birleştirmeyi teklif etmişti. Artabanos evlenme teklifini önce hiçe saysa bile, nihayetinde kabul etmişti. Besbelli Caracalla'nın ünü arkadan gelmişti. Damat ve (aşırı derecede silahlanmış) maiyeti azametli bir üslupla Mezopotamya'ya girip, binyılın evliliği için Ktesiphon'a doğru ilerlemişlerdi. Artabanos düğün için şehrin dışındaki alanlarda muazzam bir tören hazırlığı yaptırmıştı. Şenlikler dolayısıyla silahlarını ve atlarını arkada bırakan Partlar, Caracalla'nın kurduğu düzen karşısında gafil avlanmışlardı. Romalılar silahsız Part savaşçılarından binlercesini kılıçtan geçirmiş, Artabanos (ve şüphesiz geniş bir nefes alan gelin) son anda canını kurtarabilmişti. Caracalla kan deryası düğün alanını terk edip Batı'ya doğru dikkat kesilmişti, Doğu'nun tamamını "galebe çaldığını" öne sürmüştü. Ne var ki Doğu'nun Caracalla'yla henüz işi bitmemişti. Carrhae [Harran] civarında –Roma'nın en lanet tiranlarından biri olarak hak ettiği gibi onur kırıcı bir şekilde– hacetini görmek üzere mola verdiğinde öldürülmüştü.

---

15. Herodianus IV, vi, 1-5. Ayrıca bkz. Dio LXXVIII. 4-6; *Historia Augusta*'da Caracalla maddesi: 252-4.
16. Dio LXXVIII. 22. 1.

Doğu'nun hayaleti bugün bile, ölümünden neredeyse iki binyıl sonra, hortlayıp hâlâ Caracalla'nın yakasına yapışmaktadır. Çünkü günümüzde genellikle onun adıyla her şeyden daha fazla ilişkilendirilen şey Roma'da inşa ettirdiği devasa hamamdır. Modern zamanlarda dünyanın en büyük açık hava opera binasına dönüştürülmüştür. Böylelikle düzenli aralıklarla operanın en ünlü gösterilerinden birinin sahnelendiği bir mekân halini almıştır: Verdi'nin antik Mısır'da geçen muhteşem destanı *Aida*'nın. Adının her zamankinden daha fazla başkentini yerle bir etmek için çok çaba harcadığı bir ülkenin adıyla ilişkilendirilmesi kaderin bir cilvesidir.

Iulia Domna oğlunun peşinden Antiokheia'ya gitmişti. Niyeti onun yakınında bulunmak kadar iktidarı onun aracılığıyla elinde tutmaktı. Oğlunun ölüm haberini alınca peşinden kendi iktidarını da kaybedeceğini sezmiş bu nedenle ilerlemiş göğüs kanseri yüzünden zaten kaçınılmaz sonunu ölümüne oruç tutarak hızlandırmıştı. Ancak Iulia Domna tahtın arkasındaki güç olarak yerini aynı ölçüde zorlu bir kadına, kız kardeşi Iulia Maesa'ya bırakmıştı.

Caracalla'nın portreleri [kişiliğine dair çok şeyi] ayrıntılı bir şekilde gözler önüne serer. Berlin [Bergama Müzesi'ndeki] portresinde tasvir edilen şımartılmış veledin yüz hatları, yetişkinliğinde de hâlâ kolaylıkla seçilebilir. Gerçi Ermitaj [Müzesi'ndeki] büstünde pisboğazlığından kaynaklanan tombulluk artık gözden kaybolmuştur. Pisboğazlığın yerini New York Metropolitan [Müzesi'ndeki] portresinde tasvir edilen çatık kaşların akla getirdiği bir sinirlilik hali, kontrolsüz bir öfke almıştır. Oysa bu portre bunun dışında enikonu yakışıklılığını yansıtmaktadır. Ne var ki çatık kaşlar alttan alta acımasızlığını çağrıştırdığı gibi, yakışıklılığını da lekelemekte, "kirli sakalıysa" yapmacık tavırlarını akla getirmektedir. Caracalla'nın yaşı ilerledikçe yapılan daha sonraki portreleri kaçınılmaz gerilemeyi göstermektedir. Berlin büstü yontulduğunda kirli sakal gitmiş yerine kısa bir sakal gelmiş, enikonu yakışıklılığı yerini sert, derin yüz hatlarına bırakmış, sadece –ama artık kuşku dolu– çatık kaşlar kalmıştır (Resim 42). En sonunda Pennsylvania Üniversitesi'ndeki granit portresi korkunç bir görüntüyü resmetmektedir: Yüzünden hiç eksilmeyen, ne yapmacık tavırlarının ne de vurdumduymazlığının yumuşatabildiği, çatık kaşlı ifadenin kötü niyetli bir bakışa dönüştüğü, duygusuz, adamakıllı gaddarlaşmış bir tirandır bu.

Iulia Domna'nm onun öz annesi olmadığına dair söylentilere rağmen, Caracalla'nın dış görünüşü bakımından kime çektiğini anlamak kolaydır: İki oğlan çocuğundan sadece kısa ömürlü Geta babasına

benzemektedir. Ya da belki bu Geta'nın geriye kalan az sayıdaki gençlik portresine ağabeyini simgeleyen acımasızlığın bulaşmaması ve bunların Septimius'un çocukluktaki yüz hatlarını andırması nedeniyledir. Iulia Domna'nın çoğu portresi, sanki sonu gelmez hesapçı bir ifadeyle kilitlediği ağzıyla, sürekli kaçırdığı gözleriyle, bir kurnazlık görüntüsü iletmektedir. Yüz hatları sadece Münih'teki [muhtemelen Glyptothek Müzesi'ndeki] büstte daha sıcak ve daha yumuşamış gibi gözükmektedir. Ancak yüz ifadesi her halükarda, oğlununkinden de kocasınınkinden de çok daha güçlü bir kişiliğe sahip bulunduğu duygusunu uyandırmaktadır. Sadece harem entrikalarına meraklı, mühür gözlü, boş kafalı Doğulu bir hoppanın zerresi yoktur onda. İki imparatorun da tahtının arkasındaki güç haline gelmesi boşuna değildir ve insan ister istemez güya falında çıkan azametini acaba zekice tasarlayan tamamen kendisi miydi diye merakından çatlıyor. Ne yazık ki bir bakıma bazı fevkalade özelliklere (örneğin ordu konusunda yetenekliydi) sahip Caracalla'ya annesinin kişilik gücü geçmemişti. Ancak hem o hem de Iulia Domna saplantılı insanlardı, birbirlerine hastalık derecesinde düşkün oldukları gibi, erk peşinden koşmak açısından da sabit fikirliydiler. İnsan Severus hanedanı döneminden kalma Mars ve Venüs'ün tasvir edildiği Roma rölyefinin Caracalla ve Iulia Domna'ya dair bir emareden daha fazlasını içerip içermediğini anlamak istiyor[17].

İMPARATOR ELAGABALUS VE ULU TANRI

Tahtın kısa bir süre için Macrinus tarafından gasp edilmesi dışında, Caracalla'nın halefi kuzeninin oğlu Elagabalus'tu (Resim 43). Elagabalus Iulia Domna'nın aynı ölçüde zorlu kız kardeşi Iulia Maesa'nın torunu, yani yeğeni Iulia Soaemias'ın oğluydu (Resim 44). Kişilik bakımından Elagabalus Romen moruna layık görülen gelmiş geçmiş en ilginç –ayrıca belki de en fazla iftiraya uğrayan– imparatorlardan biridir. Büyük büyükbabası Bassianus'la aynı adı taşıyordu ve imparator tanındıktan sonra Marcus Aurelius Antoninus adını benimsemişti. Elagabalus, Emesa Baal Tapınağı'nın babadan oğluna geçen başrahipliğini yapması nedeniyle verilen unvanıydı. Ne var ki tarihe Elagabalus –veya Heliogabalos diye de yazılan– adıyla geçmiştir.

17. Günümüzde Roma'daki Albani Villası'nda sergilenmektedir. Bu ve diğer portreler için bkz. Kleiner 1992. Bazı kaynaklarda anne oğul arasında yaşandığı öne sürülen aile içi zinayla ilgili ilişkiyi açıklamak amacıyla (Roma kanunlarına göre üvey oğul üvey anne arasındaki ilişkinin bile ensest sayılmasına rağmen) Caracalla'nın Iulia Domna'nın değil Severus'un ilk karısı Marcia'nın oğlu olduğu iddia edilmektedir. Bkz. Levick 2007: 98-9.

Elagabalus aynı zamanda doğuştan enikonu bir yakışıklılıkla entrikacı, hırslı bir anneannenin iflah olmaz birleşimine sahipti. Caracalla'nın ölümü ve Macrinus'un tahta çıkmasının ardından, Suriye'ye Partlara yenilip küçük düşmekten ötürü memnuniyetsiz birlikler doluşmuştu. Ayrıca sivillerin sevmediği ama ordunun tuttuğu Caracalla'nın hükümdarlığı sırasında daha büyük imtiyazlara sahipken Macrinus'un emrinde ızdırap çekiyorlardı. Iulia Maesa'nın, Elagabalus ve Alexander adlı, sırasıyla kızları Soaemias ve Mamaea'dan olma iki torunu vardı. İkisinin de doğuştan babadan oğluna geçen Tapınak rahipliği hakkı bulunuyordu. Elagabalus iki kuzenin altı yaş farkla en büyüğüydü, dolayısıyla başrahipti. Büyükannesi arsızca Elagabalus'un Caracalla ve kızı Soaemias'ın gayrimeşru çocuğu olduğu söylentisini yaymıştı. Ordu bunu benimsemiş ve 218'de on altı yaşındaki çocuk rahibi Emesa'da imparator ilan etmişti.

İmparator Elagabalus Roma'ya giderken kültünü simgeleyen ne var ne yoksa bunları da yanında götürmüştü. Kaynaklarda o ve ayinleri "çılgın orjiler" ve "küstahlığın ve deliliğin taşkınlığı" deyimleriyle tasvir edilir, özel hayatına dair ayrıntılar daha da korkunçtur. Bu tür tasvirler geneleve giren bir ahlakçının gördüklerini uygunsuz buldukça keyiflenmesinin bütün özelliklerini taşır ve propaganda sayılıp bir kenara atılabilirler –Romalıların Hıristiyan ayinlerindeki yamyamlık ve diğer benzer ağza alınmaz orji tasvirlerinin her şeye rağmen çoktan çöp tenekesini boylaması gibi[18]. Fazlasıyla korkunç ayrıntılardan arındırıldığında, geriye doğruluk payı yüksek bazı ayrıntılar kalmaktadır ve bunlar Elagabalus'un kişiliğinin daha sevimli yanlarını ortaya koymaktadır. Örneğin yemeğe gelen kendini beğenmiş misafirlerini yerleşirken osuruk sesi çıkaran "gürültülü minderlere" oturtmak veya sarhoş misafirlerini sızdıklarında vahşi ama (onların farkında olmadıkları) tamamen evcilleştirilmiş ve zararsız hayvanlarla dolu odalara taşımak gibi muziplikler yapmaya düşkündü. Aşırı bir ahlaksızlıktan mı muzdaripti yoksa bu tutumu sırf gençliğinden mi (unutulmamalı ki daha on altı yaşındaydı) kaynaklanıyordu? Elagabalus'un zamanında kınama ve öfkeye yol açan, kadınlara –annesi Iulia Soaemias'la anneannesi Varia'ya [yani Iulia Maesa]– Senato'da yer vermesi veya azatlıları üst kademelere terfi ettirmesi, "senato tarihine leke sürme"[19] diye ayıplanacağına kesinlikle alkış toplamalıdır. Bunlar muhtemelen

18. Doğrusu başka bakımlardan saygıdeğer tarihçilerin Romalılar tarafından yabancı oldukları dini ayinler için yapılan daha tiksindirici tasvirleri kabul veya reddedişlerinde bu kadar seçici davranmaları şaşırtıcıdır.
19. Gibbon I: 149.

gene Romalılara kıyasla Suriyeli kadınların daha yüksek bir statüye sahip olduklarının kanıtlarıdır. Açıkçası *Historia Augusta*'da* içinde en çirkin ifadeler bulunan Elagabalus hikâyelerinden birini kaleme alan yazar bile, "Ne var ki inanılması çok zor bu konular kadar diğer bazı meseleler de sanırım Heliogabalos'u aşağılayarak Alexander'ın gözüne girmeye çalışan insanlar tarafından uydurulmuştu." diyerek onun hakkını vermiştir. Elagabalus'un neredeyse topluca mahkûm edildiği bir ortamda, herkesin aksine bu imparatordan içtenlikle bahseden bir tek Romalı İoannes Malalas'tır.[20]

Elagabalus'un asıl ilgi çeken yönü "ahlaksızlıklarından" çok diniydi ve bunlar daha ayrıntılı bir şekilde 6. Bölüm'de ele alınacaktır. Zaten sonraki kuşakların suçlamalarına her şeyden önce en çok dini inançları yüzünden maruz kalmıştır. Ne var ki insanın Elagabalus'u imparator ilan edildiğinde sırf ona miras kalan ayinleri sürdürmesinden ötürü kınaması zordur. İmparator yapılması için entrika çeviren o değil, anneannesiydi. Elagabalus öncelikle bir rahipti ve bir başrahip diye yetiştirilmesi yüzünden muhtemelen inanç ve ibadetleri konusunda samimi ve titizdi; imparator moru ona dayatılmıştı, asla bunu tercih etmemişti. Muhtemelen kültün başrahibi olarak ayinlerini Roma'da devam ettirmeye kendini mecbur hissetmişti. Doğru, belki "hayat tarzını alaya alma ve kınamayla suçlanan pek çok ünlü ve zengin erkeği"[21] idam ettirmiştir ama hangi başrahip ve mutlak imparator inançlarının aşağılanmasına misillemede bulunmaz ki? Ancak Elagabalus Praetorian Muhafızların ona düşman kesilmesine yol açmıştı. Sonunda daima vefasız olan –tarihin sayısız vakasının gösterdiği gibi, imparatorlara hiçbir zaman akıl erdiremeyen– Praetorian Muhafızlar Elagabalus ve annesini öldürüp, cesetlerini lağım çukuruna atıvermişlerdi. Yerine Alexander imparator ilan edilmişti.

Böylelikle İmparator Elagabalus'un epeyi hazin tasvirini, yüzyıllar boyunca yapılan çarpıtmaların[22] üstünü örttüğü trajik gizemi arkada bırakıyoruz. Başarısız bir imparatordu, doğru. Ancak içten bir rahipti, onun rolü doğuştan itibaren buydu. Romalı ayaktakımının sinik iktidar oyunları yerine tapınak duvarları arkasında yürütülen törenler için dünyaya gelmiş ve bunlar için yetiştirilmişti. Önce bir Suriyeli

---

* Roma imparatorlarının biyografilerini içeren derleme. (ç.n.)

20. *Historia Augusta*'da Elagabalus maddesi: 312 ve İoannes Malalas maddesi: 158.

21. Herodianus V, vi, 1.

22. Hem [eski] kaynaklar hem de modern tarihler neredeyse genel olarak onu kötüler. Örneğin Gibbon, Cilt I: 143-8 veya Antony Birley, *Lives of the Later Caesars* adlı eserin "Giriş" bölümü (Penguin Classics 1976), s. 20: "sapkın Suriyeli genç, Elagabalus". Oysa Elagabalus, gözdesi Antinoüs'le ilişkisi bakımından Hadrianus'tan daha sapkın değildi.

ve rahipti ancak sonradan bir Romalı ve imparator olmuştu. Gene de her şeyden önemlisi gençti: Tahta çıktığı on altı yaşında da topu topu "üç yıl, dokuz ay ve dört gün"[23] hüküm sürmesinin ardından nihayet boğazlandığı on dokuz yaşında da bu yaşlardaki birinin üstüne yıkılan onca yükü kesinlikle kaldıramayacağı kadar gençti. Roma, Capitolini Müzesi'ndeki bugüne kalan az sayıdaki portrelerinden biri epeyi patetik bir figürü gözler önüne serer: Bütün kendini beğenmişliğine rağmen, bir bakıma gençliği, hassasiyeti ve kararsızlığı ağır basan, henüz terlemiş ince bıyıklarıyla burnu havada bir gençtir. Bu hali [Libya] Kyrene Müzesi'ndeki ona atfedilmeyen bir büstte de yansıtılmıştır (Resim 43).[24] İnsan imparatoru mahkûm etmek yerine delikanlıya üzülmekle kalıyor.

İMPARATOR ALEXANDER[25] VE BİR HANEDANLIĞIN SONU

Alexander da Elagabalus gibi doğuştan bir Emesa ruhban sınıfı mensubuydu ancak ondan altı yaş daha küçük olması nedeniyle hiçbir zaman başrahipliğe yükselememişti. Günümüzün Kuzey Lübnan'ındaki Arqa şehrinde dünyaya gelmişti. Doğum yerinden bugüne (Leptis Magna'yla kıyaslanamayacak ölçüde) az iz kalmıştır. Daha dokuz yaşındayken Elagabalus'un maiyetinde Roma'ya gelmesi yüzünden, Elagabalus kadar Suriyeleştirme etkilerine maruz kalmamış, (Suriye'ye dönüşünde "eyalet sakinlerinin ona tanrı gözüyle bakmalarının" dikkat çekmesine rağmen) daha çok bir Romalı gibi yetiştirilmişti. Kuzenine kıyasla kargaşayla geçen üçüncü yüzyılın en makul ve ılımlı imparatorlardan biriydi. Ancak ailesinin bütün mensupları gibi, o da kadın kesiminin hâkimiyeti altındaydı. Iulia Maesa'nın küçük kızı, annesi Iulia Mamaea Roma'da ailenin erkek kesiminin arkasında hüküm süren Suriyeli olağanüstü kadınlar silsilesinin sonuncusuydu. Mamaea da diğerlerinden farksızdı ve imparatorluk dünyasının yöntemleri konusunda oğluna tavsiyelerde bulunmak ve rehberlik yapmak için her zaman hazırlıklıydı, savaş meydanında bile ona eşlik etmişti. Iulia Domna ve Iulia Maesa gibi, o da tahtın arkasına saklanarak epeyce fazla zor kullanmıştı. Nitekim Gibbon, Domna'nınkilere kıyasla Mamaea'nın meziyetlerini göklere çıkarmakta, Alexander'ın örnek gösterilen saltanatını büyük ölçüde ona borçlu

23. Gibbon I: 143-8.
24. Kleiner 1992: 362-3.
25. Alexander Severus'a antik dünyayı uzunca bir süre kasıp kavurmasına rağmen Büyük İskender'in adının verilmesi ilginçtir. Nitekim bu isimle adlandırılan ilk imparator –veya gerçekten kayda değer ilk hükümdar– odur.

olduğunu savunmaktadır. Portreleri irade gücünün teyzesinden geçtiğini ama onun kadar hesapçı davranmadığını göstermektedir –her şey bir tarafa Iulia Maesa'nın konumu ailenin ondan önceki imparatorları tarafından çoktan yerli yerine oturtulmuştu. Onda kendine güvenen birinin ifadesi vardır ama daha içe dönük biriymiş gibi gözükmektedir. Ayrıca kendisi Hıristiyan olmasa da Hıristiyanlık yanlısı diye bilinmektedir.

Alexander'ın ailesinin bütün diğer mensuplarıyla paylaştığı başka bir özelliği de Doğu'yla ilgili kaderiydi: Bu hayatına hükmetmiş –ve sonunda onu mahvetmişti. Suriye'ye Sasani İmparatorluğu'nun yeni bir tehdidine tepki vermek üzere dönmüştü. "O tarafa doğru ilerleyenler sanki askerler değil de senatörlermişçesine, büyük bir disiplin içinde ve herkesin birbirine saygılı davrandığı"[26] bir sefer diye anlatılan askeri harekâtına rağmen, orduları ağır kayba uğramıştı. Doğu'dan geri geldiğinde gözden düşmüştü. Ardından bir "ana kuzusunun" ve bir kadının yönetimine duyulan hıncın (Bunun asla ırkçı değil tamamıyla cinsiyetçi bir garaz olduğuna dikkatinizi çekerim: Bunda onun Suriyeli kökenine beslenen bir kinin zerre kadar eseri yoktu.) tetiklemesiyle ordu nezdinde popülerliği hızla azalmıştı. Alexander, Ren sınırındaki bir askeri harekâtı yönetirken işler çığırından çıkmıştı. Askerler annesinin kollarına yapışmış haldeyken, hem Alexander'ın hem de Mamaea'nın defterini dürmüş, kaba saba Trakyalı bir dev ve eski bir çoban olan Maximinus'u imparator ilan etmişlerdi. Roma'nın Poeni-Suriyeli imparatorlar silsilesi nihayet sona ermişti.

Kocalarıyla oğullarına ve onlar aracılığıyla imparatorluğa hükmeden bu olağanüstü Suriyeli kadınlar silsilesinde insan bir nevi maderşahilik seziyor –veya en azından Romalı muadillerine göre çok daha yüksek bir statüye sahiptiler diye düşünüyor– (unutulmamalı ki kadınlara Senato'da yer veren ilk imparator Elagabalus'tu). Hanedanlık ne zaman başarısızlığa uğruyor gibi gözükse, dizginleri ele alması için Emesa'dan bir erkek yerine bir kadın akraba çağırtılırdı. Caracalla, Elagabalus ve Alexander'a pekâlâ anneleri hükmetmiş olabilir. Ancak sırf kemale ermemişler (veya yeterince erkeksi değiller) diye mahkûm edilemezler. Her şey bir tarafa, imparator ilan edildiklerinde Elagabalus daha on altı, Alexander'sa henüz on üç yaşındaydı. İkisi de anne etkisi altında kalabilecek kadar küçüktü, bu doğaldır. Şüphesiz Caracalla tiranların en kötü cinslerinden biriydi ama orduyu ustaca idare etmişti. Zaten iş Roma'yı yönetmek, yani sınırları korumaya

26. *Historia Augusta*'daki Alexander maddesinden alıntı Dodgeon ve Lieu 1994: 21.

gelince yer tutan buydu. Elagabalus bile ne kadar yetersiz sayılırsa sayılsın, iyi niyetliydi. Doğu'daki bozgunların dışında, Alexander'ın on dört yıllık hükümranlığı portrelerinin gösterdiği kadar yumuşak ve makuldü. Dolayısıyla Herodianus'un kaleme aldığı mezar taşı yazısı yerindedir: "{Alexander} tebaasına dokunduğu kadarıyla, on dört yıl boyunca kimseyi incitmeden ve kan dökmeden hüküm sürmüştü. Vahşet, cinayet ve kanunsuzluktan uzak durmuş, hayırseverliği ve iyilikleriyle dikkat çekmişti."[27] İbretlik saltanatıyla modern hükümdarlar için örnek gibi gördüğü Alexander'ı, Antoninus'ların altın çağından beri imparatorların en büyüğü ve en akıllısı addeden Gibbon açısından "Kyropaidia'nın* kaba bir taklidi" *Historia Augusta*'da bile Alexander'dan mükemmel hükümdar diye söz edilir. Aurelius Victor, Alexander'ın Roma'yı çöküşten kurtardığını söyleyerek daha da ileri gider.[28] Dolayısıyla bu en asil "Romalı", Roma'nın Fenikeli imparatorlardan meydana gelen en olağanüstü hanedanlığına yaraşır bir son teşkil ediyordu.

EMESA'NIN SON HAMLESİ

Alexander bu Emesalı olağanüstü imparatorlar hanedanlığının tam anlamıyla son temsilcisi değildi. Yaklaşık 248'de Arap Philippus'un (aşağıda ele alınan) hükümdarlığı sırasında, Suriye'de İmparator Alexander'ın akrabası olduğunu ileri süren Iotapianus'un öncülük ettiği bir ayaklanma baş göstermişti. "Suriye kralı" ilan edildiyse de Iotapianus hiçbir zaman imparator moru için hamle yapmamıştı. Ne var ki bir sonraki hak iddiası Emesa'dan gelmişti. 253'te Gallus, Aemilianus ve Valerianus İtalya'daki imparatorluk makamı için çekişiyorlardı. Roma Doğu'ya sırt çevirince Sasaniler Şapur'un komutasında Suriye'yi istila etmiş ve Antiokheia'yı ele geçirmişlerdi. Roma'daki egemenliğin geçici çöküşünün yarattığı iktidar boşluğunda, bir başka Emesa rahibi Samsigeramus iddialara göre Şapur'u Emesa'nın dışında bozguna uğratmıştı. Bu önemli zaferin sonucunda Emesa yeni bir ismi imparator ilan etmişti. Mora büründüğünde Uranius Antoninus adını benimseyen bu yeni imparator Sulpicius Antoninus diye bilinen genç bir Emesalıydı. Kaynaklarda Samsigeramus'la Uranius'un aynı kişi mi yoksa birbirleriyle bağlantılı iki ayrı kişi mi oldukları belirsizdir. Samsigeramus Afrodit tapınağının rahibiydi. Doğu senkretizmi-

27. Herodianus IV, viii, 8.
* Ksenophon'un *Kyros'un Eğitimi* adlı eseri. (ç.n.)
28. Gibbon I: 149-66; Aurelius Victor 24.

nin* her zamanki kafa karıştırıcı tutumu sonucu mabut [bazen tanrı, bazen tanrıça] Urania, hem Fenike [tanrıçası] Astarte/Aphrodite hem de Arap [tanrıçası] el-Lât'la özdeşleştirilmiştir. Bu yüzden belki ikisi aynı kişiydi. Başlangıçta Uranius kendini sadece Valerianus'un daha genç siyasi muadili gibi görüyordu ancak, kaçınılmaz bir şekilde gitgide ona meydan okur hale gelmişti. Hatta Emesa tapınağının muazzam hazinesini arkasına alan Uranius, bir süreliğine kendi sikkelerini kestirmişti. Sikke kesimi 255'te sona ermişti çünkü ya Emesa Güneş Tanrısı Tapınağı'ndan gelen kaynaklar tükenmişti ya da Valerianus onu alaşağı etmişti. Uranius'un akıbeti bilinmemektedir.

Emesa güneş-krallarının sonuncusu "İmparator Uranius" Roma'nın Sasanilere karşı güttüğü davayı tüm gücüyle destekleyen biri sayılmıştı. Arkasını her bakımdan sağlama almıştı: Servet, hanedanlıkla bağı, Roma'nın en büyük düşmanı karşısında elde ettiği zafer elini güçlendirmişti. Ne var ki bütün eksikliklerine rağmen, Valerianus'un kozu daha önemliydi: Roma. Uranius'un ancak iki yıl süren şaşaalı saltanatı muhtemelen Iulia Domna'nın ailesinden bir temsilcinin imparator moru üzerindeki son hak iddia edişiydi. Uranius'un bu aileye mensup olduğuna dair kesin bir kanıt yoksa da büyük ihtimalle öyleydi. Nitekim muhtemelen Emesa'da kaleme alınan ve *Sibylla* [Kadın Kâhinin] *Kehanetleri* diye bilenen, neredeyse aynı dönemin yerel bir kaynağında "Güneş'ten gelen"[29] rahiplerin "en sonuncusu" diye tanımlanır. Doğrusu Emesa başrahipliğinin babadan oğluna geçen niteliğinin yanı sıra hanedanla ilişkili Antoninus adını benimsemesi ve mora dair iddiaları göz önünde bulundurulduğunda, muhtemelen uzaktan ama bu sülaleyle bir bağı da vardı.

Emesa kısa bir süre sonra yaklaşık 263'te Palmyralı Udaynat tarafından alaşağı edilen Quietus'un mor üzerindeki yeni bir iddiasına sahne olmuştu. Ancak onun aileyle bağlantısına dair hiçbir kanıt yoktur. 444 civarında Emesa Piskoposluğu'na sahip çıkan bir başka Uranius kendini göstermişti; rahip geleneği dikkate alınırsa, muhtemelen aynı soydan geliyordu. Belki *Babyloniaka* [*Babil Tarihi*] adlı eseri kaleme alan ikinci yüzyıl yazarlarından İamblikhos kadar, üçüncü yüzyılda Bekaa Vadisi'ndeki Khalkis'te doğan ve Aramice yazan Yeni-Platoncu İamblikhos da aileyle bağlantılıydı. Ancak her halükarda bu konuda ikisinin de Emesalıların "kraliyet adı" İamblikhos ismini taşımaları dışında sağlam bir kanıt yoktur.

---

* Birbirinden farklı düşünce, inanış veya öğretileri kaynaştırmaya çalışan felsefe sistemi. (y.h.n.)

29. Bkz. Dodgeon ve Lieu 1994: 75-6.

İMPARATOR ARAP PHİLİPPUS

"Kral Iotapianus" ve "İmparator Uranius" dair kısa epizotlar daha sonraki gelişmelere yer açmıştı. Emesa hanedanlığıyla[30] hiçbir bağlantısı bulunmayan bir başka Arap imparator onlardan önce Roma'da tahta oturmuştu. Bu daha çok Arap Philippus diye bilenen, Güney Suriye'deki taşra kasabalarından Şehba'nın yerlilerinden Marcus Iulius Philippus'tu (Resimler 45, 46). Şehba'nın yer aldığı Trakhonitis eyaletinde ortaya çıkan bir eşkıyanın oğlu olduğu ileri sürülmüş ama bu iddialar ardından yapılan Roma propagandaları diye reddedilmiştir. Nitekim bir ülkenin "eşkıyası" illaki bir başkasının aristokratıdır, bakış açısına göre iki terim de genellikle aynı anlama gelir. Philippus, 243'te Sasanilere karşı düzenlediği bir sefer nedeniyle Doğu'da bulunan III. Gordianus tarafından, *praefectus praetorio* [yüksek vali] makamına atanmıştı. Gordianus bu askeri harekât sırasında öldürülünce, Philippus 244'te Doğu'daki birlikler tarafından imparator ilan edilmişti. Ardından Şapur'la çabucak bir barış antlaşması yapıp –Sasani kaya kabartmalarında ata binmiş Şapur'un önünde diz çökmüş halde tasvir edilir– Roma'ya dönmüştü. Philippus'un hükümdarlığı kısa –sadece beş yıl– sürmüştü ama istikrarsız üçüncü yüzyılın istikrarlı dönemlerinden biriydi: Roma soluk almıştı. Ne var ki bu dönem çok erkenden, 249'da Decius'un başlattığı bir ayaklanmada o ve (vakitsiz bir şekilde II. Philippus ilan edilen) oğlu ortadan kaldırılınca bitmişti.

Philippus'un saltanatı nispeten kısa sürmüştü ama bu özellikle Roma'nın tarihsel kayıtları açısından önemli bir dönemdi. Bunun birkaç nedeni var. Birincisi, mora büründükten dört yıl sonra, yani 248'te Roma'nın binyılı dolmuştu. Roma varlığının bin yılını kutlamıştı. Küçük bir şehir olarak ortaya çıktığı günlerin üzerinden bin yıl geçmiş ve dünyanın en büyük imparatorluğuna dönüşmüştü. Bu yıldönümünü tarihe geçirmek için düzenlenen *Ludi Saeculares* [Yüzyıl Oyunları] Roma ölçülerinde bile fevkaladeydi: Eliaçık bir imparator oyunlara ve ödüllere su gibi para akıtmıştı. Şenliklerin alışılmadık boyutlarda olması için bin yıl kesinlikle yeterli bir nedendi. Ancak bu yıldönümünü daha da dikkate değer kılan, oyunları yöneten en üst düzey Romalının, Roma uygarlığının cisimleştiği Roma imparatorunun Suriye'den gelmesiydi. Şehrin kurucularının, bırakın günün birinde orada doğmuş –ve bir fatih değil, onlardan biriymiş gibi hüküm süren– biri tarafın-

30. Gerçi Philippus'un yine Arap karısı Otacilia Severa'nın adı en azından karısının ailesinin Severus hanedanı tarafından kayırıldığını akla getirmektedir. Bkz. Bowersock 1983: 123.

dan yönetilmeyi hayal etmelerini, adını bile duymadıkları bir ülkeden gelmişti. Bu Philippus'un hükümdarlığını bazı açılardan Traianus veya Hadrianus'unkinden daha önemli kılar çünkü başka hiçbir şey Roma'nın üçüncü yüzyılın ortalarında her bakımdan ne kadar yol aldığını gözler önüne sermiyordu.

İkinci neden biraz daha tartışmalıdır. Çünkü Roma'nın ilk Hıristiyan imparatoru –Constantinus değil– Philippus'tu. Bu konu daha ayrıntılı bir şekilde 6. Bölüm'de ele alınacaktır. Philippus'un hükümdarlığı Hıristiyanlığın yayılışına yer açmakta hatırı sayılır bir rol oynadığı kadar, Arapların yükselişini hızlandırmak bakımından da önemliydi. Philippus portrelerinde bugün hâlâ çoğu Suriyeliyi simgeleyen yüz hatlarıyla tasvir edilmiştir (Resim 45). Aslını ararsanız Philippus'un kendini herhangi bir şekilde bugünkü anlamıyla "Arap" hissetmiş olması ihtimal dışıdır: O her şeyden önce bir Romalıydı. Philippus'un Araplar açısından ne ifade ettiği daha önemliydi. İçlerinden biri umutlarını ve çabalarını dünyanın en yüksek mevkiine yöneltip bunu başarmıştı. Bu her şeyden önce Arapların uygar dünyanın kıyısındaki, hesaba bile katmaya değmeyen barbar göçebeler değil, aksine dünya sahnesinin yükselen bir unsuru haline geldiklerini gösteriyordu. Arap Philippus'un tahta çıkışı, Yakındoğu'nun Romalılığının son bulup Araplaştığı yedinci yüzyılda Arapların nihai zaferiyle doruğuna ulaşan olaylar zincirinin en önemli halkalarından biridir.[31]

UZAK BATI'DAKİ ARAPLAR

Avrupa'nın Yakındoğu'nun nüfuzu altına girip kolonileştirilmesinin –Fenikelilerin MÖ ikinci binyıldaki dışa yayılışlarında gördüğümüz gibi– Doğu'nun Avrupa tarafından kolonileştirilmesinden elbette katbekat daha uzun bir geçmişi vardır. Kartaca'nın en sonunda Roma tarafından yenilmesi ve koloni imparatorluğunun çöküşü bu yayılışı durdurmamıştı. Tam aksine Akdeniz dünyasının Roma'nın hükümranlığında birleşmesi, Yakındoğu'nun topluluklarını Roma'nın Avrupa'daki fetihlerinin peşinden sürüklemişti. Örneğin Yahudi Diasporası (ki 60'da Titus'un Kudüs'ü yok edişinden önce başlamıştı) ve Akdeniz'in

31. Philippus'un Arap bakış açısıyla kalem alınmış fikir çelici biyografisi için bkz. Zahran 2001. Philippus tam anlamıyla son Arap imparator değildi. İmparator I. Nikephoros (802-811) veya Arap kaynaklarındaki adıyla Niqfur, önemli ölçüde Romalılaşmış olmasına rağmen, Gassani Kralı Cebele'nin torunlarındandı. Nikephoros'un yerlerine geçtiği İsauryalı veya Suriyeli imparatorlar hanedanı (717-802) harfi harfine Arap değildiler belki ama en azından onlarla yakından bağlantılıydılar –İmparator III. Leon'un anadili Arapça'ydı, ayrıca bazı uzmanlara göre bağnaz ikonoklazm [ikon kırıcılık] İslamiyet'ten kaynaklanmıştı.

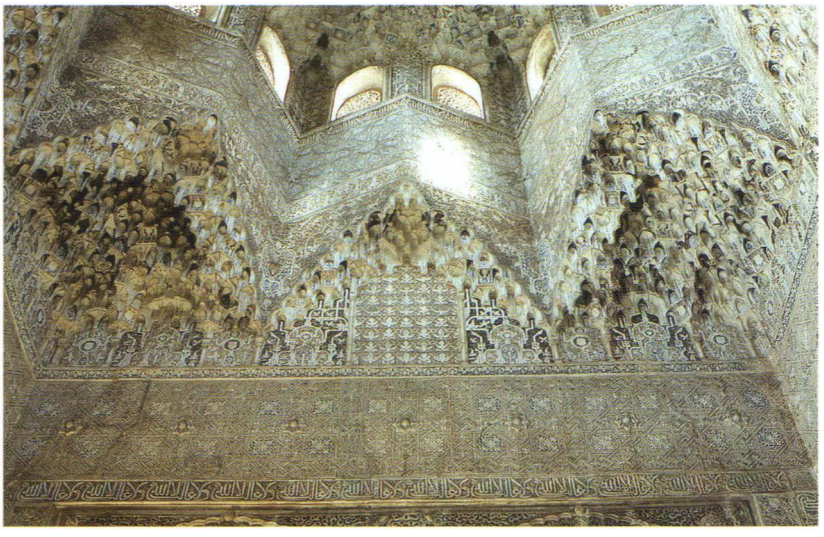
bütün önemli şehirlerinde Yahudi cemaatlerinin ortaya çıkışı bu genel seyrin parçasıydı. Traianus'un hüküm sürdüğü kadar erken zamanlarda bile Roma şehrine dikilen çoğu anıtın inşaatı Suriye'den gelen mimarlar tarafından yürütülmüştü (Resim 48). Yakındoğu'dan bir sürü insan, daha önce incelediğimiz Suriyeli ailelerin ve imparatorların himayesinde, düzenli bir şekilde Batı Akdeniz'e akın edip yerleşmişti. Gene de bu imparatorların nüfuzu ve "anayurt" kökenli insanların himayesi fazla abartılmalıdır çünkü bu daha çok bin yıl önce başlayan bir sürecin devamıydı.

Güney İspanya'nın çoğu liman şehrinde MS ilk yüzyıllardan itibaren kalabalık bir Arap azınlığının bulunduğu kayda geçmiştir, özellikle de [bugünkü adlarıyla] Málaga, Cartagena, Sevilla ve Córdoba'da. Bu yerler anlamlıdır çünkü ilk ikisi daha önceki Fenikeli yerleşimlerinin yoğunlaştığı merkezlerdir; son ikisi de İslamiyet dönemindeki Arap yerleşimleridir. Bu durum göçlerin binlerce yıldan fazla bir süre boyunca devam ettiğinin belirtisidir. Zengin Yakındoğulu tüccarlar –genellikle Süryani-Fenikeliler– MS ikinci yüzyılda Puteoli [bugün Pozzuoli] ve Ostia'da yaşıyorlardı. Nitekim Tsor'un Melkart, Mısır'ın İsis, Anadolu'nun Kybele, Suriye'nin Atargatis, İran'ın Mitra, Nebatilerin Duşara, Iuppiter Heliopolitanus, Iuppiter Damascenus [Şam'ın Roma dönemindeki adı] (Hadad), Iuppiter Dolichenus kültlerinin yanı sıra, çok sayıda başka Doğu kültlerinin de Puteoli'de serpildiği bilinmektedir –burası MS ilk yüzyıllarda bir doğu şehrini andırıyordu herhalde. İtalya'da Apamaealı [veya antik Suriye şehirlerinden Apameia'dan gelen], Palmyralı ve Nebati cemaatlerinin bulunduğu da anlaşılmaktadır. Ayrıca Roma'da Palmyralıların tanrısı Malakbel'e ve Nebatilerin Güneş Tanrısı'na adanmış yazıtlar vardır. Pompei'de de Safaî lehçesinde kaleme alınmış yazıtlar bulunmuştur. Pannonia, Lyon, Grenoble, Arles, Trier ve diğer yerlerde de başka Suriyeli tüccar cemaatlerinin yaşadığı kayda geçirilmiştir. Örneğin Lyon'da bu Suriyeli tüccar ailelerinden biri tarafından Kanavat doğumlu Thayn ibn Sa'd'ın iki dilde kaleme aldığı bir yazıt bırakılmıştı. Bu tür Suriyeli tüccar cemaatleri Hıristiyanlığın benimsenmesinden sonra, özellikle Doğu'ya özgü keşişlik âdetlerinin teşviki ve haçın bir Hıristiyan simgesi olarak kabul edilmesi konularında daha fazla nüfuz kazanmışlardı. Salvianus (ki yaklaşık 484'de ölmüştür) Marsilya'daki Suriyeli tüccarlardan bahsetmişti. 589 kadar ileri tarihlerde Narbonne'da hâlâ Suriyeli bir tüccar cemaati vardı. Dördüncü yüzyıldan sonra Ravenna'nın hem mozaiklerinde hem de dini ibadetlerinde Suriyeli etkisi artmıştı. Ayrıca kayıtlara göre orada birçok Suriyeli piskopos yaşamıştı. Beşinci yüzyılda

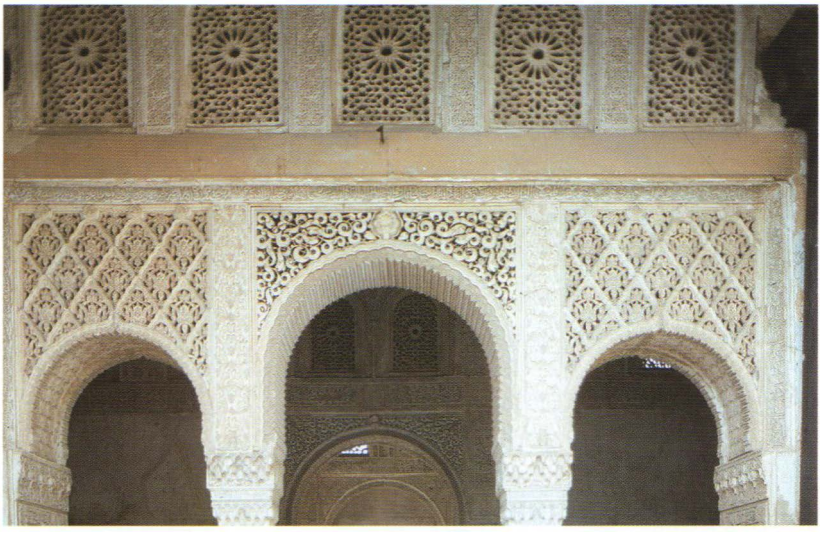
Suriyeli bir Paris piskoposu vardı, beşinci ve altıncı yüzyıllarda da Orleans ve Narbonne'da Aramice konuşulmaya devam ediyordu. Beşinci yüzyılda Marsilya ve Bordeaux hâlâ ağırlıkla tüccarlardan meydana gelen önemli bir Suriyeli nüfusu barındırıyordu. Müslüman istilasından sonraki ilk birkaç yüzyıl boyunca en azından altı papa Suriyeliydi. Bunlardan biri, Roma [Batı] Kilisesi'ne belirgin bir şekilde Suriye'ye özgü liturji öğelerini ve Hıristiyan inancını katmakta rol oynayan Patrik I. Sergios'tu. 669-690 arasında Canterbury Başpiskoposu olan Theodore Tarsusluydu.

İmparator Alexander'ın Sasanilerle 230-3'teki savaşının ardından çok sayıda "Mağribî", Arap ve İranlı asker geri getirilip Almanya'ya yerleştirilmişti. Roma'nın Avrupa'daki, özellikle Tuna Nehri sınırındaki ordugâhlarında, Aziz [veya Azizus], Hadad ve el-Uzza gibi Suriye kültlerinin tanındığı, Suriyeli unsurların bulunduğu kayda geçmiştir. Britanya sınırındaki Caerleon'da Suriyelilerin Iuppiter Dolichenus kültüne, ikisi de Hadrianus Duvarı yakınlarındaki Corbridge'de Fenikelilerin Astarte ve Melkart, Magnae'deyse Iuppiter Heliopolitanus kültlerine ait ibadet yerleri bulunmuştur. Duvarın sonundaki South Shields'de Northumberland'deki bir Suriyeli cemaatiyle ilişkilendirilen Palmyralılara özgü bir mezar anıtı ortaya çıkarılmıştır. South Shields kalesinin antik zamanlardaki adı Araplar kelimesinden bozma, Arbeia'ydı (Resim 47) ve o dönemde Tyne Nehri ağzındaki trafiğin kontrolü "Dicle kayıkçıları" denilen bir Arap cemaatinin elindeydi.

Yukarıdaki inceleme bir özettir ancak buna rağmen kültür alışverişini vurgulamak bakımından yeterlidir. Bu arka plan göz önünde bulundurulduğunda, Arapların sekizinci yüzyılın başlarında İslamiyet'le birlikte İspanya'yı fethetmeleri, ardından da Sicilya, İtalya ve Güney Fransa'ya, hatta İsviçre'ye kadar ilerlemeleri İslamiyet'in yayılışının ilk perdesi olmaktan ziyade, Yakındoğu'nun Avrupa'ya yayılış geleneğinin son perdesiydi. Ele alacağımız bir sonraki konu işte bu yayılıştır. Ancak Arabistan'da ortaya çıkan bu yeni dinin yayıldığı çağa giriş yapmadan önce son bir defa eski dinlere ve bunların –hem Hıristiyanlığa hem de İslamiyet'e– nasıl zemin hazırladıklarına göz atacağız.

66. Granada'da [Gırnata] bulunan Elhamra Sarayı'ndaki sarkıt tavan süslemeleri.

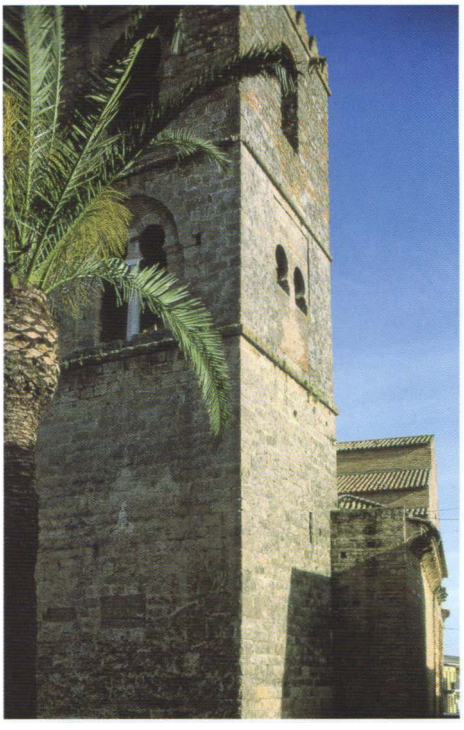
67. Granada'da [Gırnata] bulunan Elhamra Sarayı'nın iç süslemeleri.

68. Granada'daki [Gırnata] Cennet'ül Arif Sarayı.

69. Endülüs'teki beldelerden Almonaster la Real'de bulunan kiliseye dönüştürülmüş onuncu yüzyıldan kalma bir cami: Minaresi ve çıkıntı yapan mihrabı göze çarpmaktadır.

70. Niebla'daki bir Muvahhidler dönemi cami minaresi.

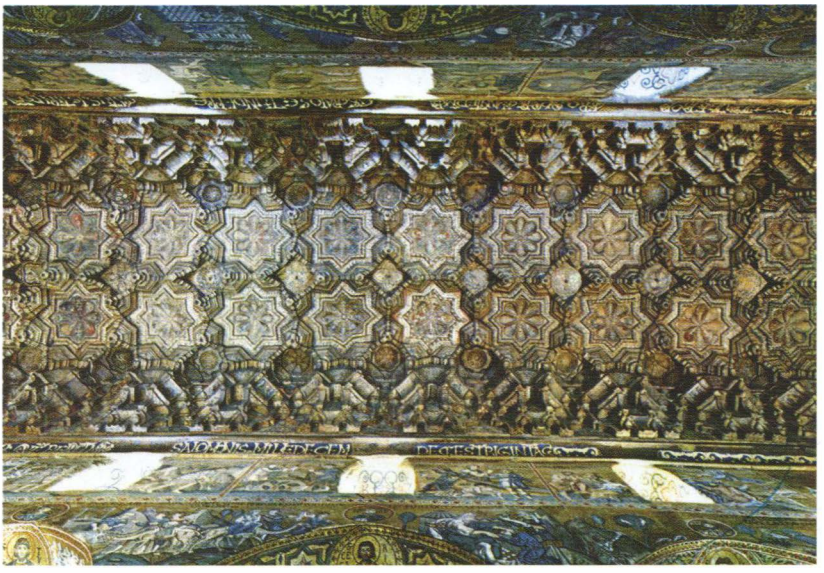
71. Endülüs şehirlerinden Jerez de la Frontera'da bulunan bir Muvahhidler dönemi caminin içi.

72. Endülüs'teki beldelerden Almodóvar del Río'daki bir Mağribî kalesi.

73. Sevilla'daki Mağribî üslubunu canlandıran modern bir tren istasyonu.

74. Palermo'daki Norman sarayında bulunan Cappella Palatina'nın [Palatina Şapeli] tavanı.

75. Palermo'daki Mısırlı Fatımilerin üslubunu yansıtan San Cataldo kilisesi.

76. Tonoz kemerleri tamamen Yakındoğu üslubuyla yapılmış Palermo'daki San Cataldo kilisesinin içi.

77. Suriye'deki Haçlı kalesi Sahyûn.

78. Suriye'deki muhtemelen en büyük Haçlı kalesi olan Hospitalier Şövalyeleri'nin kalesi Krak de Chevaliers.

79. Zeytin Dağı'ndan Kudüs manzarası. Resimde Herodes'in Tapınağı [İkinci Tapınak] alanına inşa edilen Mescid-i Aksa ve Kubbetü's Sahra'nın bulunduğu Haremü'ş Şerif [Tapınak Dağı] görünmektedir.

80. Muhtemelen Haçlı Seferleri'nin en sonuç veren muharebelerinden birinin yapıldığı, Salaheddin Eyyubi'nin İkinci Haçlı Seferi'ne karşı büyük bir zafer kazandığı Celile'deki Hattin Boynuzları.

81. İslamiyet'in erken dönem limanlarından Bender-i Siraf'ın bulunduğu Basra Körfezi'ndeki Tahiri koyu.

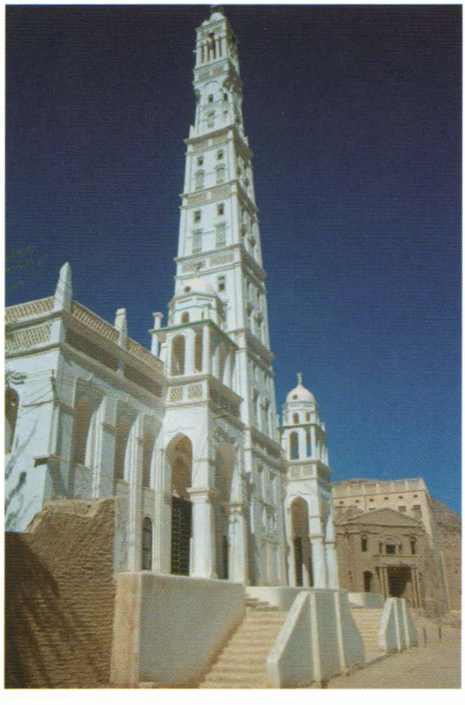
82. Bender-i Siraf'taki büyük cami kalıntıları.

83. Bender-i Siraf'ta kazılarda ortaya çıkarılan bir yerleşim alanı.

84. Yemen'in Tarım şehrinde bulunan eklektik Hint Okyanusu üslubunda inşa edilmiş bir malikâne.

85. Tarım'daki ana cami.

86. Yemen'de Hint Okyanusu'na bakan el-Mukella limanı.

87. Basra Körfezi üzerindeki Kangan limanı açıklarındaki geleneksel bir dhov.

88. Yemen'in eş-Şihr şehri sahilindeki çürümeye terk edilmiş bir dikişli dhov. (Bu 1939'da Alan Villiers tarafından resmi çekilen aynı tekne gibi gözükmektedir: bkz. Hourani ve Carswell 1995: Resim 8).

89. Yemen'in el-Hudeyde şehrindeki geleneksel Kızıldeniz gemileri.

90. İran'ın Kangan şehrinden geleneksel bir liman manzarası.

91. İran'ın liman şehirlerinden Kung'daki geleneksel dhov tersaneleri.

92. Kung'da deniz kıyısında dhov inşaatı.

93. Kung'da inşa halindeki açık deniz dhov'ları.

94. Kung'un önceki resimleri 1970'lerde çekilmişti. Üçüncü binyılın ilk yıllarında çekilen bu ve bunu izleyen resimlerse Körfez'deki geleneksel dhov kültürünün ne kadar güçlü olduğunu gözler önüne sermektedir.

95. Kung limanının bulunduğu körfez boyunca dhov inşaatı.

96. Dubai Halici.

97. Abu Dabi'de gelenekselle modern bir arada

5. Bölüm
Soyutun Etkisi

ANTİK ARAP DİNİ VE HIRİSTİYAN BATI

> Yunan ve Roma tapınaklarındaki insan elinden çıkmış hiçbir heykel bu tapınaktaki kadar tanrıyı tasvir etmez.
>
> Herodianus[1]

Hıristiyanlığın antik Yakındoğu'da doğduğundan asla kuşku duyulmamıştır. Bununla birlikte kökleri neredeyse her zaman münhasıran Yahudiliğe dayandırılmıştır. Burada Hıristiyanlığın Yahudilikten kaynaklandığına dair şüphe uyandırmak niyetinde değilim. Sadece Hıristiyanlığın gelişiminde pagan Arap dinlerinin oynadığı rolü vurgulamak istiyorum[2]. Bu rolün iki yönü vardı. Birincisi, antik Arap dinlerinde –Yahudilik dışında– yolları Hıristiyanlığa düşen bazı unsurlar vardı. İkincisi, Araplar o zamana kadarki en önemli adımın atılmasında rol oynamışlardı –hatta bu konuda radikal davranmışlardı: Başka bir deyişle, bu garip Doğu dininin fazlasıyla farklı Batı'ya aktarılmasına aracılık etmişlerdi. Ancak bundan önce, Arapların bu nüfuzlarıyla zemin hazırlamakta ne kadar başarı gösterdiklerini gözler önüne serebilmek için, Avrupa kimliğinin tam ne ölçüde Hıristiyanlıkla tanımlanır hale geldiğinin üzerinde durmamız gerekmektedir.

AVRUPA VE HIRİSTİYAN ÂLEMİ

Gittikçe bulanıklaşan "Avrupa" ve "Batı" terimleri yüzyıllardan beri Hıristiyan Âleminin terimleriyle açıklanmıştır. Örneğin dünya tarihçisi J. M. Roberts bu konuda şöyle diyor: "dünya Hıristiyanlık tarihinin büyük bir bölümü ona [Hıristiyanlığa] özgü fikirlerin ya-

---

1. Herodianus V, iii, 5.
2. İran Zerdüştlüğü de çok büyük rol oynamıştı ama günümüzde bu genellikle göz ardı edilmektedir. Bu konuyu daha ayrıntılı bir şekilde II. Cilt'te, "Tek Dünyaya Doğru"da ele alacağım.

yılmasında Batılıların gösterdiği başarının hikâyesidir... Asıl Batı uygarlığı Hıristiyanlığın bağrında gelişmiş ve ona Hıristiyanlık yön vermiştir."[3] Konstantinopolis'in 1453'teki düşüşünün ardından, Papa II. Pius Avrupa'yı ana hatlarıyla İslamiyet'e, özellikle de Türklere karşı koyan bir Hıristiyan kalesi diye tanımlamıştı (ama aynı zamanda Fatih Sultan Mehmet'in başarılarına hayranlık duymaktan kendini alamamış, hatta Hıristiyanlığı kabul etseydi ona bizzat ben "dünyanın kralı" tacını giydirirdim diye de hayıflanmıştı). Bohemya Kralı Jiří [Poděbradlı Jiří] ise Türklere karşı bir cephe meydana getirmek amacıyla Avrupa'nın siyaseten birleşmesini önermişti.[4]

O halde "Avrupa" (o dönemde Türklerin önemli bir Avrupa gücü ve İslamiyet'in de bir Avrupa dini olduğunu göz ardı eden) bir "onlar ve bizler" kurgusudur. Özünde Latinlerin Orta Çağ'daki Hıristiyan Âlemine has –Bizans'ın Hıristiyan Âlemini dışlayan– yetersiz bir tanımdır ama öte yandan dışlama bölgesinden kendisiyle ilgili bu yetersiz kanıyı destekleyecek her şeyi de gasp eder. Örneğin Jacques Le Goff *The Making of Europe* adlı inceleme dizisinin *Avrupa'nın Doğuşu* adlı kitabında "günümüz Avrupa'sının kökeninde Latinlerin Hıristiyan Avrupa'sı yatar..."[5] derken bunu vurgular.

Yukarıda bahsedilen eserlerden herhangi birini bu açıdan eleştirdiğimi ima etmek istemiyorum. Sadece "dinimizin", Avrupa'yı, Avrupa uygarlığını ve özünde Avrupalı kimliğimizi *herhangi bir şeyden* daha çok belirleyen bu dinin Avrupa'ya özgü olmadığının üzerinde duruyorum. Bu görüş ne kadar güçlü bir şekilde –veya ne kadar çok sıkça– vurgulanırsa vurgulansın gene de yetmez. Bunun nedeni bu vurgunun böylesi bir Avrupa tanımının aslında tartışma götürürlüğünü açığa çıkarmasından çok, Avrupa'nın dünyanın geri kalanına göre üstünlüğünü ilan etmekte her şeyden daha çok Hıristiyanlığı kullanmasıdır: Hıristiyanlık Müslümanları, Afrikalıları, Amerikan Kızılderililerini, Asyalıları dövmekte kullanılan bir sopa işlevi görmüştür.

Elbette Hıristiyanlığın Avrupa uygarlığı açısından önemi inkâr edilemez: Avrupalı ateistler ya da Budist, Müslüman veya Druid* dönmeler bile kültürel yönden hâlâ "Hıristiyan"dırlar.[6] Ancak bir tanım

---

3. Roberts 1985: 42-3 ve 314. Ayrıca bkz. 81-116: "Hıristiyanlığa Avrupa tanımının esası gözüyle bakıldığı 'Batı'nın Doğuşu'".
4. Cardini 2001: 128-134.
5. Le Goff 2005: 4.
* Druid, Kelt çoktanrıcılığında bir ruhban sınıfı mensupları için kullanılan bir terimdir ancak burada antik kastedilen Kelt inancı sahipleridir. (ç.n.)
6. "Hıristiyanlık Batı'ya özgü hayatın temel gerçeğidir: Farkında olsunlar veya olmasınlar, bu ateistlerin üzerinde bile iz bırakır". Braudel 1993: 23.

olarak sınırlıdır ve "Hıristiyan ülkesiyle" "Avrupa ülkesini" ayırt etmemek vahim bir hatadır. Hem Hıristiyan hem de "Doğu"da yer alan bir ülke buna iyi bir örnektir. Kısa bir zaman önce yayımlanan "Peoples of Europe" [Avrupa'nın Halkları] adlı bir inceleme dizisinin *The Armenians* [Ermeniler] adlı kitabının arka kapak yazısı şöyle başlamaktadır: "*Avrupa'nın* en ilginç ve en eski halklarından birinin 3000 yıllık bir geçmişi vardır. Kafkas Dağları'nın *güneyinde* bulunan eski Ermenistan, uzun tarihinin büyük bir bölümünde hem Doğu'nun hem de Batı'nın güçleri arasında bir kavşak rolü oynamıştır" (italikler bana aittir). Kitabın girişindeyse şöyle denilmektedir: "Avrupa'nın kapladığı alanın genel kabul gören tanımı… Asya'yla Avrupa arasındaki sınırın Kafkaslar boyunca uzandığı düşüncesiyle, bugünkü Ermenistan Cumhuriyeti'ni de içerir."[7] Ermenistan ve Gürcistan klişeleşmiş bir şekilde Avrupalı diye tanımlanırlar, onlar *sırf* Hıristiyanlıkları nedeniyle Avrupa kulübünün "fahri" üyeleridirler;[8] oysa yine Kafkaslar'ın güneyindeki Azerbaycan veya Türkiye asla böyle sayılmazlar. "Avrupa" ve "Hıristiyan" kelimeleri gitgide neredeyse birbirinin yerine kullanılan kelimeler haline geldiği gibi, tanımın kendisi de su götürür yeri kalmayan aşikâr bir gerçek halini almıştır. Hatta bu geçmişi kapsayacak bir şekilde uygulanmıştır: Ermenistan "3000 yıldır" Avrupa'dır, yani neredeyse Hıristiyanlık öncesinden beri. Ne var ki insan Avrupa'yı ve Avrupalı kimliğini Hıristiyanlıkla tanımlasa bile kaçınılmaz gerçek değişmez: Avrupa Yakındoğu'da ortaya çıkan bir din üzerinden tanımlanacaktır.

Avrupalı bir halkın Hıristiyanlığı benimsemesinin ne kadar devrimci bir adım olduğu çoğunlukla takdir edilmez. Bugün Hıristiyanlık Avrupa uygarlığıyla o kadar yakından ilişkilendirilmektedir ki bu bağlantı artık tamamen doğal karşılanmaktadır. Oysa bir kere Batı için Hıristiyanlık radikal, devrimci bir fikirdi. Komünizmden veya Avrupa'daki on dokuzuncu yüzyılın, yani kendi çağımızın diğer radikal hareketlerinden çok daha devrimci bir düşünceydi. Çünkü Avrupa'ya özgü siyasi ve felsefi düşüncelerden kaynaklanan komünizmin aksine, Batılı zihinler İlk Çağ'ın Hıristiyanlığına tamamen yabancıydı. Hıristiyanlığın o dönemin zihinlerinde hiçbir karşılığı yoktu ve Avrupalıların din veya felsefeleriyle çok az irtibat noktası vardı. Avrupa paganizminden Hıristiyanlığa geçişte bu kadar yabancı, bu kadar gayrı Avrupalı

7. A. W. Redgate, *The Armenians* [Ermeniler] (Oxford 1998): Arka kapak ve xii.
8. Her ne kadar çok sayıda örnek verilebilirse de Orlando Figes, *Natasha's Dance: A Cultural History of Russia* (Londra): 378 [Türkçesi: *Nataşa'nın Dansı-Rusya'nın Kültürel Tarihi*, Çev. Figen Dereli, İnkılâp Kitabevi, 2009].

bir düşüncenin, bu kadar verimsiz topraklarda nasıl Avrupa kimliğinin vazgeçilmez tanımlarından biri haline gelecek kadar kökleştiği, tarihin en önemli meselelerinden biridir ve belki de Avrupa uygarlığının gelişimindeki en önemli tarihsel süreçtir.

SOYUTUN HABERCİSİ

Hıristiyanlığın birçok unsuru uzun bir süre Yahudiliğin epeyi uzağındaki Yakındoğu dininin parçasıydı. Antik Yakındoğu'nun dört bir tarafındaki şehirlere genellikle sakinlerinin koruyucu tanrılarına adanmış bir büyük tapınak kompleksi hâkimdi. Din ve kutsal şehirler bütün bir yerleşim dokusunda önemli bir yer tutuyordu. Elbette Kudüs böyle bir kutsal şehrin arketipiydi –hâlâ da öyle– ve Tapınağı da bu statüsüne uygundu. Ancak unutulmamalı ki şartlar sonucu Kudüs üstün gelmeden önce Doğu'da belirli kültlerin kutsal saydığı, öne çıkmak için itişip kakışan benzer bir sürü kutsal şehir vardı. Antik Yakındoğu'nun başlıca "Kudüs"lerinden birkaçını sıralarsak, Menbic Atargatis, "kutsal" Byblos Baalat-Gebal, Emesa Güneş Tanrısı El Gebal, Şam Hadad, Sebaste de Yehova'ya rakip bir kült nedeniyle kutsaldı. Bu aslında antik Arapların kutsal şehir ve hac veya *haram* yerlerine dair daha geniş kapsamlı geleneklerinin bir parçasıdır: Nitekim İslamiyet Mekke'yi rakipsiz kılmadan önce, Güney Arabistan'daki başlıca kutsal şehirler Mekke'nin yanı sıra, Necran, Yathill, San'a ve Marib'di. Bir şehirde birden fazla tapınak bulunduğunda, koruyucu tanrınınki diğerlerini gölgede bırakırdı. Bu tapınak, çevresindeki şehrin üzerinde yükselir, bütün şehir hayatının etrafında döndüğü bir ana odak noktası haline gelirdi. Genellikle Batı'dakilerden çok daha büyük, muazzam –adeta devasa denilebilecek– boyutlarda inşa edilirdi. Doğu henüz başlangıç aşamasında olan tektanrıcılığa hiçbir zaman çok yabancı değildi.

[Doğu'nun] Hıristiyanlığa önemli bir katkısı da bu tapınakların yansıttığı cemaat fikriydi. Bu muhtemelen Hıristiyanlığın tektanrıcılık kavramından sonra Batı'ya taşıdığı en devrimci kavramdı. Bir cemaatin bütün mensuplarının toplu ibadet için düzenli aralıklarla belirli günlerde bir araya gelmesi Batı'ya özgü pagan ibadetin tamamen yabancı olduğu bir fikirdi: Devlet kültleri az sayıda resmi görevlinin katılımını gerektiriyor, çoğunluğun inandığı gayriresmi dinlerin buyrukları evlerde veya civardaki ibadetgâhlarda bireysel olarak yerine getiriliyordu. Dini cemaat diye bir kavram yoktu. Oysa bu fikir Doğu'da neredeyse evrenseldi.

Bu kavram Doğu'da kalabalık cemaatlere yer vermek amacıyla inşa edilen ve çok geniş bir alana yayılan tapınak kompleksinin mimarisiyle

ifade ediliyordu. Batı'da bu tapınakların karşılığı yoktu. Doğu'daki tapınakların muazzam boyutlarının tek nedeni cemaatti. Bu büyük tapınakların ana unsuru birçok bakımdan içindeki kutak binası değil, duvarla çevrili alanın kendisiydi. Kutak sadece tanrının ikametgâhıydı. Tanrıya adak adanan ve topluca ibadet edilen yer bu yapının dışındaki etrafı kapalı alandı. Dolayısıyla kapalı alan şehirle (veya ülkeyle) tapınağı ayıran çevre duvarından ibaret değildi: Tapınağın *ta kendisiydi*. Aynı zamanda binlerce insanın topluca katılımına imkân veren bir arenaydı, özenli ve nefes kesici bir dini temaşa sahnesiydi –en iddialı teatral yapımlardan çok daha muhteşem "gösterilerin" sahnelendiği– bir tiyatroydu. Zaten Doğu'daki tapınak mimarisinde daima tiyatroya özgü bir unsur vardı. Bu nedenle duvarlar, bir arka perdeymişçesine, bizzat mabudun statüsüyle orantılı bir şekilde bolca süslenirdi. Palmyra, Baalbek, Şam, Ceraş, Petra ve Doğu'nun diğer şehirlerindeki tapınak kompleksleri, bu yapıların pagan Araplara özgü kullanım şeklindeki evrensel cemaat vurgusunu yansıtırlar (Resimler 24, 25, 33, 35 ve 49). Bu fikir İslamiyet'in büyük cami avlularıyla sürüp gitmişti.

Çoğu Arap dininin merkezinde soyut bir mabut kavramı yer alıyordu. Bu birçok tapınağın odak noktası olan *betil* veya taş kült objesiyle ifade ediliyordu. Çoğu mabut soyut –ve genellikle kübik– bir şekille simgeleniyordu. Nebatilerin dini yapılarında sık rastlanan "tanrı blokları" veya Emesa'daki El Gebal Tapınağı'nın siyah taşı ve Fenikelerin Melkart'a adadığı tapınakların benzer siyah taşları da böyleydi. Nitekim *betil*'ler, yani genellikle tanrılarını simgeleyen taş blokları, Yunan ve Romen sanatının etkisi tanrıları insanlaştırıp, Batı'ya özgü tanrı tasvirlerinin gölgelerine dönüştürmesinden sonra bile, Yakındoğu'daki antik tapınakların ayırt edici özellikleri olmaya devam etmişlerdi. O dönemde Batılı havsalasının soyut bir mabut kavramını almaması yüzünden, sıradan Romalılar bu tapınaklara ilk defa adım attıklarında suretlerin yokluğu karşısında çoğunlukla hayretler içinde kalıyorlardı çünkü "Yunan ve Roma tapınaklarındaki insan elinden çıkmış hiçbir heykel bu tapınaktaki kadar tanrıyı tasvir etmiyordu".[9]

Antik Arabistan'ın her tarafında bu soyut fikri mimari açıdan ifade etmekte keskin hatlı, soyut, kübik şekiller tercih edilmişti. Bu unsurlara en saf halleriyle MÖ erken birinci binyılın antik Güney Arabistan mimarisinde rastlanır. Burada, örneğin Sirvah ve Marib'deki Ay Tapınakları'nda, tapınak girişleri belirgin bir şekilde dikdörtgen kesitli yekpare taş sıralarıyla işaretlenmiştir (Resimler 17, 18). Bir dizi

9. Ball 2000: 37-47. Gene de bkz. Young 2003.

daha küçük kareden meydana gelen, gövdeleriyle bütünleşmiş sütun başlıklarında bile "kübizm" uygulanmıştır. Sıra sıra karelerle süslenen sunaklar da genellikle küp şeklindedir; çepeçevre karelerle bezenmiş sütun başlıklı kolonlar ya kare ya da çokgen kesitlidir. Sirvah'da bir friz üzerindeki bir sıra dağ keçisi figürü bile soyut, kübik şekillere indirgenmiştir (Resim 21). Antik Güney Arabistan mimarisinin bu baskın "küp şekilli" manzarası ona garip bir biçimde yalın, neredeyse modern –veya aslında gelecekçi bir üslupla yapılmış gibi– bir görünüm kazandırmaktadır.

Bu tarz "küp şekilli" motifler Petra'da sıkça tekrarlanır. Örneğin epeyi yalın düz çizgilerle süslenmiş nispeten küçük cepheler, neredeyse soyut, kübist heykelleri andırır: Yalın yatay ve dikey çizgilerle bölünmüş, alınlıklarına yanları gene kare basamaklar halinde yükselen tepelikler ve mazgal siperleri yerleştirilen, düzenli bir şekilde tekrarlanan kare cephe sıraları vardır (Resim 27). Bu tür kaya mezarı cepheleri Klasik'ten ziyade daha eski bir Arap geleneğine aittir –Suudi Arabistan'ın Medain Salih adlı bölgesinde Nebatilerden kalan kaya mezarı cepheleri bu kategoriye girer. Oyulmuş kareler ve kübik motif Petra'nın diğer yapılarında da bolca kullanılmıştır. Esrarengiz "tanrı blokları" (Resim 28) veya iki karenin bir taraftaki kayanın ön yüzüne, ilave iki karenin de daha büyüğüne yontulan el-Siq'teki *betil* (Resim 29) buna örnek verilebilir. Petra'daki bu tür dikdörtgen yüzey oymaları veya taş kütleleri Nebatilerin baş mabudu Duşara'nın soyut tasvirleri diye yorumlanmaktadır.

Fenikeliler MÖ birinci binyılın ilk yarısındaki yayılışları sırasında bu kavramı Batı'ya doğru taşımışlardı. Örneğin *tofet* veya kurban anıtı bir *betil* veya küp veya kübik bir stelle işaretlenmiştir (Resim 11). Bu motifin Petra'da nasıl mimariye aktarıldığını inceledik ancak bu durum başka yerlerde de ortaya çıkmıştı. Örneğin Suriye sahilinde Fenikelilerden kalma yerleşim yerindeki merkezi tapınak, etrafı stelleri andıran basit, kare kesitli dikey taş levhalarıyla yapılmış bir sütun dizisiyle çevrili, ortasında da kayadan oyulmuş bir küple yerden yükseltilmiş, üstü basamaklı frizle süslü bir iç odası bulunan bir avludan meydana gelmektedir (Resim 7). Küp motifi Amrit'teki mezar anıtlarında da görülmektedir. Küplerden oluşan bu anıtlar bazen üst üste yerleştirilmiş ve ara sıra kayadan oyulmuş, genellikle de tepelerine silindirler, piramitler veya dikilitaşlar yerleştirilmiştir (Resim 8). Antik Samilerin kutsal küp fikri günümüzün Arap ibadet merkezinde doruğuna varmıştır: Mekke'deki (Arapça tamamen "küp" anlamına gelen) Kâbe'yle.

Birçok antik Sami dininde sıkça rastlanan bir başka inanç da yeniden doğuş ve diriliş kavramıydı. Melkart kültünün parçası bu inanç özellikle Fenike dininde geçerliydi. Melkart sıkça Adonis diye Helenleştirilmişti ve yeniden doğuş ve dirilişin önemli bir yer tuttuğu, antik Sümerlerin [mabudu] Dumuzi, Kitab-ı Mukaddes'teki adıyla Tammuz'la ilgiliydi. Bu bağlamda eskiden Beytüllahim'in Tammuz'un kutsal şehri olduğuna dikkatinizi çekerim. Kolonilere yerleşen Fenikeliler Melkart'ı da Batı'ya taşımışlardı ve Romalılar da onu Hercules'le özdeşleştirmişlerdi.

Arap Yakındoğu'nun birçok başka ibadeti de Hıristiyanlığa ayak tutmuştu. Başlarda sadece Edessa'da buyrukları yerine getirilen ama Hıristiyanlık öncesinde Kuzey Suriye'nin her tarafına yayılıp epeyce rağbet gören bir kült de bakire anne ve çocuğuydu. Aslında Edessa'da kadınlar geleneksel olarak nüfuz sahibiydiler. Doğu'nun dört bir tarafında halk tarafından tutulan bir diğer Sami kültü de Güneş Tanrısı'ydı. Bu –Emesa'nın Ela Gebal'i ve Baalbek'in Heliopolitanus'u dahil– çeşitli kılıklara bürünmüştü ama Yunanlar ve Romalılarca Helios adıyla benimsenmişti. Hıristiyanlığın ortaya çıkışıyla birlikte İlyas peygamber kültü isim benzerliğinden ötürü kolaylıkla Doğu'nun Güneş Tanrısı kültünün yerini almıştı (Güneş kültü aşağıda daha ayrıntılı bir şekilde incelenecektir). Dolayısıyla, Hıristiyanlık Sami Yakındoğu paganizminden yer kapmadan çok önceleri de burada Hıristiyan inancının birçok unsuru zaten mevcuttu.

ROMA'NIN BAĞRINDAKİ DOĞU DİNLERİ

Arap Yakındoğu'da ortaya çıkan dinler Roma'ya elbette Roma imparatorları Hıristiyanlıkla oynamaya başlamadan çok önceleri gelmişti: Gerçekten de Hıristiyanlık daha bir yeraltı diniyken, bizzat imparatorluk ailelerine ulaşmıştı. Beklendiği gibi bunlar esas itibarıyla daha önce 4. Bölüm'de ele aldığımız Septimius Severus ve Iulia Domna tarafından kurulan Süryani-Fenike hanedanı aracılığıyla gelmişti. Çünkü Iulia Domna'nın ailesi Roma'da imparatorluk efradı olmadan çok öncesinde bile Emesa'da sadece kraliyet efradı değildi: Öncelikle rahiptiler ve rahip kalmışlardı.

Aile mensupları Roma imparatorluğunun bünyesine katıldıktan sonra krallık yapmamakla birlikte Emesa Güneş Tanrısı veya diğer adıyla "Emesalıların Baal'i" tapınağının babadan oğluna geçen başrahipliğine devam etmişlerdi. Bu tapınak, Tapınak rahiplerinden İmparator Elagabalus'un kültü bu konuda gönülsüz Roma'ya dayatmaya kalkışınca üne kavuşan Ela Gebal kültüyle ilişkiliydi. Aslında impa-

ratorun adı mabudun da adıdır. *Ela Gebal*'in Latinleşmiş halidir ve harfi harfine "Dağın Tanrısı" demektir (Modern Arapça'da *Allah* "Tanrı", *cebel* de "dağ" anlamına gelmektedir). Kültün objesi büyük siyah bir taş veya bir başka deyişle *betil*'di. Daha önce gördüğümüz gibi, *betil* Araplar arasında İslamiyet öncesinde nispeten yaygın olan türde bir kült objesiydi. Tahminen ya volkanikti ya da bir göktaşıydı. Dönemin gözlemcilerine göre, söz konusu mabuda adanan bu muazzam tapınak Doğu'daki en büyüklerden ve en fazla paraya boğulanlardan biriydi. Komşu hükümdarlardan sağlanan bolca gelirle muhteşem bir şekilde altın, gümüş ve kıymetli taşlarla süslenen tapınak sayesinde Emesa, hem Emesalı hem de diğer Yakındoğulu krallarının adamakıllı donattığı, "Güneş Kralının Kudüs'ü" haline gelmişti.

Başka yerlerde ileri sürdüğüm nedenlerle Emesa topraklarında bu tanıma uyan tek tapınak Baalbek, yani antik Heliopolis'tir (Resim 22).[10] Aksi takdirde bu yapıyla ilgili tatmin edici bir açıklama yapılamaz. Boyutları bugün bile herhangi bir ziyaretçiyi kesinlikle etkisi altına alır, muhtemelen İlk Çağ'da çok daha fazla etkileyiciydi: Doğu'daki en büyük tapınaktır, gerçekten de Roma dünyasında hayata geçirilen en iddialı inşaat işlerinden biridir. Küçük bir emekli kolonisi olsun diye Augustus tarafından kurulmasına rağmen, yarım maaşlarla geçinen bir emekli nüfusunun böylesi bir bina inşaatının üstesinden gelmesi hiçbir şekilde mümkün değildir. Ne var ki şaşılacak ölçüde zengin bir aile bunu başarmış olabilir: Tapınakta Emesa'nın "yüce kralı" Samsigeramus'un oğlu, Emesalı "yüce kral" Sohaemus'a adanmış bir yazıt bulunduğu dikkate değerdir ve inşaatın başlıca iki dönemi tamı tamına Emesa Krallığı'yla Severus hanedanının yükselişlerine denk düşmektedir.

Doğrusu böylesi bir geçmişle, Iulia Domna ve ailesi Roma'ya hüküm sürmeye geldiklerinde dini en önemli ilgi alanları diye tayin etmeselerdi şaşırtıcı olurdu. Iulia Domna'nın "salonundaki" başlıca şahsiyetlerden biri, sofist Tyanalı Apollonios'un müritlerinden Philostratos'tu. Apollonios'un dini Iulia Domna'nın ilgisini çekmiş ve öğretileri daha geniş kesimlere yayılması için hayat hikâyesini yazmak üzere Philostratos'u işe koşmuştu. Apollonios MS birinci yüzyılda Kapadokya'daki Tyana şehrinde doğmuş ve hayatı Flavius hanedanından imparatorların hüküm sürdüğü çağda geçmişti. Apollonios aşırı bir gizemcilik ve çilecilik savunucusuydu. İnançları Pythagorasçılık [Pisagorculuk] hatta belki Brahmanizm'den çeşitli unsurları birleştiriyor

10. Herodianus V, iii, 5.

gibi gözükmektedir. Alkol tüketimini, et yemeyi, yünlü giymeyi ve hamamlardaki sıcaklıkları [*caldarium*] kullanmayı reddeden Apollonios, hayatı boyunca her türlü lüksten kesin bir şekilde uzak durmuştu. Reenkarnasyona inanıyor ve kutsal sayıp her bakımdan korunması için mücadele verdiği kuş ve hayvanlarınki dahil, bütün dilleri konuştuğunu iddia ediyordu (Assisili Aziz Francesco'nun önüne düşmüştü). Anlatıldığına göre MS 43-44'te önemli bir Doğu gezisine çıkmış, Mecusi ve Brahmanların yanı sıra, Part Kralı Vardanes gibi birkaç seküler hükümdarla görüştüğü İran'dan Hindistan'a kadar yolculuk etmişti. Çevresine Doğu'nun her yerinden geniş bir hayran kitlesi toplayıp dönmüş, hem öğretisine hem de taraftarlarına İsa Mesih'inkilere rakip gözüyle bakılmıştı. Doğrusu birçok açıdan Philostratos'un *The Life of Apollonius of Tyana* [*Tyanalı Apollonios'un Hayatı*] adlı eseri Dört İncil'e bir pagan tepkisiydi. Öyle veya böyle, Iulia Domna'nın kültü himayesi altına alması Hıristiyanlığa zemin hazırlamıştı.

Iulia Domna ve kocasının himayeleri altına aldıkları tek kült bu değildi. İran'da ortaya çıkan Mitra kültü, çok uzun bir zaman önce de yaygındı ancak, Libya'nın Liber Pater veya Bacchus kültü gibi, çok daha popüler hale gelmişti. Her ne kadar Liber Pater-Bacchus kültü Greko-Romen sayılabilirse de Libya'daki uyarlaması üstü hafifçe örtülü bir Poeni kültüydü: Liber Pater Poeni tanrısı Şadrafa'ydı ve bunda Septimius'un etkisi olduğu kolayca anlaşılmaktadır. Iulia Domna'nın kendisiyse, İmparator Elagabalus'un annesi yeğeni Iulia Soaemias gibi, Roma'daki yeni Dea Caelestis kültüne bağlıydı. Bu kült Roma'da Iuno kültüyle kaynaştırılmıştı ama aslında Poeni kisvesine bürünmüş Astarte'ydi. Başlangıçta Dea Caelestis basbayağı "Suriyeli Tanrıça" diye bilinen bir Suriye kültüydü ve bünyesine Astarte'nin yanı sıra, birçok Yakındoğu bereket tanrıçası ve ana tanrıça kültünü toplamıştı. Dolayısıyla Suriyeli prenses Roma'da, Suriyeli tanrıçayla bağlantılı, Suriyeli bir imparatoriçe olmuştu[11].

Ne var ki bir Doğu dinini esaslı bir şekilde ilk defa Roma'ya taşıyan yeğeninin oğlu Elagabalus'tu. Elagabalus daha önce ele aldığımız gibi, Emesa'daki Güneş Tanrısı, yüce El Gebal tapınağının babadan oğluna geçen başrahibi diye doğmuş ve bunun için yetiştirilmişti. Bu

11. Septimius'un doğduğu şehirde eski foruma bakan başlıca tapınaklardan biri de Romalıların Bacchus'üyle, yani Greklerin Dionysos'uyla özdeşleştirilen, Liber Pater Tapınağıydı. Yakındoğu'da Dionysos kültü Nebatilerin Duşara'sıyla özdeşleştirilmişti. Kuzey Afrika'nın Poeni kültüründe Liber Pater/Bacchus/Duşara için yapılan tapınaklara, Tunus Thugga'daki gibi etkileyici Dea Caelestis/Astarte tapınakları kadar sıkça rastlanır. Greko-Romen kültleriyle çeşitli Doğu kültlerinin kaynaştırılması genellikle şaşırtıcıdır: bkz. Turcan 1996. Iulia Domna'nın dini bağlantıları içinse bkz. Levick 2007: 133-7.

yüzden bir başrahipken imparator moru ona dayatıldığında kendi dinini getirmesi son derece doğaldı. İnsanın onun inancı konusundaki samimiyetinden kuşku duyması yersizdir. Haliyle, aynı şekilde imparatorken inancını imparatorluğun resmi dinlerinden biri yapmaya da kalkışacaktı. Bu noktada muhafazakâr Romalıların herhangi bir yabancı din hakkındaki (Hıristiyanların yamyamlık ayinleri gibi) düşüncelerini her zaman karakterize etmiş olan önyargı karmaşası içinden bazı ilginç ayrıntılar yakalamak mümkündür. Örneğin "dansla" ilgili yorumlar. Oysa bu birçok Doğu kültünde genel kabul gören bir dini tören şeklidir. Hatta bir kısmı varlığını bugüne kadar sürdürmüştür (insanın aklına hemen İslam dünyasının dervişleri ve Etiyopya Kilisesi'nin ayinleri gelmektedir). Elagabalus bir güneşlik taşırdı. Bu da çok eski zamanlardan İslamiyet'in hüküm sürdüğü Orta Çağ'a kadar Doğu'nun yaygın kraliyet simgelerindendi. Elagabalus'un dini geçit törenleri onun ve hiç şüphesiz bundan utanç duyan senatörlerinin, Ela Gebal kültü objesi siyah bir taşın içine koyulduğu bir arabanın arkasından yürümelerini gerektiriyordu. Bu tür geçit törenleri birçok Doğu dininde sıkça rastlanan ritüellerdendi ve (Katolik ülkelerde kült objeleriyle dini geçit törenleri yapılmasının bolca görüldüğü) Hıristiyan dünyasınca da benimsenmişti. Ayrıca kendi kültüyle başka kültler arasında irtibat kurmaya da çalışmıştı; (çok defa ilginç ve gözden kaçan bir durum olan, onlara zulmeden başka imparatorların aksine) Yahudiler, Samiriyeliler ve Hıristiyanlar şöyle dursun, Troya'nın Pallas ve Kartaca'nın Urania kültüyle de bağlantı kurmaya gayret göstermişti. Ne var ki inancı, muhafazakâr müesses nizamın ona düşmanca hisler beslemesine yol açmıştı. Elagabalus yavaş yavaş ama kaçınılmaz bir şekilde itibardan düşerken, genç kuzeni Alexander rağbet görmüş, ezelden beri güçlü Praetorian Muhafızlar da onun, annesinin ve dininin defterini dürmüştü.

Elagabalus, modern tarihçiler kadar Praetorian Muhafızlar tarafından da en fazla inancı yüzünden mahkûm edilmiştir ama onu bilakis dini nedeniyle aklımızdan çıkarmamalıyız. Bir kere belki de din konusunda düşünüldüğü kadar tek yanlı hareket etmemişti. Aynı şekilde güneş kültündeki ısrarı, belki de oynak bir siyasi iklimde pekâlâ büyük ölçüde popüler hale gelebilecek bir kült aracılığıyla kalpleri fethetmeye yönelik içten bir çabaydı. Çünkü bir ihtimal, Elagabalus Roma'nın resmi kültlerinden memnuniyetsiz sıradan insanlara hitap ediyordu ve bir alternatif olarak önerdiği güneş kültü rağbet görecekti. Zaten nihayetinde de görmüştü. Elagabalus senatör sınıfına zorla kabul ettirmeye çalıştığında kült tutulmamış olabilir ancak İmparator

Aurelius Güneş Tanrısı kültünü üçüncü yüzyılın ilerleyen tarihlerinde Doğu zaferiyle birlikte canlandırdığında ona yeniden itibar kazandırmıştı. Çünkü Aurelius 272'de Emesa dışında Zenobia'yı yenilgiye uğratmasını Emesa Güneş Tanrısı'nın ilahi müdahalesine atfetmişti. Sonuçta muharebenin hemen ertesinde Tapınağa şükranlarını sunmuş ve Güneş Tanrısı için Roma'da Palmyra'dan ele geçirilen savaş ganimetleriyle süslenen muhteşem bir tapınak inşa ettirmişti. Hıristiyanlığı geçmeden önce başlıca destekçisinin Constantinus olduğu Güneş Tanrısı kültü, bu gelişmenin ardından Batı Roma dünyasında geniş çaplı bir popülerlik kazanmıştı. Dolayısıyla Elagabalus'un Güneş kültü sadece Hıristiyanlığın önünü açmakla kalmamış, aslında ilerleyen yıllarda bu dini daha makbul kılmak için Hıristiyanlığa yamanmıştı: Kiliselerin yüzü doğuya, güneşin doğduğu yöne çevrilmiş; ibadet günü Sebt'ten [Cumartesi] güneşin gününe* [Pazar] alınmış ve güneşin doğum günü** 25 Aralık, Hıristiyan takviminin en önemli günlerinden biri haline gelmişti.

Elagabalus ve Aurelianus'un attığı adımlar Constantinus'unkilerin önüne düşmüştü ama izlediği tutumla çok daha fazla yol gösteren bir başka imparator vardı. Roma'nın ilk Hıristiyan imparatoru –Constantinus değil– Arap Philippus'tu. Her ne kadar başlıca kaynak Eusebios kuşkuya yer bırakmıyorsa da kaynaklar arasındaki hiç de azımsanmayacak karşıt fikirlerden ötürü, Philippus'un Hıristiyanlığı hep önemli bir tartışma konusu olmuştur. Modern araştırmalar tam bir inkârdan, tam bir teyide kadar değişiklik göstermekte, çoğunluk bir orta yol tutturup Philippus'un en azından Hıristiyanlığa "heves ettiğini" doğrulamaktadır. Peki, o halde Philippus varken neden Constantinus önde gelmektedir? Tamam, daha sonraki Hıristiyan propagandistler Contantinus'un Hıristiyanlığını öne çıkarmaya çalışmak uğruna Philippus'unkini önemsiz göstermeye çalışmışlardı. Ancak bundan da önemlisi, bunu "açığa vuran" ve Hıristiyanlığı alenen destekleyen (ne var ki aslında ölüm döşeğinden önce Hıristiyanlığı resmen kabul etmeyen) Constantinus'tu. Öte yandan Philippus bunların hiçbirini yapmamıştı: Paganizm Roma'nın resmi "dini" olmaya devam etmiş, bir Roma yurttaşının kişisel inancı –imparatorunki bile– mahrem kaldığı sürece kimseyi ilgilendirmemişti. Unutulmamalı ki Philippus'un konumu sakattı: Böylesi bir mevkie yükselen bir taşralıydı, dahası istikrarsız bir çağda konumunu sağlamlaştırmaya çalışırken çok ileri

* Pazar kelimesinin Hıristiyan dünyasının birçok dilindeki karşılığı harfi harfine "güneşin günü" demektir. (ç.n.)
** Latincesi *Dies Natalis Solis Invicti*'dir. Güneş tanrısı *Sol* [Güneş] veya *Sol Invictus*'un [Yenilemez Güneş] doğum günü anlamına gelir. (ç.n.)

gitmişti. Özellikle Elagabalus'un hezimetinden sonra, Roma'nın göbeğinde pek az tanınan bir Doğulu inancını halka duyurmakta haliyle zorlanacaktı. Dolayısıyla dilini kesip oturacak, Roma'nın merasimlerini harfi harfine yerine getirmek için çok daha fazla titizlenecekti. Nitekim halefi Decius'un Hıristiyan zulmüne, Philippus'un Hıristiyanlığı desteklemesine bir tepki gözüyle bakılmıştır.

Philippus belki ilk Hıristiyan imparatordu ama ilk Hıristiyan hükümdar değildi. Ermenistan Kralı III. Dırtad genellikle ilk Hıristiyan hükümdar sayılır. 301'de (veya 304) Hıristiyanlığı kabulü Ermenistan'ı dünyanın en eski Hıristiyan devleti yapar. Ancak iddialara göre –her ne kadar daha da tartışmalı bir konuysa da– ondan önce [Hıristiyanlığa dönmüş] bir Arap kral vardı. Bu Dırtad'dan yüzyıl önce yaşamış Edessa Kralı VIII. Abgar'dı. Edessa uygarlığında din her zaman merkezi bir öneme sahipti ve Yakındoğu'da dinlerin kaynaştığı başlıca potalardan biriydi. Ana kültler Bel ve Nebo'ydu; birincisi Palmyra ikincisi Babil'de doğmuştu. Nebo kültü Yakındoğu'da epeyi tutulmuştu: Musa'nın vaat edilmiş toprakları uzaktan gördüğü bir Nebo Dağı'nda ortaya çıkmıştı. Edessa'da daha başka kültler de uç vermişti. Sâbiîlik diye bilinen, Harran merkezli Ay ve Güneş kültünün yanı sıra, Menbic merkezli epeyi tüyler ürpertici Atargatis kültü de vardı. Sonuncusunun önemli bir ayininin odağında yılda iki defa tapmak girişindeki iki ahşap sütunun arasına çıkıp yedi gün boyunca tefekküre dalan bir çilekeş bulunuyordu (Resim 31). Bu özellikle Kuzey Suriye'nin dört bir tarafında popüler hale gelen, içlerinden en çarpıcı bir şekilde Aziz Simeon Stylites'in uyguladığı, sütun tepesinde inzivaya çekilmeyi içeren Hıristiyan ibadetinin yolunu açmıştı. Edessa'da doğan Aziz Simeon tarikatının kurucusu ve Atargatis Tapınağı'nın iki mabudunun arasında duran altın amblem "Simeion" diye biliniyordu. Daha uzaklardan Nebatilerin Duşara'sının yanı sıra, Mezopotamya'dan Venüs ve Astarte'yle özdeşleştirilen İştar da gelmişti. Daha önce ele aldığımız gibi, ikisinin de yolu Roma'ya düşmüş, birincisine Liber Pater ikincisine Dea Caelestis adı verilmişti. Edessa'da ortaya çıkan ikincisine Suriye'de "Suriyeli Yüce Tanrıça" deniliyordu. Suriyeli Tanrıça kültünün Edessa'daki bir başka önemli çeşidi, Hıristiyanlık öncesinde Kuzey Suriye'nin her tarafına yayılan –Hıristiyanlığın gelişimi üzerindeki etkileri gün gibi ortada olan– bakire anne ve çocuğu kültüydü.

Yahudilik de çok güçlüydü ve Yakındoğu'daki Yahudi cemaatlerinin en büyüğü Nisibis'teydi [bugün Nusaybin]. Hıristiyanlık Edessa'da muhtemelen Yahudi cemaati sayesinde çarçabuk yol almıştı. Bu karmaya sonradan belki Markionculuk, Gnostisizm ve Maniciliğin yanı

sıra Edessa'nın bağrından çıkan Bardaisan [veya Bardesanes] mezhebi ve Elkasaycılık da eklenmişti. Bu inançların ayrıntılarına burada girmeyeceğiz ama bünyelerinde tektanrıcılık unsurları barındırdıklarını ve ortaya çıkan bir başka kültün bunlar sayesinde hazır bir yuvaya konduğunu söyleyebiliriz: Yani Hıristiyanlık.

İsa Mesih doğduğunda Kral V. Abgar hüküm sürüyordu ve iddialara göre İsa Mesih'le yazışmıştı. İsa çarmıha gerildikten sonra Havari Tomas Havari Andreas'ı (Aziz Thaddeus) bu nedenle Edessa'ya göndermiş; Andreas mucizevi bir şekilde iyileştirdiği Abgar'a Hıristiyanlığı kabul ettirmiş ve krallığın dört bir tarafında vaaz vermesi için teşvik edilmişti. Hiç şüphesiz (sözde yazışmanın bir muska halinde yüzyıllarca Edessa'da saklanmasına rağmen) hikâye söylentilere dayalıdır. Gene de iki yüzyıl sonra, dine karşı liberal bir tutum izleyen ve Hıristiyanlığı benimseyen, VIII. Abgar'ın (Büyük, 177-212) hükümdarlığı sırasında Edessa Hıristiyanlığında bunun ötesinde gelişmeler yaşanmıştı. Din değiştirme konusu elbette tartışmalıdır ve tartışmanın tüm taraflarının elinde sağlam dayanaklar vardır. Ancak Hıristiyanlığı kabul edip etmediği bir yana, Abgar Constantinus'tan yüzyıl önce Hıristiyanlığın vaat ettiği düzen ve istikrarın farkına varacak kadar irfan sahibiydi ve Edessa'nın ilk günlerden itibaren Hıristiyan Âlemi'nin en önemli merkezlerinden biri olarak yer etmesini sağlamıştı. Nitekim bu çaba erken dördüncü yüzyılda başlayıp bin yıl süren, aralarında geç dördüncü yüzyılın Aziz Efraim gibi önemli teologlarından biri bulunan, bir piskoposlar silsilesinin buradan çıkmasıyla sonuçlanmıştı. Edessa beşinci yüzyılda Hıristiyan öğretisinin Doğu'daki merkezlerinden biri haline gelmişti.

FENİKELİLERİN DİNİ VE HIRİSTİYAN AVRUPA'NIN MİLADI

Fenikeliler dinlerini de yanlarında taşımışlardı. Nitekim Kuzey Afrika'daki Roma kasabaları hafiften Romen muadillerinin kisvesine bürünmüş Şadrafa, Melkart, Astarte, Baal, Hathor ve diğer mabutlara adanmış tapmak kalıntılarıyla doludur. Fenikelilerin çoğu dini inançlarının merkezinde, daha önce değindiğimiz ziyadesiyle Samilere özgü yeniden doğuş ve diriliş kavramının yanı sıra, soyut ilahi varlık kavramı da bulunuyordu. Örneğin Gadir'de Fenikeli Melkart'a adanmış ünlü bir tapınak vardı. Bu tapınak Romalıların Herakles kültüne massedilmesinin üzerinden çok uzun zaman geçtikten sonra bile Sami niteliğini korumuştu: Klasik yazarların aklı figürlerle tasvirlerin yokluğunu almamıştı, ayrıca Gadir ve İspanya'daki diğer Fenike

yerleşimlerinde benimsenen Melkart kültünün en belirgin özelliği her yıl kutlanan dirilişle ilgili bahar döngüsüydü. Bunun Hıristiyanlığın diriliş vurgusuna ve her bahar tekrarlanan Paskalya yortusuna zemin hazırlayan aşikâr etkileri vardı.

Tsorluların Melkart'ı aslında Baal'in bir suretiydi. Efsaneye göre Tsor'un kurucusu, adaya biri ateş diğeri rüzgâr için iki sütun adayan Usoos'tu. Herodot'a göre bu sütunlardan biri güya altından, öteki de zümrütten (büyük bir ihtimalle Fenike'nin nam saldığı camdan) yapılmıştı. Sonradan bu sütun çifti Melkart kültünün en önemli özelliği haline gelmişti. Süleyman'ın Tapınağı Tsorlu mimarların yardımıyla inşa edilirken sütunlar da Kudüs'e taşınmış, çifte sütun bu tapınakta da öne çıkmıştı. Fenikeliler batıya geldiklerinde kültü de yanlarında taşımışlar, Cebelitarık Boğazı'nı Melkart'a hürmeten onun çifte sütunuyla anmışlardı: (Romalıların Melkart'la özdeşleştirdikleri Herakles'in adıyla; Resim 51). Boğaza "Herakles Sütunları" demişlerdi. Çifte sütun zamanla doğunun dini yapılarında epeyi yaygın bir özellik halini almıştı, hatta doğudaki Edessa, Menbic, Baalbek, Kudüs ve diğer şehirlerin yanı sıra, Kerkouane gibi batıdaki Fenike tapınaklarında da (Resimler 25, 31).

Melkart kültünde tekrar mit ve gerçekliğin iç içe geçtiğini anlıyoruz. Elissa'nın öldürülen kocası Sicharbas [Sychaeus] Tsor'daki Melkart Tapınağı'nın rahiplerindendi. Melkart kültü bu nedenle Elissa tarafından Kartaca'ya taşınmış ve yeni şehrin koruyucu mabudu yerine koyulmuştu. Bir süre sonra Kartaca'daki Melkart kültünün yerine Tanit ve Baal Hammon geçmişti ama her yıl resmi bir heyet Tsor'daki Melkart Tapınağı'nda ibadet için Kartaca'dan yola çıkar, böylelikle hem Melkart'la hem de anakentle bağı korurlardı. Bu konu çok önemlidir çünkü Kartacalılar gitgide ne kadar büyüseler ve farklılaşsalar da hiçbir zaman kökenlerinin Yakındoğu'da yer aldığını unutmamışlardı. Hatta MS ikinci yüzyılın ortaları kadar ileri tarihlerde, bir yüzyıl veya daha uzun bir süredir tamamen Romalılaşmış olmalarına rağmen, Leptis Magna'daki Kartaca kolonisi Roma yerine Tsor'u anakent gözüyle bakıyordu.

Zamanla Baal Hammon ve karısı Tanit Kartacalıların baş mabutları haline gelmişlerdi. Her ne kadar Fenike anayurdunda belli belirsiz izine rastlansa da bu kült neredeyse tamamen Kartacalılara özgüydü. Bu ilahlar Greko-Romen tarzı figürlerle tasvir edilmelerine rağmen, esas itibarıyla Melkart gibi soyuttular, çoğunlukla bir *betil*'le ("tanrının evi") veya basit bir kare kesitli taş levhayla temsil edilmekteydiler. Poeni ibadetinin önemli bir gerçeği de *tofet*'ti (Resim 11). Baal Hammon

kültüyle ilgili bu tüyler ürpertici tören gençlerin, çocukların ve bebeklerin ateşe atılarak tanrıya kurban edilmelerini içeriyordu. İlk başlarda çocuklar yerine başka canlıların kullanıldığına dair bazı ipuçları bulunmasına rağmen, dördüncü yüzyılın ilerleyen tarihlerinde kurbanlar neredeyse tamamen bebekler ve küçük çocuklardı. Hiçbir surette Fenikelilerin genel bir âdeti değildi. Kuzey Afrika'ya özgü, esas itibariyle de Kartaca'yla sınırlı bir uygulamaydı. Kurbanlar genellikle kalburüstü ailelerin, tercihen de ilk çocuklarıydı. Kartaca'daki tek bir ayinde 500'e kadar çocuğun kurban edildiği kayda geçmiştir. *Tofet* bu dehşete düşürücü niteliği nedeniyle son yıllarda arkeoloji çevrelerince, özellikle de ABD tarafından yakın zamanda yapılan kazılarda, ciddi bir şekilde ve kuşkulu bir yaklaşımla mercek altına alınmıştır. Son kazılarda kurbanların birkaç günlük bebeklerden bir iki yaşındaki çocuklara kadar uzandığı kanıtlanmıştır. Kurbanlar başlangıçta yeni doğmuş ve ölü doğmuş bebeklerken, Kartaca gücünün doruğa çıktığı sonraki dönemlerin çocuk kurbanları birle iki yaşları arasındaydılar. MÖ 400'le 200 arasında sadece Kartaca *tofet*'inde kurban edilenlerin sayısı en az 20.000 diye tahmin edilmektedir. Yazıtlara bakılırsa çoğu varlıklı sınıfların çocuklarıydı: Tacirlerin, rahiplerin ve *magistra*'ların* çocukları. İnsanın aklına bebeklerin ateş çukuruna atılıp kurban edilmeden önce mi can verdiklerini –ama ürkerek– sormak geliyor? Söylenebilecek tek şey, bütün kanıtların Fenike toplumunun bu su götürmez gerçeğini, kalburüstü ailelerin bebek ve küçük çocuklarının ateşe atılarak kurban edildiklerini doğruladığı yönünde.

Modern araştırma külliyatı *tofet*'i Fenikeli kalburüstü sınıfların bir tür doğum kontrolü diye açıklamaya kalkışmıştır. Böyle bir açıklama, yani antik ve nahoş bir uygulamayı tamamen günümüzün terimleriyle makul kılmaya çalışmak, tabii ki saçmalıktır. *Tofet* düpedüz bir kurban töreniydi, kişinin kanına işlemiş inançları uğruna hayatın kendisinden bile daha önemli bir şeyi gözden çıkarmanın ta kendisiydi. Antik zihniyet bakımından anlaşılabilir saf, kayıtsız şartsız bir itikadın ifadesiydi ama artık hayal bile edilemez; modern zihniyet bakımından akla mantığa sığmayan bir batıl inançtır. Her halükarda *tofet* bir gerçekti.

Fenikelilerin *tofet* törenleri, Romalılar tarafından uzun bir süre baskı altında tutulsa da erken dönem Hıristiyanlığını güçlü bir şekilde etkileyecekti. Çünkü fedakârlık kavramı –Hıristiyan şehadet kültü– Kuzey Afrika nüfusu arasında Hıristiyanlığın gelişinden çok önce kök salmıştı. Kurban etme, soyut bir tanrı, diriliş yani bütün temel unsurlar mevcuttu. Kartaca'nın Sami Fenikelileri bu yeni Sami dini

* Çeşitli unvan ve yetkilere sahip üst düzey resmi görevlilerin genel adı. (ç.n.)

gelince muhtemelen geniş bir nefes almışlardı. Büyük ihtimalle kadim âdetlerine ve en kıymetli inançlarına yeniden kavuşmayı, yüzyıllar boyunca süren Romalılaştırmayı izleyen bir rönesans dönemi diye algılamışlardı. Dolayısıyla ilk dönemlerinde Hıristiyanlığın Doğu dışında en hızlı yayıldığı yerlerin Kartaca ve diğer Kuzey Afrika eyaletleri olması hiç şaşırtıcı değildir. Muhtemelen Kuzey Afrika Hıristiyan nüfusunun çoğunluğu meydana getirdiği Batı'daki ilk bölgeydi. Göze çarpan ilk Hıristiyan inanç kurbanları Kuzey Afrika'dandı: Hemen akla gelenler Azize Perpetua ve Azize Felicita'dır, Aziz Paulus'tan sonra en öne çıkan Hıristiyan şehidi herhalde Kartacalı Aziz Cyprianus'tu ve başkaları da vardı. Kartaca hızla batı imparatorluğunun Roma'dan bile daha önemli piskoposluğu haline gelmişti. Erken dördüncü yüzyılda Donatusçuluk hareketinin ortaya çıkışıyla, Hıristiyan Âlemi'nin ilk ciddi inanç ayrılığı Kuzey Afrika'da baş göstermişti. Takip eden yüzyılda Batı Hıristiyan Âlemi'nin kurucusu Hippolu Aziz Augustinus Kuzey Afrika'dan çıkmıştı. Bütün eyaletler arasında en Hıristiyan'ı Fenikeli Afrika'ydı ve bunun iyi bir gerekçesi vardı.

Kuzey Afrika, Fenikeli ve Hıristiyan olmasının yanı sıra *Romalıydı*. Fenikeli nüfuzunun ardından Kuzey Afrika eyaletleri İmparatorluğun, belki de Galya hariç tutulduğunda, İtalya dışında Romalılaştırmaya en fazla maruz kalan bölgeleriydi. Oradaki yüzlerce Roma kasabası, Doğu'daki Roma şehirlerinin aksine, neredeyse İtalya'daki emsalleriyle özdeşti. Roma İmparatorluğu döneminde Kuzey Afrika kültürel açıdan Avrupa'nın bir uzantısıydı: İslamiyet Akdeniz'de bir kuzey-güney bölünmesi dayatmadan önce, Kuzey Afrika'yla Avrupa arasında aşılması gereken bir kültürel eşik yoktu. Romalılarla Fenikeliler arasındaki bu irtibat sayesinde, Hıristiyanlığın Avrupa'ya taşınması kesintisiz ve akla uygun bir şekilde gerçekleşmişti.

6. Bölüm
Muhammed, Şarlman ve Roma

İLK İSLAM İMPARATORLUKLARININ AVRUPA ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

> Doğrusu Muhammed olmasaydı, Şarlman hayal bile edilemezdi.
> Richard Hodges ve David Whitehouse[1]

Arap tarihini sadece İslamiyet'le ilişkilendirme Batı'da çok yaygındır. Nitekim geleneksel incelemelerde İslamiyet öncesinin tarihine, ancak önsözde değinilir ve nihayet kısaca özetlenir. İslamiyet'in Arapların en büyük eserlerinden biri olduğundan elbette çok az insan kuşku duyar. Ancak yukarıdaki bölümlerin gözler önüne serdiği gibi, İslamiyet sırf kronolojik bakımdan bile Arap tarihinin yarısından azını temsil eder. Ayrıca İslamiyet her halükarda münhasıran Arapların eseri olmaktan uzaktır (sırf demografik açıdan değerlendirildiğinde, İslamiyet artık ağırlıkla bir Uzakdoğu dinidir). Dahası Batı'dakilerin çoğu İslamiyet'e sadece bir "doğu" dini gözüyle bakar ve Batı'yı simgeleyen bir "biz ve onlar" bakış açısıyla, Avrupa'ya karşı İslamiyet düşüncesini pekiştirir. Bu da ancak kısmen doğrudur. İslamiyet'in Arabistan dışına attığı ilk adım doğuya değil, batıya doğruydu ve Avrupa'yı birçok farklı açıdan derinden etkilemişti. İslamiyet daha sonra doğuya dikkat kesildiyse bile, Avrupa'da yayılmaya ve Avrupa'yı birçok yönden şaşırtıcı bir şekilde etkilemeye devam etmişti. İslamiyet'in bugün esas itibarıyla gayri Avrupalı sayılmasının ne özellikleriyle ne de tarihinin ilk evreleriyle ilgisi vardır, bu sadece tarihi koşulların bir sonucudur.

İslamiyet'in Avrupa'daki varlığı ancak kısmen bir Arap mirasıdır ve en az bunun kadar Berberi, Türk ve Moğol mirasıdır da. Son ikisi daha sonraki ciltlerde incelenecektir. Bu konuda Arapların oynadığı

---

1. Hodges ve Whitehouse 1983: 19.

role değinmeden önce, dinin kendisini ve bizzat dinin oynadığı rolü, ardından da İslamiyet'in neden başlarda batıya dikkat kesildiğini ve bunun Avrupa'yı nasıl etkilediğini ele almamız gerekmektedir.

ALLAH'A İMAN EDENLER

İnsan tabii ki Halifelerin yönetiminde meydana çıkan Arap imparatorluklarını dinlerinden söz etmeden inceleyemez. Nitekim çoğu kimse Arapların yükselişiyle İslamiyet'in doğuşunu tek bir hareket sayar ve bu konuda belki de haklıdırlar. Bu eser İslamiyet'in dini kökenlerini veya Muhammed Peygamberin vahiylerini tartışmanın yeri değildir. Ayrıca İslam uygarlığının evrenselciliğe katkıları 11. Bölüm'de ele alınmaktadır. Gene de sırf İslamiyet'le birlikte Arap yayılışının geçmişine ışık tutmak açısından birkaç genel gözlem ortaya koyabiliriz.

İslamiyet birdenbire yoktan var olmamıştır; sadece Arap çöllerinin eseri bile değildir. Elbette çoğu insan Yahudilik ve Hıristiyanlıkla akrabalığına aşinadır. Ayrıca bu üç din arasındaki şaşırtıcı benzerlikler çok çabuk unutulur veya en azından göz ardı edilir. İslamiyet'le Hıristiyanlık birbirlerine, söz gelişi Hıristiyanlıkla Budizm'den çok daha yakındır. Huntington veya başkalarının yorumladığı gibi, Hinduizm'le Budizm'e tek bir grup gözüyle bakılabilirse, o halde Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslamiyet'te çarpışan fay hatları değil bir başka gruptur[2]. Daha da önemlisi İslamiyet geç İlk Çağ'ın Yakındoğu dünyasındaki dini ve felsefi deneylemenin alışılmadık ölçüde besleyici ve bereketli mayasından doğmuştu. Bu dönemde iki devlet dini, yani eski İran Zerdüştçülüğü ve yeni Roma Hıristiyanlığı, muazzam bir şekilde gelişmiş, hem birbirlerine meydan okumuşlar hem de birbirlerinden beslenmişlerdi. Bu mayadan yeni dini düşüncelerin --örneğin Gnostik ve Yeni-Platoncu düşüncelerin– yanı sıra eski dinlerden yeni akımlar da çıkmıştı: Sadece belli başlılarını sıralarsak, Hıristiyanlıktan Nasturiler ve Monofizitler; Zerdüştçülükten Manicilik ve Mazdekçilik; ayrıca Elkasaycılık, Bardaisan mezhebi, Sâbiîlik, Yeni-Pythagorasçılık, Markionculuk, Montanusçuluk, Paulusçuluk, hermetikler, heretikler, sofistler, keşişlik, çileciler ve çok sayıda başka akım. Başlıca merkezler Mısır'da İskenderiye, Suriye'de Antiokheia, Nisibis ve Edessa, İran'da da Gondeşapur'du [veya Cündişâpûr] ama birçok merkez daha vardı. Nitekim bu grup ve mezhep mensuplarının çoğu, ana dinlerin zul-

2. Samuel Huntington'ın artık iyi bilinen *Medeniyetler Çatışması* tezi bağlamında –bunlar arasındaki ayrım çizgileri de asla keskin değildi. Aksine ezelden beri karşılıklı fikir alışverişleri ve örtüşmeler vardı.

münden (veya en azından müdahalelerinden) kurtulmak için ücra köşelere çekilmişlerdi. Genel olarak Arabistan, özellikle de Mekke hiçbir zaman bundan soyutlanmış değildi. Aksine bu entelektüel ilişkiler ağının ayrılmaz bir parçasıydı, (kutak ve kutsal yerler gibi) kendi mahalli öğeleriyle katkı yapmıştı. Ayrıca Muhammed'den önce de çok sayıda peygamber vardı (hatta sonrasında da bu iddiada bulunan birkaç kişi mevcuttur). İslamiyet böyle bir zeminde ortaya çıkmıştı –ve kesintiye uğramamış, gelişmeye devam etmişti, önce Şam'ın kozmopolit ikliminde, sonra da Bağdat'ta. Şam'da Helenistik, Bağdat'taysa daha çok İran'a ve Doğu'ya özgü etkilere maruz kalmıştı. Bu önemlidir: İslamiyet başından itibaren hem Batılı hem de Doğulu fikirlerin ürünüydü, değişimle doğmuştu ve o zamandan beri küçük büyük değişikliklere uğradığı gibi, hâlâ da değişmektedir; durağan veya "köktenci" bir İslamiyet asla var olmamıştır.

Sığlık riskine rağmen, kişisel deneyimlerimden hareketle iki noktaya daha işaret etmek istiyorum. Bir keresinde dindar bir Hıristiyan kadına "Allah'a iman ettiğini" söylediğimde kanı donmuştu. Anında "Ama ben bir Hıristiyan'ım!" diye cevabı yapıştırmıştı, şaşkınlık içinde. Bunun üzerine ben de "işte tam da bu yüzden Allah'a iman ediyorsun" diyerek dikkatini çekmiştim. Bilgiçlik taslamış ve belki de meseleyi basite indirgemiştim ama çok önemli bir noktaya değinmiştim. Hıristiyan Araplar –ki sayıları milyonları bulur– Allah'a dua ederler. Bu noktanın önemini anlamak için insanın –Sami bir dile sahip– Maltalıların kiliselerinde Allah'a iman ettikleri (ve Hıristiyan Âlemi'nde daha koyu Katolik az sayıda ülkenin bulunduğu) Malta'yı ziyaret etmesi yeter de artar: *Allah* Malta dilinde aynen "Tanrı" demektir. Ne var ki her nasılsa iki dinde de "Hıristiyanlar Tanrı'ya inanır" oysa "Müslümanlar Allah'a iman eder" düşüncesi iyice yer etmiştir. "İngilizler *God*'a, Fransızlar *Dieu*'ye, İranlılar da *Huda*'ya inanır" demekten daha fazla bir anlam taşımaması bir yana, bizzat Muhammed Peygamber de Hıristiyan ve Yahudilerin Tanrı'sının aynı ve tek tanrı olduğuna işaret etmiştir. Elbette çoğu eğitimli Hıristiyan ve Müslüman herhalde bunun farkındadır: *Allah* kelimesi sadece Tanrı kelimesinin Arapça karşılığıdır ya da tersi. Bununla birlikte, İslami bağlamda kullanıldığında *Allah* kelimesi nadiren tercüme edilir, aksine bu kelime İslamiyet'le Hıristiyanlık, yani "biz" ve "onlar" arasındaki farkı vurgulamaya yarar: "Tanrı" yerine "Allah" teriminin kullanılmasında örtülü bir önyargı vardır. Örneğin bir Batılı bir Müslüman ülkesini ziyaret ederken, bir gecikme veya küçük çaplı bir hayal kırıklığı yaşadığında, küçümser bir edayla "bu Allah'ın takdiri" diyebilir. Üstelik bunu hafiften alaycı, kü-

çümseyici bir şekilde ifade edebilir; "bu Tanrı'nın takdiri" demesi ona biraz nefret uyandırıcı, neredeyse küfür gibi gelecektir –sanki "Tanrı" kelimesi sadece ona aitmiş gibi, *onlar* "Tanrı"ya inanmaz demeye getirecektir. Şurası kabul edilmelidir ki bu ima genellikle kasti değildir ancak David Levering Lewis'ın *God's Crucible* [Tanrı'nın Eritme Kabı] adlı alenen Arap ve İslamiyet yanlısı bir tarih incelemesinde bile hâlâ bu ayrım yapılmaktadır: Müslümanlar "Tanrı'ya" inanmazlar.[3]

Bizzat Müslümanlar da *Allah* kelimesini sıkça rastlanan İngilizceye tercüme etme isteksizlikleri sırasında çoğunlukla aynı tuzağa düşerler. Örneğin Birmingham Merkez Camii girişinin üstünde "Allah'tan başka Tanrı yoktur" kelimeleri yazılıdır. Bu Kur'an'da yazılı ve kendi peygamberlerinin sarf ettiği sözlerin kasti –ve zıtlaştırıcı– bir *yanlış* tercümesidir. Ne yazık ki çoğu Müslüman'ın Hıristiyanlardan bahsederken kullandığı "kâfir" kelimesi için de aynı şey geçerlidir: Kur'an'daki tanıma göre Hıristiyanlar kesinlikle kâfir değillerdir. Ayrıca çoğu Müslüman'a göre, kendi kutsal kitaplarının çarpıtılması pahasına, sadece dinler arasındaki fark değil, tapınılan ilahi varlıklar arasındaki fark da vurgulanmalıdır.

Üstünde duracağım ikinci nokta seyahatle ilgili. 1990'dan beri herhangi bir zamanda Orta Doğu'nun neredeyse herhangi bir yerine yapılacak seyahat adeta değişmez bir şekilde tuhaf bir bakışa ve "Ama orası tehlikeli değil mi!"[4] kelimeleriyle tepki gösterilmesine yol açmaktadır. Söz gelişi bu ister Irak'ta savaş varken Türkiye'ye, isterse de Lübnan'da iç çatışmalar alevlenmişken İran'a yapılacak bir seyahat olsun, aynı tepki verilmekteydi. Orta Doğu turizmi bundan ötürü kesinlikle kayba uğramıştır. Ancak örneğin eski Yugoslavya'daki savaş sırasında Avusturya'da yapılacak bir kayak tatili veya Yunanistan sahillerinde yapılacak bir tatil asla aynı tepkiyi doğurmazdı: Avusturya veya Yunanistan veya iç savaşın paramparça ettiği Yugoslavya'nın civarındaki tatil planlarının olsa olsa pek azı iptal edilmiştir. Gerçekte o dönemde mesela İran'a yapılacak bir seyahat Yunanistan seyahati kadar tehlikesizdi (belki de daha güvenliydi). Hatta insanın İslam dünyasında, medyanın izlenimlerine rağmen, genellikle neredeyse herhangi bir başka yerden daha aleni bir samimiyet, dostluk ve sahici bir misafirperverlikle –ve daha az "tehlikeyle"– karşılaştığını söylemek

3. Lewis 2008.
4. Ya da çok sık rastlanan şaka yollu bir başka tepki gösterilirdi: "Ah, sanırın seni asla bir daha görmeyeceğim!". Bu tepki Britanyalı bir turist için herhalde en tehlikeli yerin Florida olduğu zamanlarda verilirdi. Buna rağmen Müslüman Orta Doğu'ya dair algıya neredeyse on dokuzuncu (veya on beşinci!) yüzyılın tek arzusu masum beyaz Hıristiyanları boğazlamak olan vahşi bakışlı, bağnaz, kudurmuş mollaları önyargısı hâkimdi.

mümkündür. Ne var ki bu fark sırf önyargıdan kaynaklanmaktadır: Müslüman Orta Doğu ülkeleri apaçık "tehlikeli" sayılmakta, bir savaş olsun olmasın Avrupa ülkeleriyse böyle algılanmamaktadır.

Bu iki nokta, yani "Allah'a" iman etme ve Müslümanların tehlikeli diye bilinmesi belki de en önemsizleridir. Ancak bunlar (iki tarafta birden) kök salmış önyargıların belirtileridir. İslamiyet'e çağrıya, yaygın bir şekilde doğası gereği, Hıristiyanlığın komşu dostu [komşuyu kendi gibi sevme] barış mesajının tam bir antiteziymiş gözüyle bakılmakta ve İslamiyet Hıristiyanlığın aksine "kılıç sallayarak yayıldı" [cihat] diye saldırgan sayılmaktadır: Buna göre boyun eğdirilen halklar her zaman ölüm korkusuyla din değiştirmişti.

Bir kere, İslam/Müslüman kelimesi "barış" anlamına gelen Arapça *selam* kelimesiyle ilgilidir. Elbette İslamiyet de en az herhangi bir başka din kadar kan dökmüştür. Hıristiyanlığın defalarca silaha davranarak yayılması bir yana, Budizm gibi barışçı bir din bile saldırganlık dönemlerinden azade değildir. Avrupa'nın büyük bir bölümünün, hatta bugünkü Hıristiyan dünyasının Avrupa dışındaki kısmının Hıristiyanlaştırılması zorla, kılıç sallayarak gerçekleştirilmişti. "Avrupa'nın kurucusu" Şarlman'ın [Charlemagne], (sadece bugünkü Saksonya değil, nerdeyse günümüz Almanya'sının tamamını kapsayan) Saksonya Krallığı'na gönderdiği ültimatom, açıkça din değiştirme veya kılıçtan geçirilme arasında seçim yapmayı içeriyordu ve bunu izleyen istilası alenen (büyükbabası Charles Martel zamanında başlayan bir politikayla) zor kullanarak Hıristiyanlığın benimsetilmesine yönelikti. Nitekim saldırı 782'de gönüllü olarak Şarlman'a teslim edilen 4.500 Sakson rehinenin katledilmesiyle sonuçlanmıştı.[5] On üçüncü yüzyılda Katharosçuların Albi Haçlı Seferi sırasında din değiştirmeye zorlanması Avrupa tarihindeki en kanlı epizotlardan biridir. Doğu Avrupa'nın –Prusya, Livonya, Litvanya ve Baltık bölgesinin geri kalanı– Töton Şövalyeleri'nce düzenlenen çeşitli Kuzey Haçlı Seferleri'yle din değiştirmeye zorlanmasının da bundan aşağı kalır yeri yoktur. Amerika kıtasının İspanyol *conquistadores* [istilacılar] tarafından fethi ve buradaki halklara Hıristiyanlığın benimsetilmesi dehşete düşürücü sayıda, yaklaşık yetmiş milyon cana mal olmuştu. Başka bir deyişle bugünkü Hıristiyan Âlemi'nin büyük bir bölümü –Avrupa ve Amerika kıtası– doğrudan doğruya kılıç gücüyle Hıristiyanlaştırılmıştı.

Elbette pek az din dehşete düşüren kan dökme fiillerinden azadedir ve şüphesiz İslamiyet de en az diğerleri kadar kan dökmüştür:

5. McKitterick 2008: 103-6.

İslamiyet'i kankırmızı görmek kadar tozpembe görmek de yanlıştır. Ne var ki Hıristiyan Âlemi'nin sıkça başvurduğu İslamiyet'in kılıç sallayarak yayıldığı iddiası söz götürmez değildir. İslamiyet'in en hızlı yayıldığı ilk yıllarında "iman edenlerin" din değiştirmeye zorlanması yasaktı. Nitekim Kur'an (Bakara Suresi, Ayet 256) hoşgörüsüzlüğü ve zorla din değiştirmeyi özellikle yasaklar: "Dinde zorlama yoktur". İman edenler, yani Yahudiler ve Hıristiyanlar, "ehlikitap" diye tanımlanmıştır ve bu muafiyet daha sonra Zerdüştlüğü de kapsayacak şekilde genişletilmiştir. Tabii ki her Müslüman asker bu bakımdan tam bir melek sayılmazdı ancak buna rağmen dinin başlarda zordan ziyade ikna yoluyla benimsetildiği savı hâlâ geçerlidir (ve tarihçiler İran'daki Zerdüştlüğün neredeyse tamamen ortadan kalkmasını bunun ışığı altında tartışmaya devam etmektedirler). Ayrıca şüphesiz çoğu din değiştirme ne ikna ne de zor yoluyla, aksine tamamen elverişlilik nedeniyle gerçekleşmişti. İslamiyet'in ilk dönemlerindeki en büyük topluca din değiştirme Orta Asyalı Türklerinkidir ve bu bütünüyle barışçıl yöntemlerle, misyonerler ve –özellikle– tüccarlar aracılığıyla sağlanmıştı. Bizzat Türkler de bu geleneği büyük ölçüde sürdürmüştü: Avrupa'da ele geçirdikleri topraklardaki nüfusun ezici çoğunluğu Osmanlı tarihi boyunca Hıristiyan kalmıştı. Müslüman imparatorlukların yayılması sırasında elbette kılıç sallanmıştı ama Hıristiyan veya Budist imparatorluklarınkinden ne eksik ne de fazla. Bugün İslamiyet'in demografik merkezi artık Orta Doğu değildir. Hiçbir Arap ordusunun asla nüfuz etmediği, aksine sadece barışçıl yöntemlerle Müslüman olan bir bölge, yani Güneydoğu Asya'dır. Bunun yanı sıra İslamiyet'in en hızlı yayıldığı yer de Sahra Çölü'nün güneyidir –gene barışçıl yöntemlerle.

Maalesef çoğu Müslüman da özellikle günümüzün "geleneksel İslam" tartışmaları sırasında, benzer yanlış anlamalardan muzdariptir. Genellikle İslam uygarlığının en parlak çağları (büyük ölçüde on üçüncü yüzyıl öncesi ama daha sonra da örneğin Osmanlı dönemi) anlamına gelen "geleneksel" İslam, hiçbir zaman muhafazakâr değildi, aksine asıl çağrıya bağlı kalarak, kendini değişime uyarlamış ve değişimi benimsemişti. İslamiyet asla dışarıdan gelen her şeyi savuşturmaya yarayan bir "sığınak" olmamıştı, tam tersine sürekli değişim içindeydi, ilericiydi ve kapsayıcıydı. İslamiyet en parlak günlerinde kesinlikle bugün birçok İslamcı akımın murat ettiği gibi gerici değildi; hırsızın elini kesme veya zina yapana değnek vurma benzeri rabıtasızlıkların batağına gömülmek, İslamiyet'in püf noktasını gözden kaçırmaktır. Gerçek *geleneksel* İslamiyet, esasında anlaşılması, dolayısıyla benimsenmesi ve özümsenmesi çok kolay olan asıl çağrıya

odaklanarak, dışarıdan gelen düşünce ve kültürlerden yararlanma ve bunları massetme yeteneğiyle nitelenirdi. İster "geleneksel", isterse "köktenci" modern İslamiyet'se sıkça "Batı'yla" nasıl başa çıkılacak/ dövüşülecek gibi meseleler yüzünden yoldan çıkmaktadır. Geleneksel İslam nasıl Yahudi, İslamiyet öncesi İran, Orta Asya ve Hint uygarlıkları kadar Yunan uygarlığını da kucaklayıp bünyesine kattıysa, [modern] İslamiyet'in de "Batı'ya" özgü birçok şeyi massedememesi için hiçbir neden yoktur. Aristoteles ve Platon kadar, Descartes, Marx ve Adam Smith de pekâlâ İslami geleneğinin parçası haline gelebilir. İslam uygarlığının İbn-i Sînâ [Avicenna] ve İbn-i Haldun gibi büyük "bilgeleri" bu sayede bütün dünyaya hitap edebilmişlerdir. Batılı düşüncelerin sadece "meydan okuma" ve "çürütme" gayesiyle öğretilmesi gerektiği savı meseleyi anlayamamaktır[6]. Gelenekçi veya köktencilerin bir tür geleneksel veya "asıl" diye bilinen İslamiyet'e "geri dönüş" gayretleri, İslamiyet'i en nihayet antika meraklılarının ilgisini çekecek önemsiz bir fosilden başka bir şeye dönüştürmekle kalmayıp, İslamiyet'in asıl çağrısının evrensel olan en ince noktasının da gözden kaçmasına yol açacaktır. Böyle yapılırsa İslamiyet kaçınılmaz bir şekilde Amish veya Hasidi cemaatine benzemek durumunda kalacaktır: Belki adaletin hüküm sürdüğü, hatta refah ve mutluluk içinde yaşayan bir cemaat ama özünde yersiz. Bir Pakistanlı yazar hem Müslümanlar hem de gayrimüslimler için taşı zekice şöyle gediğine koymaktadır:

> "Çoğu Batılı yorumcu Taliban'ı ayrıca ele almak yerine, İslamiyet'i hoşgörüsüz ve modernlik karşıtı diye toptan mahkûm etmektedir. Günümüzün pek çok köktenci İslami grubuna benzer şekilde, Taliban da teoloji dışında İslamiyet'in bütün mirasını reddetmektedir. İslam felsefesini, bilimini, sanatını, estetiğini ve tasavvufu hiçe saymaktadır. Dolayısıyla İslamiyet'in –hükümdarların yurttaşlarının sorumluluğunu aldığı, adil ve eşitçi bir sivil toplum kurmak olan– o paha biçilmez farklılığı ve Kur'an'ın asli çağrısı unutulmaktadır."[7]

İslamiyet'le Hıristiyan Âlemi arasındaki ilişkinin bütün tarihine sonu gelmeyen bir kutsal savaş gözüyle bakmak yaygın bir eğilimdir –üstelik bu eğilim iki tarafta da vardır. Bu ilişki hem Müslümanlara hem de Hıristiyanlara göre, neredeyse Manici bir bakış açısıyla, iyiyle

---

6. Köktencilik karşıtı, liberal bir İslami düşünür olan ve Batı'da yaşayan [Seyyid] Hüseyin Nasr bile İslami ve Batı felsefesini sadece karşılıklı meydan okuma açısından değerlendirmektedir: Bir Müslüman, Batı'ya "meydan okumak" ve [Batı'ya özgü düşünceleri] "çürütmek" için hem kendi hem de Batı kültürünü öğrenmelidir. Nasr 1987: Bölüm 12.
7. Ahmed Rashid (2000) *Taliban* (Londra): 111-2.

kötü, dindarla inançsız arasındaki bitmez tükenmez bir mücadele gibi gelir. İnsanın büyük savaşları ve daha da büyük anlaşmazlıkları aklından çıkarmaması gerekir ama Hıristiyan-Müslüman ilişkilerinin tarihini, Haçlı Seferleri veya on altıncı yüzyılın savaşları sırasında bile, iki tarafın birbiriyle yeterince iyi geçindiği, az çok dostça bir arada bulunduğu uzun dönemler karakterize eder. Daha uzun bir dönem boyunca bakıldığında iki kültürün tarihi, mücadele kadar karşılıklı düşünce alışverişi tarihidir de. Ayrıca karşılıklı nefret ve önyargının ağır bastığı nispeten kısa dönemlerde bile, bu tutuma sahip kesimler iki tarafta da nispeten küçük bir azınlıktı ve varlıkları kısa sürmüştü.

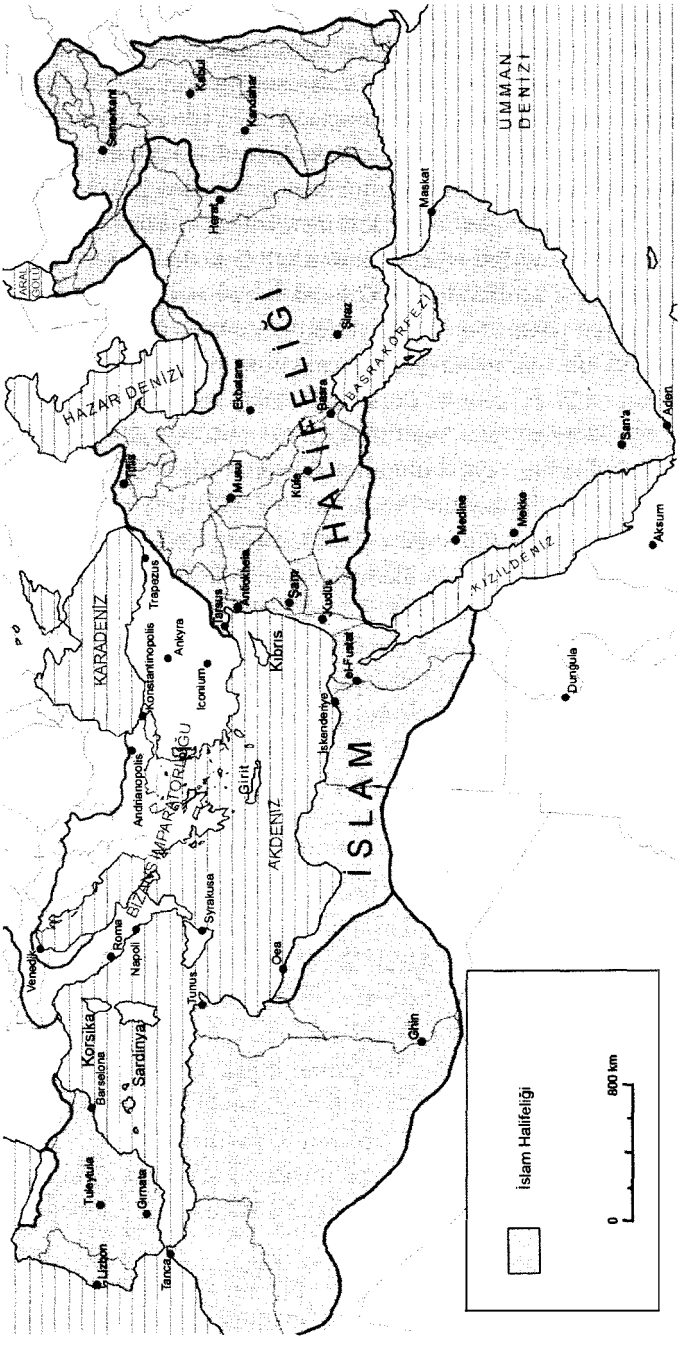
Aslında daha alt düzeyde, Hıristiyan ve Müslümanlar arasındaki gündelik temas ve ahbaplık –hatta karşılıklı din değiştirme bile– siyasi tarihlerin yarattığı, arada geçirimsiz engeller bulunduğu izleniminin aksidir. "İki din arasında geçirimsiz bir engel bulunduğunu sanmak gerçekçi olmaz. İnsanlar sınırlara, devletlere ve amentülere aldırmaksızın bir o yana bir bu yana gidip geldiler. Onlar daha çok deniz taşımacılığının ve ticaretin zorunluluklarına, savaş ve korsanlık risklerine, koşulların sağladığı yardakçılık veya vefasızlık fırsatlarına dikkat kesilmişlerdi".[8]

EMEVİLER, BATI VE "ÜÇÜNCÜ ROMA" (HARİTA 4)

Müslümanların Arabistan dışında ilk fethettikleri yer Suriye'ydi ve 636'daki Yermuk Muharebesi'nden sonra Suriye'nin tamamı Araplaın eline geçmişti. Suriye İskender'in MÖ 333'de bu toprakları fethinden itibaren neredeyse bin yıl boyunca Makedonyalıların ve Romalıların yönetimi altında kalmış; Pompeius'un MS 64'teki zaferinden Herakleios'un 636'da Yermuk'taki yenilgisine kadar o bin yılın tam yedi yüz yılında da bu topraklarda sadece Romalılar hüküm sürmüştü. Her şey neredeyse bir gecede olup bitmişti. Erken İslamiyet döneminin merkezi Arabistan'dan Suriye'ye taşınmıştı. Sırasıyla bir Arami, Helen ve Romen merkezi olan Şam, uygun bir şekilde yeni bir evrensel düzenin dünya çapındaki başkenti haline gelmişti. Müslümanlar Monofizit Hıristiyanların çoğunluğu tarafından iyi karşılanmış, Konstantinopolis'teki Ortodoks saltanatın zulmünden kurtulmuşlardı. Çok geçmeden İran'daki Sasaniler de batıdaki Bizans kadar kolayca dağılmış ve dünyaya yaptıkları yeni çağrılarıyla Araplar karşı koyulmaz gibi görünmüşlerdi.

---

8. Braudel 1973: 759, on altıncı yüzyılın Akdeniz'inden bahsederken.

4. Emevi Halifeliği. Gölgeli alan en geniş sınırlarını göstermektedir.

Batı'daki görünüşte yenilmez Romen silahlı kuvvetleri hemen hemen barbar akınları dışında alt edilememişti oysa Yakındoğu'daki Romen ordusu neredeyse birdenbire dağılmıştı. Yakındoğu'nun uzun bir süredir uyuşukluk içindeki antik uygarlıkları yeniden uyanmıştı. Suriye yeni bir dünyanın merkezi, Şam da Emevi hanedanına mensup halifelerin yönetiminde bu dünyanın başkenti haline gelmişti (Resimler 49, 50). Dünya İskender'in günlerinden beri görülmemiş ölçüde hayret uyandırıcı bir dizi fethe tanıklık etmişti. Sekizinci yüzyılın başından itibaren Emevi hükümdarlığı Orta Asya'ya kadar uzanıp neredeyse Çin sınırlarına dayanmış, batıdaysa Kuzey Afrika'nın tamamıyla İspanya'nın büyük bir bölümünü ele geçirmişti. Bu imparatorluğun sınırları Roma'nın en güçlü olduğu dönemden bile katbekat genişti; Akdeniz bölünmüş, İslamiyet yenilmez bir kudrete sahipmiş gibi gelmişti.

Emeviler hızla bir kara gücü olmanın yanı sıra bir deniz gücü halini de almış ve yedinci yüzyılın ikinci yarısı gibi erken bir dönemde dahi kuvvetli bir donanma kurup, hem karadan hem de denizden Bizans topraklarına seferler düzenlemişlerdi. 655'te Halife Osman'ın hükümdarlığı sırasında Suriye valisi olan Muaviye'nin komutasındaki bir Arap filosu, Likya açıklarında (Herakleios'un oğlu) İmparator II. Konstans'ın komutasındaki Roma donanmasıyla karşılaşmış ve Finike Muharebesi yaşanmıştı. Arap komutanlar alışılmamış bir hamleyle, gemilerini bodoslamadan Bizans filosunun üstüne sürmüşlerdi. Sonuçta Bizans güçleri tamamen yok edilmişti. Konstantinopolis savunmasız kalmış ancak Osman'ın öldürülmesi nedeniyle Bizans'a geniş bir nefes alma fırsatı doğmuştu.

Erken dönem İslamiyet sıkça bir çöl dini, Arap yayılışının ilk zamanları da Arabistan çöllerinde başlayan bir hareket diye görülür –yani Arap fetihleri geleneksel olarak kürekten ziyade deveyle ilişkilendirilir. Arap denizciliği daha ayrıntılı bir şekilde 11. Bölüm'de ele alınacaktır. Şimdilik kolayca bir deniz gücü haline gelmelerinin bir kara gücü haline gelmeleri kadar tamamen doğal bir süreç olduğunu vurgulamakla yetinelim. Yayılışlarının başlarında Kartaca'ya karşı yürüttükleri savaşlarda denizciliği öğrenmek zorunda kalan Romalıların aksine Araplar, Levant'ın Fenike mirasına konduklarında dövüştükleri Yunanlarınkinden çok daha eski bir denizcilik geleneğinin vârisleriydiler.

Emeviler Konstantinopolis'i toplamda üç defa kuşatmışlardı. İlki 669'da Yezid tarafından, ikincisi 674'le 680 arasında gerçekleştirilmiş, ağırlıkla denizde yürütülen savaşta Araplar Kyzikos (muhtemelen Marmara) Adası'nda üslenmişlerdi. Konstantinopolis –daha çok ateş

fırlatıcıları (efsanevi "Rum ateşi") sayesinde– korunmuş ama Rodos ve Girit Araplar tarafından işgal edilmişti. Üçüncü kuşatma 716-7'de Halife Süleyman'ın kardeşi Mesleme komutasında gerçekleştirilmişti. Konstantinopolis'i (Güney Anadolu'nun Müslüman Suriye'yle sınırdaş İsaurya bölgesinde doğması nedeniyle Arapça bilen) İmparator İsauryalı Leon savunmuş, Arapları püskürtmüş, Mesleme geri çekilirken fırtına yüzünden filosundaki çoğu gemiyi kaybetmişti. İslamiyet'in başından itibaren Konstantinopolis'in bu kadar üzerinde durulması önemlidir. Nihai hedef Konstantinopolis'ti. Ele geçirilmeye çalışılan pek hasım bir imparatorluğun başkenti değildi, asıl hedef bir simgeydi; Roma'ydı, *o* şehirdi. İlk Roma pagan, ikincisi Hıristiyan'dı. Üçüncüsü de Müslüman olacaktı.

Roma bir günde inşa edilmemişti, imparatorluksa ancak birkaç yüzyılda kurulabilmişti. Oysa Emevi İmparatorluğu neredeyse birdenbire ortaya çıkmıştı. Bu şaşılacak ölçüde hızlı genişlemenin nedenleri neydi acaba? Bunların arasında çağrının gücü vardı elbette ama bu "tanrı onlardan yana" gibi basit bir nedenden ötürü değil, herhangi bir yeni fikrin, özellikle dini bir düşüncenin, güçlü enerji patlamalarını harekete geçirmesindendi. Ne var ki din, her ne kadar dolaylı olsa da başka bir rol daha oynamıştı. Daha önceki yüzyıllarda Hıristiyan Kilise'sinin bünyesinde, ağırlıkla İsa Mesih'in doğasına dair, giderek artan ölçüde çekişme yaşanmıştı: İnsan mı, ilah mı, ikisinin birleşimi mi ve öyleyse ne ölçüde? Böylesi teolojik uyuşmazlıkların bugün anlaşılması ister istemez zordur. Bunlar kılı kırk yarma, hatta son derece yersiz çekişmeler gibi görünecektir. Ancak Hıristiyanlığın erken döneminde bu meseleler olağanüstü önemliydi ve toplumun her kesimi tarafından, imparatordan piskoposa, kasaptan fırıncıya kadar tartışılıyordu. Çünkü unutulmamalı ki Hıristiyan dini Roma devletinin bünyesine katılmıştı. Bu durum sadece tanımlanmasını değil, herhangi bir devlet kurumu –örneğin ordu– gibi tabi kılınmasını da gerektirmişti. Kilise'deki çekişmelere, en az ordudakiler kadar göz yumulamazdı. Sapkınlık pek o kadar Tanrı'ya başkaldırmak sayılmıyordu, tam aksine Roma devletine karşı sadakatsizlik olarak görülüyordu.

Dahası Hıristiyanlık felsefi ve dini bakımdan Sami Doğu'nun beşiğinde doğmasına rağmen, çok geçmeden tamamen farklı entelektüel geleneklere sahip bir halkın egemenliği altına girmişti: Rumlar.* Bin yıllık bir Yunan felsefe ve mantığının vârisi Rum zihniyetine göre, her şey açıklanabilir, düzenli ve ölçülebilir olmalıydı. Ne var ki İsa

* Her ne kadar orijinal metinde Yunanlar denilse de Ortodoks Roma ahalisi kastedildiğinden etnik kökenden bağımsız Rum kelimesini kullanmak daha yerindedir. (ç.n.)

Mesih'in çelişik insani ve ilahi doğaları Rum mantığıyla o kadar kolay açıklanamıyordu. Hıristiyanlığı meydana getiren Sami zihniyete göre bu basbayağı insanın havsalasının alamayacağı ilahi bir sırdı. Nitekim bunu Rumların yaptığı gibi tartışmaya açmak kutsal değerlere saygısızlık addediliyordu. İsa Mesih adlı şahsiyetin tam kim veya ne olduğu meselesini çözmek üzere toplanan, 451'deki Khalkedon [Kadıköy] Konsili'nde alınan kararlara aleni karşı çıkışlar baş göstermişti. Mısır'ın öncülüğündeki Sami Doğu'nun büyük bir bölümü Ortodoks Konstantinopolis'le açıktan açığa bağlarını koparmış ve Doğu Kiliseleri'nin İsa Mesih'in tek bir (ilahi) doğasına inandıklarına dair yersiz bir kanıya sahip Rumlarca bu yüzden "Monofizit" diye damgalanmışlardı. Bu Doğu'daki Hıristiyan Arapların resmen Konstantinopolis'in zulmüne uğramasına yol açmıştı: İslamiyet'ten çok önceleri Araplar Bizans sarayına heterodoks, zalim, düşman gözüyle bakmışlardı. Dolayısıyla Hıristiyanlığa gösterdikleri hoşgörü (aslında derin saygı) nedeniyle kurtarıcı gibi görülmüşlerdi.

Daha fazlası da vardı. Bir kere bu, Arap yayılışının pek de ilk perdesi değildi: Bu daha önceki bölümlerde gözden geçirdiğimiz Arapların yavaş yavaş merkezi bir konuma yükselişlerinin son perdesiydi. Bu bakımdan İmparatorlukları da birdenbire kurulmamıştı. Aksine bu çok daha eskiye dayanan tarihi bir sürecin parçasıydı. Ayrıca İslamiyet'in ortaya çıktığı yüzyılın öncesinde iki antik süper güç, yani Roma ve Pers imparatorlukları birbirleriyle gitgide daha da ölesiye dövüştükleri ve nihayetinde ikisinin de kuvvetten düştüğü, hiçbir tarafın galip gelemediği bir savaş yürütmüşlerdi. Nitekim bir tarihçi, ayrıntılarını daha sonraki bir ciltte[9] ele alacağımız, bu savaşa "İlk Çağ'ın son büyük savaşı" adını takmıştır. Birbirlerini tüketircesine dövüşen imparatorlukların belini kırmaya Arapların bir fiske vurmaları yetmişti.

Arap İmparatorluğu'nun İslamiyet'le birlikte hızlı yükselişi antik dünyanın son sahnesini de temsil ediyordu. Fetih ve ilerleyişlerinin bu kadar çabuk ve başarı bir şekilde gerçekleşmesi *antik* güçleri hedef almalarından ötürüydü. Roma ve İran (her ne kadar çeşitli dönemlerde farklı adlar altında vücut bulsalar da) varlıklarını bin yıldır sürdürüyorlardı. Halifeliğin ilk yenilgisine ve sonuçta çöküşüne antik güçler değil, Orta Çağ'ın önde gelen güçleri yol açmıştı: Bir taraftan Kuzey Avrupalılar, diğer taraftan da Türkler.

---

9. "Dünya tarihinin en büyük savaşı" adını taktığım bu savaş, dizinin II. Cildi "Tek Dünyaya Doğru"da incelenecektir. "İlk Çağ'ın son büyük savaşı" deyimiyse ilk defa James Howard-Johnson tarafından *East Rome, Sasanian Persia and the End of Antiquity* adlı eserinde kullanılmıştır.

Roma'daki papalık otoritesinin yükselişinde ve Hıristiyan Kilisesi'nin merkezi olarak Roma'nın su yüzüne çıkmasında, bir yere kadar Emevi Halifeliği'nin kurulmasının ve Müslüman Arap imparatorluğunun Yakındoğu ve Kuzey Afrika'nın bir ucundan bir ucuna kadar genişlemesinin de payı vardı. Çünkü Havariler tarafından kurulan (ancak yukarıda değinilen Ortodoks-Monofizit ayrımıyla gerçekte çoktan büyük ölçüde güç kaybına uğrayan) üç patrikliğin, Antiokheia, Kudüs ve İskenderiye patrikhanelerinin bulunduğu toprakların Müslümanların eline geçmesiyle, bir tek Roma patrikliği bağımsız kalabilmişti. Kartaca piskoposluğunun kaybı durumu daha da ağırlaştırmıştı. Havariler tarafından kurulmasa da Müslüman fethine kadar Kartaca Hıristiyan Âlemi'nin en önemli piskoposluklarından biriydi. Roma İmparatorunun yönetim merkezi Konstantinopolis siyasi açıdan en tepedeydi ama Konstantinopolis patrikliği asla Havariler tarafından kurulan patrikliklerin üzerinde bir dini otoriteye sahip olamamıştı. Monotelitlik* çekişmesi, Roma ve Konstantinopolis arasında yeni ihtilaf konuları yaratarak, işi daha içinden çıkılmaz bir hale sokmuştu. Roma ve Konstantinopolis arasındaki gerginlikler, Papa Martinus'un 649'da topladığı ekümenik Laterano Konsili'nde doruğuna vararak, ilişkilerin açıktan açığa kopması ve Martinus'un Kırım'daki Khersonesos kasabasına sürülmesiyle sonuçlanmıştı.

Roma'yla Konstantinopolis arasındaki ayrılık teolojik olmaktan ziyade siyasiydi: Nasıl Monotelitlik yedinci yüzyılın bahanesiyse, ikonoklazm da büyük ölçüde sekizinci yüzyılın bahanesiydi. Ayrılığa daha çok yedinci yüzyılda Akdeniz'in İslamiyet tarafından bölünmesi, ardından da sekizinci yüzyılda Konstantinopolis'in İtalya'ya yüz çevirmesi ve Ravenna'nın kaybı yol açmıştı. Bu nedenle papa destek için Franklara yönelmiş, bu da papalığın bağımsız bir güç ve en nüfuzlu piskoposluk haline gelmesini doğurmuştu. Dolayısıyla Müslüman fetihlerinin dolaylı tuhaf sonuçlarından biri papalığın ve Frankların yükselişine katkıydı. Bu katkı Karolenjlerin yönetiminde yeniden can bulan Roma İmparatorluğu'nun kurulmasıyla doruğuna varmıştı.

ABBASİ VE KAROLENJ "DEVRİMLERİ"

Dini çekişmeler Hıristiyanlığın tekelinde değildi. Herhangi bir başka din gibi, ortaya çıkışından itibaren İslamiyet'in ayırt edici özellikleri arasında fetihler kadar iç çatışmalar da vardı. Uyuşmazlıklar Peygamber'in ölümü üzerinden daha otuz yıl bile geçmeden, 661 kadar

* İsa Mesih'in tek bir iradesi olduğunu savunan doktrin. (ç.n.)

erken bir tarihte gözler önüne serilmişti. Kuzeni ve damadı Ali, Irak'ta bir din kardeşi tarafından öldürülmüştü. Mesele Muhammed'den sonra İslami liderliğin –halifeliğin– kime geçeceğiydi. Bir taraf yani Sünniler özünde seçime dayalı bir halefiyyeti desteklerken; diğer taraf yani Şiiler Ali ve nihayetinde Peygamber'in soyundan gelenlere dayalı bir halefiyyeti savunuyordu. Yedinci ve sekizinci yüzyıllar boyunca, karşı dini görüş sahiplerinin yanı sıra, yeni din değiştirenlere –özellikle İranlılara– Arap asıllı daha eski Müslümanlarca ayrımcılık yapılması gibi başka ihtilaflar da doğmuştu. Sekizinci yüzyılın ortalarında Şiilerle diğer memnuniyetsiz İslami unsurların halifelik iddiasında bulunan Ebu'l Abbas liderliğinde bir koalisyon kurmaları sonucunda bütün bu meselelerde bir dönüm noktasına varılmıştı. Suriyeli Emeviler devrilmiş ve Emevi sülalesinin kökü acımasızca kazınmıştı. Abbasi hanedanlığının yönetiminde, başkenti Irak'taki Kûfe şehri olan yeni bir Halifelik ilan edilmişti. Ardından da Halife Mansur Bağdat'ta tamamen yeni bir İslami başkent yaratmıştı.

Emevilerin alaşağı edilmesinin ve İslami başkentin Şam'dan Irak'a taşınmasının İslamiyet, Avrupa ve bütün bir dünya açısından muazzam sonuçları olmuştu. Bağdat'ta yeni bir şehir yaratırken Mansur bir yere kadar Constantinus'un Roma başkentini Bizantion'a taşıdığı o çok önemli adıma öykünüyordu: Şam gibi Hıristiyan veya pagan geçmişinin yozlaştırmadığı bütünüyle İslami bir şehir kurmaya çalışmıştı. Bağdat İslamiyet'in "İkinci Roma'sıydı". İslamiyet'i tamamen hem Arap paganizminden hem de Yahudi-Hıristiyan kökeninden koparma girişimiydi. Daha da önemlisi böylece İslamiyet Batı'ya sırt çevirmişti. Emevilerin hüküm sürdüğü dönemde İslamiyet'in yüzü Batı'ya dönüktü: Suriyeliler Helenistik yönlerini büyük ölçüde korumuş, nihai amaçları Konstantinopolis'i yıkıp "yeni Roma İmparatorluğu'na" dönüşmek olan Emeviler daha çok batıya doğru taarruz etmişlerdi. Abbasiler sayesinde Avrupa geniş bir nefes almış, Bizans topraklarına yönelik akınlar büyük ölçüde durmuştu. Şam vilayet statüsüne indirgenmiş, Abbasi hanedanı Irak'taki yeni başkentinde gitgide kapı komşusu daha eski İran uygarlığının nüfuzu altına girmişti: Hem imparatorluk hem de dinin kendisi zamanla İranlılaşmıştı. İster istemez batıya seferler düzenlense de [Abbasi Halifeliği] artan ölçüde doğal yayılma alanı gibi gördüğü Doğu'ya dikkat kesilmişti. Abbasi sarayına yavaş yavaş güçlü İran kökenli vezirlerin hâkim olması bu durumu pekiştirmişti. Abbasiler gittikçe Suriye ve batıyı kendi haline bırakmıştı: Nitekim Abbasi yönetiminden öncelikle Mısır, ardından da diğer Kuzey Afrika ülkeleri kopmuştu. [Abbasi Halifeliği] dikkatini doğuya

verdikçe İslamiyet'in batıda kazandığı daha önceki zaferler unutulup gitmiş ve hiçe sayılmıştı. [Abbasilerle] birlikte İslamiyet'in doğal yayılış ve hâkimiyetini sağlamlaştırma yönü doğuya kayacaktı. Başlangıçta Hıristiyanlığın ilk halinden daha Doğulu bir nitelik taşımayan İslamiyet'e bugünkü sözde "doğulu" niteliğini de her şeyden önce bu tutum kazandıracaktı. Doğuya yönelik hareket hiç durmadı: Bugün İslamiyet'in demografik merkezi Orta Doğu'nun asıl İslami toprakları değil, Güneydoğu Asya'dır.

İslamiyet'in "Doğulu" diye tanımlanmaya başlandığı zamanlarda, Batı'da da bir "Avrupa" tanımı ortaya çıkıyordu. Sekizinci yüzyılın sonu Şarlman'ın yönetimi altında Karolenj İmparatorluğu'nun doğuşuna tanıklık etmişti. Bu barbar akınlarından sonraki ilk toparlanmaydı ve 800'de papanın Şarlman'a Roma İmparatoru diye taç giydirmesiyle doruk noktasına varmıştı. Bu Roma İmparatorluğu'nun dirilişinin ötesinde bir gelişmeydi: Şarlman'ın çağdaşları tarafından "Avrupa" kelimesi Şarlman'ın imparatorluğuyla eşdeğer görülüyor, Şarlman da *Europae Pater*, "Avrupa'nın Babası" diye biliniyordu.

Şarlman'a taç giydirilmesi papalığın hem Hıristiyan Âlemi'nin liderliğini ele geçirmeye hem de Roma mirasını Bizans'tan geri almaya yönelik kasti bir çabayı temsil ediyordu. Çünkü Şarlman asla Roma İmparatorluğu makamının peşinde koşmamıştı, bu Papa Leo'nun tek taraflı bir girişimiydi ve bildiğimiz kadarıyla Şarlman gafil avlanmıştı. Daha önce değindiğimiz gibi, Roma dört antik patriklikten sadece biriydi (hatta Antiokheia patrikliği [Katolik Kilisesi'ne göre ilk papa sayılan, kurucusu] Havari Aziz Petrus'a Roma'dan önce sahip çıkmıştı), dolayısıyla Leo papalığı tek bir hamleyle kral tayin edici mevkiine yükseltmişti. Kral atamacılığının dahi ötesine, imparator tayin ediciliğine, yani emperyal otoritenin üstünde bir mevkie terfi ettirmişti. Ayrıca Leo Şarlman'ı Roma İmparatoru tayin ederek, o dönemde imparatorları Augustus'tan beri hiç bozulmayan gelenekler doğrultusunda resmen hâlâ Roma imparatorları sayılan Bizans'a düpedüz meydan okumuştu.

Papa Leo'nun hamlesi bir yere kadar İslamiyet'in kafa tutmasının dolaylı bir sonucuydu da. Bizans'ın yanı sıra, diğer hasım imparatorluk Bağdat'tı ve Avrupa'yla Hıristiyan Âlemi'nin yaşar bir seçenek diye algılanabilmesi için, yaşar bir imparatorluk olması gerekiyordu. Üstelik Bağdat gibi seküler ve dini otoriteyi birleştiren bir imparatorluk. Çünkü söz konusu döneme kadar Hıristiyan Âlemi en üst düzeyde bir dini liderden mahrumdu. Eskiden Hıristiyanlıkta papalığın eşdeğeri bir makam yoktu, sadece patriklikler vardı. Bütün bir ruhban sınıfının

en tepesindeki tek lideri ortaya çıkaran ilk din İslamiyet'ti. Hıristiyanlık da aynısını yapmak zorundaydı. Papalık kurumunun bütün o köklü geçmişine rağmen, Orta Çağ'daki dönüşümüyle papa fiilen Hıristiyan Halife haline gelmişti.

Dolayısıyla Karolenj İmparatorluğu'na "Orta Çağ'ın iskelesi", Avrupa'nın kuruluşuna zemin hazırlayan bir tür proto-rönesans gözüyle bakılır. Peki, Karolenj hanedanına zemin hazırlayan neydi? Belçikalı tarihçi Henri Pirenne, 1930'lerde yayınlanan artık herkesçe bilinen [Türkçesi] *Hz. Muhammed ve Charlemagne* adlı tezinde, Karolenj hanedanının yükseliş ve çöküşünü doğrudan doğruya "Bağdat'taki Abbasi Halifeliği'ne" bağlamıştı. Bağdat'ın kuruluşu 762'den sonra Basra Körfezi'ndeki Bender-i Siraf ve Basra gibi liman şehirlerinden yönetilen Hint Okyanusu'ndaki ticarette ani bir artışa yol açmıştı. Bu ticaretten oluk oluk para akması Bağdat'ı o dönemin en zengin şehirlerinden biri haline getirmişti. Abbasi ekonomisi son derece güçlüydü. İlk Abbasi altın dinarı nadir rastlanır üstün bir kaliteye sahipti, genellikle yüzde 96-98 oranında saf altındandı ve saflığı, kesinliği ve ağırlığı nedeniyle güvenilirdi. Tedavülde çok miktarda dinar vardı ve bu durum düşük enflasyonla düşük faiz oranları sonucunu doğurmuştu. Örneğin zengin Batı Avrupa kasabalarında faiz çoğunlukla yüzde 20'ydi. Oysa Yakındoğu'da yüzde 4'e kadar düşüyordu. Abbasi ticareti aynı zamanda başlıca emtianın kürk olduğu kuzeye doğru, ağırlıkla Rusya ve Baltık ülkelerine kadar da uzanmıştı. Abbasilerin gümüş dirhemi İskandinavya ve Rusya'ya akmış, sonunda yolu Batı Avrupa'ya da düşmüştü. Böylece Karolenj rönesansını destekleyecek gümüşü Bağdat'taki Halifelik sağlamıştı.

Harun Reşid (786-809) ve Şarlman'ın (768-814) saltanat devirleri neredeyse tamamen birbirine denkti. Bu devir Hint Okyanusu ticaretinin yanı sıra, Kuzeybatı Avrupa'ya gümüş ihracatının tavan yapması sayesinde Yakındoğu'nun dört bir tarafında yaşanan bir ekonomik patlamaya da tekabül ediyordu: Bağdat –büyük ölçüde kontrol ettiği– bir dünya sisteminin[10] merkezinde yer alıyordu. Dokuzuncu yüzyıldan sonra Abbasi devleti gerilemeye başlamış, bu durum da kuzeybatıya akan gümüşü kurutmuştu. Sonuçta Abbasilerin çöküşünün genel bir çöküşte payı vardı: Bu çöküşü Güney Rusya'daki Hazar Devleti'yle Karolenj rönesansının çöküşü ve Avrupa'daki ekonomik durgunluk izlemişti. Pirenne'nin tezini yoklamak için arkeolojik bulguları inceleyen

10. Gerçi Hobson'un (2004: 36) yaptığı gibi, İslami Orta Doğu'nun Avrasya, Afrika, Polinezya, hatta Aborjinlerin hüküm sürdüğü Avustralya'yı kapsayan "küresel bir ekonomiyi" meydana getirdiğini iddia etmek de durumu abartmak olur.

arkeologlar Richard Hodges ve David Whitehouse, "Doğrusu Muhammed olmasaydı, Şarlman hayal bile edilemezdi."[11] demek durumunda kalmışlardı.

Nitekim İslamiyet, Bağdat'a taşındıktan sonra Avrupa'ya sırtını dönse bile Avrupa'yı dolaylı bir şekilde etkilemeye devam etmişti. İslamiyet'in yükselişinin, her ne kadar yapıcı olmasa da Avrupa'nın tanımlanmasına katkıda bulunduğu çoğunlukla kabul edilir. Başka bir deyişle Avrupa Hıristiyanlığın İslamiyet'e gösterdiği tepki yoluyla tanımlanmıştır. Bu konuda tarihçi Norman Davies şöyle yazmıştır:

> "Belki de en önemlisi İslamiyet'in Hıristiyanlığın dünyanın geri kalanıyla irtibatını koparmasıydı. İslamiyet'ten önce Hıristiyanlığın esasları hem Seylan'a hem de Habeşistan'a kadar yayılmıştı; İslamiyet'ten sonra yüzyıllarca Asya veya Afrika'da daha fazla ilerleme imkânından mahrum kalmışlardı. Çoğu Hıristiyan ömrü boyunca bir Müslüman'la karşılaşmamıştı; ancak hepsi İslamiyet'in gölgesinde yaşamıştı. İslamiyet aslında Hıristiyan Âlemi'ne içindeyken kendini güçlendirip tanımlayabileceği o sağlam zırhı sağlamıştır. Bir bakıma nihayetinde "Avrupa" denilenin ortaya çıkması için gereken biricik en önemli dürtüyü harekete geçirmiştir."[12]

Ne var ki böyle bir açıklama işin püf noktasını baştan kaçırmaktadır çünkü Avrupa uygarlığı aynı zamanda İslami bir uygarlıktır. Balkanlar'da, Doğu Avrupa'da ve her şeyden önce İspanya'da bu böyledir. Abbasi katliamından kurtulan yegâne Emevi hanedanı mensubunun Avrupa'da yeni bir Emevi Halifeliği kurmak için İspanya'ya kaçması önemlidir. İslamiyet ve Abbasi Halifeliği'nin gitgide "doğulu" bir hal almasıyla, Batı'da iki hasım Halifeliğin ortaya çıkması da bu yüzden kayda değer bir gelişmedir: Mısır'daki Fatımiler ve Endülüs'teki yeni-Emeviler. Dolayısıyla bir sonraki bölümde bu konuyu ele alacağız.

---

11. Pirenne 1939; Ashtor 1976: 85-6 ve 148; Hodges ve Whitehouse 1983; [Paul M.] Barford 2001: 245.
12. Davies 1996: 266.

7. Bölüm
Avrupa'daki Halifeler

İSPANYA'DAKİ HALİFELER, EMİRLER VE SÂDAT*

> Muhtemelen bugün Oxford'daki fakültelerde Kur'an'ın tefsiri okutulur, vaizleri sünnetli bir halka Muhammed'e inen vahyin kutsallığını ve doğruluğunu kanıtlamaya çalışırlardı.
>
> Edward Gibbon[1]

Avrupa'nın en önemli şehirlerinden birinin ana meydanının adı Arapça'dan gelmektedir: Taraf al-Gharb [Tarf el-Garp, Batının Ucu yani Batı Burnu]. Avrupa'nın ve Hıristiyan Âlemi'nin en simgeleşmiş kahramanlarından birinin Arapça lakabı vardır: el-Seyyid. İlki Londra'daki Trafalgar Meydanı, ikincisi İspanyol [komutan] El Cid'dir. Bu örnekler konuyu biraz basite indirgemek sayılabilir ama her şeye rağmen bunlar önemli bir noktaya işaret etmektedirler. Avrupa'nın Yunan, Romen, Viking, Norman, Cermen ve Slav geçmişini vurgularken Arap geçmişi görmezden geliriz.

Araplar İspanya'da neredeyse 800 yıl –yani Romalılarınkinden daha uzun bir zaman– hüküm sürmüşlerdi. Tarihçi Ian Almond eserinde Müslüman İspanya'dan bahsederken, fethettikleri zamanlarda İspanya'nm Araplara "garip, yabancı bir ülke" gibi geldiği yorumunda bulunur.[2] Aslında hiç de öyle değildi. İspanya da yüzyıllar öncesinden beri Kuzey Afrika toprakları ve Yakındoğu'da Arapların doğduğu yerler kadar Romalılaştırılmaktaydı. Dolayısıyla Araplar buralara aşina olmalıydılar. Bu nokta önemlidir. Müslüman fetihlerine sıkça geçmişten bir kopuş, yeni bir çağın başlangıcı gözüyle bakılır. Bu kısmen doğrudur çünkü bu fetihler aynı ölçüde bir sürekliliği de yansıtmaktaydılar.

---

* Seyyid veya Seyit veya Sidi diye yazılan sıfatının çoğul hali. (ç.n.)
1. Gibbon, Bölüm 52.
2. Almond 2009: 16.

Çok daha önemlisi, Araplar Roma dönemi boyunca da İspanya'ya gelmişler ve önceki bölümlerde açıkladığımız gibi, İspanya her halükarda daha evvel de hatta yüzyıllar boyunca Yakındoğu kökenli topluluklar tarafından yoğun bir şekilde kolonileştirilmişti.

Fenikelilerinin İspanya'daki izlerine müzeler dışında pek rastlanmaz. Oysa Müslümanlardan kalanlar her yerdedir. Bunların bazıları dünyanın en ünlü eserleridir. Nitekim insan Endülüs'te derine indikçe İslami kültür mirasının gitgide daha fazlasının farkına varır: Adeta her çan kulesi bir minareyi gizlemektedir, her kalenin bir Mağribi geçmişi vardır, ayrıca arka sokaklarda saklı hamamlar, kervansaraylar, medreseler ve diğer Müslüman yapıları bulunur (Resimler 52-72). Kalelerin, camilerin ve sarayların yanı sıra, doğunun varlığı bizzat yer adlarında da sürmektedir. Cádiz ve Málaga Fenike'nin Gadir ve Malaka'sıdır; Gibraltar, Guadalquivir ve Alcázar Arapça Cebel–i Tarık [Tarık'ın Dağı], Vadi el-Kabir [Büyük Vadi] ve el-Kasr'dan [Köşk] gelir. En önemli İspanyol kahramanlarından birinin lakabı El Cid'in kökeni bile Arapçadır, yani el-Seyyid'dir. Dahası deyimlerin en İspanyolcası "Olé Olé" belki de Arapça "Allah Allah" deyiminden türemiştir. Böylesi bir geçmiş nedeniyle Arapların erken sekizinci yüzyılda İspanya'yı fethetmeleri sanıldığı gibi pek İslami yayılışın ilk perdesi değil, Yakındoğu'nun Batı Avrupa'ya doğru yayılma geleneğinin son perdesidir.

POITIERS'E İLERLEYİŞ: KİMİN ZAFERİ, KİMİN YENİLGİSİ? (HARİTA 5)

Bildiğimiz kadarıyla Avrupa'ya ilk ayak basan Müslüman, 710'da emrindeki yaklaşık dört yüz Berberiyle Cebelitarık Boğazı'nı aşıp İspanya'ya akın eden Tarif bin Malik'tir. Bu en nihayetinde ganimet için düzenlenen ancak birkaç hafta süren, karaya çıktıkları ve bugün hâlâ Tarifa denilen yerin adı dışında başka bir iz bırakmayan bir baskındı (Resim 52). Ardından 711'de genç –o zamanlarda ancak yirmili yaşlarında olduğu söylenen– Berberi maceraperest Tarık bin Ziyad, yanındaki çoğu Berberi yedi yüz adamla Kuzey Afrika'dan Güney İspanya'ya geçmişti. İslamiyet henüz yüzyılını doldurmamıştı. Eski Roma ve Pers imparatorlukları zayıflatılmış, bir tarafta Yakındoğu, İran ve Orta Asya'nın tamamı, diğer tarafta Mısır ve Kuzey Afrika'nın tamamı çarçabuk ele geçirilmiş; Tarık'ın akın ettiği yıl bir başka Arap ordusu Hindistan'ı işgal etmiş; kırk yıldan az bir süre sonra Arap birlikleri dünyanın bir ucunda Çin ordusunu yenmiş, öteki ucunda da Avignon'u almışlardı. İslamiyet'le birlikte Araplar karşı durulmaz bir güç sanısı yaratmışlardı.

Tarık'ın Avrupa'da karaya çıktığı ilk yere onun anısına hürmeten Cebel-i Tarık –"Tarık'ın Dağı" adı verilmişti. Bugün hâlâ Cebelitarık denilen Arapların bu ilk ileri karakolu daha sonra modern bir emperyal gücün (Britanya'nın) Akdeniz'deki son ileri karakolu haline gelecekti (Resim 53). Kral Rodrigo komutasındaki Vizigot birlikleri üzerine yürümüştü ama İspanya'nın büyük bir bölümü kolayca Tarık'ın eline geçmiş, aynı yıl Vizigot başkenti Toledo da düşmüştü. Bu zaferleri 712'yle 715 yılları arasında Kuzey Afrika'nın Arap Genel Valisi Musa'nın seferleri ve yeni fetihler takip etmiş, İspanya'daki –Arapların deyişiyle el-Endelüs'teki– Arap varlığı pekiştirilmiş ve Vizigot hükümdarları esir alınıp Şam'a götürülmüştü. 714'ten itibaren –Tarık'ın ilk ayak basışından sadece üç yıl sonra– neredeyse İspanya'nın tamamı ve Portekiz'in büyük bir bölümü doğrudan veya dolaylı bir şekilde Araplar tarafından yönetilmişti. Bu konuda David Levering Lewis, "İslamiyet İber Yarımadası'nı bir tsunami gibi baştanbaşa katetmiş, eski düzeni moloz yığını haline getirip tarihin denizine süpürmüştür" demektedir.[3] Genel Vali Musa, zaferini Endülüs'ün ilk altın sikkesini kestirerek kutlamış, üzerindeki Arapça –ve Latince– "Allah'tan başka ilah yoktur, Muhammed Allah'ın Resulüdür" yazısıyla Avrupalı yeni tebaasına İslami bir mesajla seslenmişti. Bu süreç 715'te Şam'da çok sayıda Avrupalı kraliyet efradının, binlerce esir ve bitip tükenmeyecek bir hazineyle birlikte bir resmigeçit yaparak Halife Velid'in [Abdülmelik bin Mervan] egemenliğini tanıdığı büyük bir "Romen" Zafer Töreni'yle [*triumphus*] doruk noktasına varmıştı. Şam gerçekten yeni Roma olmuştu. İspanya Şam'da hüküm süren Emevi Halifeliğinin bir eyaletine dönüştürülmüştü. Avrupa'nın Karanlık Çağ'dan uyanışının ilk fitili ateşlenmişti. Konstantinopolis'teki Roma İmparatorluğu'nun yenilgisiyle, Halifenin hem Peygamber'in hem de Caesar'ın [hükümdar] sorumluluklarını üstlenmesiyle, Avrupalı hükümdarların esir alınmasıyla ve İspanya'nın tekrardan Yakındoğu tarafından kolonileştirilmesiyle, sanki Fenikelilerin çağdaş torunları tarihi dönüp dolaştırıp aynı noktaya getirmişti.

Tarık'ın ilk birliği ufacıktı; bin askerden daha azdı. Ayrıca onun ve Musa'nın İspanya'da ardı ardına ülke açması sayıca çok daha üstün güçlere hem de sadece Vizigotlara değil, İberlere ve Romalıların kolonilerdeki torunlarına rağmen gerçekleşmişti. Nispeten güçlük çekmeden yol almaları kısmen (Katolikleri kendileri de küçücük bir askeri birlikle yöneten) Ariusçu Vizigotlar yüzündendi. Ne var ki bu-

3. Lewis 2008: 132.

nun nedeni Müslümanların özellikle yerli nüfusa karşı ılımlı bir tutum izlemeleriydi: Din değiştirmeleri için zora başvurmamışlar, aksine dini hoşgörüye sıkı sıkıya bağlı kalmışlardı. Örneğin işgal güçleriyle Murcia Dükü arasında düzenlenen antlaşmada "Onun tebaası öldürülmeyecek ve esir alınmayacak... din konularında baskı yapılmayacak, kiliseleri yakılmayacak"[4] denilerek buna ağırlık verilmesi ihmal edilmemişti. Dolayısıyla çoğunluk onlara Vizigot asıllı heretik Ariusçulara karşı Katolik Kilisesi'nin koruyucusu gözüyle bakmıştı. Bu sayede onlara direnenler kadar onları iyi karşılayanlar da olmuştu, özellikle İspanya'da büyükçe bir nüfusa sahip Yahudiler onları el üstünde tutmuşlardı. Şüphesiz bunda büyük bir nüfus üzerinde böylesi ufacık bir güçle hüküm sürmenin *Realpolitiği* de rol oynamıştı ama çoğu diğer fetihlerindeki gibi, Arapların Avrupa'da ilerleyişleri fetih kadar danışıklı dövüşe de dayanmıştı. Bu hem Arapların yedinci yüzyılda Yakındoğu'ya hem de Osmanlıların on dördüncü yüzyılda Balkanlara ilerleyişlerinin tipik özelliğiydi.

Araplar İspanya'da çakılıp kalmamışlardı. 717-18'de Endülüs'ün Arap valisi Abdurrahman es-Sakafî Pireneleri aşmıştı. 720'de Narbonne ele geçirilmiş, 732'de de Abdurrahman Bordeaux'yu yağmalamıştı. Ne var ki bu hayret uyandırıcı ilerleme Poitiers Muharebesi'yle kısa bir süre için durdurulmuş, çarpışma Charles Martel'in 732'deki büyük zaferiyle sonuçlanınca da Arapların yenilmezliğine dair düşünceler ağır yara almıştı. Poitiers Muharebesi'nden sıkça tarihin en belirleyici çarpışmalarından biri diye söz edilir. Nitekim bu gelişme Gibbon'un en akılda kalıcı pasajlarından birini yazmasına yol açmıştır: "Cebelitarık kayalığından Loire Nehri'nin kıyılarına kadar bin milden fazla bir mesafe boyunca zaferden zafere uygun adımla yürünmüştü; aynı mesafenin iki katı Sarazenleri Polonya sınırlarına ve İskoçya'nın Highlands'ine ulaştırırdı. Ren, Nil veya Fırat'tan daha fazla aşılmaz değildir ve Arap donanması belki bir deniz savaşı vermeksizin Thames Nehri'nin ağzına yelken açardı. Muhtemelen bugün Oxford'daki fakültelerde Kur'an'ın tefsiri okutulur, vaizleri sünnetli bir halka Muhammed'e inen vahyin kutsallığını ve doğruluğunu kanıtlamaya çalışırlardı".[5]

Bunlar harikulade sözler ancak Araplar Poitiers'de galip gelmiş olsalardı bile, Gibbon'un öngörülerinin tutması ihtimal dışıydı. Bir kere Charles Martel'in silahlı kuvvetleri Arapların Avrupa'nın içlerine doğru ilerleyişlerine ket vurmamıştı: Poitiers Muharebesi'nden iki yıl sonra

4. Bu alıntı Lewis 2008: 130'da yer almaktadır.
5. Gibbon, yukarıda adı geçen aynı yerde.

Araplar Avignon'u almış ve bundan bir yıl sonra da Lyon'a doğru yürüyüp burayı yağmalamışlardı. Arapların Narbonne'u nihayet boşaltmaları 759'u bulmuştu. Araplar bu tarihten sonra bile ilerlemeye devam etmişler, geç dokuzuncu yüzyılda başarılı bir şekilde Provence'a sefer düzenleyip işgal etmişlerdi. Provence yaklaşık seksen yıl boyunca bir Müslüman merkezi olarak kalmış, büyük ölçüde Arapların Güneydoğu Fransa'ya, Kuzey İtalya'ya, hatta İsviçre'ye nüfuz edip buralarda koloniler kurmalarını sağlayan bir üs görevi görmüştü (bkz. 9. Bölüm). Daha da önemlisi Arap topraklarının sınırları çoktan aşırı genişlemiş ve muhtemelen Araplar yayılabilecekleri kadar yayılmışlardı. Her şey bir tarafa, birkaç yıl sonra Orta Asya'daki Talas Nehri'nde bir Çin ordusuna karşı kazandıkları zafer Arapların Çin'e girmeleriyle neticelenmemişti. Bu nedenle Poitiers'deki benzer bir zaferin de Oxford ve Sorbonne'da Kur'an okutulmasına yol açması ihtimal dışıydı. Avrupalıların dünya tarihinin sonuca götüren en önemli muharebelerinden biri gözüyle baktıkları Poitiers'den Arap yazılı tarihinde neredeyse hiç bahsedilmemesi dikkate değerdir. Bu bir yenilginin üstüne perde çekmekten ziyade (Arap tarihçiler yenilgilerini gizlemeye kalkışmamışlar, aksine örneğin Konstantinopolis karşısında defalarca uğradıkları ciddi bozgunları yazmışlardır), sadece önemli sayılmamasıyla ilgilidir. "Doğu ve Batı'daki Hıristiyan Âlemi'nin ayakta kalmasını sağlayan Tours ve Poitiers'deki çapulcu tayfasının yenilgisi değil, Arap ordusunun Konstantinopolis'i fethedemeyişidir".[6]

Poitiers Muharebesi'ne sekizinci yüzyıldan beri tarihin en sonuca götürücü çarpışmalarından biri, Avrupa'yı İslamiyet'ten "kurtaran" bir muharebe gözüyle bakılmıştır. Aynı şekilde Charles Martel'in zaferinin bırakın onu "kurtarmayı" aksine Avrupa'yı gerilettiği de savunulabilir: Avrupa *Darülislam*'ın uygarlaştırıcı uluslararası dünyasının dışında kalmış, Karanlık Çağ'ı birkaç yüzyıl daha uzamıştı. Çünkü şüphesiz Avrupa'nın *Darülislam*'a katılan bölgesi, yani Endülüs dokuzuncu ve onuncu yüzyıllar boyunca her yönden Batı Avrupa'nın geri kalanından kıyas kabul etmez bir şekilde daha ileriydi. Gerileme sürecindeki Kurtuba bile aynı dönemin Paris'inden üstündü. Dolayısıyla yakın geçmişin daha apolojetik tarih incelemeleri bile Poitiers'yi ya anlamsız bulmaya ya da mit saymaya eğilimlidirler; nitekim bir apolojist kısa bir zaman önce yayımlanan eserinde muharebeyle ilgili bölümü için –kesinlikle yerinde bir kararla– "Poitiers Miti"[7] başlığını kullanmıştır.

---

6. Lewis 1982: 20.
7. Lewis 2008.

Poitiers nasıl yorumlanırsa yorumlansın, yenilgi yenilgidir ve bu gerçekten kaçış mümkün değildir. Bu, batıya doğru yürüyen, o zamana kadar da adeta durdurulamaz gözüken Müslümanların Avrupa'daki ilk büyük hezimetidir. Her şeye rağmen bu Batı'nın Hıristiyan güçlerine de Müslümanların yenilmez olmadıklarını göstermiştir. Tamam, bu belki de bir mitti. Ne var ki işin önemi de kesinlikle bunda yatar: Gerçeklikle ilgisi olsun olmasın bütün mitler önemlidir, ayrıca tarihin başlangıcından bu yana kimliklerimiz, öz-algılarımız, doğrusu tarihlerimiz için bile mitlere bel bağlamışızdır.

Poitiers Fransa'nın İslam dünyasının dışında ve Karanlık Çağ'a gömülü kalmasını kesinleştirmişti ama Avrupa'nın bir bölümü –hem de önemli bir bölümü– yüzyıllar boyunca sağlam bir şekilde bağlandığı Arap dünyasından kopmamıştı: Yani Müslüman İspanya. Bu durum İspanya'yı tanınmayacak ölçüde değiştirmişti ve nihayetinde Avrupa'nın geri kalanı, hatta Yeni Dünya üzerinde de iz bırakacaktı.

KARANLIK ÇAĞ AVRUPA'SININ İLK UYANIŞI

Ancak ilk bakışta İspanya'daki Arap işgali, bunu izleyen İsviçre işgalinden daha kısa ömürlü, Halife Velid'in Şam'daki zaferi de Charles Martel'in Poitiers'deki zaferinden daha anlamsız gibi gözüküyordu. Çünkü 750'de Şam'ın Emevi hanedanı Irak'ın Abbasi hanedanı tarafından yok edilmişti. Şam vilayet statüsüne indirgenmiş, İslam dünyasının başkenti de Bağdat'a taşınmıştı.

Şam'da bütün bir Emevi hanedanının yok edildiği genel katliamdan ailenin sadece bir mensubu güç bela kurtulabilmişti. Bu genç Emevi prensinin adı Abdurrahman'dı. Kuzey Afrika üzerinden kaçmış, Abbasi suikastçıların elinden zor aman bulup, soluğu anne tarafından Berberi akrabalarının yanında almıştı. Abdurrahman nihayet 755'te İspanya'ya ulaşmış ve Avrupa'da yeni bir Emevi hanedanlığı kurmuştu. Ertesi yıl Kurtuba'yı ele geçirip bu şehri Emirliğinin başkenti yapmıştı. 778'de karşı saldırıda bulunan Şarlman'ı yenilgiye uğratmıştı (bu askeri harekât en eski örneği *La Chanson de Roland* [Roland'ın Şarkısı] olan Orta Çağ epik şiirlerinin doğuşuna yol açmıştır). I. Abdurrahman 778'de ölünce arkasında güçlü bir hanedan ve istikrarlı bir krallık bırakmıştı. Bu krallık Emevilerin Şam'daki ihtişamının yeniden can buluşundan çok onun devamıydı: Hâlâ Karanlık Çağ'da yaşayan Avrupa'da uyanan ilk ve en önemli İslam uygarlığı dönemlerinden biriydi. Başkenti Kurtuba çeşitli yapılarla donatılmıştı. Kurtuba (Büyük) Camii sadece muhteşem bir camii değil, kasten Kudüs ve Mekke'yle boy ölçüşebilecek yeni bir İslami merkez olsun diye inşa edilmişti. Mekke Avrupa'ya taşınmış, İslamiyet de Avrupalılaşmıştı (Resimler 54-56).

5. Müslüman İspanya. Gölgeli alan Mağribi işgalinin en geniş sınırlarını, oklarsa Fransa'ya yapılan askeri harekâtları göstermektedir.

I Abdurrahman'ın yerli yerine oturttuğu hanedan, 1002'den sonra zayıflasa da 1031'e kadar varlığını korumuştu. Hanedan en parlak dönemini, 912'den 961'e kadar hüküm süren, ünlü emir III. Abdurrahman'ın hükümdarlığı sırasında yaşamıştı. Ona annesinin Basklı ve Frank tarafından geçen sarı saçları ve mavi gözleriyle, III. Abdurrahman hem Doğu'nun hem de Batı'nın gerçek vârisiydi. İspanya'nın gelmiş geçmiş en enerjik ve en ileri düşünceli emirlerinden biri olarak, iki kültürün temel unsurlarını birleştirmişti. Kendini halife ilan etmiş, böylece Bağdat'taki hasım Abbasi Halifelerine açıktan açığa meydan okumuş, ayrıca bütün İslam dünyasının ruhani ve seküler liderliği üzerinde hak iddia etmişti. İspanya'daki hükümdarlık alanını genişletip pekiştirmenin yanı sıra, Kurtuba'yı Halifelik başkentine yaraşır etkileyici bir şekilde donatarak onu İslamiyet'in

en önemli şehirlerinden biri –ve şüphesiz Avrupa'nın o dönemdeki en önemli ilim merkezi– haline getirmişti. Kurtuba (Büyük) Camii'nin ayakta kalan bölümlerinin çoğu onun sayesinde inşa edilmişti ki birçok kimse bu camiyi İslamiyet'in şaheseri addeder (Resimler 55, 56). Aslında İspanya'daki Vizigotlar, Klasiklere Batı'daki herhangi bir yerden daha fazla sahip çıkmışlar,[8] Abdurrahman da Kurtuba'da bu temel üzerine o zamanların en büyük kütüphanesini inşa ettirmişti. Kütüphane sadece İslam değil, Yahudi ve Hıristiyan dünyasının da önde gelen âlimlerini kendine çekmişti: Şairler, araştırmacılar, hekimler, astronomlar, matematikçiler, sanatçılar Kurtuba'ya doluşmuştu. Bu kütüphane İslam öğretisinin yanı sıra, aksi halde Avrupa'nın Karanlık Çağı'nda kaybolup gidecek Yunan ve Romen Klasik eserlerini de bünyesinde toplamıştı.

Müslüman İspanya'nın kültürel yapısı başından itibaren karışıktı. Bir kere yeni gelenler Arapların yanı sıra çok sayıda Berberi ve başka topluluklardan oluşuyordu. Nitekim Tarık bin Ziyad'ın ilk askeri harekâtının komutanlarından biri, Kurtuba'yı ele geçirip kasaba ahalisine karşı izlediği yüce gönüllü tutumu nedeniyle özellikle Yahudilerin takdirini kazanan, Mugîs el-Rumi* adlı bir Rum'du. Murabıtlar ve Muvahhidler gibi Berberi hanedanların ortaya çıkmasından sonra Berberi göçü hızlanmıştı. Dolayısıyla belki de İspanya'nın o dönemdeki Müslüman niteliğinin "Arap" yönü üzerinde çok durmamak gerekir. (Gerçi her tarafta kullanılan dil Berberice değil, Arapça'ydı: "Arapların ağır bastığı bir İspanya" olmasa da kesinlikle "Arapça'nın ağır bastığı bir İspanya"ydı). Buna hem İberler gibi yerli hem de beşinci yüzyılın akınlarıyla sonrada gelen Vizigotlar gibi mahalli halkların yanı sıra, Roma döneminin Latin kökenli koloni sakinlerinin torunları da eklenebilir. Bunların çoğu Hıristiyan kalmıştı, zorla din değiştirme politikası yoktu ve açıkça ibadet etmelerine izin veriliyordu. Ancak çoğu artan ölçüde Araplaşmış, Arap âdetlerini ve Arapça'yı benimsemişti. Hatta bugün o dönemde Yeni Ahit'in Arapça'ya çevrilmeye çalışıldığını öğreniyoruz.[9] Birçoğu daha da ileri gidip Müslümanlığı kabul etmişti. Hem evlenmeler dolayısıyla hem de doğrudan din değiştirenlerin meydana getirdiği bu dönme nüfusu bir hayli kalabalıktı. Bu gelişmenin herhangi bir şe-

8. Herrin 1987: 233-5.
* Komutanın orijinal metinde Mughith al-Rumi diye geçen adı, muhtemelen onun asıl adı değil Arapça lakabıdır: Yani Rum Yardımcı Komutan anlamına gelmektedir. (ç.n.)
9. Editörlüğünü Dionisius A. Agius'un yaptığı eserde (1994) Charles Burnett'in yazdığı bölüm.

kilde zora dayandığını düşünmek yanlıştır. Öte yandan birçok soylu İspanyol ailesinin Müslümanlığı kabul ettiği göz önüne alınırsa, din değiştirmenin önemli bir bölümü de şüphesiz siyasi çıkar sağlamak amacıyla gerçekleştirilmişti. Örneğin Benu Kasi sekizinci yüzyıldan onuncu yüzyıla kadar önde gelen Müslüman ailelerden biriydi. Aile Romalılaşmış soylu Vizigot kökenli Casii ailesinin torunlarından oluşuyordu ve mensupları Müslüman fethi öncesinde dük unvanına sahiptiler. Din değiştirmeleri siyasi bakımdan yol almalarına imkân vermişti. 1271'le 1273 yılları arasında bir grup İspanyol soylusu, onları kısa bir süre önce "özgürleştiren" Kastilya Kralı X. Alfonso yerine Fas'ın Merini Sultanı'yla ittifak etmişlerdi.[10] Daha da önemlisi Hıristiyan kalmasına rağmen Müslümanların tarafına geçip, sonuçta Müslüman Balansiya'nın [bugün Valencia] emiri olan simgeleşmiş (ve hakkında abartılı hikâyeler anlatılan) İspanyol kahramanı El Cid'di. Unvanı Arapça'ydı: *el-Seyyid*, yani "efendi"ydi.

Halifelerin yönetimindeki Endülüs'ün bir Müslüman eseri –hem de bu uygarlığın en büyük eserlerinden biri– olduğunun su götürür yanı yoktur. Tabii ki aynı zamanda Hıristiyanların da eseridir: Hıristiyanlar seyirci kalmamışlar, Endülüs başarısının yaratılmasında aktif rol oynamışlar ve katkıda bulunmuşlardı –ayrıca muhtemelen nüfusun çoğunluğunu da onlar meydana getiriyordu. Hıristiyan İspanya'nın başardıklarını burada tekrarlamaya hemen hemen hiç gerek yoktur; yeterince ve kesinlikle kabul görmüştür. Dahası bu büyük bir Yahudi eseriydi, hem de Yahudiliğin en önemlilerinden biri. Oysa bu Yahudi cemaatinin çapıyla adamakıllı orantısızdı çünkü muhtemelen nüfusun en fazla yüzde birini oluşturuyorlardı. Yahudiler her düzeyde katkıda bulunmuşlardı: Elbette en başta –geleneksel rolleriyle– ticari bakımdan. Ancak kültürel, artistik, tıbbi, entelektüel ve diplomatik alanlarda da varlık göstermişlerdi. Özellikle de entelektüel başarılarıyla parlamışlardı. On ikinci yüzyılın şahsiyetlerinden Musa ibn Meymun, sadece önemli bir Yahudi filozofu diye değil, Yeni-Aristotelesçilerin de en büyüğü olması bakımından benzerlerinden katbekat üstündü. Halifeliğin çöküşünün ardından kaçmak zorunda kalmasına rağmen, şüphesiz Meymun'u yaratan Kurtuba'nın entelektüel ortamıydı. Yahudiler devletin üst düzey mevkilerine bile yükselmişlerdi: Onuncu yüzyılda Hisday ibn Şaprut, az değil Bizans İmparatorluğu gibi bir güç nezdinde Halife III. Abdurrahman'ın özel temsilcisi tayin edilmişti. İlginç bir şekilde Şaprut, Endülüs'le din kardeşleri Rusya'daki Yahu-

10. Cardini 2001: 76.

di Hazar İmparatorluğu arasında diplomatik ilişkiler kurmaya çalışmıştı. On birinci yüzyılda bir başka Yahudi, Samuel ha'Nagid Gırnata Emiri tarafından vezirliğe getirilmişti: Avrupa'nın ilk Yahudi başbakanını bir başka Avrupa devletinden sekiz yüzyıl önce tayin etme imkânı bir Müslüman devlete nasip olmuştu.

Konstantinopolis'e resmi görevle gittiği sırada İmparator VII. Konstantinos ibn Şaprut'tan Abdurrahman'a göndermek üzere uygun bir hediye önermesini istemişti. Şaprut da paha biçilmez bir hediyeyi önermişti: Çoktan Batı'nın en büyüğü haline gelmiş Kurtuba kütüphanesi raflarındaki eksikliği giderecek bir eseri tavsiye etmişti. Bu MS birinci yüzyılın kayıplara karışmış bir Yunan klasiğinin, Dioskorides'in [Latince] *De Materia Medica* [Yunanca *Peri hyles iatrikes*, İlaç Hammaddeleri Üzerine] adlı eserin özenle yazılmış bir nüshasıydı. Çevirisine yardım etmek üzere temsilciyle birlikte bir Rum da Kurtuba'ya gelmiş; Rum, Yahudi ve birkaç Arap âlim eserin bilahare Arapça'ya çevrilmesi için işbirliği yapmışlardı. Böylelikle en hafifinden İspanyolların *convivencia* [bir arada yaşama] diye niteleditklerinin mükemmel bir örneğiyle ortaya çıkan bu eser, Avrupa tıbbının yüzyıllar boyunca yararlandığı temel kaynaklarından biri haline gelmişti. Nitekim tarihçi Ian Almond bu durumu şöyle özetlemektedir:

> "Müslüman İspanya öyle bir yerdi ki basbayağı Yahudiler, Müslümanlar ve Hıristiyanlar geniş bir dil, sanat ve âdetler yelpazesini paylaşıyorlardı. Piskoposların Arapça, imamların Ladino dilini [Yahudi İspanyolcası] konuştuğu ve Yahudi vezirlerin halifelere yol gösterip, Müslüman şairler için konaklarının bahçelerinde ziyafetler verdiği bir ülkeydi."[11]

Her şeyden önemlisi Arapların, Suriyelilerin, Berberilerin, Numidyalıların, Gotların, Frankların, İberlerin ve Yahudilerin çok kültürlü tek bir toplum halinde kaynaşmaları, Müslüman İspanya'yı dokuzuncu yüzyıldan on birinci yüzyıla kadar dünyanın en muazzam uygarlık merkezlerinden biri yapmıştı. Ne ırkı ne de inancı yüzünden hiç kimse dışlanmamış, ileri düşünceli emirlerinin yönetiminde herkes iyi karşılanmış, hoş görülmüş ve teşvik edilmişti: Kurtuba'da hoşgörüsüzlüğe, cehalete ve bağnazlığa yer verilmemişti. Yakındoğu ve İslami öğretilerinin yanı sıra, Avrupa'nın unutulan kendi Klasik mirası Avrupa'ya buradan yayılmış, Rönesans'la birlikte Avrupa'nın giderek kendini bulma süreci burada başlamıştı. Şüphesiz Müslüman İspanya hem bir Arap hem bir İslam hem de bir Avrupa uygarlığıdır. Hatta Avrupa tarihinin

11. Almond 2009: 28.

en önemli uygarlıklarından biridir. Her şeyden önce, Müslüman İspanya evrensel bir uygarlıktı, bir dünya kültürüydü. Dünya çapında sahneye çıkan ilk Batı Avrupa devletlerinin Portekiz ve İspanya olması bir rastlantı değildi.

Kurtuba bir başka açıdan da bir Mekke'ydi. Avrupa'nın gelmiş geçmiş en önemli şehri ve entelektüel merkezi olarak dünyanın her tarafındaki gezginlerin başlıca hedefi haline gelmişti. Ziyaretçiler sadece Orta Asya gibi uzak diyarlardan yola çıkan Müslüman gezginlerden ibaret kalmamış; içlerinden birinin –yerinde bir deyimle– "dünyanın gözbebeği" diye tanımladığı Kurtuba'ya Bizans, Almanya, Fransa ve İngiltere'den de gezginler ve diplomatlar gelmişti. Kurtuba sarayında himaye edilen veya incelenen İslam ilmi ilk defa onlar sayesinde Avrupa'nın gözüne çarpmıştı: Bir başka deyişle Avrupa bu ilmi Kindi, Farabi, Gazali'nin yanı sıra, bilhassa Avicenna (İbn-i Sînâ) ve Averrehoés (İbn Rüşd) gibi büyük entelektüel şahsiyetlerden öğrenmişti. Doğrusu Avrupa'nın Rönesans'ına zemin hazırlayanlar arasında Aristoteles ve Da Vinci kadar, Avicenna ve Averrehoés gibi Müslüman âlimlerin de bulunduğu söylenebilir. Bu durum Karanlık Çağ'ın Avrupa'sına İslam ilmi dünyasının kapılarını açmıştı. Ancak daha da önemlisi Avrupa bu sayede gözünü açıp kendi mirasının farkına varmıştı çünkü İslam ilmi, çoğu Avrupa'da kaybolan kadim Klasik ilmin eserlerini de kendi bünyesine katmıştı. Avrupalı âlimlerin Avrupa'nın Klasiklerini Latinceye çevirmek için Arapça öğrenmeleri Klasik kültür mirasımızın önemli tuhaflıklarından biridir. Şiiri ve mertlik imgeleriyle İslam edebiyatı Avrupa'da ortaya çıkan ve muhtemelen en ünlüsü *La Chanson de Roland*[12] olan, yepyeni bir epik şiir türü üzerinde de etkisini bırakmıştı. Müslüman İspanya Avrupa için yeni bir başlangıçtı; onsuz, bildiğimiz haliyle Rönesans meydana gelemezdi.

---

12. *La Chanson de Roland* Orta Çağ Avrupa'sının epik şiirini etkisi altına almıştı. Oysa bu neredeyse bütünüyle 778'de Fransa'ya yapılan Arap askeri harekâtları sırasında meydana gelen gerçek bir tarihi vakanın yeniden kurgusudur. Aslında gerçek hikâyenin Müslüman akınlarıyla bir ilgisi yoktur. Esas vaka Pireneler'deki Roncesvalles [Geçidi'nde] maiyetindeki küçük bir grupla birlikte pusuya düşürülüp *din kardeşi Hıristiyanlarca* öldürülen Roland adlı bir Bretanya Dükü'yle ilgilidir. Bu önemsiz olay Şarlman'a yakıştırılan ve Müslümanların yol açtığı büyük bir şehadet hikâyesine dönüşmüştür. Böylelikle "Roncesvalles [Geçidi'ndeki] yenilgi abartılarak Hıristiyan Âlemi'yle İslamiyet arasında yüzyıllarca –aslında sembolik olarak ebediyen– süren bir çatışmanın kilit noktası haline getirilmişti. Ölümünün İsa'nın çektiği acıyı andırdığı kadarıyla Hıristiyanlığa örnek olan Roland koruyucu aziz ve inanç kurbanı yapılmıştı". Cardini 2001: 45-6.

BİTİŞ VE BAŞLANGIÇ

Büyük Arap tarihçi ve filozof İbn-i Haldun on dördüncü yüzyılda yazdıklarında, İspanya'daki bilimsel araştırmaların gerilemesiyle Hıristiyanların daha önce kaybettikleri toprakları yeniden ele geçirmek üzere ilerleyişleri arasındaki doğrudan bağıntıya işaret eder. Ancak bilimsel düşüncenin kökenlerinin ve gelişiminin izini sürmek için Perslerin ve (ki İskender'in talebi üzerine bunu Perslerden çaldığı sanılan) Yunanların zamanına kadar geri gittiğinde, buna kütüphanelerde saklanan ama Romalılar tarafından geliştirilmeyen, nihayetinde Müslümanların olgunlaştırdığı bir şey gözüyle bakıldığına değinir. Sonunda [Hıristiyanların] toprakları geri almak için ilerleyişleriyle [bilimsel düşüncenin] İspanya'daki düşüşüne rağmen, genel değerlendirmesine "Ayrıca artık öğreniyoruz ki felsefi bilimler Roma ülkesinde ve bitişiğindeki Avrupalı Hıristiyan diyarının kuzey kıyılarında da geniş ölçüde işlenmektedir. Anlatılanlara göre bunlar oralarda tekrar incelenmekte ve çok sayıda sınıfta öğretilmektedir. Bunların halihazırdaki sistematik izahlarının kapsamlı, bunları bilenlerin sayıca çok ve öğrencisinin de bol olduğu söylenmektedir."[13] diyerek son verirken adeta Avrupa Rönesans'ını da tahmin eder. Dolayısıyla ilim ve bilgi (en azından Arap âlimleri tarafından) ne "Doğu'ya özgü" ne "Batı'ya özgü", ne Müslüman ne Hıristiyan diye algılanmakta, aksine Persleri, Yunanları, Bizanslıları, Müslümanları ve Kuzeybatı Avrupalıları –hatta antik Babil halkını ve Mısırlıları (İbn-i Haldun'un eserinde Kaldeliler ve Kıptîler [veya Koptlar])– kapsayan tek bir dünyaya olarak görülmektedir.

Son Emevi Halifesi II. Hişam, Kurtuba'nın 1013'te Berberiler tarafından yağmalanması sırasında öldü.[14] Kurtuba Emevilerinin on birinci yüzyıldaki çöküşünün ardından İspanya, aralarında genellikle husumet ve kavganın galebe çaldığı bir dizi küçük Emirliğe bölündü. Bu parçalanma kuzeyde León ve Kastilya'daki Hıristiyan güçlerin yükselişini cesaretlendirdi. Tavaif-i Mülûk adı verilen bu dönemde Emirlikler Kurtuba, İşbiliye [bugün Sevilla], Gırnata, Málaga, Tuleytula [bugün Toledo] ve Zaragoza'yı merkez tutmuşlardı. Her halükarda bir ölçüde yayılma sürmüştü. Örneğin Dénia Emiri Mücahid, erken on birinci yüzyılda emirliğini Balear Adaları'nı, Korsika ve Sardinya'yı kapsayacak şekilde genişletmeye başlamış, Kuzeybatı Akdeniz'de bir İslam anklavı* meyda-

13. İbn Haldun: 341 ve 373-5.
14. Kurtuba'nın yağmalanmasının ardından II. Hişam'ın hayatta kaldığına ve bu gelişmeyi izleyen günlerde defalarca ortaya çıktığına dair Mehdici mitler bulunuyordu. Bkz. Almond 2009: 21-2.
* Başka bir ülke tarafından kuşatılmış toprak parçası. (ç.n.)

na getirmişti ve Hıristiyanların hâlâ yenik düştükleri oluyordu. Ancak Hıristiyan İspanya, Emirlikler arasındaki husumetten de yararlanarak, gitgide kaybettiği toprakları karış karış geri almıştı. İlk büyük zaferleri Kurtuba'nın 1091'de Kastilya Kralı VI. Alfonso'nun Tuleytula'yı ele geçirmesiydi. Bu askeri harekât İspanya'nın en önemli simgelerinden birinin, Müslümanların *yanında* dövüştüğü kadar onlara karşı da savaşan ve Arapça bir lakabı olan – efsanevi savaşçı El Cid'in doğuşuna yol açmıştı.

Aynı ölçüde Kastilyalı Alfonso da sadece "yeniden fethin büyük Hıristiyan savaşçısı" diye nitelenmemelidir. Tuleytula'yı ele geçirdiğinde caminin katedrale dönüştürülmesi talebini sürekli geri çevirmiş, hatta bir keresinde bunu gerçekleştirmeye çalışan bir piskoposu boynunu vurdurmakla tehdit etmişti. Önde gelen Müslüman Emirlerin birkaçını arkadaşları arasında saymış, egemenliği altına giren Müslümanlara karşı izlediği yüce gönüllü tutum nedeniyle topa tutulmuştu. Bu önemli bir noktadır: Müslüman İspanya'nın hoşgörülü ortamı karşılıklıydı ve ancak daha sonraları su katılmamış bir nefrete dönüşmüştü.

1009'la 1090 yılları arasındaki Tavaif-i Mülûk dönemi Müslüman İspanya'nın siyasi parçalanma dönemi olduğu kadar, entelektüel ihtişam dönemiydi de. Hem Hıristiyanlar hem de Müslümanlar birbirleriyle –evliliğin yanı sıra siyasi amaçlarla– düşüp kalktıkları gibi, kâh birbirleriyle kâh birbirlerine karşı ittifak ediyorlardı. Üstelik yegâne saik siyasi çıkar sağlamaktı. Örneğin 1073'te Papa VII. Gregorius Müslüman İspanya'ya karşı yeni bir Haçlı Seferi düzenlenmesine önayak olduğunda Navarra Kralı Sancho papaya *karşı* hemen Zaragoza Emiri el-Muktedir'le ittifak etmişti.

On ikinci yüzyılın başlarında İspanya'nın Emirleri Kastilya'ya karşı Faslı Murabıtlardan yardım istediler. Bunun üzerine Murabıtlar İspanya'yı işgal edip, Emirliklerin bağımsızlıklarına son verdiler ve İspanya'yla Fas'ı kapsayan Murabıt İmparatorluğu'nu kurdular. 1147'deyse Murabıtları, bu sefer İspanya'da 1184'e kadar hüküm süren, Berberi Muvahhidler alaşağı etmişti. Daha kentli Emevilerin tam aksine Muvahhidler koyu dindardı. Birçok örneği hâlâ ayakta kalan mimari üslupları hem etkili hem de hayranlık uyandırıcı aşırı sadeliğiyle bunu yansıtmaktadır (Resimler 70, 71). En son, en küçük ama en uzun ömürlü hanedan 1147'den 1492'e kadar İspanya'nın ücra bir köşesinde Sierra Nevada Sıradağları'nın eteklerinde hüküm sürmüştü. Yeniden can bulan Hıristiyan İspanya'nın kuşattığı ve saldırılarına maruz kalan bu hanedanlık Gırnata Nasri Sultanlığı'ydı. Nasriler tarih açısından ikinci dereceden öneme sahiptiler, kurdukları sultanlık

ufacık ama Hıristiyan Âlemi'nin içindeki, Osmanlı Türkiye'sinde ve Timurlular İran'ında yükselen yeni büyük İslam uygarlığı merkezlerinden uzak –ve onlar tarafından büyük ölçüde unutulan– göz alıcı bir İslam uygarlığı yatağıydı. Doğrusu Gırnata'nın geçmişine dair sonu dışında pek bir hikâyesi yoktur ve aslında bu bakımdan da şanslı bir devlettir: Ülke açmamış, pek az çatışmaya girmiş, çok az insana zarar vermiştir. Müslüman Gırnata, Avrupa'nın en önemli küçük cevherlerinden biridir çünkü Nasriler güzelliğin her çeşidine düşkündüler: Güzeli korumuşlar, güzelin değerini anlamışlar, güzel şeyler yaratmışlardır (Resimler 62-67). Büyük imparatorluklar bile gurur duyabilecekleri bundan daha iyi bir yazıta nadiren sahip olmuşlardır.

Ne var ki Gırnata'nın sonu *tarihe geçmişti*. 1492'de Kastilya Kralı Fernando ve Kraliçesi Isabel Gırnata'yı ele geçirip, Müslüman İspanya'nın tarihini sona erdirmişlerdi; Emiri, Avrupa'daki son Arap hükümdar Ebu Abdullah [XI. Muhammed] çekildiği köşesinde unutulup, 1533'te Sierra Nevada Sıradağları'ndaki küçük bir kalede ölmüştü. Müslüman İspanya, o zamana kadar İspanya'ya Karanlık Çağ'dan çıkması için yol göstermiş, nitekim İspanya modern çağla birlikte Avrupa'nın ilk büyük güçlerinden biri haline gelmişti. Yakındoğu'nun Avrupa'ya yayılışının sonuna tanıklık eden aynı yılın –yani 1492'nin– Avrupa'nın Yeni Dünya'ya yayılışına da tanıklık etmesi bir rastlantı değildir. Bu hem bir bitiş hem de bir başlangıçtı. Çünkü Araplar, Haçlıların Kutsal Topraklar'ı, bizzat Romalıların İspanya'yı (hatta Avrupa'yı ki kimliği için dönüp geriye Roma'ya baktığımızda bunu akıldan çıkarmamalıyız) yönettiklerinden daha uzun bir süre İspanya'nın dümenini ellerinde tutmuşlardı. İspanya'daki Arap varlığının bu kadar uzun –neredeyse sekiz yüz yıl– sürmesi ilk Fenikeli tüccarların zamanına kadar eskiye dayanan geleneklerin gücü yüzündendi.

Bu, İslamiyet'in İspanya'daki varlığının tam olarak sonu değildi.[15] Arap mimari üslupları İspanyol uygarlığının günümüze kadar süren kalıcı bir parçası haline geldi (Resim 73). Zaten en azından yeniden fethin ilk yıllarında, uygulanan üsluplarla eskiden beri süregelen üsluplar arasında ancak belli belirsiz farklar vardı ve İslam kökenli mimari üslup *Mudéjar** sarayların en popüleri olmaya devam etmişti (ve Fransa'nın komşu bölgelerine kadar yayılmıştı). Esas fark artık cami

15. Doğrusu General Franco'nun 1936'dan 1939'a kadar süren İspanyol İç Savaşı'nda kendi saflarında savaşmak üzere on binlerce Faslı paralı askeri ülkeye getirtmesiyle, Mağribiler on dokuzuncu yüzyılda İspanya'ya geri dönmüşlerdi.

* İspanyolca *Mudéjar*, Arapça *Müdeccen*, yeniden fetih sonrasında İspanya'da kalmasına müsaade edilen Müslümanlara ve onların üsluplarına verilen ad. (ç.n.)

inşa edilmemesiydi ama bina süslemelerinde hâlâ Arap hat sanatına, hatta Kur'an'dan alıntılara yer veriliyordu.[16]

Peki, insanlara yani köylülerden küçük toprak sahiplerine, şehirlerdeki zanaatkârlardan büyük soylu ailelere kadar, yüzyıllardır en az İberler ve Vizigotlar kadar bu toprakların parçası haline gelen –ve Kuzey Afrika'dan veya Arabistan'dan çok buraya ait– Müslüman Arap ve Berberi ailelerin başına ne gelmişti? Müslümanlar –ve Yahudiler– ülkeyi terk etme veya Hıristiyanlığı benimseme arasında seçim yapmak zorunda bırakılmışlardı. Çoğu ayrılmıştı ve Osmanlı egemenliğindeki Levant uygarlığı Yahudilerin, Kuzey Afrika'daki de (günümüzde belirgin bir şekilde farklı cemaatler halinde varlıklarını sürdüren) Müslümanların akınıyla zenginleşmişti. Ne var ki önemli bir bölümü de –özellikle köylüler– kalmıştı, yüzyıllardır (tabii eğer binlerce yıl değilse çünkü Müslümanların çoğu dönme İberlerdi) bağlı bulundukları toprakları bırakmamış, bu ayrıcalık için küçük bir bedel ödeyip, göstermelik bir şekilde Hıristiyanlığı kabul etmişlerdi. Hıristiyan veya değil, bu dönmelerden –*Morisco*'lardan– hep kuşkulanılmış, küçük görülmeye, ayrımcılığa ve nihayetinde İspanyolların açıktan açığa zulmüne maruz kalmışlardı. Bu zulüm Gırnatalı *Morisco*'lar ayaklanıp İslamiyet'e geri döndükleri ve yeniden bir İslam hükümdarlığı kurmaya kalkıştıkları, 1568'ten 1570'e kadar süren Gırnata Savaşı'nda doruğuna varmıştı.

Gırnata Savaşı, sadece Avrupa'daki Arapların son epizodu olarak dar anlamıyla değil, daha geniş uluslararası bir çerçevede, "Doğu" ve "Batı" dünyalarının ne kadar birbiriyle bağlantılı hale geldiğini gözler önüne sermesi bakımından faydalı bir göstergedir. Bu konu ayrıntılı bir şekilde daha sonraki bir ciltte ele alınacaktır.[17] Bu dönemdeki bir savaş –birçok unsuru bir araya getiren 7 Ekim 1571'deki İnebahtı Deniz Muharebesi– Osmanlı Türkiye'siyle İspanya ve başlıca Katolik güçler arasında doludizgin yaşanmıştı ama etkileri zaman geçtikçe dalga dalga dünyanın büyük bir bölümüne yayılacaktı.

Sonuçta *Morisco*'lara İspanya tarafından uygulanan baskı *Morisco*'ların Avrupa anakarasından kovulmasıyla –modern terminolojiyle etnik temizlikle– doruğuna varmıştı. Hıristiyanların bu amansız, bağnaz Müslüman nefretinden söz etmeye kelimeler yetmez. Her ne kadar madalyonun iki yüzü varsa da Avrupa anakarasındaki Yunan-

16. "Şu kesindir: *Morisco* nüfusundan kalanlar kadar, yüzyıllar içinde İspanya'nın massettiği İslami unsurlarla beslenen Müslüman uygarlığı yarımadanın karmaşık uygarlığında rol oynamaya devam etmişti". Braudel 1973: 797.
17. III. Cilt, "Roma'nın Sultanları: Türklerin Dünyaya Yayılışı".

ların Türklere duydukları kin zaman zaman Türklerin uyguladıkları baskıyla haklı çıkarılır. Ancak İspanya'da sadece Müslümanlara değil, İslamiyet'ten vazgeçip Hıristiyanlığı benimseyenlere (*Morisco*'lara) bile reva görülen, ayrım gözetmeksizin baskı, tecavüz, sürgün, hatta soykırım –Braudel'in sözleriyle "şuursuz bir nefret hareketi"[18]– şekillerini alan birikmiş Hıristiyan tepkisine, hele ibretlik akıl, ehil devlet yönetimi ve her şeyden önemlisi dini azınlıklara gösterilen hoşgörüyle nitelenen İspanya'daki Müslüman egemenliğiyle kıyaslandığında, zerre kadar mazeret bulunamaz. İspanyol *reconquista*'sının* su katılmamış mantıksızlığı, sistematikleşen saf nefreti dolayısıyla Nazi *holokost*'undan** ve Moğol soykırımından aşağı kalır yeri yoktur. Hıristiyan'la Müslüman arasındaki bu nefret, bu körü körüne mantıksızlık dünya politikasını rayından çıkaracak şekilde hâlâ varlığını sürdürmektedir.

18. Braudel 1973: 804.
* Yeniden fetih. (ç.n.)
** Yahudi soykırımı. (ç.n.)

8. Bölüm
Alplerin Karşı Yakası

SİCİLYA, İTALYA, FRANSA VE İSVİÇRE'DEKİ ARAPLAR

> İsmailoğulları {Araplar} anayurtlarını Akitanya Bölgesine topluca yürümek üzere terk etmişlerdi.
>
> *Orléans'lı Eucharius'un Hayatı*[1]

İkinci Pön Savaşları sırasında Hannibal'ın Roma'ya karşı yürüttüğü askeri harekâttaki gelişmelerden (tarihi canlandırmaların konusu olması şöyle dursun) en sık akla geleni Alpleri geçişidir. Daha az bilinense erken onuncu yüzyılda Kartacalıların çağdaş torunlarından meydana gelen bir Arap ordusunun Hannibal'ın destansı yolculuğunu tekrarlayıp (filleri kullanmamalarına rağmen!) Alpleri aşarak İsviçre'nin büyük bir bölümünü işgal etmeleridir. Hannibal gibi Araplar da bu askeri harekâtları sırasında neredeyse ellerini kollarını sallaya sallaya İtalya'yı bir başından bir başına katetmişlerdi Hatta Hannibal'ın aksine Roma'ya karşı daha üstün gelmişler, bir seferinde Vatikan'ı bile yağmalamışlardı.

Bunlar sadece talan amaçlı akınlar mıydı? Şüphesiz bu az bilinen hikâyenin büyük bölümü tamamen bunlardan ibaretti, ne tarihi belgelerde ne de arkeolojik kalıntılarda elle tutulur izler bırakmışlardı. Buna rağmen, Batı Avrupa'nın göbeğindeki toprakları kalıcı bir şekilde ele geçirip buraları kolonileştirmekten çok daha başka şeylere, Endülüs'ten hiç de geri kalmayan –ama Endülüs'ten farklı, hatta Endülüs'ün fatihleri tarafından taklit edilen ve devamı getirilen– bir İslam uygarlığı kurmaya niyetlenilmişti. Burada Endülüs'te olduğu gibi bir defa daha hem Avrupalı hem de Müslüman yanları bulunan bir başarı görüyoruz.

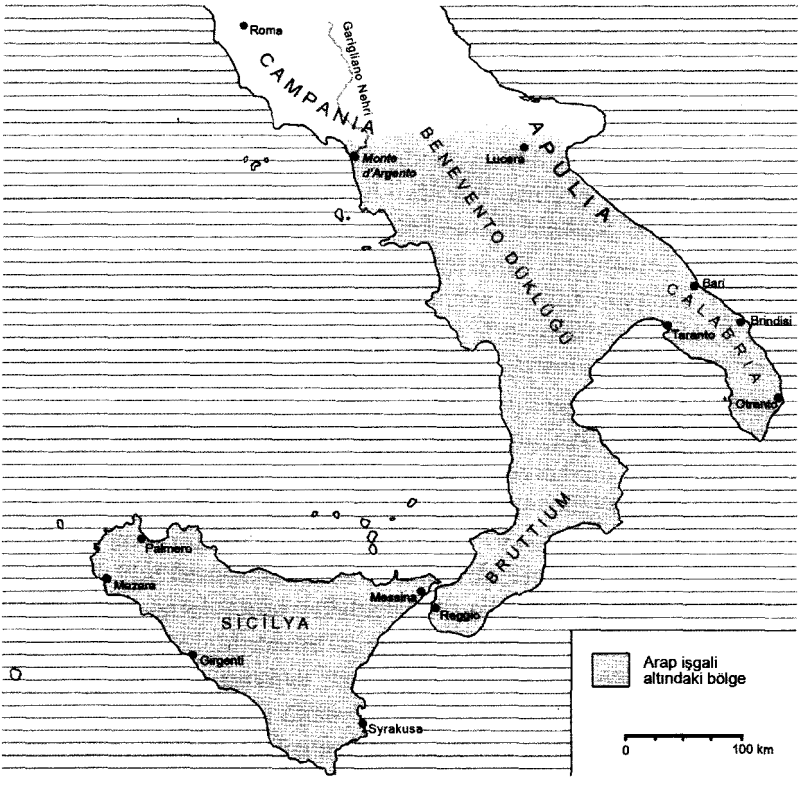
1. Bu alıntı Cardini 2001: 33'de yer almaktadır.

MÜSLÜMAN VE NORMANLARIN EGEMENLİĞİNDEKİ SİCİLYA (HARİTA 6)

Araplar 820'den sonra Kuzey Afrika'daki üslerden Girit, Sicilya ve Güney İtalya'ya akınlar düzenlemişlerdi. 827'de Bizans'tan Girit'i almışlar, 827'le 847 arasında da gene Bizans'ın egemenliğindeki Sicilya'yı ele geçirip, burada bir Emirlik kurmuşlardı. 879'da da bu Emirliğe Malta'yı katmışlardı. Ancak bu gelişmeleri sadece Müslüman korsanların Hıristiyanlara yaptıkları baskınlar diye geçiştirmek yanlıştır. Çünkü aslında adaya Araplar davet üzerine gelmişlerdi: Konstantinopolis'le anlaşmazlığı yüzünden 827'de Tunuslu Aglebilerin Emiri'nden askeri destek isteyen adanın Bizanslı valisi Euphemius'tu. Euphemius hesaba katmadığı bir durumla karşılaşmış ve 902'de Sicilya'nın tamamı Arap egemenliği altına girmişti. Arapların İtalya anakarasına geçmeleriyle bunun arkası da gelmişti. Bari İtalya'nın güneyinde kurulan bağımsız bir Arap Emirliği'nin başkenti yapılmış; burası 915'e kadar İtalya'nın her tarafına düzenlenen akınlar için bir üs olarak kullanılmıştı. Yaklaşık 912'de de Güney İtalya'da Garigliano Nehri'nin kıyısındaki Monte d'Argento'da daha önce Capua Prenslerine ait topraklarda büyük bir müstahkem garnizon inşa edilmişti.[2] Araplar dokuzuncu ve erken onuncu yüzyıllar boyunca Cenova'ya kadar ilerleyip, İtalya'nın neredeyse bir başından bir başına istedikleri gibi at koşturmuşlardı. 846'da Vatikan'ı bile yağmalamışlardı.[3]

2. Roma'daki La Sapienza Üniversitesi tarafından Monte d'Argento'da yürütülen kazılar sonuçsuz kalmıştır: Daha sonraki, Orta Çağ'dan kalma dişe dokunur bulgular elde edilmiş ancak Kuzey Afrikalıların işgal dönemine ait hiçbir şey çıkarılamamıştır. Yörede Orta Çağ'dan kalma surların baktığı küçük, korunaklı bir koy yer almaktadır. Burası tekneleri karaya çekmeye çok elverişli bir noktadır. Kaynaklar nehrin ağzında eskiden bir tür üssün olduğuna işaret etmektedirler. Burası (yegâne) ideal noktadır ve hemen hemen kesinlikle üs kurmaya uygun bir mahaldir –ne var ki sağlam bir arkeolojik kanıt yoktur. Bu bilgi için David Whitehouse'a minnettarım.

3. İlginçtir, on ikinci yüzyılın coğrafyacılarından Endülüslü [Gırnatalı] el-Zuhrî'ye göre, bazı Araplar Cenevizlilerin Gassanilerin soyundan geldiklerini düşünüyorlardı. Bkz. Lewis 1982:146-7.

6. Müslüman İtalya ve Sicilya. Gölgeli alan Arap işgalinin en geniş sınırlarını göstermektedir.

Sicilya 917'de Tunuslu Şii Fatımilerin egemenliği altına girmiş, 948'de de adada Hasan el-Kelbî tarafından Kelb hanedanına dayalı Fatımilerden bağımsız bir emirlik kurulmuştu. Kelbiler giderek sanatın önemli hamileri haline gelmiş, başkentleri Palermo'yu zengin süslemelerle donatmışlardı. Arapların egemenliğindeki Sicilya 1071'de Norman maceraperest Roberto Guiscardo tarafından fethedilince hanedanlık son bulmuştu. Bu gelişmelere de sadece Hıristiyan-Müslüman zıtlaşması gözüyle bakılmamalıdır. Her ne kadar aksi yönde gelişmişse de bu durum neredeyse Arapları Sicilya'ya getiren hadiselerin tekrarıydı. Çünkü 1061'de Kelb Emiri İbn el-Thimna, iki hasım Sicilya emirine karşı (o sıralarda Güney İtalya'da bir krallık kurmakla meşgul) Roberto Guiscardo'yla ittifak etmişti.

Bununla birlikte Norman hükümdarlar Sicilya'daki Müslüman varlığını sona erdireceklerine, Müslüman tebaalarına hoşgörülü davran-

dıkları gibi, zaman zaman açıkça Arap dostu da olmuşlardı. Roberto Guiscardo 1071'deki fethinin hemen ardından Sicilyalı Arapları kendi asker ocağına katmıştı. Yüzyılın sonunda da I. Ruggiero'nun ordusu ağırlıkla Araplardan meydana geliyordu. "İslami" Sicilya'nın altın çağıysa, Hıristiyan yönetimi altında bir Arap rönesansına göz kulak olup, İslam âlimleriyle sanatçılarını himaye eden, Kral II. Ruggiero'nun hükümdarlığı sırasında yaşanmıştı. Ne var ki Ian Almond konuyla ilgili değerlendirmesinde şöyle bir uyarıda bulunmaktadır:

> "Bu konuya biraz kuşkuyla yaklaşmakta yarar var. Tarihçi Abulafia'nın işaret ettiği gibi, Arap hükümdarlarından elde ettikleriyle geçinemeyen Kuzey Afrika'daki birçok ikinci sınıf şair, muhtemelen söylediklerinin tek bir kelimesini bile anlamayan Kral Ruggiero'ya Arapça methiye düzmek üzere Sicilya'ya koşmuştu."[4]

Gelgelelim Ruggiero'nun hamiliğinden yararlanan, eserlerini Ruggiero'ya ithaf eden ama sırf saray dalkavukluğu da yapmayan, en ünlü büyük coğrafyacı ve allâme İdrisi'ydi. Ruggiero'nun torunu II. William [Sicilya Kralı II. Guillaume] kesinlikle Arapça okuyup yazıyordu ve hoşgörülü Norman sarayındaki çoğu üst düzey görevli Müslüman kalmıştı. Ayrıca yıldızı parlayan Sicilya ekonomisini Müslüman tüccarlar kontrol etmeye devam etmişlerdi. Daha da önemlisi, Hıristiyan Norman devletini ayakta tutan Müslüman silahlı güçlerdi: 1130'da Ruggiero'nun muhafız alayı tamamen Müslümanlardan meydana geliyordu ve Normanların 1174'de Müslüman İskenderiye'ye düzenledikleri saldırıda Müslümanlar Normanlarla yan yana savaşmıştı.

Sicilya bu bakımdan Hıristiyan Âlemi'nin Orta Çağ'daki o hoşgörüsüz dünyasında epeyi sivrilmektedir. Sarayın cezp ettiği Araplar ve Müslümanların yanı sıra, Sicilya'da o dönemde, MÖ altıncı yüzyılın ilk Yunan koloni yerleşimcilerinin torunları olan, hâlâ kalabalık bir Yunan nüfusu vardı ve yakın tarihli Bizans yönetimi sayesinde Helenizmleri daha bir pekişmişti. Ayrıca adada daha eski tarihlerde koloniler kuran Fenikelilerin soyundan gelenlerin yanı sıra, yerli Sicilyalılar ve Roma döneminden kalma Latin yerleşimciler de bulunuyordu. Dolayısıyla Normanların egemenliğindeki Palermo hoşgörülü olduğu kadar, senkretik Arap-Yunan-Norman kültürü nedeniyle III. Abdurrahman'ın hükümdarlığı sırasındaki Kurtuba'yla eşit oranda (gerçi biraz daha küçük çaplıydı) kozmopolitti de.

---

4. Almond 2009: 53.

İslami ve İslamiyet'le bağlantılı zengin mimarisi yüzünden Endülüs'le kıyaslandığında Sicilya'daki Müslüman etkisinden bugüne çok az şey kalmıştır ama unutulmamalı ki Sicilya'daki Müslüman egemenliği İspanya'daki yaklaşık sekiz yüzyılın aksine ancak bir buçuk yüzyıl sürmüştür. Bu durum ayakta kalanları çok daha kayda değer kılmaktadır. Sicilya'daki "İslami" mimarinin izlerini taşıyan yapılar Norman himayesinde inşa edilmişti: Örneğin Norman Sarayı, San Cataldo ve San Giovanni degli Eremiti Kiliseleri, Cappella Palatina. Palatina Şapeli hâlâ yaşayan "Müslüman-Hıristiyan" mimarisinin herhalde en harikulade eseridir (Resimler 74-76). Palermo Katedrali'nin parçası haline getirilen birkaç kırıntı haricinde hiçbir camiden eser kalmamıştır, Palermo dışında da az sayıda sur ve köprü kalıntısına rastlanmaktadır.

II. FRIEDRICH: SİCİLYA VE KUDÜS KRALI, KUTSAL ROMA İMPARATORU, LUCERA SULTANI

On ikinci yüzyılda Sicilya yavaş yavaş Latinleştirilmişti. Müslüman Araplar kadar yerli Ortodoks Yunanlar da ayrımcılığa maruz kalmış, bu tutum 1160'da bir Arap karşıtı pogromla doruğuna varmıştı. Buna rağmen Normanların Hohenstaufen hanedanlığı döneminde Müslüman-Hıristiyan kültürü yeniden can bulmuştu. Doğrusu bu kültür Hohenstaufen hanedanından İmparator II. Friedrich'in 1215'den 1250'ye kadar süren hükümdarlığı sırasında tavan yapmıştı. Friedrich, hem Friedrich Barbarossa'nın hem de II. Ruggiero'nun torunuydu ve aynı zamanda Sicilya Kralı, Kutsal Roma İmparatoru ve Kudüs Kralı unvanlarına sahipti. Şakır şakır Arapça konuştuğu gibi, Arapları sadece yönetim kademelerinde istihdam etmekle kalmamış, her şeyden önce onlara ordusunda görev vermişti. Ancak bu durum alışmadık bir şekilde meydana gelmişti.

1220'lerde Batı Sicilya'da Emir ibn Abbad yönetiminde, kendi sikkelerini bile kesen bir Müslüman emirliği ortaya çıkmıştı. Bu düpedüz Friedrich'in otoritesine bir meydan okumaydı ve 1222'de onun İbn Abbad'ın başkenti Iato'ya [bugün Palermo yakınlarındaki San Giuseppe Jato] saldırmasına yol açmıştı. İbn Abbad teslim olmuş, sonra da idam edilmişti. Ne var ki Müslüman ayaklanması sürmüş, bunun üzerine Friedrich Müslümanların tamamının adadan sürülmesine karar vermişti. Dolayısıyla 1224'de Friedrich 40.000 Sicilyalı Müslüman'ı Güney İtalya'daki ikametgâhı Lucera'ya yerleştirmişti. Lucera bu gelişmeyle birlikte Hıristiyan İtalya'daki kendi kendini yöneten bir Müslüman anklavı haline gelmişti: Özerkti, kendi camii vardı, şeriat

hükümlerine göre yönetiliyordu. Friedrich Hıristiyanların muhalefetine rağmen onların haklarını savunmuş –hatta camilerini inşa etsinler diye bir kiliseyi yıktırmıştı– ve bu yüzden ona "Lucera Sultanı" lakabı takılmıştı.

Söz konusu Sicilyalı ve Güney İtalyalı Araplar –"Sarazen piyadeler"– Friedrich'in, öncülük ettiği 1226'daki Altıncı Haçlı Seferi dahil, ardı sıra gelen bütün savaşlarına katılmışlardı. Friedrich 1230'larda Papalık ve müttefiki Angevin hanedanına karşı giderek şiddetlenen mücadelesi sırasında Kuzey İtalya'ya düzenlediği seferleri –örneğin Ravenna kuşatmasında asker sayısı on bine varan– Sarazen birlikleri sayesinde gerçekleştirebilmişti. Friedrich'in halefi Manfredi [veya Manfred], hem Müslüman hükümdarlarla ilişkilerini sürdürerek diplomatik bakımdan hem de Sarazen askerleri muhafaza ederek askeri açıdan, babasının Müslümanlarla kurduğu bağlantıları korumuştu. Sarazen piyadeler, 1282'deki *Vespri Siciliani* [Sicilya *Vesperum* –Akşam Duası– Ayaklanması/Katliamı] ile doruğuna varan, on üçüncü yüzyılın sonlarındaki bir dizi savaşta Hohenstaufen hanedanlığının davasına sonuna kadar bağlı kalmışlar, Anjou'lu Charles [I. Carlo] ve Papalığa karşı sadakatle Manfredi ve Konradin'in yanında savaşmışlardı.

Friedrich'in soyundan gelen son hükümdar [Schwaben Dükü, Kudüs ve Sicilya Kralı] Anjou'lu Charles, Konradin'in 1268'deki idamıyla Hohenstaufen hanedanın İtalya'daki direnişinin çökmesine rağmen, Hohenstaufen sülalesinin Müslüman müttefiklerine insaflı davranmış ve haklarını tanımıştı. Lucera'lı Müslümanlar da Akdeniz'in birçok yerinde devam eden daha sonraki Angevin savaşlarına katılmışlar, hatta zaman zaman Tunus'taki Müslümanlar gibi din kardeşlerine karşı dövüşmüşlerdi. Bu durum 1300'de Charles'ın Lucera'daki bütün camilerin yıkılmasını ve Müslümanların din değiştirmeyle ölümü göze alma arasında tercih yapmalarını emretmesiyle son bulmuştu.

Müslümanlarla Hıristiyanların yan yana yaşamaları ve omuz omuza dövüşmelerinin epeyi olağanüstü hikâyesi böylelikle nihayete ermişti. Tarihin bu epizodu başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Hem Lucera'nın yıkılışı hem de genç Prens Konradin'in idamı trajik olaylardı ancak bu dönemi simgeleyen en önemli özellik hoşgörüydü: İki inancın bir arada var olabileceğini göstermişti. Bu hikâye Verdi'nin *I Vespri Siciliani* [Sicilya Akşamları] adlı ve Szymanowski'nin *Krol Roger* [Kral Ruggiero] adlı operalarına ilham vermiş, büyük hadiselere tanıklık etmiş ve önemli şahsiyetler yaratmıştı. Bunlar arasında Orta Çağ'ın en olağanüstü şahsiyetlerinden biri –Sicilya Kralı, Kudüs Kralı, Kutsal Roma İmparatoru, Lucera Sultanı, Deccal, Kıyamet Canavarı [Dabbetü'l

Arz], Dünyaya Parmak Isırtan [*Stupor mundi*] unvan ve sıfatları şöyle dursun– aynı zamanda hem Cermen ve Romen hem Akdenizli bir prens hem de Doğulu bir hükümdar olan Hohenstaufen sülalesinden İmparator II. Friedrich de vardır. Sanat hamiliği, İslamiyet'e karşı izlediği hoşgörülü tutum ve Orta Çağ Kilisesi'nin baskısına meydan okuması nedeniyle Friedrich'e Rönesans hükümdarlarının önüne düşen biri gözüyle bakılmıştır. Ancak Friedrich'in başarıları kadar yaşadığı devri de abartmak yanlıştır. Nitekim David Abulafia imparatorun ustaca kaleme aldığı biyografisine her şeye rağmen çağının insanıydı diyerek son verir. Steven Runciman'sa bu devri Akdeniz tarihinin dönüm noktalarından biri olarak görür.[5]

Hem Endülüs hem de Sicilya'daki Arap varlığı kök saldığı gibi yüzyıllarca da sürmüştü. Bu bağlamda her ikisinin de birinci binyıl boyunca Fenikeliler tarafından geniş ölçüde kolonileştirildiğini akla getirmekte yarar var. Dolayısıyla Fenikelilerin daha önce kurdukları koloniler daha sonraki Arap varlığına zemin hazırlamışlardı. Hatta bu iki dönemi özünde tek bir süreç gibi görmek insana çok çekici gelir. Bu açıdan ele alacağımız sıradaki Arap nüfuz bölgesi daha önce bir Fenikeli kolonileşmesine maruz kalmamıştı. Bu yüzden kısa ömürlüydü ve daha az uzun vadeli sonuçlara yol açmıştı ki bu durum, anlatacaklarımızı daha da şaşırtıcı kılmaktadır.

ALPLERİN KARŞI YAKASI: İSVİÇRE'NİN SARAZENLERİ (HARİTA 7)

Yaklaşık 889'da Endülüs'ten yelken açan yirmi kadar –tahminen korsan– Müslüman denizci Saint-Tropez yakınlarında Provence'a ayak basıp, sahili boydan boya yağmaladıkları gibi, daha iç kısımlara doğru da ilerlemişlerdi. Akınlar İspanya ve Afrika'dan gelen takviye kuvvetlerle pekiştirilmiş, Fraxinet kalesi ele geçirilmiş ve burası daha sonraki askeri harekâtların üssü olarak kullanılmıştı. Fraxinet muhtemelen Fréjus yakınlarındaki tahkim edilmiş duvar kalıntıları bulunan günümüzün La Garde-Freinet kasabasıdır[6]. 906 yılına gelindiğinde Provence ve Dauphiné'nin büyük bir bölümünü denetimleri altına almışlar, Alplerdeki geçitleri kuzeydeki Cenevre Gölü'ne kadar işgal etmişler ve doğuya Liguria sınırına kadar ilerlemişlerdi. Dağlarda ele geçirip tahkim ettikleri kalelerden Piemonte ve Monferrato'nun çoğu kesimlerine akınlar düzenlemişlerdi. La Garde-Freinet'nin yakın çevresi yağmalar

5. Abulafia 1988; Runciman 1958.
6. İddialara göre bu Arapça bir addır ve muhtemelen *Farakhshan* kelimesinden türemiştir.

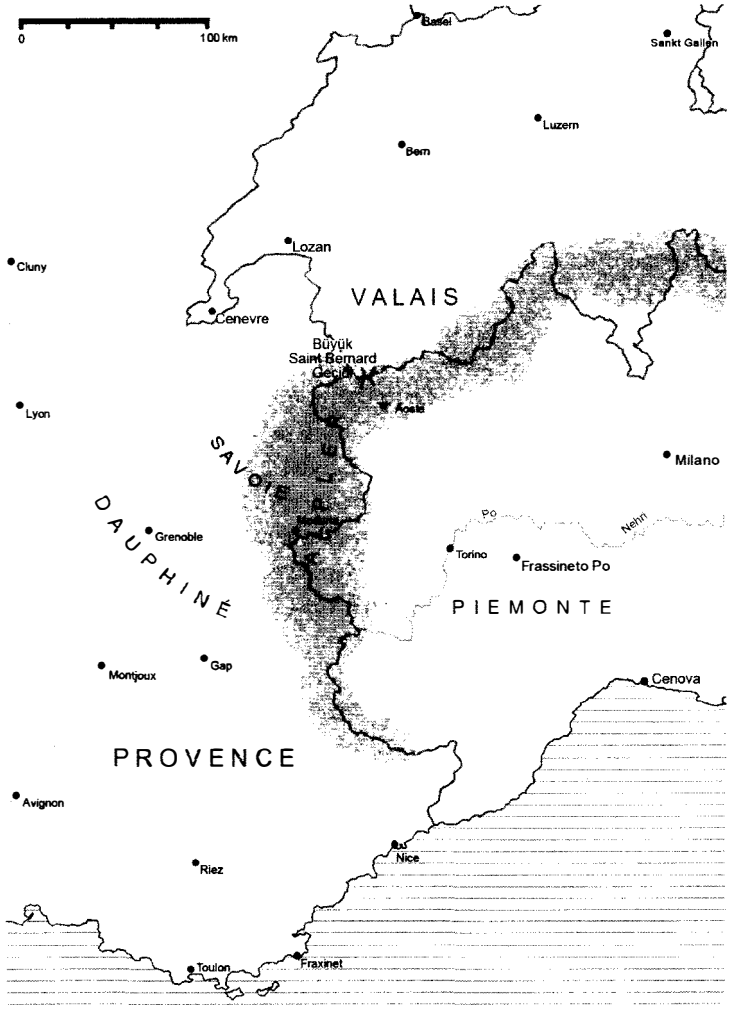
yüzünden yıkıntı haline gelmiş, Alplerdeki geçitlerin önü Müslüman tahkimatlarıyla kesilmiş, Fransa ve İtalya arasındaki alışılagelen trafik engellenmişti. Müslümanlar 940'ta hem Fréjus hem de Toulon'nu almışlar, kasaba sakinlerini de bölgeden sürmüşlerdi.[7] Yaklaşık 940'tan sonra İsviçre'nin büyük bir bölümü (akınları Güney Almanya, Burgonya ve Alpler üzerinden Kuzey İtalya'ya kadar uzanan) Macarlarla Müslümanlar arasında bölünmüş, Valais ve Graubünden kantonları Müslümanların kontrolü altına girmişti. Bu Müslüman liderlerden hiçbirinin adını bilmiyoruz. Gerçi manastır kayıtlarından birinde, 935 tarihindeki "Sagitus" denilen bir Müslüman şeften bahsedilmektedir (bu belki Sacid veya Said'dir –hatta Sercis, "Sergius?" bile olabilir).

941'de Provence Kontu ve Bizans İmparatorunun (Konstantinos Porphyrogenetos) kayınbiraderi Hugues, Konstantinopolis'ten gönderilen takviye deniz kuvvetlerinin desteğiyle karşı saldırıya geçmişti. Kont Hugues, 942'de Fraxinet'i kuşatması mümkünken taraf değiştirmiş ve kendi hasmı Kutsal Roma İmparatoru Berengario'ya karşı Müslümanlarla ittifak etmişti. Hugues'yle yapılan bir anlaşma uyarınca Müslümanların Alplerdeki (İsviçre'deki Valais kantonuyla İtalya'daki Aosta Vadisi arasındaki) Büyük Saint Bernard Geçidi'ni merkez alarak Güney İsviçre'de kalmalarına izin verilmişti. Böylelikle Büyük Saint Bernard Geçidi Müslümanları bölgeye yerleşmiş ve evlilik yoluyla yerel nüfusla karışmıştı. Müslümanların bu tarihlerde Nice ve Grenoble'u alıp, buralara da yerleştikleri kayda geçmiştir.

Macarların (Hıristiyan güçlerin teşvikiyle) 952'de üslendikleri Alsace'dan düzenledikleri saldırılara rağmen, Müslümanlar ilerlemeye devam etmiş, 950'lerde Kuzey İsviçre'deki Sankt Gallen'e varmışlardı. Çağdaşları, Müslümanların dağlarda yürüttükleri savaşlardaki ustalıklarından etkilenmişti. Ayrıca Sankt Gallen civarında inşa ettikleri kuleler ve diğer tahkimatlar hâlâ ayaktadır. Çaresizlik içindeki yeni Kutsal Roma İmparatoru II. Otto, nihayetinde Fraxinet'teki haydut kolonisinden sorumlu görülen Kurtubalı Halife III. Abdurrahman'la masaya oturmak zorunda kalmıştı. Buna göre Kurtuba'ya bir heyet gönderilmiş ancak Halifelik sarayının ihtişamından bahsedilmesi dışında, Abdurrahman'ın Fraxinet'in akınlarını dizginlemek konusunda baskı yapıp yapmadığı (hatta ağırlığını ortaya koyacak bir durumda olup olmadığı) bilinmemektedir.

---

7. Bu Toulon'nun ilk defa Müslümanlaşmasıydı ve son olmayacaktı. Nitekim 1543-4 yıllarında Fransızlarla yapılan anlaşma uyarınca Toulon, Barbaros'un [Hayreddin Paşa] yönetimindeki bir Osmanlı deniz üssü, dolayısıyla fiilen –ama kısa bir süre için– Osmanlı İmparatorluğu toprağı haline gelmişti.

7. Güneydoğu Fransa, İsviçre ve Kuzey İtalya'daki Araplar.

Öyle ya da böyle, bu gelişme Orta Avrupa'daki Arapların gerilemesinin başlangıcıydı. Yaklaşık 960'da Büyük Saint Bernard Geçidi'nden sürülmüşlerdi ama 962'de Provence ve Dauphiné hâlâ ellerindeydi. 965'de Grenoble'dan çekilmek zorunda bırakılmışlardı. 972'de Alplerdeki geçitleri ellerinde tutan Müslümanlar, Cluny manastırı başrahibi Aziz Mayeul'ü (veya Majoris) hac yolculuğuna çıktığında kaçırmışlar ve fidye istemişlerdi. Aziz Mayeul Fransa'daki Hıristiyanların çok hürmet ettikleri bir din adamıydı (nitekim ona papalık önerilmiş ama o reddetmiş-

ti). Saracenler rehin tuttukları sürece ona saygı gösterseler de bu durum Hıristiyanları kışkırtmış ve hemen tepki vermişlerdi. Gap kasabasındaki Müslümanlar esir alınıp katledilmişler ve Dauphiné'nin tamamı da yavaş yavaş Provence Kontu Guillaume'un komutasındaki kuvvetlerce yeniden fethedilmişti. Müslümanların en önemli kalesi Fraxinet kuşatılmış ve sonuçta kaleyi savunanlar bozguna uğratılarak, yaklaşık 965'de ele geçirilmişti. Ne var ki Provence'daki Müslüman köylerine ve çiftçilerine dokunulmamış, kiliselere bağlı serfler olarak kalmalarına izin verilmişti. Ayrıca 1000 kadar ileri tarihlerde bile kümeler halinde bazı Müslüman yerleşimcilerin bulunduğu kayıtlara geçmiştir. Bu tarihlerden sonra dinin giderek silindiği ve Arapların (veya Berberilerin) yerel nüfusa karıştıkları sanılmaktadır. Böylece "çevresi bütünüyle Hıristiyan topraklarıyla sarmalanmış bu tuhaf İslam Devleti"[8] sona ermişti.

Müslümanların egemenliğindeki Savoie'un bir bölümüne güya Mağripliler kastedilerek *Maurienne** deniliyordu. Ancak bu adın altıncı yüzyıl kadar eski zamanlardan beri kullanılagelmesi nedeniyle bu durum olsa olsa tesadüfidir. Güney Fransa'daki Côte d'Azur [Fransız Rivierası] bölgesi Côte de Maures diye de bilinir. Modane yakınlarındaki yörelerden Vallon Sarrazin, "Sarazen" adıyla anılır ve Sarrazin İsviçre ve Fransa'da önde gelen soyadlarından biridir. Basel'deki bazı mezarlar alışılageldiği üzere Sarazenlerle ilişkilendirildiği gibi, kayıtlarda Piemonte'daki birkaç kalenin de Müslümanlarca inşa edildiğinden söz edilir. Dönemin hikâyelerinde özellikle bugün Frassineto Po veya Fenestrelle kaleleriyle özdeşleştirilen Frascenedellum kalesinden bahsedilir. Basses-Alpes [bugün Alpes-de-Haute-Provence] bölgesindeki Riez kasabası her yıl Pentekostes Yortusu sırasında Müslümanlardan kurtuluşunu da kutlar. Sankt Gallen civarındaki Müslüman kaleleriyle diğer tahkimatların kalıntıları hâlâ ayaktadır. Fransa ve İtalya kıyılarındaki bazı kuleler mahalli geleneklere göre Müslümanlara ait sayılır (aslında Arap kaynaklarında da 734 kadar erken tarihlerde Ukbe tarafından Languedoc bölgesinde *ribat*'lar [sağlam yapılar] inşa edildiğine değinilir[9]). Büyük Saint Bernard Geçidi yakınlarındaki Montjoux'da hâlâ "yarı-Arapça" yazıtlara rastlanmaktadır ve bölgenin her tarafında çok sayıda Arap sikkesi bulunmuştur[10].

---

8. Joseph Calmette, *L'effondrement d'un empire et la naissance d'une Europe* [*Bir İmparatorluğun Çöküşü ve Avrupa'nın Doğuşu*], 117. Alıntıya *Encyclopedia of Islam*'ın [İslam Ansiklopedisi] "Fraxinetum" [Fraxinet] maddesinde yer verilmiştir, Leiden 1999.

* *Maures* Fransızca'da Mağripliler demektir. (ç.n.)

9. Hitti 1964: 605.

10. Gerçi sikkelerin bulunması ille de bir Arap işgalini kanıtlamaz. 9. Bölüm'de ele alınacağımız gibi, İskandinavya'da da büyük miktarda Abbasi sikkesi bulunmuştur.

Dolayısıyla Provence'daki Fraxinet yaklaşık seksen yıl boyunca bir Müslüman merkeziydi. Dahası muazzam bir servet birikimi sağladığı bilinen bir merkezdi. Gerçi Kurtuba veya Palermo hatta Bari'yle kıyas kabul etmez ama gene de Müslümanların Güneydoğu Fransa, Kuzey İtalya ve İsviçre'ye nüfuz edip, koloniler kurmalarına imkân veren önemli bir noktaydı. Bu yayılma rastgele akınlardan ibaret değildi. Dönemin kayıtlarında Müslüman köylü ve çiftçilerden söz edilir. Demek ki buralara kalmak ve yerleşmek üzere gelmişlerdi. Ayrıca bu kolonileri korumak için inşa ettikleri surlar hâlâ ayaktadır. Onun için akınları kolonileşme izlemişti; Müslümanlar sırf servet ve köle peşinde koşmamışlar, kalıcı işgali amaçlamışlardı.

Bu olağanüstü bir hikâyedir ama sadece az bilindiğinden ötürü değil. Aslında tali bir gelişmeydi: Arapların dünya çapındaki yayılışlarının o büyük tarihi şöyle dursun, Avrupa'ya yayılışlarıyla bile kıyaslandığında önemsizdi; Endülüs ve Sicilya'nın yanında ikincil kalıyordu. Çünkü İsviçre, Provence veya başka yerlerde seksen yıl kadar sürdürdükleri işgal gerçekten bir iz bırakmamıştı. Ayrıca yukarıdaki yorumlamada pek çok belirsiz nokta bulunmaktadır. Ne var ki mesele bu değil. Bu hikâye çoğu zaman düşünüldüğünün aksine, Orta Çağ Arap kültürünün hiç de Avrupa'yla ilişkisi bakımından onun dışında, tali ve gelip geçici bir kültür sayılamayacağını göstermektedir. Avrupa'nın –Kutsal Roma İmparatorluğu, Bizans İmparatorluğu, Fransız dükleri, Macar paralı askerleri gibi– farklı güçleri dur durak bilmeden birbirlerini nüfuzları altına almaya ve çeşitli manevralarla siyasi avantaj elde etmeye çalışırken, Araplara da her ne kadar taliyse de yanlarına çekip birbirlerine karşı kullanabilecekleri güçlerden biri gözüyle bakılıyordu. Dolayısıyla bu hikâye Arapların ne kadar Avrupa'ya *ait* bir halk haline geldiklerini gözler önünde sermektedir[11].

---

11. Fraxinet ve diğer yerlerdeki Sarazenlere dair bilgilerin kaynağı, yaklaşık 1050'de bağlı bulunduğu manastırının 883'le 973 arasındaki (ağırlıkla sözlü beyanlara dayalı) tarihini yazan Sankt Gallen'li keşiş IV. Ekkehard'dır. Aykırı gelebilir ama aslında Arapça yerine sadece Latince kaynakların bulunması, bu anlatılanların doğruluğunun belki de başlıca teminatıdır: Nitekim Arap kaynaklar bunları abartabilirdi, Latin kaynakların işineyse Arapların Avrupa'nın göbeğine kadar nüfuzlarını önemsiz göstermek gelirdi. Yukarıdaki hikâyenin esas kaynağı Reinaud'nun (1836) Şirvani (1964) tarafından çevrilen eseridir. Reinaud'nun Orta Çağ kronikleri ve yoğun bir şekilde sözlü mahalli beyanlara dayalı çeşitli manastır kayıtlarıyla desteklenen hikâyesinin kaynağıysa büyük ölçüde Liutprand'dır; adeta hiçbir Arap kaynağı yoktur (olsaydı, Reinaud bunları bilirdi), dolayısıyla yerler ve kişilerle ilgili Arapça adlara sahip değiliz. Nitekim Hugh Kennedy (1996: 97) de bu olaylara dair sadece Latin kaynakları bulunduğunu teyit etmektedir. Carbini'nin eserinde (2001: 33) yer alan on birinci yüzyılın ortalarından kalma *Orléans'lı Eucharius'un Hayatı*'ndan yapılan alıntıda "İsmailoğulları {Araplar} anayurtlarını Akitanya Bölgesine topluca yürümek üzere terk etmişlerdi" denilmektedir. Ayrıca bkz. Hitti 1964: 605; Cardini 2001: 22-31; Arkoun 2006. Çok değerli yorumları için Monika Raudnitz'e de müteşekkirim.

9. Bölüm
Dünya Çapındaki Çekişme

HAÇLI SEFERLERİ'NİN TRAJEDİSİ VE HOŞGÖRÜSÜZLÜK MİRASI

> Haçlı Seferleri'ne ister Hıristiyan serüvenlerinin en muazzamı ve en romantiği, isterse de son barbar akınları gözüyle bakalım, bunlar Orta Çağ tarihinin en önemli olgularıdır. Bunlar başlamadan önce uygarlığımızın merkezi Bizans ve Arap halifeliğinin topraklarında yer alıyordu. Onlar daha kül bağlamadan uygarlık el değiştirip batı Avrupa'ya geçmişti.
>
> Steven Runciman

Bu büyük bir hikâyedir. Az rastlanır kahramanlıkların yanı sıra, tarifsiz vahşiyane fiilleri de içerir; artık bize çok yabancı gelen inanç ve ülküler kadar, son derece aşina olduğumuz kaba sinizmi de kapsar. Gene de Haçlı Seferleri'ni en önemli gerçek destanlardan biri diye hatırlarız. Hikâye birkaç yüzyılla birçok halkı içine alır; bizi kendi ülkemizin alelade sahnelerinden dünyanın en egzotik ve en ücra köşesindekilere, yerkürenin bir ucundan bir ucuna taşır; artık akıllardan çıkmış, anlaşılması güç hadiselerin yanı sıra, bugün hâlâ manşetlerden düşmeyenlerini de barındırır. Troya Savaşları'ndan beri daha büyük bir destan ortaya çıkmamış ve tarih boyunca Aslan Yürekli Richard ve Salaheddin Eyyubi, Friedrich Barbarossa ve Assisili Aziz Francesco, Baybars, Baudouin ve Bohémond gibi kahramanlarının adları, Akhilleus [Aşil], Odysseus ve Priamos'la birlikte dilimizden düşmemiştir.

Troya Savaşları'nın aksine, Haçlı Seferleri günümüzde neredeyse Orta Çağ kadar hayatlarımızın parçasıdır. Gündelik hayatta, çocukken oynadığımız oyuncak askerlerden savaş kışkırtıcısı politikacıların konuşmalarına, operanın *Tancredi*'sinden sinemanın Indiana Jones'una

kadar, durmadan gözümüzün önüne getirilir. Belki hepsi hayaldir? Ne var ki hiç şüphesiz bugün de Haçlı Seferleri'ne kalkılmaktadır: Afganistan'ın ölüm tarlalarında, Bradford'un bodrumlarında ve başlarımızın üzerindeki gökyüzünde. Bunlar hayal ürünü değillerdir. Nitekim Sör Edward Gibbon'un iki yüz yıldan daha fazla bir süre önce Haçlı Seferleri'yle ilgili kendi hikâyesini "Dünya Çapındaki Çekişme" diye adlandırması boşuna değildir. Sör Steven Runciman da bölümün başında yer alan yaklaşık elli yıl öncesine ait cümlelerinde bunlara modern tarihin doğuşu gözüyle bakmıştır.

Çok uzak bir geçmişin kırıntılarıyla ufak tefek parçalarını özene benzene bir araya getirmeye çalışan bir Yakındoğu arkeologu olarak, insan bu geçmişi zihninde canlandırdığında ister istemez şaşkına döner, neredeyse Yakındoğu'nun diğer bütün eski zaman kalıntılarını bugün bile cüceleştiren devasa Haçlı kalelerinin sessiz heybetiyle yüz yüze gelir (Resimler 77, 78). Bunların etkisi altında kalır, siner ve hayrete düşer. Büyük Yunan ve Romen uygarlıkları, Arap Halifeliği ve Osmanlı Sultanlığı, Avrupa'nın Orta Çağı'na kıyasla bunların her biri daha akla sığar gibidir. Bütün o ülküler, o inanç, Çocuk Haçlı Seferi gibi olağanüstü epizotlar veya teolojik ihtilaflar, binlerce insanın kalkıp haklarında pek açık seçik fikirlerinin bulunmadığı yerlere gitmelerine yol açan saik. Onları harekete getiren neydi?

Haçlı Seferleri bir taraftan dolaylı anlatımla "Kutsal Topraklar" diye anılan, o uçsuz bucaksız Asya kıtasının batı kenarındaki, neredeyse fark edilmeyecek kadar dar bir toprak şeridinden başka bir şeyle ilgili değildi. Ancak bir taraftan da Orta Asya'dan Avrupa'nın en batısına kadar yaşanan hadiselerle alakalıydı. Aynı şekilde buna bulaşan halklar da: Bir düzeyde hikâyenin sadece iki başkahramanı vardı, Franklar ve Sarazenler. Oysa ne "Franklar" bugünkü anlamıyla Fransızlardır ne de "Sarazenler" bugün bildiğimiz kadar Arapları ifade eder. (Nitekim en ünlü Sarazen, Salaheddin Eyyubi Arap değil bir Kürt'tü.) Dolayısıyla "Sarazenler" Arapların yanı sıra Kürtleri, Türkleri ve Mısırlıları da kapsıyordu. "Franklar" da Fransızların yanı sıra İngilizler, Almanlar, İtalyanlar ve –hepsinden önce– Normanlardan meydana geliyordu.[1] Bunlara hikâyeye bulaşan Macarlar, Cenevizliler, Pizalılar, Bizanslılar, Ermeniler, İranlılar, Haşşaşiler, Harezmîler,

1. On birinci yüzyıldan kalma, yazarı belirsiz *Gesta Francorum* [Frankların Edimleri] adlı bir İtalyan-Norman metinde Türklerin ve Normanların ortak atasının Troyalılar olduğunun ileri sürülmesi ilginçtir. Güya iki halk da bundan ötürü hor gördükleri Yunanların ezeli düşmanlarıydı. İddialara göre, hele Türkler Hıristiyanlığı kabul etseydiler, onlarla kimse boy ölçüşemezdi. Bkz. Cardini 2001: 83 ve 142.

Moğollar da eklenebilir. Nihayetinde Haçlı Seferleri asıl başkahramanların yanı sıra Mağribiler, İspanyollar, Maltalılar, Portekizliler, Katharosçular, Husçular, İsveçliler, Litvanlar, Livler ve birçok başka halk, mezhep ve tarikat mensubuyla da ilgiliydi. Açıkçası tam bir Dünya Çapındaki Çekişme'ydi!

BİRİNCİ HAÇLI SEFERİ (HARİTA 8)

Kudüs Araplar tarafından İslamiyet'in ilk yıllarında ele geçirilen şehirlerden biriydi. Ancak bu ne şehrin Hıristiyan mukimleri ne de hacılar açısından bir sorun yaratmamıştı: Hem "ehlikitap" sayılan Hıristiyanlar korunmuş hem de Hıristiyanların kutsal yerlerine saygı gösterilmişti. Sekizinci yüzyılda Halifeliğin Bağdat'a taşınmasıyla birlikte, daha önce ele aldığımız gibi, İslamiyet Batı'ya sırtını dönmüş, bu da Mısır'da bağımsız hanedanlıkların doğuşuna yol açmıştı. Hıristiyanların kutsal yerlerinin üzerindeki denetim bunlara kalmış, bu durum onuncu yüzyılın sonunda yükselen Mısırlı Fatımilerle doruğuna varmıştı. Müslümanların egemenliği on birinci yüzyıla kadar kutsal yerler açısından bir tehlike arz etmiyordu. Fatımiler esasen hoşgörülü hükümdarlardı (nitekim kendi topraklarındaki önemli bir Kıptî Hıristiyan nüfus üzerinde de hüküm sürmüşlerdi). Ayrıca Batı Avrupa'nın her tarafından, hatta İzlanda kadar uzak köşelerinden gelen, yolculukları sırasında Bizans İmparatorluğu'nun kontrolündeki Güneydoğu Avrupa ve Anadolu üzerinden geçen düzenli bir hacı akını vardı. Başka bir deyişle Hıristiyanların kutsal yerlerini ve Hıristiyan nüfusları dört yüzyıl boyunca Müslüman Araplar yönetmişti. Bu dönemde ne akıllara zerre kadar bir Haçlı Seferi düşüncesi gelmiş ne de böyle bir sefere ihtiyaç duyulmuştu. Peki, ne değişmişti?

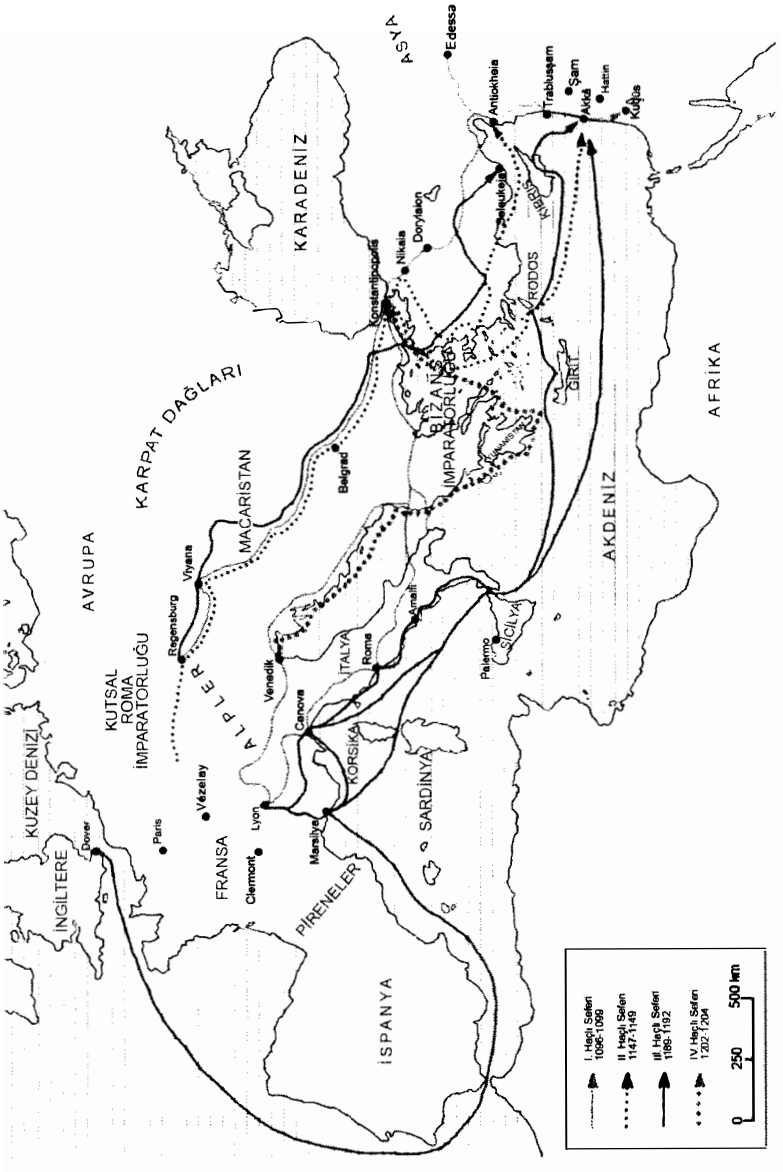
İşler, Anadolu'nun ve Yakındoğu'nun büyük bir bölümünün Selçuklu İmparatorluğu'nun eline geçtiği, 1071'deki Malazgirt Meydan Muharebesi'nin ardından bölgeye Türklerin gelişiyle değişmişti[2]. 1071'de Kudüs, 1075'te Şam ve 1085'te Antiokheia zapt edilmişti. O zamana kadar kutsal yerler Emevilerin ve Fatımilerin elindeydi. Müslüman olmalarına rağmen onlara Akdeniz ve Avrupa'yla yüzyıllar boyunca süren ortak gelenekler ve karşılıklı çıkara dayalı iş ilişkileri miras kalmıştı. Her şey bir tarafa, Emevi sülalesinin son mensubu yeni bir Emevi saltanatı kurmak üzere çöken hanedanlığının yıkıntıları arasından kendini Batı'ya dar atmıştı; Fatımilerse ardı ardına Romen

2. Bu konu daha kapsamlı bir şekilde "Roma'nın Sultanları: Türklerin Dünyaya Yayılışı" adlı III. Cilt'te incelenecektir.

ve Vizigot egemenliği altına giren, o zamanlarda bile kültürel bakımdan hâlâ Avrupa'yla birçok ortak özelliği bulunan Tunus kökenliydiler. Türklerin gelişi her şeyi değiştirmişti. Türkler Hıristiyanlığa ille de Araplardan daha fazla husumet beslemiyorlardı. Ancak çok uzaklarda Asya'nın en içlerinde ortaya çıktıkları için, Avrupa ve Hıristiyanlıkla hiçbir ortak noktaları yoktu. Daha da önemlisi Anadolu'daki hac güzergâhı tıkanmış, bu durum özellikle o zamana kadar Hıristiyan Âlemi'nin en doğu kanadı olan Bizans İmparatorluğu'nun varlığını tehdit eder hale gelmişti. Bu nedenle Konstantinopolis'teki İmparator Aleksios Batılı Hıristiyan güçleri yardıma çağırmıştı. Bu çağrısına verilen cevap hatır ve hayaline gelebileceğinin çok ilerisine gitmişti –ve nihayetinde sekip Konstantinopolis'i vurmuştu.

Papalık, kendileri de bu düşünceyi muhtemelen *cihat* kavramından alan İspanya'daki Hıristiyanlar dolayısıyla, Kutsal Savaş kavramına aşinaydı. Açıkça söylemek gerekirse bu, Hıristiyanlığın lanetlediği bir düşünceydi ve papalık otoriteleri bunu mazur gösterebilmek uğruna, ağırlıkla "kutsal şiddet" kavramını kullanarak (örneğin bedeninin bütününü kurtarabilmek için hastalıklı bir kolu veya bacağı kesip çıkarmaya benzeterek) hatırı sayılır ölçüde teolojik çarpıtmaya başvurmuşlardı. Kutsal Savaş düşüncesi ilk defa 1070'lerde Papa VII. Gregorius tarafından ortaya atılmıştı ama 1088'de Gregorius'un yerine Orta Çağ papalarının en önemlisi II. Urbanus geçmişti. Urbanus Doğu Hıristiyanlığının yüz yüze geldiği tehlikeleri ilk defa 1095'teki Piacenza Konsili'nde vurgulamış, ardından Kasım 1095'teki Clermont Konsili'nde de büyük bir duyuru için özel bir halka açık oturum yapılacağını ilan etmişti. Katedralde üç yüz din adamının yanı sıra muazzam bir kalabalığın toplanması nedeniyle izdiham yaşanmış, bu yüzden oturum şehrin dışında doğudaki bir tarlada yapılmıştı. Urbanus müthiş bir hitabet gücüne sahipti, Hıristiyan Âlemi'nin karşı karşıya olduğu tehlikeler ve silaha sarılmaktan söz edince dinleyicilerini galeyana getirmişti. Haçlı Seferi[3] başlatılmış, ertesi yıl 15 Ağustos'ta Konstantinopolis'te buluşmaya karar verilmişti.

3. "Haçlı Seferi" terimi, seferlerin geleneksel numaralandırılışı (Birinci, İkinci, Üçüncü, vs Haçlı Seferi) gibi, teknik açıdan bir anakronizmdir ve nispeten daha geç tarihlerde, yani on dördüncü yüzyılda geriye dönük bir şekilde uygulanmıştır. O dönemde "askeri seferler" veya "hac yolculukları" terimleri kullanılıyordu.

8. Birinci, İkinci, Üçüncü ve Dördüncü Haçlı Seferleri'nin rotaları.

Coşku Urbanus'un beklediğinden daha büyüktü. Kurul Avrupa'nın her tarafına dağılmış, Haçlı Seferi'yle ilgili İskoçya, Danimarka ve İspanya gibi uzak yerlerde vaazlar vermişlerdi. Çok geçmeden Orta Çağ Avrupa'sının birçok önemli hanedanı çağrıyı olumlu şekilde cevaplamıştı. Katılan ilk soylu Toulouse Kontu Raimond'du ve onu kısa bir süre sonra Flandre Kontu Robrecht, Blois Kontu Stephen, kardeşleri Eustache ve Baudouin'le birlikte Lorraine Dükü Godefroi de Bouillon, ardından da Güney İtalya'nın Norman hükümdarı Roberto Guiscardo'nun oğlu Bohémond izlemişti. Çok geçmeden Fransa Kralı I. Henri'nin oğlu Hugues de Vermandois de onlara katılmıştı.

Din Uğruna Savaşma hevesinin Haçlı Seferleri'ne koyulmadan önce zıvanadan çıkması, kaçınılmaz bir şekilde yakın çevredeki "inançsızlara" yönelmişti: Yani Yahudileri vurmuştu. Din Uğruna Savaşma konusunda Kudüs'ün öne çıkarılması, çarmıha germe sahnesi gibi unsurlar şöyle dursun, Haçlı Seferleri'nin Yahudilerden borç alınarak finanse edilme zorunluluğuyla kızışan ortamda, Haçlı Seferleri daha başlamadan kana bulanmıştı. Mayıs 1096'da Speyer Yahudileri saldırıya uğramış, çoğunun piskoposun koltuğunun altına sığınabilmesi sayesinde sadece on iki kişi öldürülmüştü. Ne var ki bu hadise örnek oluşturmuş ve piskoposun koruyuculuğuna rağmen Worms'de beş yüz kişi katledilmiş, Avrupa'nın başka yerlerinde de pogromlar meydana gelmişti.

Bu arada her ne kadar bir hayli endişe yaşanıyorsa da Konstantinopolis'te hazırlıklar yapılıyordu: İmparator Aleksios Batı'dan paralı asker istemişti ama orduların hepsi yola düzülmüştü bir kere ve Aleksios, özellikle de Mayıs 1096'nın sonunda ilk ordunun Belgrat'ta imparatorluk topraklarına –beklenenden üç ay önce– girdiğinin haberini alınca anlaşılır nedenlerle kaygılanmıştı. Bu, bir şövalyenin değil, vaiz Pierre l'Ermite'in komutasındaki "Halkın Haçlı Seferi"ydi.

Pierre l'Ermite muhtemelen Flaman kökenli pek az tanınan gezgin bir keşişti. Kısa boylu, gürbüz, çirkin, pis ve yırtık pırtık giysiler içinde ve giderek onun ayırt edici özelliği haline gelen daima eşek sırtında oluşuyla tarif ediliyordu. Orta Çağ'da bu tür başıboş dolaşan çilekeşler yaygındı ancak Pierre çağdaşlarının onu yarı-aziz gibi tanımlamasına yol açacak ölçüde insanları etkileme gücüne sahipti. Pierre, Clermont'da hazır bulunmamıştı ama Urbanus'un davasını benimsemiş, Fransa ve Almanya'nın her tarafını dolaşarak sıradan insanlara Haçlı Seferi vaazları vermişti. Nihayet 12 Nisan 1096'da yirmi bin kişilik bir Haçlı grubuyla Köln'den yola çıkmıştı. Ne var ki bu bir ordu değil, bir başıbozuklar güruhuydu: Daha çok köylülerden meydana

gelen, aralarında kadınların, çocukların, bir miktar haydut ve az sayıda alt düzeyde asilzadenin de bulunduğu karmakarışık bir hevesliler yığınıydı.

Çatışmalar daha Macaristan'dan geçerken başlamış ve Sofya'ya varıncaya kadar da güruhun yüzde yirmi beşi açlık, dövüş, esaret ve firar nedenleriyle kaybedilmişti. Pierre, Konstantinopolis'te Aleksios'un huzuruna çıkmış, bu güruh imparatorda iyi bir izlenim uyandırmamış; Aleksios, Konstantinopolis'in bağrından çıkan ve dönekliğiyle ün salan kendi güruhuyla birbirlerine girmeden onları çarçabuk savmıştı. Haçlılar, Ağustos 1096'nın başlarında Bosporos'u [bugün İstanbul Boğazı] geçmişlerdi. Nikomedeia [bugün İzmit] civarında hemen talana girişmişler; Alman, İtalyan ve Fransız birlikler birbirlerine düşmüşlerdi. Eylülde Halkın Haçlı Seferi'ndeki Fransızlar Selçuklu başkenti Nikaia'ya [bugün İznik] kadar akın etmişler, şehrin kenar mahallerine sızmışlar, buradaki Hıristiyan ahaliye eziyet edip onları boğazlamışlardı. Türkler onları püskürtebilmiş ama Alman birliği onlardan geri kalmamak için Nikaia'dan daha da ötelere baskınlar düzenleyip, bir kaleyi zapt etmişti. Kaleyi Türkler kuşatmış ve Almanlar teslim olmuştu. Hepsi kılıçtan geçirilmiş, bu durum Pierre'in Nikaia yakınlarındaki ordugâhında dehşet uyandırmıştı. Türkler daha sonra buradakileri de pusuya düşürmüş ve çoğunu öldürmüşlerdi. Dolayısıyla Halkın Haçlı Seferi'yle hiçbir şey kazanılmamıştı.

Bu arada asıl Haçlı kuvvetleri Konstantinopolis'e gelmeye başlamıştı. Aralık 1096'da buraya kardeşleri Eustache ve Baudouin'le birlikte ilk ulaşan Din Uğruna Savaşma'nın timsali, "mükemmel Hıristiyan şövalye" Godefroi de Bouillon'du. Diğer ordularsa Mart 1097'nin sonunda gelebilmişlerdi. Aleksios'un huzurunda –çoğu gönülsüzce– sadakat yeminlerini ettikten sonra Bosporos'un öteki yakasına geçmişlerdi. Ertesi ay Norman ordularıyla birlikte Güney İtalya'dan yola çıkan Bohémond ve yeğeni Tancrède de Hautville Konstantinopolis'e varmıştı. İkisi de Bosporos'u geçip Godefroi'nın ordusuyla buluşmadan önce Aleksios'un önünde sadakat yeminlerini etmişlerdi. Ancak aynı gün Toulouse Kontu Raimond (Raimond de Saint-Gilles) komutasındaki bir başka ordu farklı bir yemin etmişti. Son gelen ordu Fatih William'ın [Guillaume le Conquérant] en büyük oğlu Normandiya Dükü Robert ve kayınbiraderi Blois Kontu Stephen komutasındaki orduydu. Hepsi birlikteyken orduların asker mevcudu herhalde aşağı yukarı toplam 60.000'le 100.000 arasındaki bir sayıyı bulmuştu.

İlk şiddetli çarpışma Nikaia'da yaşanmış, Haçlı ordusu şehri ele geçirdikten sonra Bizans'a bırakmıştı. Haçlılar Selçuklulara karşı ilk önem-

li zaferlerini Haziran 1097'deki Dorylaion [Eskişehir] Muharebesi'nde elde etmişler, böylelikle Anadolu'da yol almaları için hiçbir engel kalmamıştı. Herakleia'da [Konya Ereğlisi] ordu ikiye ayrılmış, Tancrède ve Baudouin Kilikya'ya girmiş, geri kalan birlikler Antiokheia'ya doğru ilerlemişti. Tancrède Tarsus'u ele geçirip Tarsus, Adana ve Misis'te garnizonlar bırakarak Kilikya'dan çıkmıştı. Bu sefer Edessa'nın Ermenilerin yardımıyla Türklerden alınıp, Baudouin tarafından Haçlıların doğu kanadını koruyan ilk Haçlı devletini, yani Edessa Kontluğu'nu kurmasıyla doruğuna varmıştı.

Tancrède, çok geçmeden ordunun Godefroi, Raimond ve Bohémond komutasındaki bakiyesine tekrar katılmış ve Ekim 1097'de birlikte Selçukluların elinde bulunmasına rağmen nüfusunun çoğunluğu Hıristiyan olan Antiokheia'yı kuşatmışlardı. Haçlılar o dönem Konstantinopolis'ten pek de geri kalmayan şehrin büyüklüğü ve göz alıcı zenginliği karşısında şaşkına dönmüşlerdi. Ancak Antiokheia'nın aşılması zor surları kuşatmanın uzun sürmesine yol açmıştı: Kışla birlikte açlık, soğuk ve firarlar yüzünden ağır kayıplar verilmeye başlanmış, ordu yavaş yavaş küçülmüştü. Nihayet yedi aylık bir ablukadan sonra Bohémond komutasındaki Haçlılar geri çekiliyormuş gibi yapmışlardı. Ne var ki Haziran 1098'de surların arkasındaki mahalli bağlantılarını da kullanarak şehre girmişler, ardından da genel bir katliam ve yağmaya girişmişlerdi. Böylelikle Kudüs yolundaki son engel de ortadan kaldırılmıştı.

Bohémond şehirde kalıp Antiokheia Prensliği'ni kurmuştu. Toulouse Kontu Raimond komutasındaki ordunun geri kalanıysa Ocak 1099'da Kudüs'e doğru yola koyulmuştu. Raimond bir hacıya yakışır şekilde yaya yürümüştü. Bunlara rağmen zorluklar bitmemişti. Asi nehrini izleyerek güneye ve ardından da kıyıya doğru dövüşerek ilerlemişlerdi. 3 Haziran'da Ramle, kısa bir süre sonra da Beytlehem Tancrède tarafından işgal edilmişti. Ordu 7 Haziran 1099'da Kudüs'e ulaşmış ve şehrin önünde karargâh kurmuştu (Resim 79). İlk saldırı püskürtülmüştü. Ordu o zamana kadar çoktan aşırı sıcaklardan etkilenmeye başlamıştı. 13 Temmuz'u 14'üne bağlayan gece topyekûn saldırı emri verilmişti. Bir gedik açılmış ve şehre ilk Godefroi girmişti. Ardından da genel bir katliam başlamıştı; erkeklerin yanı sıra kadınları ve çocukları, Müslümanlar kadar Hıristiyanları, karşılarına çıkan herkesi öldürmüşlerdi. Raimundus Aguilers bunu şöyle anlatmıştır:

> "Görülecek harikulade manzaralar vardı. Adamlarımızın bir kısmı (ki bu en insaflısıydı) düşmanlarının kellerini uçurmuşlardı; başkaları kulelerden aşağıya düşsünler diye onları oklarla vurmuştu; diğerleri onları ateşlere ata-

> rak daha uzun sürelerle eziyet etmişlerdi. Şehrin sokaklarında baş, el ve ayak yığınları görmek mümkündü. İnsan ve at cesetleri arasından güçlükle ilerlenebiliyordu. Ancak bunlar normal olarak ilahilerin eşliğinde ibadet edilen Süleyman'ın Tapınağı'nda [Kudüs Tapınağı veya Birinci Tapınak] meydana gelenlerin yanında önemsiz kalıyordu. Orada ne mi oldu? Doğrusunu anlatsam havsalanız almaz. Gene de en azından şu kadarını söylemekle yetineyim, Süleyman'ın Tapınağı ve sundurmasında atlılar dizlerine ve ellerindeki dizginlere kadar kan içinde yüzüyordu. Aslında buranın bu kadar inançsız kanıyla dolması Tanrı'nın makul ve muhteşem bir hükmüydü çünkü çok uzun zamandır onların imansızlıklarının cefasını çekiyordu."[4]

Haçlı liderler öldürme hırslarını tatmin ettikten sonra Kudüs'ü kimin yöneteceğine karar vermek üzere toplanmışlardı. Prensler arasında tahta kimin çıkacağına dair hatırı sayılır çekişmeden kaynaklanan entrikalar çevrilmişti. Bu makama "mükemmel Hıristiyan şövalye" Godefroi de Bouillon seçilse de çok geçmeden bir hastalıktan ötürü ölmüştü. Bunun üzerine yeni entrikalar çevrilmişti. Antiokheia Prensi Bohémond Türkler tarafından esir alınıp Orta Anadolu'da hapsedilmişti. Diğer üst düzey komutanlardan Normandiya Dükü Robert, Flandre Kontu Robrecht, Hugues de Vermandois ve Blois Kontu Stephen Avrupa'ya dönmüşlerdi. Sonunda Edessa Kontu ve ilk Haçlı devletinin kurucusu Baudouin'e çağrıda bulunulmuş, o da Kasım 1199'da Kudüs'e girmişti. Böylelikle Runciman'ın deyişiyle "Boulogne Dükü'nün meteliksiz küçük oğlu" Baudouin'e 1100'ün Milât Yortusu'nda [veya Noel] Beytlehem'deki Nativitas [İsa'nın Doğumu] Kilisesi'nde Kudüs Kralı tacı giydirilmişti. "Ona muhteşem bir törenle taç giydirilmiş ve Birinci Haçlı Seferi umut verici bir şekilde son bulmuştu".[5]

İKİNCİ VE ÜÇÜNCÜ HAÇLI SEFERLERİ

Kudüs'ün alınması ve I. Baudouin'e taç giydirilmesi elbette başlı başına bir amaç değildi: Kudüs bir son olmaktan ziyade, sadece bir başlangıçtı. Muhtemelen birçok Haçlıya bir son gibi gelmişti. Unutulmamalı ki Haçlı Seferi'ne yol açan esas amaç her şeyden önce buydu ve ele geçirilmesinin ardından çoğu Haçlı, kutsal yerleri ziyaret edip hac görevlerini yerine getirmiş ve Avrupa'ya dönmüştü. Zaman içinde İkinci ve Üçüncü Haçlı Seferleri'ni doğuran nedenler geri çekilen Haçlılar yüzünden meydana gelen bu asker kaybıydı.

---

4. Raimundus Aguilers.
5. Runciman 1951-4, Cilt 1: 326.

Zaten bu işin nasıl sonuçlanacağı belli değildi. Krallığın yaratılmasıyla iş bitmemiş, güvence altına alınması ve güçlendirilmesi de gerekmişti. Dolayısıyla izleyen yıllar neredeyse sürekli savaş ve yayılmayla geçmişti. Celile prenslik haline getirilmişti. Bu hem Tancrède'in gönlünü etmek (ki buranın Kontu yapılmıştı) hem de Kudüs ve yeni doğan krallığın beslenmesi için elzem Kuzey Filistin'deki verimli tarım arazilerini sağlama almak içindi. Ancak stratejik planlama da gerekiyordu. Hinterlandı Edessa Kontluğu tarafından korunan Antiokheia Prensliği'nin kurulması Konstantinopolis üzerinden kara ulaşımın güvenliğini sağlıyordu. Ne var ki Anadolu tabiatıyla istikrarsızdı ve (Haçlı Seferleri'nin asıl nedeni olan) hacılar kadar, askerler ve malların sevkiyatı açısından da Avrupa'ya çıkan ikmal yolları asla güvence altına alınamıyordu. Avrupa'ya güvenli, sürekli erişim ancak deniz yoluyla temin edilebiliyordu. Bunu sağlamak için de Levant kıyısındaki bütün limanların ele geçirilmesi gerekiyordu: Lazkiye, Tortosa [Tartus], el-Cubeyl, Trablusşam, Beyrut, Sur, Sayda [Sidon], Akkâ, Kayserya, Aşkelon, Gazze –yani İlk Çağ'ın efsanevi Fenike limanlarının tamamı.

Ancak korunması gereken sadece batı kanadı değildi. Kudüs'te güvenliğin can alıcı yönü şehrin batısından ziyade doğudaki hinterlandıyla ilgiliydi ve Haçlılar burayı korumak için doğuya doğru da yayılmak zorunda kalmışlardı. Bu daha önce Romalıların da yüz yüze geldikleri bir sorundu ve Filistin'i fethettiklerinde buranın güvenliğini sağlama almak için kesinlikle Transürdün'deki Nebati Krallığı'nı ilhak etmeleri gerekmişti. Dolayısıyla Haçlılar egemenliklerini Ürdün boyunca genişletmişlerdi. Kitab-ı Mukaddes'teki antik Kral Yolu'nu izlemişler, Moab'daki el-Kerak şehrinde bir karargâh kurmuşlar, Edom üzerinden Kızıldeniz'in başındaki Akabe'ye kadar uzanmışlar, sahilden biraz uzaktaki Ayla (bugün Firavun) adasında hisar inşa etmişlerdi.

Haçlıların bu şekilde yayılışları –her şey bir tarafa Kudüs'ü ele geçirmeleri– kendi askeri yetenekleri kadar, Sarazenlerin bölünmüşlüğünden ötürüydü. O dönemde Yakındoğu –belli başlıları Halep, Şam ve güç kaybeden Mısır'daki Fatımiler olmak üzere– bir dizi hasım küçük emirliğin yanı sıra aradaki sayısız önemsiz hükümdarın kontrolündeydi. Bu emir veya beylerin [atabeg] çoğu Türk'tü, yani aslında on birinci yüzyılda Selçuklu akınlarıyla birlikte gelen Türk boy beylerinin torunlarıydı. Ne var ki daha sonra genellikle nihayet bir kasabayı hatta bir kaleyi bile egemenlikleri altında bulundursalar da kendilerini bağımsız hükümdar ilan etmişlerdi. Bu küçük beylikler sıkça yabancı Haçlılarla savaşacaklarına birbirleriyle dövüşüyor gibi gözüküyorlardı. Nitekim bu beylerin bir hasım beye karşı Haçlılarla *birlikte* hareket

ettikleri çok sayıda hadise vardı. Haçlıların "biz ve onlar" algısının etkisi altında kalan bizler açısından, bu düpedüz sinik veya en azından garip bir yaklaşım gibi gelebilir. Ancak şu göz önünde bulundurulmalı ki bu Türk beyleri neredeyse Franklar kadar söz konusu toprakların yeni gelenleriydi; her ikisi de Müslümanlığın yanı sıra Hıristiyan inancına sahip mahalli Arap toplulukların üzerinde egemenlik kurmaya çalışıyordu.

Ancak bağlılıklara dair bu tür ufak tefek yeniden düzenlemeler olsun olmasın, Kudüs Krallığı ve bağımlı devletlerin kuruluşlarını beklenenden daha kolay bir iş haline getiren, Yakındoğu'daki derin bölünmüşlüklerdi. Böylece on ikinci yüzyılın ortalarına kadar Haçlı devletleri azami sınırlarına ulaşmış ve işleyen bir güçler dengesine kavuşmuşlardı. Bu düzeni bozan yeni bir liderin, Halep Atabegi Zengi'nin ortaya çıkışıydı. Yeterince güçlenip, Haçlılara ilk defa ciddi bir şekilde meydan okuyanlar Zengi ve ondan daha da çok oğlu Nureddin'di. Bu süreç 1144'de Antiokheia'nın asli kanadı Edessa Kontluğu'nun kaybına yol açmıştı. Ne var ki bu stratejik kayıptan daha da önemlisi moral kaybıydı: Edessa Sarazenler açısından Frankların yenilmez olmadıklarını ve din uğruna bir Frank devletinin pekâlâ tekrar ele geçirebileceğini; Franklar açısındansa topraklarının sürekli tehlike içinde bulunduğunu ve göründüğü kadar güvence altında olmadıklarını göstermişti.

Bu İkinci Haçlı Seferi'ne zemin hazırlamıştı. Avrupa'nın kralları bir araya gelmişlerdi: Sicilya'nın Norman Kralı II. Ruggiero, Fransa Kralı VII. Louis ve Alman İmparatoru Konrad, Papa III. Eugenius'un çağrısı ve Aziz Bernard'ın ateşli vaazlarına cevap vermişlerdi. Louis ve Konrad 1147'de Doğu'ya doğru yola koyulmuşlar, Konrad üstesinden gelinmesi zor bir orduya komuta etmiş ve sonunda birlikler Eylül'de Konstantinopolis'te toplanmışlardı.

İkinci Haçlı Seferi tam anlamıyla bir felaketti. İki kral da gemiyle ulaşım imkânı sağlama önerisini reddettikleri II. Ruggiero'ya kuşku besliyordu, dolayısıyla bunun yerine Konstantinopolis üzerinden uzun bir kara yolculuğu yapmışlardı. Daha Konstantinopolis'e varmadan Fransız ve Alman orduları arasında apaçık uyuşmazlık baş göstermişti. Selçuklular Anadolu'da ilerleyen Alman ordusunu Dorylaion ve Laodikeia'da imha etmiş, Fransız ordusuysa o kadar ağır kayıplara uğramıştı ki ancak çok küçük bir bölümü 1148'de Kutsal Topraklar'a varabilmişti. Ancak onları daha kötü falsolar bekliyordu. Haçlı Seferleri'ne sadece Müslüman öldürme gözüyle bakan dar görüşlü seferi Haçlılarla, Haçlıların hayatta kalabilmesinin tek yolunun Müslümanlarla bir tür işleyen ve dostane bir anlaşma yapma oldu-

ğunu kavrayan Kutsal Topraklar'ın yerleşik Haçlıları arasında ihtilaf çıkmıştı. Daha dar dini görüşlerinin körüklediği hevesleri galebe çalan seferi Haçlılar yüzünden aleni bir anlaşma ihlali meydana gelmişti. 1148'de o zamana kadar Haçlılarla dostane ilişkiler içinde yaşayan Şam'a bir saldırı planlanmıştı. Ordular Şam'ın surlarına dayanmış, sur dışındaki mahallerle çevredeki köyleri yakıp yıkmışlardı. Ne var ki sonunda, ağır kayıplarla ve hiçbir şey elde edemeden, geri çekilmek zorunda kalmışlardı (Resim 50).

İşler tersine dönmüştü. Çünkü küçük düşme ve ağır asker kayıplarının yanı sıra, bu durum her şeyden önce Müslümanlara Hıristiyan güçlerle, ne kadar istikrarsız olursa olsun, geçmişteki gibi yan yana yaşamanın sürdürülemezliğini göstermişti, bir "onlar ve biz" meselesi halini almıştı. Artık Müslümanların güdebileceği yegâne hedef onların Kutsal Topraklar'dan atılmalarıydı.

Onun için Müslümanlar, önce Halep Atabegi Nureddin sonra da Haçlı Seferleri'nin ortaya çıkardığı en önemli lider Salaheddin Eyyubi komutasında saldırıya geçmişlerdi. Salaheddin, 1171'de Mısır'da saltanat süren ancak gerileyen Fatımilerin son hükümdarını alaşağı etmeyi başarmış, kendi hanedanı Eyyubilerin devrini başlatmıştı. Mısır'ı aldıktan sonra egemenliğini Suriye'nin tamamını kapsayacak şekilde genişletmiş ve pekiştirmiş, böylece Yakındoğu'yu Emevilerden sonra ilk defa güçlü merkezi bir yönetim altında birleştirebilmişti. Franklar için bu gelişmenin sonucu kaçınılmazdı: Belaya çatmışlardı.

Gelişmeler 1186'da bir dönüm noktasına varmıştı. El-Kerak'ın [o dönemde Le Krak du Désert] kötülüğüyle ün salmış Frank lordu Renaud de Châtillon, sebepsiz yere giriştiği tecavüzlerinden birini daha gerçekleştirmiş ve silahsız bir Müslüman hacı kervanına saldırmış, ardından da taraflar arasındaki ateşkese rağmen yağmaladıklarını geri vermeyi reddetmişti. Salaheddin açısından bunun tek bir sonucu vardı ve savaş kaçınılmaz hale gelmişti.

Gerisi çorap söküğü gibi gitmişti. Bu olay üzerine Salaheddin muazzam bir ordu toplamış, Franklar ve Müslümanlar 4 Temmuz 1187'de Celile'de Hattin Boynuzları denilen tepelerin yakınlarındaki büyük muharebede karşı karşıya gelmişlerdi (Resim 80). Haçlı ordusu imha edilmişti. Haçlı soylularının neredeyse tamamı ya öldürülmüş ya da esir alınmıştı. Baş esir Kudüs Kralı Guy de Lusignan'dı. Çiçek açan Haçlı ruhu tek bir hamlede yerle bir edilmişti.

Haçlıların tam aksine Salaheddin esirlere merhametli ve saygılı bir tavır takınmış, Kral Guy dahil çoğunun –boynunu bizzat Salaheddin'in vurduğu Renaud de Châtillon gibi önemli bir istisna dışında– fidye kar-

şılığında özgürlüklerine kavuşmasına izin vermişti. Hattin'in ardından Kutsal Topraklar'daki Franklara ait geri kalan yerlerin neredeyse tamamı birkaç hafta içinde Salaheddin'in eline geçmişti: Akkâ, Yafa, Beyrut, Sayda, el-Cubeyl, Lazkiye, Sahyûn'un [Château de Saône, yani Saône Şatosu veya sonradan Salaheddin Kalesi] yanı sıra iki haftalık bir kuşatmadan sonra Kudüs. Aslında Hıristiyanların Levant'taki tutunma noktası Sur'un düşmesi de şehrin Lordu Montferratolu Corrado'nun kahramanca savunma yapması sayesinde son anda engellenmişti.

Kutsal şehrin Salaheddin'in eline geçmesi, 1190'larda Avrupa'nın en büyük krallarının katıldığı efsanevi Üçüncü Haçlı Seferi'ne yol açmıştı: Seferde Kutsal Roma İmparatoru Friedrich Barbarossa, Fransa Kralı II. Philippe Auguste ve Aslan Yürekli Richard başı çekmişlerdi. İki tarafın da destan yazmasına rağmen, Üçüncü Haçlı Seferi İkincisinden daha başarılı değildi. Friedrich Barbarossa komutasındaki Alman ordusu Anadolu'yu dövüşe dövüşe katetmiş, yolda ağır kayıplara uğramış ancak Friedrich 1190'da Kutsal Topraklar'a çok yaklaştığı sıralarda Kilikya kıyısındaki Seleukeia'da trajik bir şekilde boğularak ölmüştü. Philippe ve Richard komutasındaki Fransız ve İngiliz orduları Kutsal Topraklar'a deniz yoluyla ulaşmıştı. Her ne kadar Richard'la Salaheddin arasındaki kişisel ilişkilere fazla anlam yüklendiyse de –hediye değiş tokuşu yapıp besbelli birbirlerine karşılıklı önem vermelerine rağmen– ikisi hiçbir zaman yüz yüze gelmemiş ve Haçlı Seferi büyük ölçüde başa baş sonuçlanmıştı. Üçüncü Haçlı Seferi'nin kalıcı zaferleri ki bunlar önemliydi, Aslan Yürekli Richard'ın Kutsal Topraklar'a giderken Kıbrıs'ı fethetmesi ve vardığında Guy de Lusignan'ın başlattığı kuşatmanın ardından Akkâ'yı yeniden almasıydı. Birincisi ada sadece Kutsal Topraklar için kıyıdan az uzakta önemli bir sıçrama tahtası olmakla kalmamıştı (nitekim Lusignan sülalesinin egemenliğindeki Kıbrıs Haçlı Krallığı, Haçlılar anakarada ellerinde tuttukları son yerleri de temelli kaybettikten çok sonralara, on beşinci yüzyıla kadar varlığını sürdürmüştü). Ayrıca Barbarossa'nın trajedisi ve Anadolu içinden geçen karayolunu korumaya yönelik felaketle sonuçlanan daha evvelki girişimler de Kutsal Topraklar'a ulaşmak için denizden düzenli, güvenli bir güzergâhı sağlama almanın önemini gözler önüne sermişti. Diğer zafer –Akkâ'nın yeniden fethi– başkenti Akkâ'da bulunan ama buna rağmen resmen hâlâ "Kudüs Krallığı" diye adlandırılan Kudüs Krallığı'nın bir yüzyıl daha Kutsal Topraklarda yaşamasına el vermişti. Gerçi Salaheddin tarafından serbest bırakılmasının ardından kuşatmayı başlatan Kral Guy de Lusignan'dı ama Akkâ geri alınınca kraliyet unvanı, Hattin bozgunu yüzünden hâlâ itibar

görmeyen Guy yerine, bir ödül olarak kahramanlığıyla Haçlı varlıklarını son anda kurtaran Montferratolu Corrado'ya verilmişti. Guy'se Kıbrıs Krallığı'yla teselli edilmişti.

Kutsal Topraklar'da çıkmaza giren İngiltere'de de hükümdarlığına meydan okunan Richard'ın 1192'de Salaheddin'le barış müzakeresi yapmaktan başka pek seçeneği kalmamıştı. Buna göre (Kudüs dahil) Filistin'in iç kısımları Müslümanlara kıyı şeridiyse Franklara bırakılmış, hacıların hakları iki tarafça da tanınmıştı. Richard (her ne kadar bu hikâyenin parçası olmayan başka maceralar yaşadıysa da) memleketine dönüş için yola çıkmış, Salaheddin'se kısa bir süre sonra yüksek ateşten ötürü ölmüştü. Üçüncü Haçlı seferi de sona ermişti.

DAHA SONRAKİ VE DAHA ÖNEMSİZ HAÇLI SEFERLERİ

Burada ünlü Üçüncüsünü izleyen bütün Haçlı Seferleri'nden söz etmek yerine, özellikle Haçlı [Din Uğruna Savaşma] hareketine ışık tutacak bazılarının –ille de kronolojik bir sıra takip etmeden– anlatılması amaçlanmaktadır[6].

Daha sonra da Haçlı Seferleri'ne çıkılmasına –nitekim dört tane geniş çaplı, bir dizi de daha sınırlı Haçlı Seferi düzenlenmişti– kahramanca dövüşülüp yeni fetihler yapılmasına –İmparator II. Friedrich tarafından 1229'da kısa bir süre için Mısır'ın bazı bölümleriyle Kudüs geri alınmıştı– ve yeni efsanevi liderlere –içlerinden en ünlüsü Fransa Kralı IX. Louis'ydi– rağmen Üçüncüsünden sonra Haçlı hareketine katılanların şevki kırılmıştı. Hattin'de de hareketin askeri bakımdan beli kırılmıştı. Dördüncü Haçlı Seferi'nde acımasızca kusulan nefretse hareketin manevi bakımdan da iflas ettiğini gözler önüne sermişti. Her şey bir yana Haçlı Seferleri'nin ahlaki saikı bile buharlaşmış gibiydi. Doğrusu Dördüncü Haçlı Seferi belki de bütün Haçlı Seferleri tarihinin en utanç verici epizoduydu çünkü ne Kutsal Topraklar'a ne de Müslümanlara yönelikti. Aksine her şeyden önce Haçlı Seferi çağrısı yapan gücün kendisini hedef almıştı: Konstantinopolis'i, Hıristiyan Âlemi'nin ilk ve en büyük şehrini. Doğu ve batı Hıristiyan Âlemi arasındaki, teolojik çekişmelerin derinlerinde saklı, karşılıklı uyuşmazlığın ve kuşkunun uzun bir geçmişi vardı. Frankların niyetlerinden duyulan siyasi kuşku da Haçlı Seferleri öncesine dayanıyordu. Haçlı Seferleri bunların hepsini şiddetlendirmişti: Büyük batılı orduların izleyen

6. Moğol hükümdarlarından biri çok daha alışılmadık bir Haçlı Seferi önerisinde bulunmuştu. Bu konu "Avrupa'nın Geçitleri" adlı IV. Cilt'te ele alınacaktır.

yüzyıllarda Bizans toprakları üzerinden geçişiyle birlikte ikiyüzlülük suçlaması iki tarafta da ayyuka çıkmış, karşılıklı öfke çeşitli vesilelerle defalarca parlama noktasına kadar yükselmişti. 1204'de Venedik gemileriyle taşınan Dördüncü Haçlı Seferi orduları Konstantinopolis'in zapt edilemez surlarında –Theodosius tarafından beşinci yüzyılda inşa ettirildiklerinden beri ilk defa– gedik açıp, o muazzam şehri, dünyanın en önemli şehrini acımasız şekilde, daha önce hiç görmediği ölçüde yağmaladıklarında iş çığırından çıkmıştı. Nitekim 1453'te bizzat Fatih Sultan Mehmet'in komutasındaki Müslümanların nihayet şehrin surlarını delip geçtikten sonra yaptıkları talandan katbekat kötüydü.

Haklarını vermek lazım, Avrupa başkentleri bundan suçluluk duymuşlardı. Hatta papa daha sonra bu Haçlı Seferi'ni kınamıştı bile ve Beşinci Haçlı Seferi bir yere kadar bunu telafi etme, harekete bir ölçüde yeniden ahlaki doğruluk kazandırma girişimiydi. Dolayısıyla en büyük Haçlı liderleri arasındaki, en mübarek ve en önemli idealisti, ahlaki bakımdan kusursuz ve sonradan azizler listesine alınan, Fransa Kralı IX Louis'yi belki de bu yönüyle kendine çekmişti. Ne var ki bu girişim Haçlı hareketini kurtarmaya yetmemişti. Başarısızlığı bir yana –ki Louis Mısır'da esir düşmüş ve ancak yüklü bir fidye karşılığı serbest bırakılmıştı– Avrupa, ele geçirilmesi gitgide imkânsızlaşan Doğu'nun güneşten kavrulan, sert iklimli topraklardaki asıl Kudüs'ü hedeflemek yerine, kendi "cennet misali" topraklarında daha idealize Kudüs'ler inşa etmeye yönelmişti.

Konstantinopolis varlığını bir dönem Doğu'daki bir başka Frank krallığı gibi sürdürmüştü. İmparator VIII Mikhail Palailogos tarihi şehri 1261'de geri aldıysa da Konstantinopolis'in eski gücünden eser kalmamıştı. Artık büyük bir Hıristiyan imparatorluğu değildi. Neredeyse iki yüz yıl sonra Fatih Sultan Mehmet komutasındaki Osmanlı Türkleri öldürücü darbeyi [*coup de grâce*] indirinceye kadar –hâlâ resmen Roma İmparatorluğu diye adlandırılsa da– sadece yerel bakımdan ağırlığı bulunan bir şehir devletinden farksızlaşmıştı. Dördüncü Haçlı Seferi ve Konstantinopolis'in yağmalanmasının yarattığı asıl trajedi, şehrin sonunda Türkler tarafından alınması ve İslamiyet'in Avrupa'da ilerlemesi süreçlerini hızlandırmaktan başka bir işe yaramamasıydı.

Badirelere ve hayal kırıklıklarına rağmen, Kudüs düşüncesi ve Haçlı Seferleri ülküsü on üçüncü ve on dördüncü yüzyıllarda da az çok gönül çelmeye devam etmişti –hem de şaşırtıcı çevrelerde. Orta Çağ'da Avrupa'nın en önemli çilekeşlerinden Assisili Aziz Francesco 1219'da Beşinci Haçlı Seferi sırasında idealistçe bir misyonla doğuya seyahat etmişti. Doğu Aziz Francesco gibi sofistlere her zaman Batı'dan daha

çok aşinaydı bu nedenle Sarazenler bu kendi halinde, pasaklı ve inanılmaz nazik Allah'ın kuluna sempati ve sabırla yaklaşmışlardı ama bir taraftan da onu (tabii ki geri çevirdiği) pahalı hediyelere boğup, Franklara iade etmişlerdi.

Çok daha donkişotvâri –ve trajik– saf bir idealizm misyonu da 1212'deki "Çocuk Haçlı Seferi" denilen Haçlı Seferi'ydi. Bu sefer için on iki yaşındaki Stephen adlı bir Fransız çobanı vaaz vermişti. Krala bir mektup getirdiğini, bu mektubu ona bizzat İsa'nın verdiğini ileri sürerek Fransız Kralı Philippe'in huzuruna çıkmıştı. Kral Philippe de tabiatıyla çocuğa evine dönmesini söylemişti. Ne var ki Stephen vazgeçmemiş ve kendine İsa tarafından kutsal yağla meshedilmiş biri, kendinden yaşça büyüklerin üstesinden gelemediğini başararak Kudüs'ü geri alabilecek bir lider gözüyle bakmıştı. En azından tanrı vergisi fevkalade bir belagat yeteneği olmalıydı çünkü Fransa'daki çocukların binlercesi çağrısına cevap verince, nasıl Musa için Kızıldeniz yarıldıysa, suların onlara geçit vereceğini iddia etmişti. Orta Çağ'ın safdil insanları ondan çekinip, ona boyun eğmişlerdi. Çağdaşlarının anlattıklarına göre hiçbiri on iki yaşından daha büyük olmayan 30.000 kadar erkek ve kız çocuğu Vendôme'da toplanmıştı. Açıkçası bu sayı abartılıdır ama şüphesiz binlercesi bir araya gelmişti. Vahiy alan oğlanın liderliğindeki Çocuk Haçlılar Marsilya'ya yürümüş ancak orada vaat edildiği gibi Akdeniz'in suları onlar için yarılmayınca acıklı sahneler yaşanmış, az çok çocukça bir hüsrana uğranmıştı. Çoğu hayal kırıklığı içinde evine dönmüştü. Onlar şanslıydı. Zalim Hugues ve Açgözlü Guillaume lakaplı iki vicdansız tüccar, kalanlara temin ettikleri yedi gemiyle Kutsal Topraklar'a bedava bir yolculuk önermişlerdi. Çocuk Haçlı Seferi'nin akıbetine dair haberler Avrupa'ya ulaşıncaya kadar on sekiz yıl geçmişti. Gemiler –ikisi fırtınada battıktan sonra– önceden kurulan bir düzenle Cezayir'e götürülmüş, çocukların hepsi köle pazarlarında satılmış, onlardan bir daha haber alınamamıştı.

Haçlı Seferleri'nin geri kalanında meydana gelenler çarçabuk anlatılabilir. Nasıl İkinci Haçlı Seferi Salaheddin'le vücut bulan büyük bir Sarazen lideri yarattıysa, Beşinci Haçlı Seferi de aslında bir Türk köleyken 1261'de kendini Mısır sultanı ilan edip, (harfi harfine "köle" anlamına gelen) Memlûk hanedanını kuran Baybars'ı ortaya çıkarmıştı. Ne var ki Baybars, Salaheddin'e kıyasla çok farklı bir kişiliğe sahipti. Runciman'ın sözleriyle "üstün yetenekli bir devlet adamı" olmakla birlikte, "şeref, minnet, merhamet duygularından yoksundu, hiç vicdan azabı çekmezdi". Onun için Frankları kan davası güder gibi insafsızca ve merhametsizce kovalamıştı. Ardından tahta çıkacak Sultan

Kalavun'la birlikte Asya kıtasındaki son Haçlı şehir ve kalelerini nihayet ele geçirmişti. 1271'de Hospitalier* tarikatının en sağlam kalesi diye bilinen Krak des Chevaliers'yi alan Baybars'tı ve 1261'le 1277 arasında da Frankların çoğu tabyasını bir bir o zapt etmişti. 1291'de Akkâ'yı ele geçiren Kalavun'un oğlu El-Eşref Halil'di ve aynı yıl içinde son Frank nüfusu da Tortosa'dan kovulmuştu. Franklar Tortosa'nın karşısındaki Arvad Adası'nda 1302'ye kadar biraz daha tutunmuşlar ama 1518'de Kıbrıs'tan düzenledikleri saldırıyla adayı kısa bir süre için tekrar işgal etmeleri dışında, Kutsal Topraklar'da bir daha boy gösterememişlerdi. Haçlı Seferleri sona ermişti. Nasıl Haçlı Seferleri'ni her şeyden önce Türkler tetiklediyse, adeta bitirme işi de onlara düşmüştü. Yakındoğu o tarihlerden itibaren bir Türk dünyası haline gelmişti: Sanki Araplar İslamiyet'i Orta Asya'nın ücra köşelerinden kalkıp gelen buraların yeni sakinlerine kaptırmışlardı.

HOŞGÖRÜSÜZLÜK MİRASI

Selçukluların neredeyse Konstantinopolis'in kapılarına dayanacak kadar ilerlemeleri Hıristiyan Âlemi için su götürmez –ve belki de karşı koyulamaz– bir tehdit anlamına geliyordu. Karanlık Çağı'nın keşmekeşi ve bin yıl süren kötümserliğinden henüz silkinmeye başlayan Avrupa'ya fitil verilmişti bir kere.

Haçlı Seferleri Avrupa tarihinin hakkında en fazla destan düzülen epizotlarından biridir. Doğru, o zamanların bakış açısıyla en saygıdeğer ülkülere sahiptiler: Amaçları Kudüs'ü geri almak ve Hıristiyanların kutsal yerlerini Müslümanlardan kurtarmaktı. 1097'deki Birinci Haçlı Seferi binlerce –çoğunlukla Fransız ve Norman– askerden meydana geliyordu ve aynen bunu başarmışlardı: Levant'ın büyük bir bölümü çarçabuk ele geçirilmiş, Edessa ve Trablusşam Kontluğu'yla Antiokheia Prensliği'ni kurmuşlardı. 1100 yılının Noel'inde –mülksüz şövalye ve dinin hizmetindeki maceraperest– Baudouin Kudüs Kralı ilan edilmişti. Bu, Davud ve Süleyman'ın kahramanlık devirlerini hatırlatan bir unvandı. Görünüşe bakılırsa, Haçlı Seferleri ülkülerin en yücesini yerine getirmişti.

Oysa Haçlı şövalyeleri antik Yakındoğu uygarlıklarının vârisleri Sarazenlerin gözünde barbar yağmacılardan adeta farksızlardı. Yüzyıllar boyunca maruz kaldıkları istilalara alışık olsalar da fethettikleri topraklarda uyguladıkları vahşet onların bile kanını dondurmuştu: Renaud de

* Haçlı Seferleri sırasında Filistin'de kurulan bir şövalye tarikatı. Kıbrıs Şövalyeleri, Malta Şövalyeleri, Rodos Şövalyeleri veya St. Jean Şövalyeleri olarak da bilinirler. (ç.n.)

Châtillon'un sadistçe ve kalleşçe giriştiği tecavüzler, bırakın Haçlıların sözüm ona bayrak açtıkları ülküleri bakımından, ne ölçü alınırsa alınsın insanda tiksinti uyandırır. Ne var ki ülkülerinden hareketle sorgulanması gereken sadece Haçlıların barbarlıkları değildir. Her şey bir tarafa, bunlar üstüne toz kondurulamayacak çok az kimsenin bulunduğu Orta Çağ'da yaşanmıştı. Ayrıca barbarca fiiller hiçbir tarafın tekelinde değildi. Haçlı Seferleri daha trajikti çünkü özünde arka çıkıldığı sanılan dine tarifsiz ölçüde zarar vermişti: Hıristiyanlığa. Levant, Haçlı Seferleri sırasında büyük bir Hıristiyan nüfusunu barındırıyordu. Nitekim (çok yakın zamana kadar Lübnan'daki gibi) nüfusun çoğunun Hıristiyanlardan meydana geldiği ileri sürülmüştür ama Haçlılar insanları kılıçtan geçirirken ayrım gözetmemişlerdi. Bu nedenle Hıristiyanların büyük bir bölümü sırf kendilerini korumak için İslamiyet'i benimsemek durumunda kalmışlardı. Dördüncü Haçlı Seferi'nin orduları, Kutsal Topraklar'daki varlıklarının çoğunu kaybettikten sonra, 1204'de Hıristiyan Âlemi'nin en büyük kalesine, Konstantinopolis'e saldırmışlardı. Niyet Hıristiyan Âlemi'nin yuvasına, doğudaki kaynağına dönmesiydi ama sonunda kendini yiyip bitirmekten başka bir işe yaramamıştı.

Her şey ille de tek taraflı gelişmemişti. Unutulmamalı ki Haçlı krallıkları Levant'ın bazı bölgelerinde yüzyıllarca, Kıbrıs'taysa birkaç yüzyıl daha fazla tutunmuşlardı ve bu, yerel nüfusun en azından kısmi işbirliği olmadan gerçekleştirilemezdi. Zaten yaşananlar Sarazen beylerin komşu Sarazenlere karşı Haçlı şövalyeleriyle sadece birkaç vakada ittifak etmelerinin ötesindeydi. Önemli Haçlı kalelerinin toprakları da büyük ölçüde Avrupa'daki muadilleri gibi feodal *fief*'likler* halinde yönetiliyordu:. Böylesi bir idari ağ yönetilen nüfusların işbirliği –veya en azından rızası– olmadan hayata geçirilemezdi. Nitekim Müslüman gezgin İbn Cübeyr, Haçlı devletlerine 1184'de yaptığı seyahate dair yazdıklarında, Frankların üzerinde egemenlik kurdukları Müslüman tebaayı komşu Müslüman hükümdarlara kıyasla daha iyi yönettiklerini ileri sürmektedir.[7] Tarih boyunca egemenlik daima yönetenle yönetilenin işbirliğini kapsayan çift yönlü bir süreci gerektirmiştir. Haçlı devletlerinin de bundan aşağı kalır yanı yoktu; dinin hizmetindeki şövalyelerin *fief*'likleri üzerinde sürdürdükleri saltanatları, o günün koşullarında, genellikle yeterince makuldü. Her halükarda Levant köylüsü açısından kime vergi ödediği pek fark etmiyordu: Arap, Türk veya Frank.

---

* "Hizmet karşılığı bağışlanmış toprak parçası" anlamına gelen bu kelime, Osmanlı'daki "dirlik" düzeninin benzeridir ve feodalizmin temelinde yatmaktadır. Feodalizm tartışması konu dışı olduğundan orijinal metindeki kelime kullanılmıştır. (ç.n.)

7. Lewis 1982: 98.

Orta Çağ'ın destan edebiyatı Haçlı Seferleri'ni insanlığın Tanrı adına atıldığı en büyük macera diyerek göklere çıkarmıştır. Haçlı Seferleri'ne dair böyle bir yaklaşım artık ebediyete intikal etmiştir. Nitekim Sör Steven Runciman *Haçlı Seferleri Tarihi* adlı hayranlık uyandıran büyük eserini şu sözlerle bitirmektedir:

> "Haçlı Seferleri'nin zaferleri inancın zaferleriydi. Ancak dirayetsiz inanç tehlikeli bir şeydir. Haçlı Seferleri, uygarlığımızı ortaya çıkaran, Şark ve Garp arasındaki o uzun etkileşim ve kaynaşma dizisinin trajik ve yıkıcı bir epizoduydu. Dönüp geriye yüzyıllar süren muhteşem hikâyelerine dikkatle bakan bir tarihçi, insan doğasının kusurlarına tanıklık ettikçe, kederinin hayranlığını gölgede bıraktığını anlayacaktır. Ne kadar çok cesaret varsa bir o kadar az şeref, ne kadar çok kendini adama varsa bir o kadar az anlayış mevcuttu. Yüce ülküler gaddarlık ve hırsla, macera ruhu ve sabırsa körü körüne ve bağnazca bir kendi haklılığından emin olmayla lekelenmişti; Kutsal Savaş'ın kendisi de Tanrı adına yürütülen bir hoşgörüsüzlükten, yani Kutsal Ruha karşı işlenmiş bir günahtan başka bir şey değildi."[8]

Bunlar çok güçlü ve çok yerinde kelimeler. Gene de bu belki Orta Çağ'ı günümüzün liberal bakış açısıyla aşırı ağır bir şekilde yargılamaktır. Ayrıca şu sıralar Haçlı Seferleri'ni Avrupa'nın Yakındoğu'ya saldırısının bir başka örneği diye istiap haddini çoktan aşmış Batı'nın suçluluk kompleksi yüküne eklemek moda haline gelmiştir. Hatta Haçlı Seferleri için "bizim" "özür dilememizi" (kimden?) talep eden bir hareket bulunmaktadır. Bazıları da Haçlı Seferleri'ni "Avrupa dışında gerçekleşen sığ bir destandan ibaret"[9] diyerek hafife almaktadırlar. Aklını biraz tarihin ekonomik nedenleriyle bozmuş daha sinik yazarlarsa Haçlı Seferleri'ni alt tarafı ganimet peşinde koşan barbarların Yakındoğu'ya düzenledikleri akınlar diye geçiştirmektedirler. Onlara göre zaten Kutsal Topraklar'ın işgali ekonomik bakımdan sürdürülebilir olmaktan çıkar çıkmaz Haçlı Seferleri'nin gücü kesilmişti.

Ancak bu tarz bir akıl yürütme Orta Çağ'a bir de yirminci yüzyıl kıstaslarını uygulamaktır ki bu her halükarda tarihçiliğe özgü ince eleyip sık dokumaya kıyasla dayanaksızdır. Bir kere Orta Çağ Avrupa'sının başlıca "ekonomik serüvencileri" Normanlar, Fransızlar, İngilizler ve Almanlar değil, İtalyan tüccar devletleriydi: Cenova, Piza ve Venedik. Bunlar başlangıçta Haçlı Seferleri'ne tamamen karşıydılar ve zaten Müslüman güçlerle kârlı iş ilişkilerinin keyfini sürüyorlardı. Doğrusu bir Haçlı Seferi'ne kaynak sağlamak da Orta Çağ Avrupa'sının pek kaldıramayacağı muazzam bir mali yüktü. Daha da önemlisi Haçlı

8. Runciman 1951-4, Cilt 4: 480.
9. Le Goff 2005: 112.

Seferleri'ne yol açan ülküler böylesi bir siniklikle hafife alınamaz çünkü ülkülerin esaslı bir rolü vardı. Belki de en başta gelen *bu* ülkülerdi. Evet, Tancrède ve Bohémond gibi ilk Haçlıların çoğu en nihayetinde fetih peşinde koşan maceraperestlerdi. Renaud de Châtillon'sa barbarların en iğrençlerinden biriydi. İnsan Godefroi de Bouillon ve Aslan Yürekli Richard gibi Haçlı Seferleri'nin en büyük kahramanlarının niyetlerinden kuşku duysa da –nitekim şüphe edilmiştir– Halkın Haçlı Seferi veya Çocuk Haçlı Seferi gibi hayretlere düşürücü fenomenler sadece ülkülerle açıklanabilir: Bugün düpedüz akla sığmayacak ölçüde saf, ham ülküler. Günümüzde (benim gibi) çocuk sahip biri bırakın Stephen'ın çağrısına cevap veren çocukların itikadını, bundan daha da önemlisi onların gitmesine izin veren ebeveynlerinkini anlayabilir mi?

Haçlı Seferleri'nin mirası ve akıbeti öyle kolay kolay anlatılamaz. Araplar onlara –haklı olarak– sadece barbar gözüyle bakıyorlardı. Konunun daha da can alıcı noktası Haçlıların Hıristiyan ve Müslümanlar arasına, bugün bile dünyanın başına dert açan, düşmanlık tohumlarını ekmeleriydi. Başlangıçta Müslümanlar Hıristiyanlığa açıktan açığa hayranlıkla yaklaşmışlardı. Hatta öykünmüşlerdi. İlk Arap imparatorluklarıyla birlikte bu hoşgörü ve saygıya dönüşmüştü. Ne var ki Haçlı Seferleri bu durumu ebediyen değiştirmiş; aynı Tanrı'ya, hatta birçok ortak peygamber ve geleneğe sahip, birbirine bu kadar çok benzer iki din arasındaki ilişkilerin daha sonraki tarihi karşılıklı güvensizlik, nefret ve düşmanlık tarihi halini almıştır.

Peki, [Haçlı Seferleri'nin] Batı'daki mirasına ne demeli? Runciman'ın sözlerini tekrarlarsak, "Bunlar başlamadan önce uygarlığımızın merkezi Bizans ve Arap halifeliğinin topraklarında yer alıyordu. Onlar daha kül bağlamadan uygarlık el değiştirip Batı Avrupa'ya geçmişti. Bu dönüşümle birlikte ortaya Modern Tarih çıkmıştı. Hatta bunun ötesinde gelişmeler yaşanmıştı. Çünkü Haçlı Seferleri her şeyden çok o zamana kadar içedönük olan, tecrit edilmiş bir halde ve dünyadan bihaber yaşayan Batı Avrupalıların, sınırlarının ötesine bakmaları ve oralara gitmeleri anlamına geliyordu. Bir defa denizaşırı yayılmanın tadını aldıktan sonra ne Avrupa ne dünya bir daha aynı yoldan geçmişti. Nasıl antik Roma'nın Akdeniz'e yayılışı Fenikelilerle temas sonucu meydana geldiyse, Batı Avrupa'nın torunlarıyla teması da aynı kapıya çıkmıştı, çarpılmışlardı. Dolayısıyla Haçlı Seferleri sırasında ilk Avrupalıların kara yoluyla Asya üzerinden Çin'e seyahat etmeleri, seferler sona erdikten kısa bir sonra da gene ilk Avrupalıların Afrika'nın çevresinden dolaşarak Hindistan'a yelken açmaları ve Amerika'yı keşfetmek için Atlantik Okyanusu'nu geçmeleri tesadüfi değildi. Avrupalıların Yayılma Çağı başlamıştı.

10. Bölüm
Arap Gölü

ARAP DENİZCİLİĞİ VE AVRUPA ÖNCESİ DÜNYA DÜZENİ

> Orta Doğu'da ticaret yapan Avrupalı tüccarlar, esas itibarıyla limanlarında tecrit edildikleri kapalı Müslüman toplumların kültürleri üzerinde çok az etki bırakmış gibi görünürken, Müslüman tacirler Asya dünyasının her tarafında koloniler kurmuşlar, oralara sadece ticari mallarını değil, kültür ve dinlerini de taşımışlardı. İslamiyet Hindistan, Seylan, Malezya ve Endonezya'ya onların aracılığıyla geçmişti. [İslamiyet] oralarda aynı güzergâhları takip edip, Hindistan ve Çin'den yayılan Hindu ve Budist kültürleriyle yan yana yaşamıştı. Bu iç içe geçme ve bir arada yaşama Hint Okyanusu gibi bir er meydanına, İslamiyet'in doğuşundan beri Akdeniz'de eksikliği çekilen, bir süreklilik ve ahenk kazandırmıştı.
>
> Janet Abu-Lughod[1]

Alışılageldiği üzere tarih kitaplarımız "Yayılma Çağı" ve "Keşifler Çağı" gibi bölüm başlıklarından geçilmez. Neredeyse her zaman bundan Avrupa'nın on beşinci yüzyıldan sonraki yayılışı kastedilir: Sanki dünyayı "biz" keşfetmişizdir. Nitekim ilk başlık Hugh Trevor-Roper tarafından yayıma hazırlanan, alt başlığı *Europe and the World 1559-1660* [*Avrupa ve Dünya 1559-1660*] olan, 1968'de yayımlanan önemli bir Thames & Hudson girişimidir ve eserde dünya tarihinin bu dö-

1. On üçüncü yüzyıl bağlamında, Janet Abu Lughod 1989: 242.

nemi tamamen bu açıdan ele alınmıştır. "İslam İmparatorlukları" ve (ilgili ilgisiz her şeyi bir başlık altında toplayan muğlak bir deyişle!) "Şark Dünyası"yla ilgili bölümler en sona bırakılmış, adeta esas itibarıyla Avrupa'ya özgü gibi görülen bir düşüncenin dipnotları haline getirilmişlerdir. Aynı dönemin aynı konudaki benzer adlı eseri de J. H. Parry'nin *The Age of Reconnaissance: Discovery, Exploration and Settlement 1450-1650*'dir [*Açınsama Çağı: Buluş, Keşfediş ve Yerleşim 1450-1650*]. Kitabın adında Avrupa kelimesine yer verilmediği gibi, ima dahi edilmemektedir ama eser sadece Batı Avrupa'nın keşiflerini içermektedir.

Aslında hem Parry'nin hem de Trevor-Roper'ın eseri mükemmeldir ve onları okumak insana hâlâ fayda sağlar. Dahası yaklaşımları ille de yanlış değildir. Tarihi bir bakış açısı olmadan yazmak anlamsızdır; özünde böyle bir bakış açısında bir sorun yoktur ve dünyanın bugünkü düzeninin deniz kıyısındaki Avrupalı güçlerin yayılışı sonucu meydana geldiğini varsaymak doğaldır. Ne var ki bu hikâyenin sadece bir bölümüdür ve ille de esas bölümü değildir. (Örneğin Batı Avrupalı güçlerin gerçekleştirdiğinin toplamıyla kıyaslandığında Asya'nın çok daha büyük bir bölümünü kapsayan Rus yayılışından nadiren bahsedilir) Percy Sykes'ın *A History of Exploration* [*Keşifler Tarihi*] adlı 1934'de yayımlanan daha eski eserinde bile Çinli ve Arap keşifleri hakkında bölümler vardır. Felipe Fernández-Armesto'nun *Pathfinders: A Global History of Exploration* [Çığır Açanlar: *Dünya Çapındaki Keşifler Tarihi*] adlı 2006'da yayımlanan daha çağdaş eseri çok daha tarafsız bir yaklaşımla anlatımına türümüzün Afrika'dan yayılışıyla başlar. Oysa daha eski (2000) *Civilizations* [*Uygarlıklar*] adlı eserinde, Vasco da Gama kitabın ancak dörtte üçünden sonra sahneye çıkar. Her şeye Adem'le (aslında Havva'yla) veya Büyük Patlama'yla başlamak tarihi azıcık aşırı bütünsellikçi bir bakış açısıyla ele almaktır ama şüphesiz günümüzde hiçbir doğru dürüst denizcilik veya keşifler incelemesi de söz gelişi Avustralyalı Aborjinlerin veya Polinezyalıların önemli başarılarını ihmal edemez.

DEVE VEYA *DHOV*

Arapların başarıları da ihmal edilemez. Unutulmamalıdır ki Arabistan Hint Okyanusu'na çıkıntı yapan bir yarımadadır: Bir çöl ülkesinden ziyade (hatta daha çok) bir kıyı ülkesidir. Dolayısıyla İslamiyet'in ilk yıllarında dünyaya yayılma sırası Araplara geldiğinde, Hint Okyanusu'na dikkat kesilip kervancılık kadar denizcilik de yapmaları doğaldı. Nitekim "çölün gemileri" bu bakımdan hem iyi hem kötü yanları bulunan

bir mecazdır. Avrupa'daki kıyı ülkeleri Atlantik Okyanusu'na sahip çıkmadan çok önceleri, Hint Okyanusu bir Arap gölüydü. Kur'an'da bile Hint Okyanusu'nda –"kalas ve liften gemiler" ile yürütülen ticaretten bahsedilir (Resim 88). Başlangıçta Hıristiyanlıktan daha fazla "doğulu" veya "batılı" değilken, İslamiyet işte bu yüzden bugün varlığını esasen bir Doğu dini halinde sürdürmektedir. Arabistan'ın bir yarımada oluşu bir dünya düzeni kurarken ona birkaç doğal avantaj daha sağlamıştı. İki yanı da tarih boyunca Hint Okyanusu'yla Akdeniz dünyasını esaslı bir şekilde birbirine bağlayan ana suyollarıyla çevriliydi. Kızıldeniz bir parmak gibi Akdeniz'e uzanır ve neredeyse ona dokunur. Burası en kısa ulaşım hattıdır ve hem antik hem de modern zamanlarda iki denizi birbirine bağlamak için bu nedenle burada kanallar açılmıştır. Yarımadanın öbür tarafındaki Basra Körfezi[2], Akdeniz'den çok daha uzakta bulunmasına rağmen, en az diğeri kadar önemli bir ulaşım kanalıdır çünkü suyolu körfeze dökülen iki muazzam nehir sayesinde Akdeniz'e uzanır: Dicle ve Fırat. Bu nehirler –özellikle Fırat– Hint Okyanusu'nu Akdeniz'e neredeyse kol boyu mesafesi kadar yaklaştırır: Halep'in doğusunda çizdiği büyük kavisle Antiokheia civarında Fırat Nehri'yle Akdeniz kıyısı arasında 200 kilometreden daha az bir mesafe kalır. Üstelik bu bölge kolay aşılabilecek sulak bir arazidir. Böylece İlk Çağ'da Akdeniz'le Hindistan Yarımadası Basra Körfezi üzerinden şaşırtıcı bir şekilde buluşturulmuştu. Dahası bu güzergâh Asya'yı bir başından bir başına kateden bir dizi önemli karayolunun özelliği olan tehlike, dağ ve çöllerden neredeyse tamamen uzaktı.

Nitekim MÖ üçüncü binyılda dünyanın en eski uygarlıkları, Mezopotamya'nın Sümerleriyle İndus Vadisi'nin Harappalıları arasındaki kanal haline gelerek, muhtemelen tarihteki ilk en önemli uluslararası deniz ulaşım sistemini meydana getiren yer Basra Körfezi'ydi. Basra Körfezi'nin Arabistan tarafında doğudaki Emirlikler* kadar uzak bölgelerde, özellikle çok yoğun bir şekilde Bahreyn ve hemen bitişiğindeki anakarada, mahreci büyük ihtimalle Güney Irak'taki Ur

2. Geleneksel olarak kuzeydoğu kıyısının büyük bir bölümünü kaplayan İran'ın Pers veya Fars ilinden ötürü [Latin dillerinde] daima "Pers Körfezi" diye bilinmiştir. Arapçası da Halic el-Farsi'dir. Kadim Arap coğrafyacıları da hep böyle adlandırıyorlardı. Bununla birlikte ilk defa 1930'larda Bağdatlı bir gazetecinin icat ettiği "Arap Körfezi" deyimi Arap milliyetçiliğinin baskısıyla gitgide daha fazla revaç bulmuştur. Kısa bir süre öncesinden beridir de buraya sadece "Körfez" demek daha diplomatik sayılmaya başlamıştır –kendi (Meksika!) Körfez'lerine ait deyimi çoktan tekellerine almış Amerikalıların kafasını karıştırmasına rağmen. Antik Mezopotamyalılar aşikâr nedenlerle ona "Güneşin Doğduğu Deniz" veya ("Yukarıdaki Deniz" veya Akdeniz'in aksine) "Aşağıdaki Deniz" adını vermişlerdi. Grek ve Romen yazarların zamanına kadarsa, Orta ve Modern Çağ'ın "Pers Körfezi" deyiminin yolunu yapan, "Pers Denizi" deyimi yaygınlaşmıştı.

* Birleşik Arap Emirlikleri. (ç.n.)

şehri civarı olan, daha eski zamanların Obeyt kültürüne ait çanak çömleklere ve bunların beşinci binyıldan kalan taklitlerine rastlanmıştır. MÖ 3500'den sonra en parlak dönemini yaşayan Sümer uygarlığında Sümer şehirlerinden dışarıya doğru giderek artan bir hareket gözlenir. Suriye ve Güney Anadolu dağlarında bir dizi koloni kurulmuş, ayrıca aşağılarda Basra Körfezi'ndeki daha eski bağlantılar da güçlendirilmiştir. Söz konusu Basra koridorunun öteki ucundaysa İndus Vadisi yer alır. İndus Vadisi uygarlığı (bazen Harappa denilir) Mezopotamya ve Mısır'daki dünyanın ilk diğer en önemli nehir kıyısı uygarlıkları arasında bulunması bakımından önde gelir (gerçi İndus uygarlığı diğer ikisine kıyasla bir miktar daha yakın tarihlerde yaşamıştır). Ne var ki İndus uygarlığı en geniş alanlara yayılmış olanıydı. Nitekim kuzeyde Orta Asya'daki Ceyhun Nehri, batıda Umman ve güneyde Gucerat kadar uzak bölgelerde bu uygarlığa ait yerleşim yerleri ortaya çıkarılmaktadır. Bu durum onu erken İlk Çağ'ın gelmiş geçmiş en yaygın, ne ölçü alınırsa alınsın devasa bir alanı kaplayan –ve deniz yoluyla en fazla gelişen– uygarlığı yapar. Canlanmasına muhtemelen bir yere kadar tarihi boyunca ticari ilişkilerini devam ettirdiği Mezopotamya'nın yol açmasına rağmen, yöreye özgü bir uygarlıktı. İndus uygarlığı varlığını kabaca MÖ 3200'le 1800 arasında sürdürmüştü.

Antik Mezopotamya metinlerinde doğudaki *Dilmun*, *Magan* ve *Melukha* [veya *Meluhha*] ülkeleriyle ticaret yapıldığından söz edilir. "Dilmun" veya "Tilmun" ülkesinin Bahreyn ve bitişiğindeki Arabistan anakarasıyla Kuveyt'in açıklarındaki Feyleke Adası'yla bir tutulduğu artık söz götürmez. "Magan" veya "Makan" muhtemelen Umman'dır ve günümüzde "Melukha" ülkesinin İndus uygarlığıyla bir tutulması gerektiğine dair gitgide fikir birliğine varılmaktadır. Metinlerde Magan sıkça hem Mezopotamya'nın hem de İndus'un ithal ettiği bakırın çıkarıldığı yer diye geçer. Dolayısıyla muhtemelen bu durum Umman ve doğudaki bazı Emirliklerde kalıntıları bolca bulunan antik bakır ocakları ve filiz eritme tesisleriyle ilgilidir. "Dilmun" ülkesinin merkezi Bahreyn'di ve daha doğudaki Emirliklerde gelişen kültürlere genellikle "Ummü'n-Nar" denilse de Abu Dabi'de yapılan ilk kazılarda ortaya çıkarılan yerleşim yerinden ötürü antik Körfez uygarlığı bu adla anılır. Bu uygarlığın varlığını sürdürdüğü dönem kabaca MÖ 2500'den 1800'e kadardır. Bu tarih aralığı epeyi ortak yönünün bulunduğu İndus uygarlığının en parlak dönemine karşılık gelir. Hem Dilmun hem de Ummü'n-Nar büyük ve hayranlık uyandıran yapılara sahiptir. Ummü'n-Nar kültürünü el-Ayn'daki Hili [arkeoloji parkındaki] gibi muazzam, taştan yapılmış mezarlar karakterize eder. Dilmun

kültüründeyse, Barbar'da ve Bahreyn Kalesi'ndeki kazılarda meydana çıkarılanlar gibi, büyük ve inceden inceye işlenmiş tapınaklar vardır. Dilmun kültürünün ayırt edici özelliklerinden biri de hayretlere düşürücü sayıdaki höyüktür. Sadece antik dünyanın en büyük mezarlığının bulunduğu Bahreyn'de kayda geçirilen höyük sayısı 150.000'dir.

Dilmun uygarlığının ticaret ağı Umman Denizi'nin bir yakasından ötekine uzanıyordu. Bölgeyi kısmen kontrol altında tuttukları, İndus stili mühürleri örnek alıp ürettikleri kendilerine özgü mühür stillerinden anlaşılmaktadır. Nitekim Dilmun'un muhtemelen en önemli bağlantıları İndus uygarlığıylaydı. Bahreyn'deki yaklaşık MÖ 2000'e tarihlendirilen Bahreyn Kalesi Höyüğü'nün ızgara planı bir ihtimal Harappalıların ızgara planlı şehirleriyle ilgilidir. Burada Harappa stili çömlek parçaları, Harappa standardı ağırlıklar ve Harappa stili Basra Körfezi mühürleri vardır. Höyüklerde İndus mühürlerine rastlandığı gibi, adanın başka yerlerinde de tipik İndus çömlekleri bulunmuştur. Öte yandan Körfez ve Arap Yarımadası'nın çeşitli bölgeleriyle, körfez kıyısı boyunca birçok yerde gene İndus mühürleriyle karşılaşılmıştır: Harappa boncukları Umman'daki Ummü'n-Nar kültüründe de vardır. Bu kültür Belucistan'dakilere benzer çanak çömleğe ve Harappa'dakilere benzer silahlara sahiptir. Akik taşından yapılma boncuklar ve çanak çömlek tasarımlarından anlaşıldığı kadarıyla, İndus bağlantılarının başladığı tarih aralığı MÖ 2400'le 2100'dür. Harappa çanak çömleğinin MÖ 2000'den itibaren yayılmaya devam ettiği gözlenmektedir. Umman ve Emirliklerde yoğun bir şekilde rastlanan Harappa'yla ilgili arkeolojik eserler MÖ 1800 civarından kalmadır. Bunların görüldüğü başlıca yerler, aslında bir Harappa kolonisi olma ihtimali yüksek Ra's al-Junayz'ın yanı sıra Hili ve el-Maysar'dır. Yerel mühürler üzerinde zebu sığırı gibi Hindistan'a özgü hayvan tasvirlerini taşıyan Harappa stilindedir. Maysar'da üzerinde İndus yazısı bulunan bir mühürle karşılaşılmıştır. Bakır, üçüncü binyılda hem Mezopotamya'ya hem de İndus'a Umman'dan gidiyordu. Nitekim Suriye'deki Chuera Höyüğü'nden Hindistan'daki Lothal'a kadar uzanan geniş bir bölgede Umman'a özgü bu bakır külçelerine rastlanmıştır.

Dolayısıyla doğal kaynaklar (akarsu, kereste ve çok az yerde yetişen hurma ağacı dışında kayda değer bir tarımsal üretim imkânının olmayışı, çok az tatlı su ve bakır dışında çok az kaynak bulunması) bakımından fakirliğine rağmen, Arap Yarımadası'nın Körfez'e bakan kıyı şeridi MÖ üçüncü binyıl kadar erken zamanlarda uluslararası şehirlere, servete, anıtlara ve eklektik sanat tarzlarına sahipti. Üstelik burada Hint Yarımadası'ndan tutun da Orta Doğu'dan gelenlere kadar

birçok cemaat yaşıyor, bölgenin ticari bağlantılarıysa çok daha ötelere uzanıyordu. Bu Arap Yarımadası'yla ilgili adeta ön planda çöl ve devenin, İslamiyet'in doğuşuna kadar da üzerinde denize sırt çeviren, esas itibarıyla içedönük yaşayan insanların bulunduğunu varsayan geleneksel kanıya ters düşmektedir. Demek ki Arap Yarımadası'nın kıyı şeridindeki insanlar aynen Arabistan'ın Akdeniz kıyı şeridindekileri, yani Fenikelileri yansıtıyorlardı. İkisi de deniz yollarını herkesten önce kontrol altına alma ve bu becerilerini ticari bir avantaja dönüştürme açısından nadir rastlanır insan topluluklarıydı[3].

Araplar elbette antik Dilmunlu ve Maganlılara (onların soyundan gelmediklerine dair aksi bir kanıt olmamasına rağmen) Fenikelilerden bile daha az benziyorlar. Gene de bugün Körfez'in Arabistan kıyı şeridinde, yani aynı yerde, binlerce yıllık bir geleneğe tekrar sahip çıktıklarını gözlemek hiç de şaşırtıcı değil: Ticaret, uluslararası ulaşım, Hindistan Yarımadası ve Orta Doğu'dan gelen cemaatler, eklektik üsluplar. Emirliklerin ve diğer ülkelerin günümüzün Basra Körfezi boyunca uzanan, yedi yıldızlı yelken şeklindeki otelleri, kapalı kayak pistleri, yapay adaları, altın yaldızlı gökdelenleri ve yerli halktan sayıca daha kalabalık gurbetçi cemaatleriyle, mantar gibi biten derinliksiz şehirlerini küçümsemek bir moda haline gelmiştir (Resimler 96, 97). Ne var ki bu yaklaşım onlara haksızlık etmek demektir. Dilmun ve Magan'ın modern torunları olmalarının yanı sıra, Dubai veya Abu Dabi gibi yerler, Akdeniz'in eskiden ne yazık ki artık izi silinen uluslararası cemaatlerin yaşadığı Smyrna [İzmir], İskenderiye ve Beyrut gibi şehirlerinin çağdaş muadilleridir. İki devlet (Abu Dabi ve Umman) tarafından ortak yönetilen El-Ayn/El-Bureymi vaha şehri bölgedeki diğer devletlerin ders alabileceği bir iktidar paylaşımı örneğidir. Böylesi devletler sadece –Filistinliler ve Beluciler gibi memleketleri nispeten daha yakın yoksul haklar şöyle dursun– Filipinler, Güney Afrika ve Britanya gibi çok uzak yerlerden gelen insanların zenginliği paylaşmalarına değil, kazançlarını yanlarında götürmelerine de izin vermiştir. "Mesele para değil" deyiminin yaygın bir özdeyiş haline geldiği bir devir ve bölgede, yapay tatil adası veya çölde golf sahası inşaatlarına para akıtmak görgüsüzlük sayılabilir ama bunlar bölgenin genellikle çok acısını çektiği silah ve savaşa yatırım yapmaktan katbekat daha iyi seçeneklerdir. Her şeyden önce söz konusu Körfez ülkeleri birer hoşgörü modelidir. Çok az ülke kendinden onlar kadar gurur duyabilir.

---

3. Nitekim antik kaynaklarda Fenikelilerin gerçekten de Basra Körfezi'ni kısmen kolonileştirdiklerine dair bazı imalar vardır: Örneğin bu kaynaklara göre Bahreyn'deki antik Tylos şehrinin adı Tyros'tan [Tsor/Sur] gelmektedir. Ancak bununla ilgili sağlam bir kanıt yoktur.

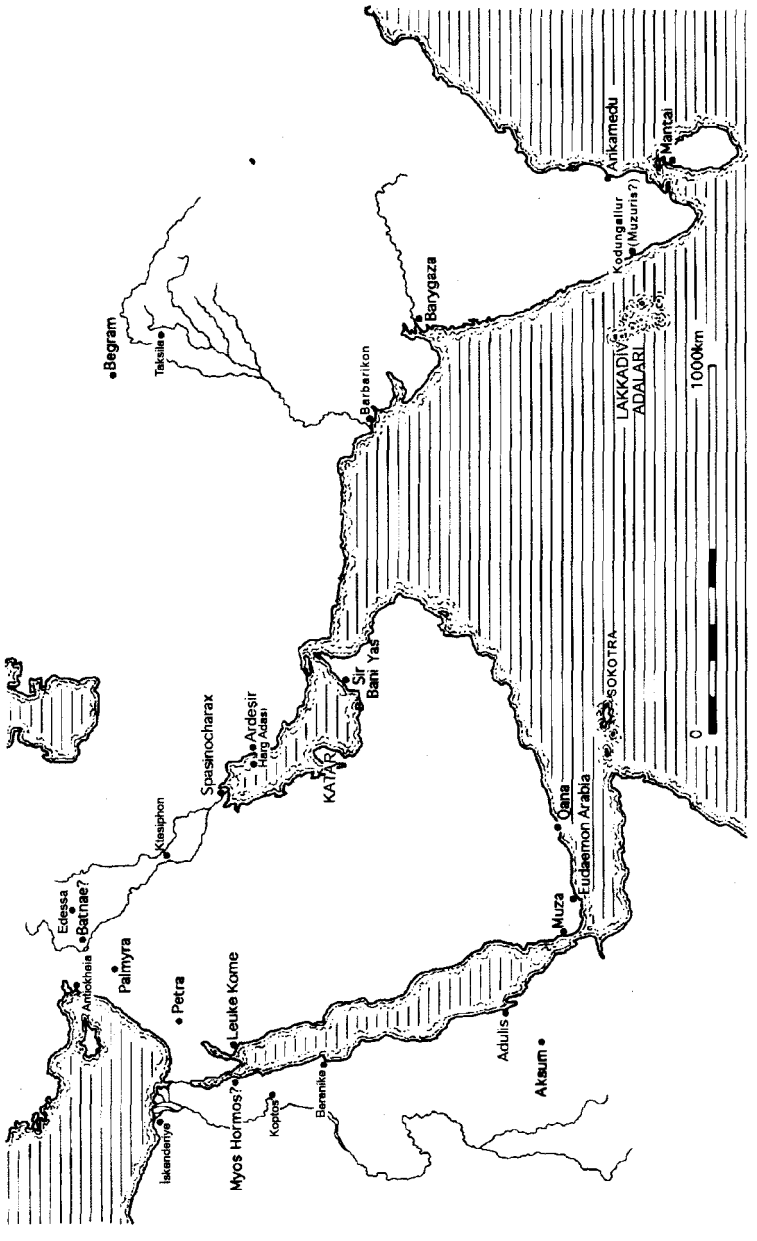
İSLAMİYET ÖNCESİ UMMAN DENİZİ (HARİTA 9)

MS birinci yüzyılda (muhtemelen Suriyeli) Iamblos adlı bir tacir Somali'den Seylan'a yelken açmış ve Pataliputra'ya, yani Kuzeydoğu Hindistan'daki modern Patna'ya devam edip, geldiği yere karadan gitmeden önce birkaç yılını orada geçirmişti. Plinius da hemen hemen aynı zamanlarda Seylan'a deniz yolculuğu yapıp, hükümdarının hediyeleriyle geri dönen bir başka tüccar serüvencinin hikâyesini anlatır. Bunlara Kızıldeniz limanlarında bulunan belgelerde –ağırlıkla *ostrakon** ve duvara karalanan yazılarda– adı geçen, onlardan limanlarda ikamet eden Mısırlı, Yunan, Romalı, Arap ve Hintli diye söz edilen bir avuç tacir daha eklenebilir.

Bu ticaretle ilgili en dikkate değer Klasik kaynak MS birinci yüzyılın ortalarından kalma *Periplus of the Erythraean Sea* [*Períplous tís Erythrás Thalássis*, *Kızıldeniz'de*** *Seyir*] adlı eserdir. Ticaret yapmak üzere Kızıldeniz'den Doğu Afrika, Arap Yarımadası'nın güneyi ve Hindistan'a yelken açan tüccarlar için, adı bilinmeyen bir yazar tarafından Yunanca kaleme alınmış bir denizcilik elkitabı ve seyrüsefer kılavuzudur. Görünüşe bakılırsa içindeki bilgilerin çoğu kişisel deneyimlerden kaynaklanmaktadır. *Períplous* keşifler tarihi açısından Marko Polo veya Kolomb'un anlattıkları kadar önemli bir belge sayılmaktadır. Eserde Myos Hormos ve Berenike gibi Kızıldeniz limanlarından hareketle, Arap Yarımadası'nın güneyindeki Muza [veya Muha], Okêlis ve Qana'ya, oradan da Kuzeybatı Hindistan'daki Barbarikon ve Barygaza'ya [bugün Bharuch] veya Güney Hindistan'daki Muziris'e gitmek için izlenecek rota tarif edilmektedir. Bu rota izlendiğinde yolculuk ortalama altı ay sürüyordu. Basra Körfezi'ne çıkanların yanı sıra Afrika'nın doğu kıyısını izleyen rotalar da belirtilmektedir. Ayrıca Batı ve Kuzey Hint Okyanusu'nun çoğu limanı hakkında da genel bilgi verilmektedir. Ana hatlarıyla, özellikle Hindistan'ın batı kıyısındaki limanlardan iç kısımlara ve İndus Nehri'nin ağzından Orta Asya'ya giden, başlıca karayollarına da değinilmektedir. Eserde doğal olarak bir seyrüseferciyi ilgilendirecek başka bilgiler de mevcuttur: Erzak ve levazım ihtiyacı, demir atacak güvenli yerler ve hâkim rüzgârlar (özellikle muson rüzgârları). *Períplous* ekonomi tarihçileri için de önde gelen bir madendir: Belirli ülkelerin ürünleri, belirli limanlardaki ticari fırsatlar, belirli ürünlerin dolaşımı, yerli halka özgü özellikler, vs. Bütünüyle ele alınacak olunursa, kuşaktan kuşağa aktarılan Asya'nın tarihi coğrafyasıyla ilgili en önemli kaynaklardan biridir ve Strabon'un *Geographika* [Coğrafya] adlı eseriyle bir tutulabilir.

---

* Yazı yazmak için kullanılan kırık çömlek parçaları veya kireçtaşı tabakaları. (ç.n.)
** Her ne kadar Kızıldeniz denilse de bu Yunanca terim Basra Körfezi'yle Hint Okyanusu'nu da kapsamaktadır. (ç.n.)

9. Hint Okyanusu'nda İslamiyet öncesi ticaret (Ball'unki örnek alınarak 2000).

Sonuçta Hindistan'da –daha çok güneyinde– bu edebi kanıtları tamamlayan muazzam miktarda arkeolojik bulgu mevcuttur. En çarpıcı olanı Pondiçeri şehrinin hemen güneyinde, Koromandel Kıyısı üzerinde yer alan Arikamedu adlı küçük bir yerleşim yerinde yapılan kazılarda gözler önüne serilmişti. 1940'larda Mortimer Wheeler'ın burada gerçekleştirdiği kazılarda çok sayıda ithal çanak çömlek ortaya çıkarılmıştı. Akdeniz'den gelen kap kacak ve cam eşya bulunması, buranın eski bir Roma ticaret kolonisi olduğu yorumuna yol açmıştı. Nitekim Wheeler "Bengal Körfezi'nin alüvyonlarından çıkardığı, üzerinde fırınları Arezzo'da yer alan zanaatkârların adları yazılı, kırık çömlek parçaları modern araştırmacının hayallerini ete kemiğe büründürür. Hertfordshire ormanlarından Koromandel'in palmiyeliklerine gelen kırmızı sırlı kâse ve tabaklar, tüccarların Kral İskender'inkinden pek de aşağı kalır yanı olmayan alışılagelmiş macera hikâyelerini simgeler."[4] derken insanı hayretlere düşüren keşfin yarattığı heyecanı özetlemektedir. Ancak kendisi de Hint Okyanusu'nun ticari limanlarında kazılar yapan David Whitehouse konuya daha ihtiyatlı bir şekilde yaklaşmaktadır: "Tabii ki mesele şu: 200 yıldan fazla bir süredir üst üste yığılan, 150 Akdeniz'e özgü amfora kırıntısı, 50 Arretium işi* çanak çömlek, bir avuç Roma'ya özgü cam eşya, iki Roma kandili parçası, bir tane oymalı mücevher ve muhtemelen Romalılara ait bir kazı kalemi, buraya gerçekten 'Batılıların kolonisi' demek için yeterli midir? Ne yazık ki cevap olumsuzdur... Sanırım kolaylıkla ayırt edilebilen 'kolonyal' bir yapı veya Yunanlara ya da Latinlere ait bir yazıt buluncaya kadar, Arikamedu'da yaşamış bir Romen cemaati ihtimaline henüz sağlaması yapılamayan bir hipotez gözüyle bakmak fena olmaz".[5]

Dolayısıyla Arikamedu'nun Hindistan'daki bir Roma ticaret kolonisi olduğu yorumu artık ya büyük ölçüde değişikliğe uğramıştır ya da neredeyse yok sayılmaktadır. Nitekim çoğu Hintli arkeolog haklı nedenlerle modern yorumlara "dünden bugüne post-yeni-sömürgecilik" gözüyle bakmaktadır. Ancak bu gene de Romalılarınki değilse bile, ticaretin bir kanıtıdır. Antik Yakındoğu'yla Hindistan arasındaki deniz ticaretinin varlığını ispatlamak için ne *Períplous* ne de Arikamedu gereklidir. Açıkladığımız gibi, böyle bir ticaret daha *Períplous* yazılmadan ve Arikamedu inşa edilmeden binlerce yıl önce de yapılıyordu. Ne var ki bu MS yaklaşık 40'la 50 arasında Arabistan halklarının muson

4. Wheeler 1954: 178-9.
* *Terra sigillata* da denilen ve Roma İmparatorluğu döneminde genellikle Arretium'da [bugün Arezzo] üretilen parlak kırmızı renkli sırlı kilden kap. (ç.n.)
5. Whitehouse 1990: 490.

rüzgârlarından yararlanmaları ve Roma'nın artan lüks mal –özellikle baharat– talebi sayesinde kökten değişmişti. Romen ticareti açısından Hindistan'daki en önemli iki liman Barygaza ve Muziris'ti. Barygaza Gucerat eyaletindeki çağdaş Bharuçh şehridir; Muzuris güneydeydi ama yeri hiçbir zaman belirlenememiştir. Tali bir deniz rotasıyla Kuzeybatı Hindistan'da İndus Nehri'nin ağzında yer alan Barbarikon'a ulaşılıyordu. İki krallık da Orta Asya'nın içlerine kadar uzanıyordu. Büyük ihtimalle bu ticaret Romalılar, hatta İskenderiyelilerden ziyade Arabistanlılar tarafından kontrol altında tutuluyordu.

Beşinci yüzyıldan sonra bölgedeki ticarette Nasturi Kilisesi önemli bir rol oynamaya başlamıştı. Nasturiler Suriye'de merkezlenmiş bir Hıristiyan topluluğuydu. Konstantinopolis'teki ortodoks saltanatın zulmü yüzünden gitgide daha doğuya kaçmak zorunda kalmışlardı. Nasturiler Aziz Tomas'ın Havari sayıldığı Hint Okyanusu çevresinde birçok cemaat tesis etmiş; Güney İran, Güney Mezopotamya, Kuzey Arabistan, Batı ve Güney Hindistan'ın her tarafında piskoposluklar kurmuşlardı. [Spasiou] Kharaks, Ardeşir (bugün Buşir) ve Katar'da da metropolitlikler oluşturmuşlardı. Bugün Hindistan'ın Kerala eyaletindeki Hıristiyan nüfusunu bu Nasturilerin torunları meydana getirir. Hint Okyanusu ticaretiyle ilgili başlıca kaynaklarımızdan biri haline gelen *Christianike Topographia* [Hıristiyan Topografyası] adlı eserin yazarı Kosmas Indicopleustes bir Nasturi'ydi. Çoğunlukla Suriye kökenli olan Nasturiler, sadece bu geleneği başlatan Palmyralılar ve Fenikelilerle bu geleneği doruk noktasına taşıyan Müslüman Araplar arasında köprü bağlıyorlardı.

Antik Akdeniz'e özgü gemilerin –esas itibarıyla kadırgaların veya Romalıların tahıl nakliyesinde kullandığı büyük teknelerin– Hint Okyanusu'na yelken açmış olmaları bir hayli ihtimal dışıdır. Bu gemiler şiddetli rüzgârlara dayanamayacakları gibi, dümenleri ince manevralar yapmaya elvermeyecek kadar ilkeldi. Oysa Hint Okyanusu'nun geleneksel dikişli Arap gemisi veya *sambuk*, yapılan deneylerle gözler önüne serildiği üzere, denize açılmaya katbekat daha uygundu ve muhtemelen antik zamanlarda bu yolculuğu yapabilecek yegâne gemi türüydü (Resimler 87-94). Başlı başına bu bile Arapların (ve büyük ihtimalle dikişli *dhov*'ları icat eden Hintlilerin) ticarette daha önemli bir rol oynadıklarını akla getirmektedir. Her şey bir tarafa, Araplar Hint Okyanusu'ndaki kadar Akdeniz'deki ticarette de aktif bir şekilde yer alıyorlardı. Nitekim bu rol onlara Fenikelilerden miras kalmıştı. Bu durum bizi Arapların denizlerdeki o büyük yayılış çağına getirmektedir.

SİNDBAD'IN ÇAĞI (HARİTA 10)

On dördüncü yüzyılda Barselona'da kaleme alınan ve Saraybosna *Haggada*'sı diye bilinen İbranice bir elyazması dünyayı ayrıntılı bir şekilde tasvir eden ilk eserlerden biriydi. Bu kitap kanımca Endülüs'te baki kalan Arap denizcilik bilgisiyle İber Yarımadası'ndan yapılan ve dünyanın yuvarlaklığının ispatlandığı yolculuklar arasında bağ kurmaya yaramaktadır. Çünkü İspanya'daki Araplar İspanya'nın epeyce doğusunda ortaya çıkan muazzam bir denizcilik geleneğinin vârisleriydiler. Malabar Kıyısı ve Çin hakkında sekizinci yüzyılın ortaları kadar erken bir dönemde –İslamiyet'in ilk yüzyılında– Ummanlı tüccar Ebu Ubeyd Abdullah tarafından yazılan hikâyeler bulunmaktadır. Bu tarihlerde Hindistan ticaretinin rotası yeni kurulan Abbasi Halifeliği'nin başkenti Bağdat'ın yükselişi nedeniyle, özellikle en büyük Abbasi hükümdarı Harun Reşid (786-809) döneminde, Kızıldeniz veya Arabistan'daki diğer limanlar yerine Basra Körfezi'ndekilere kaymıştı. Eski Spasiou Kharaks limanının yerini Basra almış, Asya'daki bolluğu gitgide göz kamaştırıcı bir hayat sürülen Bağdat'a yöneltmesi sayesinde Hint Okyanusu'nun en önemli limanlarından biri haline gelmişti. Bunun Avrupa'yı nasıl kökünden değiştirdiğini daha önce görmüştük (6. Bölüm). Basra'yı az geriden geleneğe göre Denizci Sindbad'ın doğum yeri eski Sasani limanı Bender-i Siraf takip ediyordu. Bu ticareti büyük ölçüde Siraflı tüccarlar kontrol ediyordu ve zamanla dillere destan ölçüde zenginleşmişlerdi (Resimler 81-83).

Basra ve Siraf'tan kalkıp Maskat, Malabar Kıyısı, Maldivler, Sri Lanka, Malakka, Güney Çin Denizi ve nihayet Çin'in Hangzhou şehrine kadar yelken açan tüccarların hikâyeleri günümüze kadar kalmıştır. Siraflı Süleyman adlı bir tüccarın 851'de anlattığına göre neredeyse altı bin millik yolculuk 120 gün sürüyordu. İlk Arap kolonisi yedinci yüzyılın başlarında Malabar Kıyısı'ndaki Kananor'da kurulmuş, bunu sekizinci yüzyılda Çin'de inşa edilen ticaret kolonileri izlemişti. Denizci Sindbad efsanelerinin temelini Siraflı Süleyman'ın ve Siraflı Ebu Zeyd'in yaklaşık 900'de yaptığı yolculuk hikâyeleri oluşturur.

878'de Çinli asiler Çin limanlarındaki Arap cemaatlerini kılıçtan geçirdiler. İlerleyen yıllar Hindistan'ın Koçin, Kalikut [bugün Kojikod] ve Kananor şehirlerindeki kolonilerin yükselişine tanıklık etmiş, Çin ürünleri Hindistan'a Arapların *dhov*'ları yerine Çinlilerin çunkeleriyle gönderilmişti. Onuncu yüzyıla gelindiğinde Basra Körfezi ve Ummanlı denizciler tik, fildişi ve köle temini için güneye Doğu Afrika kıyılarına yelken açmayı göze almışlardı. Mogadişu, Lamu, Mombasa, Pemba, Zengibar, Dar es-Salaam ve Madagaskar'da bir dizi koloni

kurulmuştu. Kuzey Kenya kıyısında Lamu'nun yakınlarındaki Manda Adası'nda dokuzuncu yüzyıldan kalma, muhtemelen Siraf'a ait bir koloni yerleşimi ortaya çıkarılmıştır. Dahası Tanzanya açıklarındaki Kilwa'da yapılan kazılarda İslamiyet'in erken dönemine ait yoğun yerleşim izlerine rastlanmıştır.

Bağdat'ın onuncu yüzyıldan sonra gerilemesi Basra Körfezi'nden yapılan ticaretin de zayıflamasına yol açmıştı. Körfez ticaretinin merkezi Siraf'dan daha aşağılardaki Kiş Adası'na kaymıştı. Ancak Basra Körfezi ticaretine en büyük darbeyi vuran on üçüncü yüzyıldaki Moğol istilalarıydı. Ne var ki bu gelişmeler aslında ticareti söndürmemişti. Aksine Tebriz'den Pekin'e kadar Moğol sarayları lüks mallara talep bakımından çarçabuk Roma'yı da Bağdat'ı da geçmişlerdi. Buna rağmen Moğol istilalarıyla tarihte ilk defa Akdeniz'den Pasifik Okyanusu'na kadar neredeyse Asya'nın tamamı tek bir gücün egemenliği altında birleşmişti: karadaki ticaret yolları deniz yollarının gerilemesi pahasına serpilmiş ve güvenli bir hale gelmişti.

1498'de Doğu Afrika kıyısındaki Malindi'de ikisi de denizci iki kişi arasında dünyayı değiştirecek tarihi bir toplantı gerçekleşmişti. Ummanlı denizci Ahmed bin Mâcid'le Portekizli kâşif Vasco da Gama arasındaki toplantı iki dünyanın buluşmasıydı. Da Gama Hindistan'a gitmek istiyordu ama nasıl gidileceği, seyrüsefer bilimi ve bu yolculuğun onu nerelere sürükleyeceği hakkında çok az bilgi sahibiydi. Bin Mâcid Arap seyrüsefer biliminin, Hint Okyanusu ve muson rüzgârları hakkında bin yıllık bir bilgi birikiminin vârisiydi. Bunları Portekizliye aktarabilmişti. Da Gama 20 Mayıs 1498'de nihayet Kalikut'a varıp Hindistan'ı "keşfettiğinde", utancından yerin dibine girmişti çünkü onu neredeyse karaya ayak basar basmaz Tunuslu bir Arap karşılamış ve ona İspanyolca "Kör şeytandan bulasın! Seni hangi rüzgâr attı buraya?"[6] demişti.

Böylesi anekdotlar pekâlâ uydurma olabilir. Nitekim Vasco da Gama'yla Ahmed bin Mâcid'in bir araya gelişlerine kesinlikle bu gözle bakılmaktadır[7] ama gene de bunlar isabetli mecazlardır. Bu karşılaşmanın çok daha açık sözlü –ve şüphesiz daha az romantik– hikâyesi çağdaş bir Hadramut vakayinamesinde şöyle anlatılmaktadır: "Bu yıl içinde denizde Hindistan'a yol alan Frenk gemileri belirdi, Hürmüz ve o taraflarda. Yaklaşık yedi gemiyi ele geçirip, gemidekileri öldürdüler, bir kısmını da esir aldılar. İlk işleri buydu, Allah belalarını versin".[8] Avrupalılar Hint Okyanusu'na varmışlardı.

---

6. Bu alıntı Brotton 2002: 168'de yer almaktadır.
7. Fernández-Armesto 2006: 180-1.
8. Bu alıntı Chaudhuri 1985: 65'de yer almaktadır.

İLK GİREN SON ÇIKAR

Avrupalı güçlerin denizaşırı bölgelerdeki yükselişleri hiçbir zaman ne tek yönlü bir süreçti ne de zorlanmadan gerçekleşmişti. Ayrıca Hint Okyanusu ticaretini Avrupalılara rağmen büyük ölçüde mahalli güçler ellerinde tutmaya devam etmişlerdi. Avrupalıların Hint Okyanusu üzerinde egemenlik kurdukları dönem boyunca, özellikle iki Arap gücü köklü ticari ve kolonyal varlıklarını korumayı başarmıştı: Yemen ve –bilhassa– Umman. Yemenlilerin bundaki payı elverişli bir şekilde Hint Okyanusu'na dönük Hadramut bölgesinden kaynaklanıyordu. Hadramut'un Arabistan'ın geri kalanından tecrit edilmiş hali muhtemelen çok eski zamanlardan itibaren Hadramutluları Asya ve Afrika'yla bağlantı kurmaya itmişti. Hadramutlu tüccarların Hindistan'ın batı kıyısına yolculuk yaptıkları ilk tarih 1220 diye kayda geçmiştir. Daha sonra Hindistan'ın her tarafında önemli ticaret kolonileri kurmuşlar, hatta Haydarâbad Nizamlığı ordusunun subay kesimi onlardan meydana gelmişti. On altıncı yüzyıldan sonra Tarımlı işadamları Cava ve Sumatra çevresinde bir ticaret ağı inşa etmişler, on dokuzuncu yüzyılda da faaliyetlerini kuruluşunda kısmen rol oynadıkları Singapur'a kadar genişletmişlerdi. Hadramut'taki Kathiri Sultanlığı'nın başkenti Say'un'a taşınmadan önce Tarım'dı. Bu yüzden Hint Okyanusu'nun başka hiçbir yerinde görülmeyen, alışılmadık ölçüde eklektik bazı yapılara sahiptir (Resimler 84, 85). Çoğu Hadramut'un çok güçlü ticari bağlantılarından kaynaklanan Güneydoğu Asya mimarisiyle yakından ilişkilidir ama bu yapılar Hint, geleneksel Arap ve geç Victoria dönemi mimarisinin unsurlarını da taşır.

Şüphesiz Arap deniz güçlerinin en büyüğü, denizcilik geleneklerinin geçmişi binlerce yıl öncesine dayanan Umman'dı. Suhar ve Maskat limanları erken İslamiyet döneminde öne geçmiş, özellikle Suhar izleyen yüzyıllarda Siraf'la boy ölçüşecek kadar önemli bir deniz antreposu haline gelmişti. Muhammed ibn Kâsım'ın komutasındaki Arapların 711'de Mekran kıyısını (modern Pakistan) fetihlerinden önce bu bölgede Ummanlıların denizaşırı varlıklarının bulunduğu kayda geçmiştir. Ayrıca Ummanlılar 690'lar gibi erken tarihlerde bile Doğu Afrika'da koloniler kuruyorlardı. Kesin bir şekilde belgelenmemesine rağmen, Arapların denizlerdeki Hint Okyanusu'nun bir başından bir başına, hatta Çin'e kadar yukarıda anlatılan bu yayılışında hiç şüphesiz Ummanlıların da önemli bir payı vardı. Onuncu yüzyılda Abbasi Halifeliği'nin ve genel olarak ticaretin gerileyişiyle birlikte Ummanlıların varlığı da zayıflamıştı ama Umman'la Doğu Afrika arasındaki irtibat onuncu ve on birinci yıllar boyunca sürmüştü.

Kuzey Umman kıyısındaki Suhar limanının çöküşünün ardından Umman ticaretinin merkezi güneye Dofar'a taşınmıştı. Bu muhtemelen Dofar'ın Kızıldeniz'e ve Umman ticaretinin asıl odak noktası olan Doğu Afrika kıyılarına yakınlığından ötürüydü. Dofar aynı zamanda akgünlük ticaretinin merkeziydi. Bu ticarette İlk Çağ'dan söz konusu zamanlara kadar epeyi bir düşüş yaşanmıştı ancak bu ürüne Çin'de duyulan talep bir ölçüde canlanmıştı. On dördüncü yüzyıla kadar ticaretin başlıca merkezi Dofar'dı. Ne var ki sonrasında odak bir defa daha kuzeye doğru Kalhat, Sur ve zaman içinde Maskat'a kaymıştı. Bu büyük ihtimalle Moğol İmparatorluğu'nun doğuşuna ve İran'ın Moğol egemenliği altına girmesiyle birlikte ticarette –ve lüks mallara duyulan talepte– meydana gelen yön değişikliğine verilen bir tepkiydi. Ancak bu dönemde Doğu Afrika ticareti ihmal edilmemiş, aksine on dördüncü ve on beşinci yüzyıllarda Mogadişu, Lamu, Malindi, Mombasa, Kilwa ve Pemba'daki Umman kolonilerinin sayısı artmıştı.

On altıncı yüzyıldan sonra, özellikle Portekizlilerin üstün ateş gücü bazı Umman kolonilerinin boyun eğmesine –hatta Maskat'ın işgal edilmesine– yol açınca, bölgeye Avrupalılar hükmetmeye başlamıştı. Bu sürece büyük ölçüde Güney ve Güneydoğu Asya Genel Valisi Portekizli büyük fatih Alfonso de Albuquerque öncülük etmişti. 1503'de Malabar Kıyısı'na ayak basmış ve ardından da Asya'daki Portekiz gücünün merkezi haline getirdiği Goa'yı fethetmişti. Mevzilerinin koruyabilmek için Basra Körfezi'nin iki yakasına yaptırdığı nicesinin yanı sıra, Hint Okyanusu çevresinde bir dizi kale inşa ettirmişti. Bunlardan en önemlisi Albuquerque'ün 1515'te ele geçirip Portekiz topraklarına kattığı, Körfez girişine hâkim Hürmüz Adası'ndakiydi.

On yedinci yüzyılın ortalarında İmam Nasr bin Mürşid'in yönetimi altındaki Ummanlılar Portekizlilere karşı koyarak, onları Umman'dan çıkarmış ve 1649'da Maskat'ı geri almışlardı. Umman 1698'e kadar da Mogadişu'dan Delgado Burnu'na Doğu Afrika kıyısının tamamı üzerinde tekrar egemenlik kurmuştu. Umman koloni imparatorluğu en parlak dönemini Sultan Said bin Sultan'ın 1807'den 1856'ya kadar süren hükümdarlığı sırasında yaşamıştı. Bombay'daki Doğu Hindistan Kumpanyası'nın tersanelerinde üretilen fırkateynlerden meydana gelen güçlü bir donanma tertip etmişti. Doğu Afrika'daki varlıkları Umman'ın ticari çıkarları açısından o kadar önem kazanmıştı ki 1832'de başkenti Zengibar'a taşımıştı. Gelgelelim 1869'da açılan Süveyş Kanalı, Umman ve kolonilerinin gerilemesine neden olmuştu. On dokuzuncu yüzyılın sonlarında Doğu Afrika'daki kolonileri Zengibar, Pemba ve Kilwa'dan, Mekran Kıyısı'ndaki varlığı da az sayıda anklavdan ibaret kalmıştı.

1890'da Zengibar ve Pemba Britanya'nın protektoraları* haline gelmişti. Zengibar'ın 1963'te bağımsızlığını kazanmasının ardında da buradaki Ummanlılar kovulmuş ve 1964'de Zengibar Tanzanya'yı oluşturmak üzere Tanganika'yla birleştirilmişti. Buna rağmen Umman koloni imparatorluğu Hint Okyanusu'nda gene de tutunabilmiş, son denizaşırı kolonisi Gvadar'ı, Mekran Kıyısı'nda neredeyse on üç yüzyıl, Doğu Afrika'da da aşağı yukarı aynı süreyle devam eden varlığından sonra ancak 1974'de Pakistan'a devretmişti. Bunun yarısı kadar bile bir süreyle varlık gösteren hiçbir Avrupalı koloni imparatorluğu yoktur.

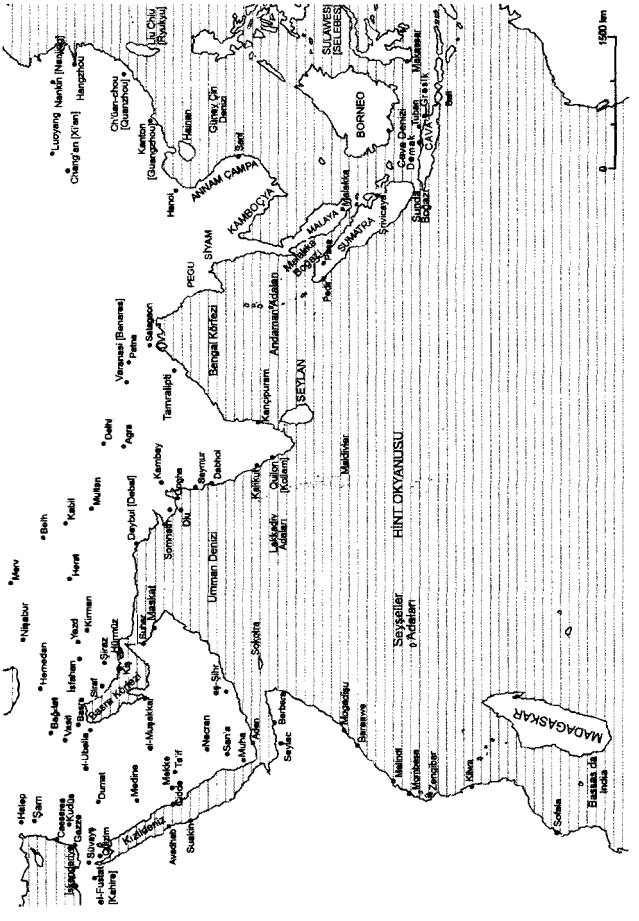
Arap varlığının Batı Hint Okyanusu'nun her tarafında bıraktığı izler hemen ayırt edilebilir. Üstelik bunlar bütünleşik bir kültürün izleridir. İnsan hangi yönden –Kenya, Arabistan veya İran'ın iç kesimlerinden ya da Hindistan'daki Dekkan Yaylası'ndan– yol alırsa alsın, kıyı bölgelerine vardığında ilgili ülkelere özgü kültürleri arkada bırakır ve ister Mombasa isterse Kananor –veya Buşir veya el-Mukella veya Maskat– olsun yakından tanıdığı bir dünyaya ayak basar. Şüphesiz Arapça da İslam dini de çok etkili birleştirici unsurlardır –ve Arapça özellikle Svahili kıyısını [dilini**] güçlü bir şekilde etkilemiştir. Bu her şeyden önce bir *dhov* dünyasıdır ama aynı zamanda gündelik hayat düzenlerine, tasarımlara, mimariye, kap kacağa, yiyeceğe, kokulara, bir uygarlığı bölmekten ziyade onu tanımlamaya ve birleştirmeye yarayan her şeye sinmiştir (Resimler 86-95). Daha da önemlisi derinlere kök salan bir kültürdür. Bölgeye nispeten daha yakın bir geçmişte gelen Avrupalıların üstünü örtemedikleri kadar köklüdür. Görünüşte Avrupalıların yayılışının yarattığı mevcut dünya düzeniyle ilgili bundan alınacak önemli bir ders bulunmaktadır: Avrupalılarınkinden daha önce başlayan, her yönüyle onlarınkiyle boy ölçüşebilecek ve onun kadar kalıcı gibi gözüken bir başka kültürel yayılma vardı.

BİR ARAP GÖLÜ

Uzaydan bakıldığında "Yeryüzü***" değil bir su gezegeniyiz[9]. Dolayısıyla coğrafi bölünmelerimiz belki de kıtalarımız yerine denizlerimize göre yapılmalıdır. Bu çoktan yaygınlaşmaya başlamıştır bile. Akdeniz'e uzun bir süredir özünde farklı bir kültürel bütün gözüyle bakılmaktadır

* Bir devletin bir başka devletin himaye ve denetimi altında olması. (ç.n.)
** Doğu Afrika kıyılarında ve yakınlarındaki adalarda konuşulan bir dil. Zaten *svahili* kelimesi Arapça "sahil" kelimesinden türemiştir. Bu bölge bu nedenle böyle de anılmaktadır. (ç.n.)
*** Kelimenin İngilizcesi "*Earth*" Dünya'nın yanı sıra toprak anlamına da gelir. (ç.n.)
9. Nitekim bir canlı türü olarak da yüzde 70'imiz sudan meydana gelmektedir.

ve Fernand Braudel'in ustaca kaleme aldığı *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası* adlı eserinin ardından, artık Karadeniz de öyle sayılmaktadır. Günümüzün dünyasında (herkesin kabul ettiği gibi, gün geçtikçe denizle ilgili ilk tanımının sınırlarını zorlayan) bir Kuzey Atlantik Antlaşması Teşkilatı [NATO] var ve bugün "Büyük Okyanus Kıyısı" ülkelerinden söz ediyoruz. Hint Okyanusu da gitgide tam tersi yerine kıyısındaki kültürler esas alınarak incelenmektedir.[10] Bu durum modern zamanlara kadar hiçbir dönem Orta Çağ'daki ölçüde kendini hissettirmemişti.

10. Hint Okyanusu'ndaki Arap deniz ticareti (Chaudhuri'ninki örnek alınarak 1985).

10. Akdeniz için örneğin Ludwig 1942 ve Braudel 1972'ye bakınız. Karadeniz'e ayrı bir bölge gözüyle bakılan ilk eser Ascherson'un mükemmel çalışmasıydı (1995). Konuyla ilgili artık King'in [King 2004] çalışmaları da vardır. Hint Okyanusu için örneğin Braudel'in hakkını veren Chaudhuri'nin eserine [Chaudhuri 1985] bakınız. Fernández-Armesto çığır açıcı iki eserinde de (2000 ve 2006) bu durumu kabul etmektedir.

Tarihçi Felipe Fernández-Armesto Hint Okyanusu'nun on dördüncü yüzyılda ne ölçüde bir Arap gölü haline geldiğini gözler önüne sermek için İbn Battuta'nın seyahatlerinden yararlanır.[11] Gerçi bu büyük Mağripli gezgini bir sonraki bölümde daha ayrıntılı bir şekilde inceleyeceğiz ama Fernández-Armesto'nun konuyla ilgili aydınlatıcı düşüncelerini kısaca dikkate almamızda fayda var. İbn Battuta *kadılık* –İslam hukukuna göre hâkimlik– eğitimi gördüğünden, Hint Okyanusu'nun bir başından bir başına yaptığı seyahatleri sırasında iş bulmakta zorlanmamıştı. Arapça ders verdiği gibi, (çarşıda pazarda, gündelik faaliyetlerinde Arapça kullanamasa da) Arapça muhakeme etmişti. Arapların dümen tuttuğu gemilerde yolculuk yapmış, Çin'in doğu kıyısı kadar uzak yerlerde bile gurbetçi Arap cemaatlerince, yani Arapça konuşanlarca ağırlanmıştı. Deneyimlerini dünyanın en ücra köşelerindeki Arap meslektaşlarıyla –hatta arada sırada bir Mağripliyle– paylaşabilmişti. Çünkü Arap kolonilerinin Doğu Afrika kıyısının başından sonuna, Hindistan'ın batı kıyısı boyunca, dahası Güneydoğu Asya ve Pasifik Okyanusu'nun eteklerine kadar yayılması nedeniyle, Arapça ticaret ve uluslararası haberleşmenin *lingua franca*'sı* olmuştu. Hint Okyanusu Arap hâkimiyetindeki uluslararası düzenin o kadar esaslı bir parçası haline gelmişti ki insan ister istemez İbn Battuta'nın başarısı karşısında hayal kırıklığına uğruyor. Batı Avrupalılar –önce Portekizliler, ardından da İspanyollar, Felemenkler, İngiliz ve Fransızlar– bu bölgeye ve bu sisteme ilk nüfuz ettiklerinde, Hint Okyanusu'nda bir çığır açmamış, aksine adeta hazıra konmuşlardı. Önlerinde Arapların meydana getirdiği daha eski dünya düzeni bulunmasa, Avrupa dünyasının buraya nüfuzu ve nihayetinde bölge üzerinde hâkimiyet kurma süreci bambaşka bir şekilde gerçekleşirdi.

Hint Okyanusu'na nüfuz edip, bölgeden yegâne çıkar sağlayan yabancılar Batı Avrupalılardı diye varsaymak kadar, Arapların burayı tamamen tekellerine aldıklarını düşünmek de yanlış olur. Sasaniler döneminden itibaren esaslı bir şekilde denizlerde yayılan İranlılar, İslam Halifelikleri süresince de Hint Okyanusu ticaretinde önemli bir rol oynamaya devam etmişlerdi. Hatta insan Dubai Halici'nde bugün bile Arapça kadar Farsça konuşulduğunu da duyabilir. Körfez'in İran tarafındaki liman şehri ("Arap" niteliğinin aksine "İranlı" niteliği tartışma konusu yapılsa da) Siraf, İslam Halifelikleri döneminin başla-

---

11. *Civilizations* (2000) adlı eserin [Uygarlıklar adlı BBC dizisinin kitabı] "The Muslim Lake" ["Müslüman Gölü"] bölümü: 456-9.

* Ortak dilleri olmayan toplulukların birbirleriyle anlaşmak için kullandıkları, çoğu zaman karma bir dil. (ç.n.)

rında ticaretin büyük bir bölümüne hâkimdi ve Kenya açıklarındaki Manda Adası kadar uzak yerlerde bile kolonileri vardı. Hindistan'ın kıyı halkları da bu ticarette pay sahibiydiler: Hint gemilerinin Arap limanlarına uğradığına dair kayıtların yanı sıra, Hint Okyanusu'nun en batısı Basra Körfezi'nin başındaki Ferç el-Hint'ten ("Hindistan Kapısı") Yemen'in açıklarındaki (adı Sanskritçe'de "mutluluk adası" anlamına gelen *dvīpa-sukhatara*'dan[12] kaynaklanan) Sokotra Adası'na kadar Hintçe yer adlarıyla doludur. 1025'de Çola Kralı Rajendra Güney Hindistan'dan Sumatra'nın Şrivicaya İmparatorluğu'na bir deniz seferi düzenlemişti. Aynı dönemde Doğu Afrika kıyısındaki Svahili dili konuşan halkların da Hint Okyanusu ticaretinde aktif rol oynamaya başladıkları gözlenir.

Hint Okyanusu'na kıyısı bulunmayan ülkeler uzun bir süre Avrupalıların bölgeye gelişlerinin yolunu yapmışlardı. Bu ülkelerin başında deniz gücü Hint Okyanusu'nun bir ucundan bir ucuna uzanan, Hindistan'ın batı kıyısında Portekizlilerden önce kaleleri bulunan Osmanlı Türkiye'si vardı. Hint Okyanusu on altıncı yüzyılda bir Türk-Portekizli savaşına sahne olmuş ve on altıncı yüzyılın sonlarında doğudaki baharat ticareti Türkler tarafından bir süreliğine Portekizlilerden geri alınmıştı. On yedinci yüzyılın başları gibi geç bir zamanda da Doğu Hint Adaları'ndaki Aceh'de bir Osmanlı ticaret merkezi kurulmuştu.[13] Daha da ilginci --daha alışılmadık olması nedeniyle– Hint Okyanusu'na erken on beşinci yüzyılda Ming Hanedanı İmparatoru Yonglo'nun hükümdarlığı sırasında Çinlilerin nüfuz etmesiydi. Amiral Zheng He tarafından komuta edilen bu denizaşırı seferler "hazine gemileriyle"* gerçekleştirilmişti. Filolar sayıları birkaç yüze varan

12. Budistlerin kutsal metinlerinde dvīpa-sukhatara veya (bunun yerine kullanılan) sukhāvatī-vyūha ("Mutluluk Ülkesi") kelimesinin çok önemli bir yeri vardır. Zaten Sukhāvatī-vyūha Budistlerin batı cennetindeki ütopik nirvana ülkesinden bahsedilen antik kutsal metinlerinden birinin adıdır. MS beşinci yüzyıl itibarıyla Sukhāvatī-vyūha, Budizm'in Lotus Sutra'yla boy ölçüşen en popüler metinlerinden biri hâline gelmişti. Metinde çok az tarihi veya coğrafi bilgi vardır ama ülke "yedi mücevherle" dolu ağaçlarla kaplı ve "yedi mücevherin" lotus gölleriyle süslü diye tasvir edilir. Ayrıca buradan, her ne kadar mistik bir anlamda olsa da, çok kolay ulaşılabilir bir ülke diye söz edilir. Bu konuda Xinru Liu (*Ancient India and Ancient China: Trade and Religious Exchange AD 1-600* [Antik Hindistan ve Antik Çin: MS 1-600 Arasında Ticaret ve Dinsel Alışveriş], Delhi, 1988, s. 99) şöyle demektedir: "Ütopik ülke teorilerinin ilham kaynağı genellikle ülkelerarası ticaret ve seyahattir. Hayal gücünü en iyi besleyen şeyler yabancı ülkelere ve egzotik yabancı mallara dair anekdotlardır. MS ilk birkaç yüzyıl içinde Kuzey Hindistan'ın ticari atmosferinde gelişen Sukhāvatī-vyūha Çin'deki Budist öğretinin en etkili anlatımlarından biri halini bu sayede almıştır".

13. Hint Okyanusu'ndaki Osmanlı faaliyetleri daha derinlemesine dizinin III. Cildi, "Roma'nın Sultanları"nda incelenmektedir.

* Çincesi bǎo chuán olan bu gemilere taşıdıkları kıymetli ticari yükleri nedeniyle "hazine gemileri" denilmiştir. (ç.n.)

büyük açık deniz gemileriyle, binlerce mürettebattan meydana geliyordu. Amiral gemilerinden en büyükleri, gövdeleri su geçirmez bölümlere ayrılmış, dört yüz fut uzunluğunda dokuz direkli (Kolomb'un seksen beş fut uzunluğundaki üç direkli *Santa Maria*'sıyla kıyaslandığında) dev yelkenlilerdi –şüphesiz o dönemde dünyanın en büyük ve en ustalıkla üretilmiş gemileriydi.[14] Zheng He toplam yedi denizaşırı sefere komuta etmiş, dönüşlerinde Çin'e değerli kereste, kaplumbağa kabuğu, inci, fildişi, gergedan boynuzu ve –arada sırada– Pekin'de izleyenleri hayretlere düşürerek zürafa getirmişti. Çinliler birden çok seferde Güneydoğu Asya'nın bir başından bir başına yelken açmışlar, Hint Yarımadası'nı çepeçevre dolaşıp Basra Körfezi'nin yukarılarına çıkmışlar ve doğu Afrika kıyısından aşağılara kadar inmişlerdi –neredeyse Arapların daha önce yaptıkları yolculukları tersinden taklit etmişlerdi. Bu yüzden Zheng He'nin bir Müslüman olduğunun unutulmaması önemlidir. Çünkü Çinlilerin ve Türklerin –hatta Portekizlilerin– başarıları etkileyiciydi ama bunları kendi kıyılarından o kadar uzakta gerçekleştirmişlerdi ki eğer Hint Okyanusu Araplar tarafından çok önceleri bir Müslüman Gölü'ne –ve bilinen, bütünleşmiş bir dünya sistemine– dönüştürülmeseydi, bunların hiçbiri hayata geçirilemezdi.

Bu bağlamda Arapların Hint Okyanusu'ndaki en etkileyici ve en kalıcı eserlerini, yani Güneydoğu Asya'nın Müslümanlaştırılmasını akıldan çıkarmamak da önemlidir. Çünkü günümüzde çoğu zaman İslamiyet'in demografik açıdan merkezinin genellikle İslamiyet'le ilişkilendirdiğimiz Arabistan veya Orta Doğu değil, Güney ve Güneydoğu Asya olduğu unutulmaktadır. Malezya ve Endonezya dünyanın en büyük Müslüman ülkeleridir; Bangladeş, Hindistan ve Pakistan bunların peşi sıra gelmektedir (örneğin 111 milyon Müslüman nüfusuyla Endonezya'yı, 58 milyon Müslüman'ın yaşadığı en kalabalık Arap ülkesini kıyaslayın). Arap silahları asla Güneydoğu Asya'ya doğrultulmamıştı. Bu doğrudan doğruya Hint Okyanusu'nun bir Arap gölü

14. Hobson 2004'ün ön kapağındaki amiral gemilerinin ufacık Santa Maria'ya kıyasla muazzam boyutlarını gözler önüne seren resim acıklı bir tablo oluşturmaktadır. Louis Levathes'in (1994), *When China Ruled the Seas: The Treasure Fleet of the Dragon Fleet, 1405-1433* [Çin Denizlerde Hüküm Sürdüğünde: Ejderha Tahtı'nın Hazine Filosu] (Oxford) adlı eserinde anlattıklarının üstüne yoktur. Gerçi Gavin Menzies'in *1421: The Year China Discovered the World* [1421: Çin'in Dünyayı Keşfettiği Yıl] (2003) adlı eseriyle, yakın tarihlerde kaleme aldığı *1434: The Year China Fleet Sailed to Italy and Ignited the Renaissance* [1434: Çin Filosunun İtalya'ya Yelken Açıp Rönesansın Fitilini Ateşlediği Yıl] (2008) adlı eseri daha popülerdir. Ming döneminde Çin'in denizcilik, sanat, teknoloji ve bilim alanlarındaki başarıları hiç şüphesiz etkileyiciydi ve bunlar kabul görmektedir. Ancak ne yazık ki bu durumu abartmak ve epeyce akıl almaz iddialarda bulunmakla, Menzies Çin uygarlığına sadece kötülük yapmakla kalmaktadır. Böylesi kitaplar tarihten ziyade kurgu olarak sınıflandırılabilir.

haline getirilmesi sayesinde gerçekleşmişti, bölge sadece ticaret ve din propagandası yoluyla Müslümanlaştırılmıştı.

Araplar Hint Okyanusu'na o kadar derinlemesine nüfuz etmişlerdi ki okyanusa bitişik en büyük ülkede, Avustralya'da hiçbir varlıklarının olmaması bir muammadır. Avustralya'nın batı kıyı şeridinde Araplar yerine Çinlilerin (o da seyrek bir şekilde) bulunduklarına dair daha çok kanıt vardır. 1944'te Avustralya Kuzey Toprakları kıyısının hemen açıklarında onuncuyla erken on dördüncü yüzyıl arasında tarihlenen, toprağa gömülmüş beş bakır Arap dirhemine rastlanmıştır. İşin ilginç tarafı, sikkeler Tanzanya kıyısının açıklarında Arapların Orta Çağ'daki ticaret limanı Kilwa'ya aittir. Bu ilk bakışta tıpatıp Arapların Hint Okyanusu'nu keşfederken izledikleri örüntüye uymaktadır. Ne var ki Kilwa'da kesilen sikkeler pek Doğu Afrika'nın dışına sürülmemişti. Ayrıca aynı yerden (ille de aynı gömünün parçası olmayan) 1680'le 1784 arasında tarihlenen dört Felemenk sikkesi çıkarılmıştır. Sahada hiçbir zaman kapsamlı bir kazı yapılmamıştır. Dolayısıyla bu soru cevapsız kaldığı gibi, Arapların Orta Çağ'da Avustralya'yı keşfedip keşfetmedikleri muammasına henüz akıl erdirilememiştir.[15] Tarihçi Geoffrey Blainey'nin ilginç gözlemine göre, Güneydoğu Avustralya'da ilk defa koloni kuranların kuzeydoğu Avrupalılar olması tarihi bir rastlantıdır. Tarihin işleyişi bakımından Güneydoğu Asya'dan gelenlerin kuzeyi kolonileştirmesi daha akla uygundur. Avustralya bu yüzden ağırlıkla Avrupalı bir nüfusun güneydoğuda yoğunlaştığı bir kuru tarım ekonomisi haline gelmiştir. Oysa herhangi bir şekilde tarihin seyri ve coğrafya aktif bir rol oynasaydı, akla en uygunu demografik açıdan merkezin, Güneydoğu Asya'dan gelenlerin yerleşip, çeltik üretimine dayalı bir ekonomi kurdukları, Kuzey Avustralya'nın sulak, tropik yağmur ormanları bölgelerinde bulunmasıydı.[16] Böylesi pirinçle beslenen Asyalı bir "Avustralistan" da ister istemez Arap gölünün parçası –ve Müslüman– olurdu.

15. Estensen 1998: 42-4.
16. Blainey 1983.

11. Bölüm
Evrensel Bir Dünya

ARAPLARIN DÜNYA ÇAPINDAKİ SEYAHATLERİ VE DÜNYA GÖRÜŞLERİ

> Üniversite'de şu sihirbazlardan birinin Klatch halkının hiçi icat etmesi hakkında konuştuğunu duydum. Bunun matematiğe büyük bir katkı olduğunu söylüyordu. Şaşırdım ve dedim ki "Ne?", o da sıfırı buldular diye cevap verdi.
> Bu bana o kadar zekice gibi gelmedi... Hiçi herkes keşfedebilir. Ben hiçbir şey icat etmedim mesela.
> Tam üstüne bastın... *Hiçin* icat edilmesine gerek yoktu. O hep orada duruyordu. Herhalde onlar onun ancak farkına vardılar.
> O kadar çölle kaplı ki, bu yüzden olmalı.
> Terry Pratchett[1]

Terry Pratchett'in "Diskdünya" başkahramanın haklı nedenlerle üzerine parmak bastığı gibi, hiçi icat etme muazzam bir başarıydı. (Terry Pratchett'in kurgusal "Klatch halkına" örnek aldığı) Arapların hiçi icat etmeleri, insanlığın bir anda dev bir adım atmasını sağlamıştı. Bu buluşun ardından gelen matematiğe dayalı bilimsel başarıların zeminini sıfır kavramı hazırlamıştı. Yoksa hiçsiz Ay'a inmek kimsenin hatır ve hayalinden geçmezdi.

Bu buluş aynı zamanda Arap uygarlığının ayırt edici özelliğinin nasıl ezelinden beri merak ve dünyevilik olduğunu vurgulamaktadır.

---

1. Terry Pratchett'in *Jingo* (Londra 1997: 41) adlı eserinde Arapların kastedildiği az çok aşikâr "Klatch halkı" üzerine Çavuş Colon ve Nobby arasında geçen diyalog. Bay Pratchett'in yayınevi Orion Publishing Group, bu alıntıya yer vermeme müsaade ederek nezaket göstermişlerdir.

Zihinsel yolculukları dünyanın bir başından bir başına yaptıkları bedensel yolculuklarla yarışmış, uygarlıklarının bu özelliği Arapları İspanya ve Çin'e ulaşmak için isteklendirdiği kadar, çapraşık ve soyut matematiğin künhüne varmaları için de özendirmişti.

Konuya dair tarihçi J. M. Roberts şöyle yazmıştır: "Türklerden başka Avrupa'ya ayak basan çok az Avrupalı olmayan vardır... ve bunun nedenini gerçekten hâlâ bilmiyoruz".[2] Doğrusu Roberts Batı'nın üstünlüğünü tekrar etmek yerine bu konuları sırf tartışılsın diye ortaya atmaktadır ve Avrupa değerlerinin dünya çapında yayılışı hakkındaki genel görüşü esas itibarıyla dengelidir. Ancak ileri sürdüğü düşünce –Avrupa'nın daima bir şekilde Doğu'nun dışında kaldığı, ondan uzak durduğu ve Doğu'nun Avrupa'ya nüfuz edemediği düşüncesi– "Avrupa kalesi" fikrine yol açmıştır. Örneğin bu fikir Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne kabulü veya genel olarak göç konusu çevresinde dönen tartışmalarla kendini açığa vurmaktadır.

"Nedenine" gelince, Avrupalı zihninin doğasında nasıl başkalarında olmayan bir merak ve dünyevilik bulunduğunu açıklamak için epeyce mesafe katedilmiştir. Avrupalıların kâh İlk Çağ, kâh da modern zamanlardaki yayılışına dair tartışmalarda Avrupalıların dışadönük merakları çoğunlukla Asyalıların geleneksel meraksızlık ve içedönüklükleriyle kıyaslanarak açıklanmıştır. Bu safsata hâlâ şaşırtıcı ölçüde kabul görmektedir.[3] Orta Çağ kadar eski zamanlarda Marko Polo, Vasco da Gama ve diğer Avrupalı gezgin-kâşifleri harekete geçiren güya dışadönüklüktür. İddialara göre bu sırada, Çin ve Hindistan gibi yolculuk ettikleri yerlerde biri dışında her düzeyde çağdaş Avrupa'dan katbekat üstün uygarlıklar vardı: Avrupa'nın varsayılan merak ve dünyeviliğine kıyasla sözüm ona oralardaki entelektüel hayat esas itibarıyla içedönük kalmıştı.

Tarihçi John M. Headley, Edward Said'in başlattığı "Batı'ya kıyasla Doğu" tartışmasına dair son girişim kapsamında, "Batı'ya karşı ahlaki tavır takınmayla ilgili tarihsel incelemelere" meydan okurken, İslamiyet'in içedönüklüğünü Hıristiyanlığın bütün dünyaya hitap eden gelenekleriyle kıyaslar ve evrenselciliğin münhasıran Batı Avrupa'nın ürünü olduğunu ileri sürer.[4] Oysa İslamiyet'in, tarihinin uzun bir bölümünde hoşgörüsüzlük ve dışlayıcılıkla karakterize edilen Hıristiyanlığa nazaran daha büyük bir evrenselcilik, hoşgörü ve ku-

2. Roberts 1985: 232.
3. Örneğin (1928'de yazılan) Warmington 1974: 1, Roberts 1985 veya daha yakın tarihli Headley 2008'e bakınız.
4. Headley 2008: Bölüm 2. Alıntı kitap kılıfının içindeki tanıtım yazısından yapılmıştır.

caklayıcılık geçmişi vardır. Headley daha da ileri giderek, diğer kültürlerdeki evrenselcilik, merhamet ve insan hakları düşünceleri münferit örneklerden ibarettir, Batı'daki gibi ayakta tutulabilir bir süreklilikten yoksundur diye iddia eder –ama her nasılsa bu tür münferit örnekler onları kısmen Batı değerlerini de kabule hazır kılar!

Umarın daha önceki bölümler bu tür görüşleri çürütmek açısından yeterlidir. Dolayısıyla geriye Arabistan ve Berberistan'ın uzak köşelerinden kalkıp da ya Marko Polo'nunkiyle boy ölçüşecek seyahatler yapan ya da tam tersi yönde yol alan gezginlerin hikâyelerini ve Araplarla İslamiyet'e borçlu olduğumuz bazı evrensellik düşüncelerini özetlemek kalıyor.

PERU SULTANLIĞI: AVRUPA VE ÖTESİNİN ARAP GEZGİNLERİ

Batı'daki çoğu insana göre seyahat, kitle turizmi neredeyse bütün diğer endüstrileri galebe çaldıkça, gitgide daha fazla insanın tadına vardığı bir zevktir. Ne var ki bir Müslüman açısından seyahat zevkin ötesinde bir şeydir: Allah'ın emridir. Her Müslüman'ın mümkünse ömründe en az bir kere Mekke'ye hacca gitmesinin farz olmasıyla vücuda gelen İslamiyet'in beş şartından biridir. Dolayısıyla İslamiyet'in başından itibaren seyahat fikrini zihinlere yerleştiren *hac*dır.

On sekiz ve on dokuzuncu yüzyılın o muazzam "oryantalist" seyahat edebiyatı yelpazesi, Arapları esas itibarıyla içedönük ve hareketsiz diye tanıtırken, Avrupa'yı dışadönük ve meraklı bir toplum diye sunmuştur. Buna karşı gelişen –Edward Said'in başlattığı ve artık en az buna yol açan oryantalist edebiyat kadar üretken bir edebiyat endüstrisi haline gelen– tepki, çok ihtiyaç duyulan bir düzeltmeydi ama bu tepki aynı zamanda bazı yönleriyle işin püf noktasını gözden kaçırmaktadır. Çünkü bakışını öteki tarafa çevirmiş "garbiyatçı" bir Arap edebiyatı da vardı: Batı'ya merak uyandıran tuhaf bir şeymiş gözüyle bakan, bir kültürün diğerini küçümsediği bir edebiyat. Bu sadece İslami Arap uygarlığının "en parlak" dönemine –Moğol istilaları öncesi büyük Halifeler devrine– özgü değildi. Aksine bu o günlerden Arap kültürünün güya gerilediği modern döneme kadar Arap edebiyatının bir parçası halinde sürmüştür. Burada Arap seyahat ve keşif tarihinin tamamına yer vermek imkânsızdır (ayrıca Arap deniz keşifleri bir önceki bölümde ele alınmıştır). Gene de Batı'ya yolculuk yapanlarınki dahil, bazı Arap başarılarından kısaca söz etmek abes kaçmaz –üstelik bu burunları Kafdağı'ndaki "bizleri" hizaya getirir.

Doğal bir çekim merkezi olan Abbasilerin yönetimindeki Bağdat'ın Arap seyahatnameleri bakımından köklü bir geçmişi vardır. İbn Havkal onuncu yüzyılda Bağdat'tan yola çıkıp, İslam dünyasını karış karış dolaşmış ve dünyanın genel bir tarifini kaleme almıştı. 987'de Bağdat'ta dünyaya gelen ve fevkalade bir entelektüel meraka sahip olan el-Mesudî, on birinci yüzyılın ilk yarısında ömrünün büyük bir bölümünü Fas'tan Mısır'a ve Hindistan'dan Çin'e kadar yolculuk yaparak geçirmişti. Gördüklerinin çoğunu özümsediği gibi, Yunanca'yı ve İslamiyet öncesi İran edebiyatını adeta yutmuştu. *Murûc ez-Zeheb* [*Altın Bozkırlar*] adlı eseri dönemin en önemli kaynaklarından biridir. "Dünya tasvirlerinin" derlendiği yegâne merkez Bağdat değildi. On birinci yüzyılın sonunda Fas'ın Septe şehrinde doğan İdrisi Avrupa'da gezmiş ve nihayet II. Ruggiero'nun Palermo'daki sarayına yerleşmiş ve onun için (çoğunu derlediği) *Kitabü'n Nüzheti'l-Müştak fi İhtiraki'l-Âfâk* [Ufukları Aşmayı Arzulayana Keyif Kitabı] adlı eseri hazırlamıştı. Akdeniz'in ve Müslüman dünyasını dolaşan bir başkasıysa 1145'te Balansiya'da doğan İbn Cübeyr'dir. Onun gözlemleri İdrisi'nin derlemelerine kıyasla daha etraflıdır ve diğer tasvirlerinin yanı sıra II. Guillaume'un hüküm sürdüğü dönemin Palermo'sunu resmetmiştir.

İslamiyet'in ilk zamanlarında İspanya ve Bizans nispeten kendi halinde yerlerdi, dolayısıyla oralara yolculuk yapmaya ihtiyaç duyulmadığı gibi, bu ülkeler merak da uyandırmıyordu. Arap gezginler gene de Avrupa'nın en ücra köşelerine kadar gitmişlerdi: Örneğin 845'te Arap elçi Gazâl özel bir görevle Danimarka'daki Viking sarayına Kurtuba Emiri II. Abdurrahman tarafından gönderilmişti. Bu tür yazarların Avrupa'ya dair bakış açıları ibretliktir: Hikâyeleri Avrupalıların on dokuzuncu yüzyılda Afrika'ya gönderdikleri elçilerinkine benzer.[5] Nitekim yaklaşık 965'de Kurtuba'dan orta Avrupa'ya giden gezgin İbrahim bin Yakup'un seyahatleriyle ilgili şöyle denilmektedir: "Hiç şüphesiz Müslüman İspanya'nm diplomatı Avrupa'nın iç bölgelerindeki egzotik halklara modern bir antropologun Papua kabilelerini incelediği gibi meraklı gözlerle bakmıştır".[6] 921'de Abbasi Halifesi Muktedir bugünkü Kazan yakınlarındaki Orta Volga bölgesinde yaşayan Bulgarların Hanına özel bir heyet göndermişti. Bu heyette yer alan İbn Fadlan bu zahmetli seyahatin ayrıntılı bir hikâyesini yazmıştı. Seyahatnamesinde karşılaştıkları "barbar kabilelerin", özellikle de Vikingler, Ruslar ve Bulgarların gelenek ve göreneklerini anlatmıştı. Bir başka gezgin de

5. Lewis 1982: 93-4.
6. Davies 1996: 324-5.

1136'da Rusya'yı ziyaret edip, fosilleşmiş mamut dişi ticaretini aktaran Gırnatalı el-Mazinî'ydi (1080-1179).

Şüphesiz Arap gezginlerinin en önemlisi –hatta gelmiş geçmiş en büyük gezginlerden biri– 1325'le 1354 arasında dünyayı dolaşan Faslı İbn Battuta'ydı. 1304'de Tanca'da dünyaya gelen Battuta, birçok kadı yetiştirmiş bir ailenin çocuğuydu ve 1377'de Marakeş'te ölmüştü. İlk yolculuğuna yirmi bir yaşındayken hacca gitmek üzere çıkmıştı ama daha Mısır'dan öteye gitmemişken içindeki "yeryüzünü dolaşma" tutkusu uç vermişti bile. Hac görevini yerini getirdikten sonra, İslam topraklarının –Irak, İran ve Azerbaycan gibi– iç kesimlerine seyahat etmiş ve Mekke'ye dönmeden önce "aynı yoldan asla ikinci defa geçmeme" kuralını benimsemişti. Bunun Yemen'e ve Arabistan'ın çevresini dolaşarak Umman'a ve Basra Körfezi'ne yaptığı üçüncü gezisi için iyi bir dayanak oluşturduğu ortaya çıkmıştı. İbn Battuta'nın dördüncü gezisi daha da iddialıydı. 1332'de Mısır, Suriye ve Anadolu üzerinden Kırım'a ve Güney Rusya'daki Altın Orda topraklarına gitmişti. Kısa süreliğine Konstantinopolis'e uğrayıp rotasından saptıysa da Güney Rusya'ya dönmüş, ardından Moğol istilalarının bıraktığı yıkım izlerini anlattığı Hive, Buhara, Semerkand, Belh, Horasan ve Afganistan'dan geçerek Hindistan'a yönelmişti. 1333'te de İndus Nehri kıyısına ulaşmıştı. Hindistan'ı bir başına gezip tasvir etmiş, Sultan Muhammed bin Tuğluk'un hizmetine girerek, 1342'de sultanın özel elçisi tayin edilip Çin'in Moğol İmparatoru'na gönderilmeden önce, Delhi kadısı veya başka bir deyişle hâkimi yapılmıştı. Ancak elçilik görevini pek ciddiye almamış gibi gözükmektedir. Çünkü izlediği güzergâh –ve doymak bilmez merakı– onu Orta Hindistan içinden, Malabar Kıyısı'na, Kalikut ve Maldivler'e götürmüştü. Hatta Seylan, Bengal, Assam ve Sumatra'ya, oradan da nihayet Pekin'e varmadan önce, on sekiz ay boyunca Maldiv Adaları'nda kadılık yapmıştı. Çin sınırları içinde dolaştıktan sonra 1347'de Sumatra üzerinden Malabar Kıyısı'na ulaşmış, buradan da Basra Körfezi'ne, Bağdat'a, Suriye'ye, Mısır'a ve 1348'de de Mekke'ye gitmiş; Mısır, Tunus ve Cezayir üzerinden –Sardinya Adası'na da uğrayıp– memleketinden uzak kaldığı yirmi üç yılın ardından sonunda Fes'e dönmüştü. Fas'ta rahat durmamış, Batı Afrika'ya doğru yeni bir uzun yolculuğa çıkmış, Sahra Çölü'nü iki defa geçip Nijer'deki Müslüman İmparatorluğu'nu [Kanem-Bornu*] ziyaret etmeden önce de tekrar Endülüs'e yelken açmıştı.

---

* On birinci yüzyılın sonlarında Müslümanlığı benimseyen imparatorluk bugünkü Çad, Kamerun, Nijer, Nijerya ve Libya topraklarının bir bölümünü kapsıyordu. (ç.n.)

Fas, İdrisi'nin zamanlarından itibaren genelde bir seyahat ve dışadönüklük geleneğini beslemiş gibi gözükmektedir (unutulmamalı ki hem 1603'de Kraliçe Elizabeth'e Batı Hint Adaları'nın Fas kolonileşmesine açılmasını öneren hem de 1786'da bağımsızlığını ilan eden yeni devleti, yani Amerika Birleşik Devletleri'ni dünyada ilk tanıyan ülke Fas'tı). Ahmed bin Kasım el-Heceri 1611'le 1613 arasında Fransa ve Felemenk'in bir başından bir başına seyahat etmişti. Aslında İspanya'da doğan bir Morisco'ydu. Arapça'yı çocukluğunda, bu dili bilmenin bile İspanyol yetkililer tarafından kazığa bağlanıp yakılmakla cezalandırıldığı bir dönemde öğrenmişti. 1595'te Gırnata'dan Fas'a kaçmak zorunda kalmış, orada Marakeş sarayının hizmetine girmişti. On yedinci yüzyılın başlarında İspanya'daki Moriscoların geri kalanı III. Felipe'nin bir fermanıyla sürülmüş ve mallarına el koyulmuştu. Avrupalıların âdetlerini bilen, İspanyolca'yı (anlaşılan Fransızca'yı da) akıcı bir şekilde konuşan Ahmed bin Kasım, malları ellerinden alınan Morisco'ların haklarını aramak ve zararlarının karşılanmasını sağlamak amacıyla Avrupa'ya gönderilen (ancak girişimleri başarısızlıkla sonuçlanan) Faslı bir heyete başkanlık yapmak üzere atanmıştı.

Ahmed bin Kasım'a elçi gittiğinden doğal olarak hem Felemenk'te hem de Fransa'da iyi davranılmış, ziyaret ettiği belli başlı aileler ve devlet çevreleri nezdinde başköşede ikram görmüştü. Seyahatnamesinin büyük bir bölümü ziyaretçi Arapların onuruna verilen ziyafet ve suarelerde İslamiyet'in üstünlüğünü ileri sürmekten –ama ev sahiplerine İslamiyet'in doğruluğunu ispatlamak için Kur'an yerine İncil'den alıntılar yaparak, sadece *Hıristiyan* bakış açısıyla tartışmaktan– keyif aldığına dair diyaloglardan meydana gelmektedir. Anlaşılan İncil'den ona herhangi bir pasaj aktarılır aktarılmaz, taşı gediğine koymak için o hemen bir başkasından bahsederek, İncil hakkındaki bilgisinin genellikle Hıristiyan ev sahiplerininkini gölgede bıraktığını göstermişti.[7]

On yedinci yüzyılın sonlarına doğru İspanya'ya giden bir başka gezgin Faslı elçi Muhammed bin Abdülvehhab el-Gassani'ydi. Seyahatnamesinde boğa güreşinden duyduğu tiksintiden "çünkü ne şeriat ne de doğal hukuk hayvanlara eziyete izin verir" diye söz ettiği gibi, hâlâ sürdürülen Engizisyon'un barbarlık ve adaletsizliği karşısında da donakaldığını dile getirmektedir.[8] Ayrıca zenginlerin Büyük Perhiz sırasında "gün boyu… istedikleri kadar et yemelerini" açıkça hor görmektedir. Elçi ille de her şeyde kusur bulmamıştı. Muhammed

7. Matar 2003.
8. Bu alıntı Lewis 1982: 274'de yer almaktadır.

hastanelerin düzenine ve hastalara bakan rahiplerin örnek alınacak gayretlerine hayran kalmış, "inançlılıkları ve yumuşak başlılıkları ve alçak gönüllülükleri" karşısında keşke Müslüman olsalardı diye düşünmüştü.[9] Madrid'deki (en ustaları ziyarete gelen İngiliz ve Flamanlardı diyerek) ilginç buz pateni sporunun yanı sıra yeni yayın sistemi hakkında da değerlendirmeler yapmıştı: "kalıba döktüğü haberlerden, binlercesini kâğıda basıp çok ucuza satmaktadır... Havadisleri öğrenmek isteyen ondan *gaseta* adı verdikleri bir evrakı almaktadır. Okur [bunlarda] haber değeri taşıyan birçok şeye rastlamakta ama [bunlarda] daima insanların merakını giderme arzusundan kaynaklanan abartı ve hata bulunmaktadır".[10] Görünüşe bakılırsa o günden bu yana pek bir şey değişmemiş.

Muhammed o dönemin Avrupa siyasasını ve yakın Avrupa tarihini mükemmel bir şekilde kavradığını gözler önüne sermektedir. Gözlemleri 1683'de Osmanlıların Viyana'yı ikinci defa kuşatmalarından, İngiltere'nin 1688'deki "Muhteşem Devrimi" ve Oranje'lı William'ın [Willem van Oranje] tahta çıkışı gibi Avrupa'nın birbirinden uzak köşelerindeki hadiseleri bile kapsıyordu. Dini farklılıklar kadar, Avrupa'nın hüküm süren hanedanları arasındaki karmaşık ittifaklar ve akrabalık ilişkileri gibi ince ayrımlara da bütünüyle aşinaydı.

On yedinci yüzyılın ilerleyen yıllarında, İlyâs Yuhannâ el-Mavsılî adlı Bağdatlı bir Keldani rahip, Atlantik Okyanusu'nu geçip Orta ve Güney Amerika'yı dolaşmadan önce, Avrupa'yı boydan boya katederek İtalya, Fransa, İspanya ve Portekiz'e uğramıştı. İlyâs Müslüman değil Hıristiyandı ancak buna rağmen, İspanyol İmparatorluğu'nun topraklarında bu kadar kapsamlı bir yolculuk yaparken, anlaşılan iki olumsuzlukla karşılaşmıştı: Dini ve tabiiyeti. Irak'ın Keldani veya bir başka deyişle (daha çok "Doğu Kilisesi" diye bilinen) Süryani Kilisesi, 431'deki Ephesos Konsili'nin ardından İsa Mesih'in doğasına dair görüşleri yüzünden asıl Ortodoks Kilisesi'nden ayrılmıştı. Dolayısıyla Katolik (ve Ortodoks) kiliseleri "Nasturilere" sapkın gözüyle bakıyorlardı. Bununla birlikte on altıncı yüzyılda Keldani Kilisesi'nin bir kolu Roma cemaatine katılmıştı. Bu yüzden Süryani liturjilerini korumalarına rağmen, artık Katolikler tarafından sapkın sayılmıyorlardı.

İlyâs'ın diğer dezavantajı Irak'ta doğması nedeniyle sıkı İspanyol düşmanı Osmanlı İmparatorluğu tebaası olmasıydı. Dolayısıyla Hıris-

9. Matar 2003: 159.
10. Matar 2003: 160.

tiyanlığına rağmen ona muhtemel casus gözüyle bakılmıştı. İlyâs'ın bu sorunun –Madrid'de yönettiği ayinde cemaatin takdirini kazandığını ileri sürse de (belki Süryani liturjisinin orijinalliği ev sahipleri üzerine derin etki bırakmıştı?)– üstesinden nasıl geldiği pek açık değildir ama yolculuğu gene de İspanyolların resmi izniyle gerçekleşmişti.

İlyâs gemiyle ilk önce Venezüella'ya, oradan da Kolombiya, Panama ve Ekvador üzerinden (Süryanice) ayin yönettiği Peru'nun Lima şehrine gitmişti. Lima'dan tekrar kuzeye yönelip, sonunda onun Türkçe deyişiyle "Yenki Dunia Sultanlığı"na, yani "Yeni Dünya"nın İspanyol Meksika Genel Valiliği'ne varmadan önce, Peru ve Bolivya'yı dolaşmıştı. Nitekim İlyâs Amerika seyahati boyunca hem İspanyol hükümdar hem de İnka [yani İmparator] Atahualpa'dan "sultanlar" diye bahsetmektedir. Ayrıca yerli köylerinin reislerine "şeyhler", İspanyol valilere "paşalar", papa ve İsa Mesih'ten ne zaman söz etse onlara da sırasıyla "seyyid papa" ve "seyyid İsa Mesih" demektedir. Dahası –haliyle– Allah'a iman etmişti. Seyahatnamesinde İspanyolların Kızılderili yerlilere karşı izledikleri korkunç tutumun yanı sıra İspanyol Yeni Dünya'sının idare, kilise ve gümüş çıkarma gibi, çok sayıda farklı yönüyle ilgili değerlendirmelerde de bulunmuştu. İlyâs Meksika'ya ulaştığında, bir gemiyle Pasifik Okyanusu'nu geçip İspanyol yönetimi altındaki Filipinlere gitmeye niyetlenmişti ama sonunda bu cana yakın Iraklı rahip, Atlantik Okyanusu'nun karşı kıyısına yelken açmış ve İspanya'ya, servetini arttırmış halde, evcil bir papağanla ve anlata anlata bitiremeyeceği hikâyelerle dönmüştü.

EVRENSEL BİR BAKIŞ AÇISI

Hac İslamiyet'e enternasyonalizmi şart koşar: Dini cemaatin dünyanın dört bir tarafındaki mensupları her yıl bir araya gelmek zorundadır. Başka hiçbir din enternasyonalizmi asla bu ölçüde dayatmamıştır. Bu belki de 6. Bölüm'de ele aldığımız antik Arapların ibadet sırasında cemaate verdikleri önemin nihai ifadesidir. Başka bir deyişle, antik Samilerin Palmyra'dan Marib'e kadar bu amaçla geniş tuttukları pagan tapınak avlularıyla ortaya çıkan, hem Hıristiyanlık hem de İslamiyet tarafından benimsenip, merkezi önemde bir âdet haline getirilen toplu ibadetin dışa vurumudur. Enternasyonalizmin mecbur edildiği yegâne başka dönem, (bilinen dünyanın hemen hemen tamamını kapsayan) imparatorluğun dört bir tarafından gelen temsilcilerin her yıl Persepolis'te toplandıkları, antik Pers İmparatorluğu zamanlarıydı. Ne var ki bunlar asla hac kadar muazzam kitlesel toplantılar değildi.

Dolayısıyla Müslüman Arap uygarlığı başından itibaren tarih ve insan davranışına dair evrensel kavramları içeren bir entelektüel bakış açısına sahipti. Örneğin dokuzuncu yüzyılda İbn-i Hurdazbih ve Yakubî bilinen dünyanın kesin tasvirlerini derlemişler, böylece yıllar boyu sürecek Arap coğrafya geleneğinin temelini atmışlardı. Tarihçi Taberi (838-923) 915'de dünyanın yaratılışıyla başlayıp sona erişiyle biten geniş çaplı, çok ciltli bir dünya tarihi çalışmasını kaleme almıştı. Daha önce gözden geçirdiğimiz İdrisi ve el-Mesudî'nin tarihle ilgili eserleri de bu geleneğe dahildir. Bir başka *Dünya Coğrafyası*'ysa Endülüslü İbn Saîd [İbn Saîd el-Mağribî] (1214-74) tarafından derlenmişti. 1224'le 1228 tarihleri arasında (aslen Anadolulu bir Rum olan) Yakut [Yakut el-Hamavî] Musul ve Halep'te, bilinen bütün coğrafi bilgileri alfabetik sırayla derlediği, geniş kapsamlı ansiklopedik bir *Coğrafya Sözlüğü*'nde [*Mucemü'l Buldan*] toplamıştı. Onuncu yüzyıldan itibaren İbn Nedim gibi ansiklopedistler de ortaya çıkmıştı. Artık dünya çapında inceleme yapma fikri İslam ilminin ayırt edici özelliği haline gelmiş ve bu fikrin gelişmesinde ansiklopedistlerin derlemeleri kadar İbn Battuta'nın seyahatleri de rol oynamıştı. Allâmelerin en büyüğü belki de on birinci yüzyılda yaşayan Bîrûnî'ydi. Onu on üçüncü yüzyılda Nasireddin Tusi takip etmişti. Dünya çapında tarih fikri tam bir evrenselci olan Reşidüddin'le birlikte on dördüncü yüzyılın başlarında doruk noktasına varmıştı. Bu âlimlerin çoğu Arap değildi. İranlı veya Orta Asyalıydılar ama eserlerini (başka dillerin yanı sıra) Arapça kaleme almışlar ve İslamiyet'in yükselişiyle uç veren zengin genel ilim geleneğinden beslenmişlerdi –hatta Avrupa Rönesans'ının büyük allâmeleriyle birlikte ortaya çıkan evrenselcilik fikrinden çok önceleri.

Arap Orta Çağı'nın en önemli entelektüel dehası İbn-i Haldun'du (1332-1400). Aile çevresiyle gördüğü eğitim bile Arapların o zamana kadar yarattıkları evrensel –en azından uluslararası– dünyaya ziyadesiyle ışık tutmaktadır. Bir İspanyol-Arap ailenin (ailenin kurucusu Yemen'den İspanya'ya göç etmişti) Tunus'ta doğan çocuğuydu, 1362'de Gırnata emirinin hizmetine girmiş ve özel bir görevle Kastilya sarayına gönderilmişti. Ne var ki İbn-i Haldun daha iki yıl dolar dolmaz bu görevini bırakmış ve ardından şaheseri *Mukaddime*'yi, başka bir deyişle *Tarihe Giriş*'i [*Kitâbü'l İber'e Giriş*] yazmaya başlamak üzere Fas'ta bir köşeye çekilmişti. 1382'de el-Ezher Medresesi'nde ders vermek üzere Kahire gitmiş, 1401'de de Şam'da büyük fatih Timur'la tanışmış ve onunla sohbet etmişti.

Muazzam *Kitâbü'l İber*'in ilk cildi tarih teorisi üzerine bir *Prolegomena*'dır [Mukaddime yani Giriş veya Önsöz]. Aynı zamanda "Prenslerin Aynası"* gibi bir işlev görür, ehil (İslami) devlet yönetimi için bir rehberdir, İslamiyet öncesi İran'da doğan edebi tür *Andarzname*'nin** bir örneğidir. *Prolegomena* [Mukaddime] bir insani gelişme teorisidir, etnik ve felsefi etkenlerin yanı sıra, çevre ve coğrafi koşulları da dikkate alan ilk tarih incelemesidir. Eserde insanlık tarihinin daha soyut saikları, ırkla ilgili ve akrabalık ilişkilerinden kaynaklanan etkenlerden ziyade, beslenme düzenlerinin kültürler üzerindeki etkisi gibi faktörler göz önünde bulundurulmuştur: "İnsan alışkanlıklarının ürünüdür, atalarının sulbü değil".[11]

İbn-i Haldun ortak görüş veya "birlik ruhu" ("asabiyyet") ilkesini geliştirmişti. Eserin tamamında en sık kullanılan terim budur. Ona göre bu millet ve uygarlığın, genelde de tarih ve insan faaliyetlerinin temelini oluşturan esastır. Bunu ana hatlarıyla uygarlığın tanımında açıklar: "Uygarlık. Açıklayacağımız gibi bu demektir ki insani ihtiyaçların karşılanması ve kaynaşmanın getireceği huzur için, [ayrıca] insanların geçimlerini sağlamak üzere doğal yardımlaşma eğilimlerinin sonucu, insanın toplum düzeni içinde yaşaması, topluca şehirlere ve mezralara yerleşmesi bir zorunluluktur. Uygarlık ya ücra bölge ve dağlarda, ıssız otlakların (yakınlarındaki) mezralarda ve kum çöllerinin kenarlarında gördüğümüz çöl (bedevî) uygarlığıdır; ya da surlar vasıtasıyla tahkim edilmiş ve korunan şehirler, köyler, kasabalar ve daha küçük beldelerde gördüğümüz yerleşik uygarlıktır. Bütün bu farklı durumlarda, uygarlıkları sosyal örgütlenmeleri kadar esaslı bir şekilde etkileyen şeyler vardır".[12] İbn-i Haldun'un "asabiyyet" ilkesi günümüzde hâlâ yankı uyandırmaktadır. Örneğin şu sıralar Peter Turchin'in *War and Peace and War: The Life Cycles of Imperial Nations* [Savaş ve Barış ve Savaş: Emperyal Ülkelerin Yaşam Döngüsü] adlı eserinde tekrar can bulmuştur. Fernand Braudel'in ustalıklı uygarlık araştırmalarından, Felipe Fernández-Armesto'nun aynı konudaki yakın tarihli çalışmalarına kadar, birçok evrensel tarihçinin eserinde yansıtılıp genişletilen uygarlık fikri de ona aittir.

İbn-i Haldun toplumun şehir ve ekonomiyle ilgili temelini vurgulamanın yanı sıra, dünya tarihini onu meydana getiren bileşenlerin

---

* Latincesi *principum specula* olan erken Orta Çağ, Orta Çağ ve Rönesans zamanlarında yaygınlaşan siyasi edebiyat türü. (ç.n.)
** Etkin devlet yönetiminin esaslarını öğretmek için yazılan öğüt kitapları. (ç.n.)
11. İbn-i Haldun: 300.
12. İbn-i Haldun: 41-2.

parçalı görünümünden veya sırf bir hükümdarlar ve devletler listesinden ziyade, bir bütün halinde ele aldığı geniş ve kapsamlı bir manzarasını gözler önüne sermektedir. Daha da önemlisi tarih araştırmalarına halihazırdaki toplumları anlamanın temel bir aracı gözüyle bakmaktadır: "Geçmiş geleceğe bir su damlasının yekdiğerini andırdığından daha fazla benzer."[13] Eğer Herodot tarihin babasıysa, İbn-i Haldun da tarih biliminin kurucusudur. İbn-i Haldun'un bütün dünyaya hitap eden mesajı ardı sıra gelen Arap ve İslami entelektüel geleneğinde yankılandığı gibi, görüşleri günümüzde hâlâ geçerliliklerini korumaktadır.

İbn Fadlan'ın aralıklı kısa gezilerine ve bir avuç dolusu daha önceki Arap gezginin Avrupa'daki yolculuklarına rağmen, Avrupa bütün bu dünya çapındaki merak ve keşif devrindeki (hem de modern zamanlara kadar süren) yokluğuyla dikkat çekmektedir. Arap tarihleri, gezginleri ve coğrafyacıları Avrupa'yı neredeyse es geçerler. Nitekim büyük gezgin İbn Battuta Çin'e yaptığı dillere destan yolculuktan döndüğünde en karanlık devrini yaşayan Avrupa yerine Batı Afrika'ya gitmeyi tercih etmişti. Bu ihmali İslam uygarlığının İslam dünyasının dışındaki herhangi bir şeyi görmezden geldiği şeklinde yorumlamak insanın aklını çelmektedir: Onlara göre Avrupa dışarısıydı, bu yüzden de önemsizdi. Oysa Arap edebiyatı Hindistan, Hint Okyanusu, Çin ve Güneydoğu Asya'ya bolca yer vermişti. Dahası İslamiyet öncesi ilmin antik Yunanistan'a dair o kadar derin araştırmaları vardı ki İslamiyet de Avrupa ölçüsünde Helenizm'in varisi olduğunu ileri sürebilir. Avrupa kendini beğenmişlikten ötürü es geçilmemişti. Üzerinde durulmamıştı çünkü Avrupa'nın kazandıracağı çok az şey vardı: Hiçbir bilimsel çalışma, hiçbir büyük şehir, onlara meydan okuyan hiçbir önemli güç yoktu, ticaretini yapmaya değer çok az malı mevcuttu. Arapların entelektüel eserleri evrenseldi ancak bunları yaratanlar seçiciydi. Üstelik bu seçimleri gelişigüzel de değildi. Unutulmamalı ki hiç dikkati çekmeyen antik Yunan farmakopeleri* bile Arapça'ya çevrilmiştir ama Homeros veya Herodot'un eserlerinin Arapçası yoktur. Pek az tanınan bir Yunan farmakopesi Arap ilminin işine yarıyordu: Açıkçası Batı Avrupa yaramıyordu. Örneğin Herodot –çok eski zamanlarda bile– genellikle alaya alınıyordu, hatalarından ziyade Yunan olmayan kültürlere merakı yüzünden. Gelgelelim Tyroslu Guillaume'un Müslüman devletlerin tarihiyle ilgili eseri [*Gesta orientalium principum*, Doğu Hükümdar-

13. İbn-i Haldun: 12.
* İlaç kodeksi. (ç.n.)

lıklarımn İcraatları] silinip gitmiştir çünkü neredeyse hiç kimse bunu saklamaya değer bulmamıştır. Öte yandan Haçlı Seferleri'ni ele aldığı eseriyse [*Historia rerum in partibus transmarinis gestarum*, *Denizaşırı Bölgelerde Yapılan İşlerin Tarihi*] bugüne ulaşmıştır.[14]

Dünyaya *Darülislam*'a karşı *Darülharp*, bir başka deyişle "barış diyarına" karşı "savaş diyarı" açısından bakan Müslüman görüşünden fazlaca anlam çıkarılmıştır. Bu tek taraflı üstün bir İslam uygarlığı bakış açısından hareketle, teorik olarak [İslamiyet'in] gayrimüslimlerin dünyasıyla bitip tükenmez bir çatışma halinde bulunduğu ve İslamiyet'in ancak dünya çapında bir zaferle bu çatışmanın üstesinden gelebileceği düşüncesi, İslam uygarlığını bir şekilde bambaşka diye damgalamaktadır. İslamiyet'in bu yönü ve bundan kaynaklanan *cihat* kavramı, modern Batı'nın bu yanlış anlama halini adeta başörtülü kadınlarla ilgili takıntı gibi bir saplantıya dönüştürmektedir.

Dünyaya tek taraflı bir bakış açısıyla, "biz ve onlar" gözüyle bakılması birçok uygarlığın özelliğidir: Örneğin Yunanlara karşı barbarlar, Çinlilere karşı Çinli olmayanlar. Tarihçi Bernard Lewis sınırları belirli birimlerin hükümdarlarının sadece Avrupa'da bulunduğuna –"Fransa", "İngiltere", "Danimarka" kralları, vs– Orta Doğu'daysa hükümdarlık sınırlarının belirsiz olduğuna işaret eder. Ona göre "Türkiye" veya "Mısır" sultanları veya "İran" şahları gibi sıfatlar Avrupalıların yakıştırmalarından ibaretti; sultanlar ve şahlar kendilerini sınırsız ve evrensel gibi görüyorlardı; unvanlar ("İslam hükümdarı" gibi çok geniş bir anlam ifade etmedikçe) belirli bir toprak parçasıyla sınırlı değildi.[15]

Enternasyonalizm, çokkültürlülük, çoğulculuk, evrenselcilik, farklı cemaat ve dini grupların bir arada yaşaması düşüncesi: İslamiyet'in en parlak çağının ayırıcı niteliğini ortaya koyan böyle düşüncelerdi. O zamandan beri Arap toplumlarını karakterize eden de bunlardır. Kısa bir süre öncesine kadar Akdeniz'in Smyrna [İzmir] veya Beyrut veya İskenderiye'deki gibi önemli çokkültürlü nüfusları varlıklarını İslamiyet'in bağrında sürdürüyorlardı. Günümüzdeyse bu tür cemaatler artık Birleşik Arap Emirlikleri'nde serpilmektedir. İmparator Theodosius'un 385'te çıkardığı Hıristiyanlık dışındaki her türlü dini ibadeti yasaklayan fermanının İslamiyet'te eşi benzeri yoktur.

14. Lewis 1982: 300'de işaret edilen bir nokta.
15. Lewis 1982: 202.

ARABİSTAN'DAN ÖTEYE

Arabistan'dan öteye yayılış Avrupa'yı neredeyse her bakımdan değiştirmişti. Fenikeliler yeni bir yazı sistemi, yeni dini düşünceler, şehirler için yeni yerleşim yöntemleri ve (zeytin gibi) yeni ürünlerin yanı sıra, yeni tarımsal teknikleri getirmişlerdi.[16] Sıra Araplara geldiğinde, yeni düşünceler, teknikler ve (hem faydalı hem de lüks) maddeler oluk gibi akmıştı. Denizcilik aletleri, astronomi, matematik, seyrüsefer, kartografi, yeni tekstil çeşitleri, portakal, kamış şekeri, pirinç, birçok baharat, sırlı çanak çömlek, cam teknolojisinin büyük bölümü, kâğıt, pusula (gerçi Araplar bunu Çinlilerden aktarmıştı) ve –hiç düşüncesi şöyle dursun– rakam sistemimiz Avrupa'ya onlar sayesinde taşınmıştı. Bazıları Avrupa'da ilk defa Leonardo da Vinci'nin eskiz kitaplarında beliren birçok Arap mühendislik aracı İslam dünyasında yüzyıllar öncesinden beri biliniyordu.[17]

Avrupa'nın Klasik mirasını bile Avrupa'ya Araplar geri getirmişti. Yazıya geçirilmiş Yunan ve Romen ilminin büyük bir bölümünün asılları kaybolmuş ancak –Aramice'nin yanı sıra Arapça– çevirileri, ilk başlarda Nisibis ve Edessa'daki Aramice merkezlerinde, sonradan da Abbasi başkenti Bağdat'ın çeviri okullarında, başka bir deyişle doğudaki ilim merkezlerinde korunmuştu. Bu merkezlerin Avrupa'nın entelektüel canlanışına katkıları kayıp Yunan klasiklerinin ötesindeydi. Örneğin yüksekokul düşüncesi İslami *medreseden* kaynaklanmıştır. Üniversite (yani lisans diplomaları veren yüksekokul anlamında) sadece Orta Çağ Avrupa'sında gelişen bir kurumdur ve genellikle bilinenin aksine kökeni *medrese* değildir. Ne var ki hem Rönesansa hem de Aydınlanma düşüncesine zemin hazırlayan ve uzun bir süredir münhasıran Batı Avrupa'ya özgü sayılan, skolastik felsefe ve hümanizm Müslüman Arap entelektüel geleneğinden kaynaklanır.[18]

---

16. Arkeologlar Monica Barnes ve David Fleming, antik Yakındoğu'da geliştirilen sadece tek bir tarımsal tekniğin, yani yeraltı sulama kanallarının uzak batıya oradan da Yeni Dünya'ya nasıl ulaştığına dair inceden inceye irdelenmiş ve gayet ikna edici bir kanıtı gözler önüne sermişlerdir. Yeraltı sulama kanalları muhtemelen antik İran'da geliştirilmişti ve orada bunlara *kanat* veya *karez* deniliyordu. Bu düşünce doğuya Çin'e kadar yayılmış ve oradan da Araplar (veya daha önce Fenikeliler) tarafından batıya, bunlara *foggara* adının verildiği Kuzey Afrika'ya taşınmıştı. Araplar bu tekniği Akdeniz'in karşı yakasına da götürmüşlerdi. Nitekim bu kanallara Endülüs'te rastlanmıştır. Teknik daha sonra *conquistador*'lar [müstevliler] tarafından, Amerika'ya taşınmıştı. Bu tür yeraltı sulama kanalları Kuzey Peru'nun kurak bölgelerinde hâlâ kullanılmaktadır. Bkz. Barnes & Fleming 1991.

17. Editörlüğünü Dionisius A. Agius'un yaptığı eserde (1994) Donald R. Hill'in yazdığı bölüm.

18. O'Leary 1949 uzun zamandır Grek ilminin aktarılması konusunda yazılmış klasik bir eser sayılmaktadır. Konuyla ilgili artık Gutas 1998'e de başvurabilirsiniz. Skolastik felsefe ve hümanizm içinse Makdisi 1990'a bakınız.

Herhalde Arapların en çok katkıda bulundukları evrenselcilik fikri, yani dünya çapında araştırma düşüncesiydi. Bu Sankhuniathon ve Tyroslu [Tsorlu] Marinos'un Fenike dilinde yazdıkları (artık kayıp) eserler kadar eskiye dayanan bir gelenektir. Elbette Fenikeli ve Arapların Batı'ya yaptıkları katkılara dair yukarıdaki çok kısa listeyi vurgulamakla "her şey Doğu'dan geldi" diye yeri göğü inletmek istemiyorum. Aksine Avrupa'nın başarısı da yayılışı da muazzamdır ve bunu defalarca tekrarlamaya hemen hemen hiç ihtiyaç yoktur. Ancak ne de "her şey Batı'dan gelmiştir" ve evrenselcilik düşüncesinden alınacak tek bir ders varsa –ki bu çalışma her şeyden önce bunun altını çizmeye yaramalıdır– bugünün dünyasına Avrupa merkezli bir bakış açısıyla yaklaşıp, bugünü sadece Avrupa'nın yayılışıyla açıklamaya artık itibar edilemez.

Bu zaten gün gibi ortada olan bir şeyi dile getirmektir –ve şüphesiz bu noktaya kadar gelen okurlar açısından aşikârdır. Ne var ki Avrupa merkezli bakış açısı hâlâ galebe çalmaktadır. Tam bu kitabın basıldığı gün[19] elime *BBC History Magazine*'in son sayısı (Cilt 10, Sayı 7, Temmuz 2009) geçti. Bu sayı Ay'a ayak basışın on dördüncü yıldönümüne ayrılmıştı. Bu vesileyle editörler önde gelen on iki tarihçiden "geçmişin insanlık açısından dev adımları saydıkları alternatif anlarını belirlemelerini" istemişlerdi. Bir tek (tipik olarak) Afrika'daki ilk insangillerin [*hominidae*] et yemeyi öğrendikleri anı seçen Felipe Fernández-Armesto'nun dışında, *herkes* Avrupa'ya özgü başarıları belirlemişti. Üç kişi (tahmin edileceği gibi) Yunan başarılarını seçti: Siyasa, demokrasi ve Ptolemaios. Biri Fransız (Villedieu'lü Alexander'ın *Doctrinale puerorum* adlı gramer kitabını), bir diğeri de İtalyan (Galileo) başarılarını seçmişti. Altı kişiyse bütün insanlık adına atılan dev adımlar diye Britanyalıların başarılarını belirlemişti: Magna Carta [Büyük Berat], William Harvey'in kan dolaşımını keşfi, Royal Society*, Robert Hooke'un mikroskopla yaptığı incelemeler, buhar makinesinin icadı, Hindistan'a bağımsızlık bahşetme dirayeti. Oysa kâğıdın, alfabenin ve cebirin icadından Hammurabi Kanunları'na, Marinos'un coğrafyasına ve Uluğ Bey'in yıldız haritalarına kadar Avrupa dışındaki "adımların" esamesi bile okunmamıştı.

Fazla söze ne hacet...

---

19. 1 Temmuz 2009.

* Tam adı *The Royal Society of London for the Promotion of Natural Knowledge* ["Doğa Hakkındaki Bilginin Geliştirilmesini Amaçlayan Londra Kraliyet Derneği"] olan Britanya'nın en eski bilim derneği. (ç.n.)

Kaynakça

Abulafia, David, *Frederick II. A Medieval Emperor*, Londra, 1988.

Abu-Lughod, Janet Lila, *Before European Hegemony. The World System A. D. 1250-1350*, New York ve Oxford, 1989.

Agius, Dionisius A. ve Hitchcock, Richard (Der.), *The Arab Influence in Medieval Europe*: *Folia Scholastica Mediterranea*, Middle East Culture Series Cilt 18, Reading 1994.

Ahmed bin Mâcid, *Kitabül fevaid fi usuli ilmi'l bahr ve'l kavaid* [İngilizcesi: *Arab Navigation in the Indian Ocean Before the Coming of Portuguese*, Çev. G. Randall Tibbetts, Londra, 1981].

Ahmad, Maqbul S., *Arabic Classical Accounts of India and China*, Shimla, 1989.

Al-Fassi, Hatoon Ajwad, *Women In Pre Islamic Arabia: Nabataea*, Oxford, 2007.

Almond, Ian, *Two Faiths, One Banner: When Muslims Marched with Christians across Europe's Battlegrounds*, Londra, 2009 [Türkçesi: *İki Din Tek Bayrak. Avrupa'nın Savaş Meydanlarında Müslüman-Hıristiyan İttifakları*, Çev. Gül Çağalı Güven, Doğan Kitap, 2013].

Al-Rawas, Isam, *Oman in Early Islamic History*, Reading 2000.

Anonim, *The Ship of Sulaimân*, Çev. John O'Kane, Londra, 1972.

Arkoun, Mohammed, *Histoire de l'islam et des musulmans en France du Moyen Age* à *nos jours*, Albin Michel, 2006.

Ascherson, Neil, *Black Sea: The Birthplace of Civilisation and Barbarism*, Londra, 1995 [Türkçesi: *Karadeniz*, Çev. Kudret Emiroğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2001].

Ashtor, Eliyahu, *A Social and Economic History of the Near East in the Middle Ages*, Londra, 1976.

Aubet, Maria Eugenia, *The Phoenicians and the West*, Çev. Mary Turton, Cambridge, 1993.

Ball, Warwick, *Rome in the East: The Transformation of an Empire*, Londra, 2000.

Barnes Monica ve Fleming, David, "Filtration-gallery irrigation in the Spanish World", *Latin American Antiquity* 2, 1 (1991): 48-68.

Bartlett, Robert, *The Making of Europe: Conquest, Colonization and Cultural Change* 950-1350, Londra, 1993.

Blainey, Geoffrey, *The Tyranny of Distance: How Distance Shaped Australia's History*, Sidney, 1983.

Bowersock, Glen Warren, *Roman Arabia*, Cambridge Massachusetts, 1983.

Boxer, Charles Ralph, *The Dutch Seaborne Empire 1600-1800*, Londra, 1965.

Boxhall, Peter, "Arabian Seafarers in the Indian Ocean", *Asian Affairs* 20, 3 (1989): 287-295.

Braudel, Fernand, *A History of Civilizations*, Londra, 1993 [Türkçesi: *Uygarlıkların Grameri*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Kitabevi, 1996].
Braudel, Fernand, *Civilization and Capitalism*, 3 Cilt, Londra, 1981-4 [Türkçesi: *Maddi Uygarlık, Ekonomi ve Kapitalizm*, 3 Cilt, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Gece Yayınları, 1993 ve İmge Kitabevi, 2004].
Braudel, Fernand, *The Mediterranean in the Age of Philip II*, 2 Cilt, Londra, 1972-3 [Türkçesi: *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, 2 Cilt, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Kitabevi, 1993].
Braudel, Fernand, *The Mediterranean in the Ancient World*, Londra, 2001 [Türkçesi: *Bellek ve Akdeniz Tarih Öncesi ve Antikçağ*, Çev. Ali Berktay, Metis Yayınları, 2007].
Breton, Jean-François, *Arabia Felix from the Time of the Queen of Sheba: Eighth Century B.C. to First Century A.D.*, Çev. Albert LaFarge, Notre Dame Indiana, 1999.
Bronowski, Jacob, *The Ascent of Man*, Londra, 1973 [Türkçesi: *İnsanın Yücelişi*, Çev. Filiz Ofluoğlu, Milliyet Yayınları, 1975].
Bronowski, Jacob ve Mazlish, Bruce, *The Western Intellectual Tradition: From Leonardo to Hegel*, Londra, 1960 [Türkçesi: *Leonardo'dan Hegel'e Batı Düşünce Tarihi*, Çev. Elvan Özkavruk Adanır, Say Yayınları, 2012].
Brotton, Jerry, *The Renaissance Bazaar: From the Silk Road to Michelangelo*, Oxford, 2002.
Butcher, Kevin, *Roman Syria and the Near East*, Londra, 2003.
Cardini, Franco, *Europe and Islam*, Oxford, 2001 [Türkçesi: *Avrupa ve İslam*, Çev. Gürol Koca, Literatür Yayıncılık, 2004].
Carr, Edward Hallett, *What is History?* Londra, 1961 [Türkçesi: *Tarih Nedir?*, Çev. Misket Gizem Göktürk, İletişim Yayınları, 2013].
Cary, Max ve Warmington, Eric Herbert, *The Ancient Explorers*, Londra, 1963.
Casson, Lionel, *Ships and Seafaring in Ancient Times*, Londra, 1994 [Türkçesi: *Antik Çağda Denizcilik ve Gemiler*, Çev. Gürkan Ergin, Homer Kitabevi, 2000].
Chaudhuri, Kirti Narayan, *Trade and Civilisation in the Indian Ocean: An Economic History from the Rise of Islam to 1750*, Cambridge, 1985.
Clark, Kenneth, *Civilization*, Londra, 1969.
Culican, William, *The First Merchant Venturers*, Londra, 1996.
Davies, Norman, *Europe East and West*, Londra, 2006.
Davies, Norman, *Europe: A History*, Londra, 1996 [Türkçesi: *Avrupa Tarihi*, Çev. Burcu Çığman, İmge Kitabevi, 2012].
Dawson, Christopher, *The Making of Europe: An Introduction to the History of European Unity*, Londra, 1934 [Türkçesi: *Batının Oluşumu*, Çev. Dinç Tayanç, Dergâh Yayınları, 1976].
Diamond, Jared, *Guns, Germs and Steel*, Londra, 1997 [Türkçesi: *Tüfek, Mikrop ve Çelik*, Çev. Ülker İnce, TÜBİTAK Yayınları, 2010].
Dodgeon, Michael H. ve Lieu, Samuel N. C., *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars AD 226-363: A Documentary History*, Londra, 1994.
Doe, Brian, *Monuments of South Arabia*, Napoli ve Cambridge, 1983.
Dunn, Ross E., *The Adventures of Ibn Battuta: A Muslim Traveller of the 14th Century*, Berkeley, 1986 [Türkçesi: İbn *Battuta'nın* Dünyası, Çev. Yeşim Sezdirmez, Klasik Yayınları, 1986].
Dunstan, G. R., *The Human Embryo. Aristotle and the Arabic and European Traditions*, Exeter, 1990.
Elton, Geoffrey Rudolph, *The Practice of History*, Sidney, 1967.

Estensen, Miriam, *Discovery: The Quest for the Great South Land*, New York, 1998.
Fantar, M. H., "Kerkouane: A Punic City at Cape Bon", Ben Khader ve Soren 1987 içinde.
Ferguson, Niall (Der.), *Virtual History: Alternatives and Counterfactuals*, Londra, 1997.
Fernández-Armesto, Felipe, *Civilizations*, Londra, 2000.
Fernández-Armesto, Felipe, *Pathfinders: A Global History of Exploration*, Oxford, 2006.
Geary, Patrick J., *The Myth of Nations: The Medieval Origins of Europe*, Princeton, 2002. [Türkçesi: *Uluslar Miti ve Avrupa'nın Kökenleri*, Çev. Erdem Sönmez, Tan Kitabevi, 2012].
Gibbon, Edward, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, 7 Cilt., J. B. Bury (Der.), Londra, 1900 [Türkçeleri: *Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve* Çöküş Tarihi ve *Bizans Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi*, Çev. Asım Batlacıgil, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1988-1995].
Goody, Jack, *Islam in Europe*, Cambridge, 2004 [Türkçesi: *Avrupa'da İslam Damgası*, Çev. Şahabettin Yalçın, Etkileşim Yayınları, 2005].
Goody, Jack, *The East in the West*, Cambridge, 1996 [Türkçesi: *Batıdaki Doğu*, Çev. Burhan Mert, Dost Kitabevi, 2002].
Goody, Jack, *The Theft of History*, Cambridge, 2006. [Türkçesi: *Tarih Hırsızlığı*, Çev. Gül Çağalı Güven, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012].
Groom, Nigel, *Frankincense and Myrrh: A Study of the Arabian Incense Trade*, Londra ve Beyrut, 1981.
Gutas, Dimitri, *Greek Thought, Arabic Culture: The Graeco-Arabic Translation Movement in Bagdad and Early 'Abbāsid Society (2nd-4th/8th-10th Centuries)*, Londra, 1998 [Türkçesi: *Yunanca Düşünce Arapça Kültür: Bağdat'ta Yunanca-Arapça Çeviri Hareketi ve Erken Abbasi Toplumu*, Çev. Lütfü Şimşek, Kitap Yayınevi, 2011].
Hall, Richard, *Empires of the Monsoon: A History of the Indian Ocean and its Traders*, Londra, 1996.
Halliday, Fred, *Islam and the Myth of Confrontation: Religion and Politics in the Middle East*, Londra, 2003 [Türkçesi: *İslam ve Çatışma Miti*, Çev. Gülberk Koç ve Umut Özkırımlı, Sarmal Yayınları, 1998].
Harden, Donald, *The Phoenicians*, Londra, 1962.
Headley, John M., *The Europeanization of the World: On the Origins of Human Rights and Democracy*, Princeton, 2008.
Herrin, Judith, *The Formation of Christendom*, Londra, 1987.
Hillenbrand, Carole, *The Crusades: Islamic Perspectives*, Edinburgh, 1999.
Hitti, Philip K., *History of Syria*, Londra, 1957.
Hobsbawm, Eric J., *On History*, Londra, 1997 [Türkçesi: *Tarih Üzerine*, Çev. Osman Akınhay, Agora Kitaplığı, 2009].
Hobsbawm, Eric J. ve Ranger, Terence (Der.), *The Invention of Tradition*, Cambridge, 1983 [Türkçesi: *Geleneğin İcadı*, Çev. Mehmet Murat Şahin, Agora Kitaplığı, 2006].
Hobson, John M., *The Eastern Origins of Western Civilisation*,Cambridge, 2004 [Türkçesi: *Batı Medeniyetinin Doğulu Kökenleri*, Çev. Esma Ermert, Yapı Kredi Yayınları, 2011].
Hodges, Richard ve Whitehouse, David, *Mohammed, Charlemagne and Origins of Europe*, Londra, 1989.
Holt, P. M. (Der.), *The Cambridge History of Islam*, 2 Cilt, Cambridge, 1970

[Türkçesi: *İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, Çev. Hamdi Aktaş vd, Kitabevi Yayınları, 1997].
Hourani, Albert, *A History of the Arab Peoples*, Cambridge Massachusetts, 1991 [Türkçesi: *Arap Halkları Tarihi*, Çev. Yavuz Alogan, İletişim Yayınları, 2005].
Hourani, George F., *Arab Seafaring in the Indian Ocean in Ancient and Early Medieval Times*, John Carswell tarafından gözden geçirilmiş ve genişletilmiş baskısı, Princeton, 1995.
Howard-Johnston, James, *East Rome, Sasanian Persia and the End of Antiquity*, Aldershot, 2006.
Hoyland, Robert G., *Arabia and the Arabs: From the Bronze Age to the Coming of Islam*, Londra, 2001.
Huntington, Samuel P., *The Clash of Civilizations and the Remaking of the World Order*, New York, 1996 [Türkçesi: *Medeniyetler Çatışması*, Çev. Murat Yılmaz, Vadi Yayınları, 1997].
İbn Battuta, *The Travels of Ibn Battuta. A.D. 1325-1354*, Çev. H. A. R. Gibb, 3 Cilt., Cambridge, 1958-73 [Orijinal eserin Türkçe çevirisi: İbn *Battûta Seyahatnâmesi*, Çev. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, 2004].
İbn Fadlan, [İngilizceye Çev. ve yorumlayan: Richard N. Frye], *Ibn Fadlan's Journey to Russia: A Tenth-Century Traveler from Baghdad to the Volga River*, Princeton, 2005 [Orijinal eserin Türkçe çevirisi: *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, Çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, 2010].
İbn Haldun, *The Muqaddimah: An Introduction to History*, Çev. Franz Rosenthal, Londra, 1967 [Orijinal eserin Türkçe çevirisi: *Mukaddime*, Çev. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, 2011].
Jidejian, Nina, *Byblos through the Ages*, Beyrut, 1968.
Jones, Alan (Der.), *University Lectures in Islamic Studies*, Cilt 2, Londra, 1988.
Kennedy, Hugh, *Muslim Spain and Portugal: A Political History of al-Andalus*, Londra, 1996.
Ben Khader, Aicha ve Soren, David (Der.), *Carthage: A Mosaic of Ancient Tunisia*, New York, 1987.
King, Charles, *The Black Sea: A History*, Oxford, 1995 [Türkçesi: *Karadeniz*, Çev. Zülal Kılıç, Kitap Yayınevi, 2008].
Kleiner, Diana E. E., *Roman Sculpture*, Yale, 1992.
Lancel, Serge, *Carthage: A History*, Oxford, 1995.
Le Goff, Jacques, *The Birth of Europe*, Oxford, 2005 [Türkçesi: *Avrupa'nın Doğuşu*, Çev. Timuçin Binder, Literatür Yayınları, 2008].
Levathes, Louise, *When China Ruled the Seas: The Treasure Fleet of the Dragon Throne*, 1405-1433, Oxford, 1994.
Levick, Barbara, *Julia Domna: Syrian Empress*, Londra, 2007.
Lewis, Bernard, *Cultures in Conflict: Christians, Muslims, and Jews in the Age of Discovery*, New York, 1995 [Türkçesi: *Çatışan Kültürler: Keşifler Çağında Hıristiyanlar Müslümanlar, Yahudiler*, Çev. Nurettin Elhüseyin, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2007].
Lewis, Bernard, *The Muslim Discovery of Europe*, Londra, 1982 [Türkçesi: *Müslümanların Avrupa'yı Keşfi*, Çev. Nimet Yıldırım, Birey Yayıncılık, 1997 ve Ayışığı Kitapları, 2000].
Lewis, David Levering, *God's Crucible: Islam and the Making of Europe, 570-1215*, New York, 1982.
Lowethal, David, *The Past is a Foreign Country*, Cambridge, 1985.
Ludwig, Emil, *The Mediterranean: Saga of a Sea*, New York, 1942.

MacDonald, M. C. A., "Nomads and the Hawran in the late Hellenistic and Roman periods. A reassessment of the epigraphic evidence", *Syria* 70 (1993): 303-413.
Mack, Rosamond E., *Bazaar to Piazza: Islamic Trade and Italian Art, 1300-1600*, Berkeley, 2002 [Türkçesi: *Doğu Malı Batı Sanatı: İslam Ülkeleriyle Ticaret ve İtalyan Sanatı 1300-1600*, Çev. Ali Özdamar, Kitap Yayınevi, 2005].
Makdisi, George, *The Rise of Humanism in Classical Islam and the Christian West: With Special Reference to Scholasticism*, Edinburgh, 1990 [Türkçesi: *İslâm'ın Klasik Çağında ve Hıristiyan Batı'da Beşerî Bilimler*, Çev. Hasan Tuncay Başoğlu, Klasik Yayınları, 2009].
Markoe, Glenn, E., *(Peoples of the Past) Phoenicians*, Berkeley, 2008.
Moscati, Sabatino, *The World of the Phoenicians*, Londra, 1968 [Türkçesi: *Fenikeliler*, Çev. Sinem Gül, Dost Kitabevi, 2004].
Nasr, Seyyid Hüseyin, *Science and Civilization in Islam*, Lahor 1968 [Türkçesi: İslam*'da Bilim ve Medeniyet*, Çev. Kasım Turhan vd, İnsan Yayınları, 2008].
Nasr, Seyyid Hüseyin, *Traditional Islam in the Modern World*, Londra, 1987 [Türkçesi: *Modern Dünyada Geleneksel İslam*, Çev. Hüsamettin Arslan ve Savaş Şafak Barkçin, İnsan Yayınları, 2001].
Nielsen, Jørgen S., "Islam and Europe" Alan Jones tarafından yayıma hazırlanan *University Lectures in Islamic Studies*, Cilt 2 içinde, Londra (1998): 19-29.
O'Leary, De Lacy, *How Greek Science Passed to the Arabs*, Londra, 1949.
O'Shea, Stephen, *Sea of Faith: Islam and Christianity in the Medieval Mediterranean World*, Londra, 2006 [Türkçesi: *İnanç Denizi: Ortaçağ Akdeniz'inde İslam ve Hıristiyanlık*, Çev. Egemen Demircioğlu, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2011].
Owens, E. J. *The City in the Greek and Roman World*, Londra, 1991 [Türkçesi: *Yunan ve Roma Dünyasında Kent*, Çev. Cânâ Birsel, Homer Kitabevi, 2000].
Palmer, Andrew; Brock, Sebastian ve Hoyland Robert, *The Seventh Century in the West-Syrian Chronicles*, Liverpool, 1993.
Parry, John H., *The Age of Reconnaissance: Discovery, Exploration and Settlement, 1450-1650*, Londra, 1963.
Pirenne, Henri, *Mohammed and Charlemagne*, New York, 1927 [Türkçesi: *Hz. Muhammed ve Charlemagne*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbaş, İmge Kitabevi Yayınları, 2006].
Potts, D. T., *The Arabian Gulf in Antiquity*, 2 Cilt, Oxford, 1990.
Rashid, Ahmed, *Taliban*, Londra, 2000 [Türkçesi: *Taliban: İslamiyet, Petrol ve Orta Asya'da Yeni Büyük Oyun*, Çev. Osman Akınbay, Agora Kitaplığı, 2007].
Reinaud, Joseph Toussaint, *Invasion des Sarrazins en France, et de France en Savoie, en Piémont et en Suisse*, Paris, 1836.
Reinaud, Joseph Toussaint, *Muslim Colonies in France, Northern Italy and Switzerland*, Çev. Harun Han Şirvani, Lahor, 1964.
Rietbergen, Peter, *Europe: A Cultural History*, Oxford, 1998.
Roberts, J. M., *The Triumph of the West*, Londra, 1985.
Roberts, J. M., *A History of Europe*, Londra, 1996 [Türkçesi: *Avrupa Tarihi*, Çev. Fethi Aytuna, İnkılâp Kitabevi, 2010].
Rodinson, Maxime, *Europe and the Mystique of Islam*, Londra, 1988.
Rosenthal, Franz, *The Classical Heritage in Islam*, Londra, 1992.

Ross, Steven K., *Roman Edessa: Politics and Culture on the Eastern Fringes of the Roman Empire, 114-242 CE*, Londra, 2001.
Runciman, Steven, *A History of Crusades*, 3 Cilt, Cambridge, 1951-54 [Türkçesi: *Haçlı Seferleri Tarihi*, 3 Cilt, Çev. Fikret Işıltan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2008].
Runciman, Steven, *The Sicilian Vespers: A History of the Mediterranean World in Later Thirteenth Century*, Cambridge, 1958.
Sacks, Jonathan, *The Dignity of Difference*, Londra, 2002.
Said, Edward W., *Culture and Imperialism*, Londra, 1993 [Türkçesi: *Kültür ve Emperyalizm*, Çev. Nemciye Alpay, Hil Yayınları, 2004].
Said, Edward W., *Orientalism: Western Conceptions of the Orient*, Londra, 1978 [Türkçesi: *Oryantalizm*, Çev. Nezih Uzel, İrfan Yayınevi, 1998].
Schafer, Edward Hetzel, *The Golden Peaches of Samarkand*, Berkeley, 1965.
Segal, J. B., *Edessa: 'The Blessed City'*, Oxford 1970 [Türkçesi: *Edessa (Urfa) Kutsal Şehir*, Çev. Ahmet Arslan, İletişim Yayınları, 2002].
Semaan, Khalil I. (Der.), *Islam and the Medieval West: Aspect of Intercultural Relations*, Albany, 1980.
Shahid, Irfan, *Rome and the Arabs*, Washington, 1984.
Simpson, St John (Der.), *Queen of Sheba: Treasures from Ancient Yemen*, Londra, 2002.
Starr, Chester G., *The Influence of Sea Power on Ancient History*, New York ve Oxford, 1989 [Türkçesi: *Antik Çağda Deniz Gücü*, Çev. Gürkan Ergin, Homer Kitabevi, 2000].
Stoneman, Richard, *Palmyra and its Empire: Zenobia's Revolt against Rome*, Ann Arbor, 1992.
Sykes, Percy, *A History of Exploration from the Earliest Times to the Present Day*, Londra, 1934.
Taberi, *The History of al-Tabari*, 27 Cilt, Arnavutluk, 1987-96 [Türkçe Yayın: *Tarih-i Taberi*, 4 Cilt, Çev. M. Faruk Gürtunca, Sağlam Yayınları, 2009].
Trevor-Roper, Hugh (Der.), *The Age of Expansion: Europe and the World 1559-1660*, Londra, 1968.
Trimingham, J. Spencer, *Christianity among the Arabs in Pre-Islamic Times*, Londra ve Beyrut, 1979.
Tubb, Jonathan, *(Peoples of the Past) Canaanites*, Londra, 1998.
Turcan, Robert, *The Cults of the Roman Empire*, Oxford, 1996.
Turchin, Peter, *War and Peace and War: The Life Cycles of Imperial Nations*, New York, 2006.
Ward Perkins, John Bryan, *Roman Imperial Architecture*, Londra, 1981.
Warmington, Eric Herbert, *The Commerce Between the Roman Empire and India*, Londra, 1974.
Wheeler, Robert Eric Mortimer, *Rome Beyond the Imperial Frontiers*, Londra, 1954.
Whitehouse, David, "The Periplus Maris Erythraei" *Journal of Roman Archaeology* 3 (1990): 489-493.
Wickham, Chris, *Framing the Early Middle Ages: Europe and the Mediterranean, 400-800*, Oxford, 2005.
Young, G. K., "Emesa and Baalbek: Where is the Temple of Elahgabal?" *Levant* 35 (2003): 159-162.
Zahran, Yasmine, *Philip the Arab: A Study in Prejudice*, Londra, 2001.
Zahran, Yasmine, *Zenobia Between Reality and Legend*, Oxford, 2003.

Dizin

A
Abbasiler 93, 190
Abdurrahman es-Sakafî 197
Abdurrahman I 199, 200
Abdurrahman II 264
Abgar V 96, 113, 173
Abgar VIII 96, 172, 173
Abu Dabi 160, 244, 246
Adonis 167
Aelius Gallus 87
Aeneis 50, 51
Agenor, Tsor Kralı 37
Aglebiler 211
Ahab 41
Ahameniş İmparatorluğu 88
Ahiram I (Hiram) 41
Ahmed bin Kasım el-Heceri 266
Ahmed bin Mâcid 252
Aineias 37, 50, 51
Akabe 230
Akdeniz 20, 22, 24, 26, 37, 38, 39, 43, 44, 45, 46, 48, 49, 52, 53, 54, 56, 57, 58, 60, 81, 86, 87, 91, 94, 95, 124, 142, 143, 176, 184, 186, 189, 196, 205, 215, 216, 223, 236, 240, 241, 243, 246, 249, 250, 252, 255, 256, 264, 272, 273
akgünlük 86, 254
Akkâ 230, 233, 237
Albi Haçlı Seferi 181
Alcázar 110, 195
Aleksios Komnenos, İmparator 224, 226, 227
Alexander Severus, İmparator 124, 137
alfabe 38, 50, 62, 63, 93, 269, 274
Alfonso de Albuquerque 254
Alfonso VI 206
Alfonso X, Kastilya Kralı 202
Ali 190
Almagest 61
Almería 49
Altıncı Haçlı Seferi 215
Ammianus Marcellinus 37, 60
Amrit 40, 68, 166
Andreas, Havari (Aziz Thaddeus) 173
Anthemusia 90
Antiokheia [Antakya] 21
Antiokheia "okulu" 60
Antiokhos XIII 91
Apollonios, Tyanalı 128, 168, 169
Arabia Felix 83
Arabistan kıyı şeridi 246
Aramice 24, 26, 140, 144, 273
Arapça 24, 26, 61, 82, 91, 120, 126, 142, 166, 168, 179, 181, 187, 194, 195, 196, 201, 202, 203, 204, 206, 207, 213, 214, 216, 219, 220, 255, 257, 266, 269, 271, 273
Arap gezginler 264
Arap Hıristiyanlığı 81
Arbeia 103, 144
Arcus Argentariorum [Sarraflar Kemeri] 128
Ardeşir (bugün Buşir) 250
Aretas IV 94, 95
Arezzo 249
Arikamedu 249
Ariusçuluk 121
Arnavutluk 21
Arqa 137
Artabanos, Part Kralı 132
Arvad 38, 40, 237
Asi Nehri 90, 91
Asor Adaları 45
Astarte/Aphrodite/el-Lât
Astarte Tapınağı 42
Asur metinleri 24
Aşkelon 230
Atargatis, Menbic kültü 80, 143, 164, 172
Atina 34
Augustinus, Aziz 23, 176
Aurelianus 115, 117, 118, 119, 171
Averrehoés (İbn Rüşd) 204
Avicenna (İbn-i Sînâ) 204
Avustralya 25, 37, 192, 260
Ayasofya Katedrali 113
Ayla Adası (bugün Firavun) 230
Ay Tapınakları, Sirvah ve Marib 165
Aziz Mayeul (veya Majoris), Cluny Manastırı başrahibi Aziz 218
Azizus 92, 144

B
Baal 92, 93, 115, 134, 167, 173, 174
Baalbek 75, 76, 77, 91, 92, 93, 165, 167, 168, 174
Baal Şemin 115
Babil 96, 114, 115, 140, 172, 205
Babilliler 96
Bağdat 20, 26, 88, 179, 190, 191, 192, 193, 199, 200, 223, 251, 252, 264, 265, 273
Bahreyn 38, 114, 243, 244, 245, 246
Bahreyn Kalesi 245
Balear Adaları 44, 205
Balkanlar 193
Bangladeş 259
Barakiş 74, 86
barbar 245
Barbarikon 247, 250
"barbarlar" 33
Bardaisan 173, 178
Bari 211, 220
Barygaza 247, 250
Baskılı 200
Basra (liman) 284
Baudouin 221, 226, 227, 228, 229, 237
Baybars 221, 236, 237
Bayezid (Yıldırım), Sultan 284
Bedevi Arap 81
Beerot, Beyrut 38
Bekaa Vadisi 91, 92, 140
Bel 97, 98, 115, 172
Bel Marduk 115
Benî Tenûh 116
Benu Kasi 202
Berberi, Berberiler 22, 177, 195, 199, 201, 206, 208
Berberi korsanlar 284
Berengario 217
Berenike 247

Bergama Müzesi, Berlin 125, 133
Bernard, Aziz 217, 218, 219, 231, 272
Beşinci Haçlı Sefer 284
betil 78, 165, 166, 168, 174
Beyrut Hukuk Okulu 62
Binbir Gece Masalları 19
Birinci Haçlı Seferi 229, 237
Bîrûnî 269
Bitinya 55, 70, 127
Bizanslılar 222
Bizantion 119, 131, 190
Blois Kontu 226, 227, 229
Boğazköy 39
Bohémond 221, 226, 227, 228, 229, 240
Boiotia 63
Bordeaux 144, 197
Bosna 21
Bostra 79, 94, 95, 116
Boş Bölge [Rubü'l-Hali Çölü] 284
Braudel, Fernand 25, 26, 28, 32, 162, 184, 208, 209, 256, 270
Bretanya 45, 46, 204
Bulgarlar 284
Buşir 250, 255
Büyük Saint Bernard Geçidi 217, 218, 219
Byblos, Gebal 59, 60, 67, 164

C-Ç
Cádiz, Gadir 40, 195
Caerleon 144
Caesarea, Kayserya 60
Capitolini Müzesi, Roma 137
Cappella Palatina 149, 214
Capua 211
Caracalla 62, 100, 101, 125, 127, 128, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 138
Carrhae (bugün Harran) 284
Cartagena 53, 143
Casii 202
Cava 253
Cavalılar 37
Cebele bin Eyhem 122
Cebel-i Tarık 196
Cebelitarık Boğazı 45, 105, 174, 195
cemaat fikri 284
Cenova 211, 239
Ceraş 165
Cerne 45
Ceyhun Nehri 244
Cezayir 26, 59, 100, 236, 265
Chalcis ad Libanum 91
Charles [Carlo], Anjou'lu 284
Charles Martel 181, 197, 198, 199
Childe, Gordon 32
Chuera Höyüğü 245
Cidde 94
cihat 181, 224, 272
Clermont Konsili 224
coğrafya 61, 247, 269
Commodus 127
Conrad, Joseph 47
Constantinus 56, 119, 130, 131, 142, 171, 173, 190
Cornwall 45, 46
Corrado, Montferratolu Sur Lordu 233, 234
Côte d'Azur 219
Côte de Maures 219
Cündişâpûr 178
Cyprianus, Aziz 176
Çeçenistan 21
Çin 20, 32, 33, 186, 195, 198, 240, 241, 251, 253, 254, 257, 258, 259, 262, 264, 265, 271, 273
Çin porseleni 33
Çocuk Haçlı Seferi 222, 236, 240
çocukların kurban edilmesi 51, 70, 175

D
Dağıstan 21
Danimarka 226, 264, 272
Dar es-Salaam 251
Dart Nehri 20
darülharp 33
darülislam 33
Dauphiné 216, 218, 219
Davud, Kral 41, 237
Dea Caelestis 169, 172
Decius 141, 172
Delgado Burnu 254
Dénia Emiri 205
"Deniz Kavimleri" 39
deve 186, 242, 246
dhov 155, 156, 157, 158, 159, 250, 251, 255
Dırtad III, Ermenistan Kralı 172
Diamond, Jared 31
"Dicle kayıkçıları" 144
Dicle nehri 243
Dido 42, 50, 51, 53
Dilmun 244, 245, 246
Diocletianus 114, 131
Diodorus, Sicilyalı 48
Dionysos 63, 169
Dioskorides 203
Dofar 254
Doğu dinleri 26, 161, 169, 170, 243
Doğu Hindistan Kumpanyası 254
Doğu Kilisesi 267
Doğu kültleri 33, 143, 169, 170
Donatusçuluk 176
Dorylaion [Eskişehir] 228
Dördüncü Haçlı Seferi 234, 235, 238
Dubai 34, 160, 246, 257
Dumuzi/Tammuz 167
Dura-Europus 114
Duşara 78, 143, 166, 169, 172

E
Ebrehe 87
Ebu Abdullah [XI. Muhammed] 207
Ebu'l Abbas 190
Ebu Ubeyd Abdullah 251
Ebu Zeyd, Siraflı 251
Edessa 80, 90, 96, 113, 114, 116, 128, 167, 172, 173, 174, 178, 228, 229, 230, 231, 237, 273
Edessa Kontluğu 228, 230, 231
Edom 230
Elagabalus 92, 102, 126, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 167, 169, 170, 171, 172
Ela Gebal 92, 167, 168, 170
el-Cevf 94
El Cid 194, 195, 202, 206
el-Cubeyl 38, 230, 233
Eldorado 48, 49
el-Endelüs 196
El-Eşref Halil 237
El Gebal 164, 165, 169
el-Harizmi 61
Elissa 42, 50, 51, 174
Elizabeth, Kraliçe 266

Elkasaycılık 173, 178
el-Kasr [Köşk] 195
el-Kerak, Moab'daki 230
el-Maysar 245
el-Mazinî 265
el-Mesudî 264, 269
el-Mukella 155, 255
el-Muktedir, Zaragoza Emiri 206
Emesa, ayrıca bkz. Humus 62, 76, 88, 90, 91, 92, 93, 113, 114, 120, 124, 126, 128, 134, 135, 137, 138, 139, 140, 141, 164, 165, 167, 168, 169, 171
Emesa Baal'i 92, 93
Emesalı hanedan 126
Emesalılar 91
Emevi Halifeliği 34, 185, 189, 193
Emeviler 91, 93, 186, 190, 193
Emir ibn Abbad 214
Endonezya 241, 259
Endülüs 12, 19, 22, 48, 106, 111, 146, 147, 148, 193, 195, 196, 197, 198, 202, 210, 214, 216, 220, 251, 265, 273
Erken Tunç Çağı 40
Ermenistan [eski] 26, 92, 126, 163, 172
Ermitaj Müzesi 101, 102
Etiyopya 83, 85, 87, 88, 170
Etiyopya Kilisesi 170
Etrüskler 40, 52
Etrüsk sanatı 44
Eugenius, Papa 231
Euphemius 211
Europa 37
Eusebios 60, 171
Eustache 226, 227
Eyyubiler 232

F
Falacrina 129
Farabi 204
Fas 24, 26, 40, 45, 105, 202, 206, 264, 265, 266, 269
Fatımiler 93, 193, 223, 230
Felemenk sikkesi 260
Felicita, Azize 176
Fenike dili 24, 26
Fenike edebiyatı 60
Fenike filosu 39
Fenikeliler 20, 23, 34, 38, 39, 40, 44, 45, 46, 47, 48, 53, 54, 57, 58, 59, 60, 63, 66, 143, 166, 167, 173, 174, 176, 216, 273
Fenikelilerin dini 173
Fenikelilerin kökeni 37, 38
"Fenike üçgeni" 48
Fernando ve Isabel 207
Fırat Nehri 113, 114, 117, 243
Filip II 91
Filipinler 29, 246
Filistin 94, 120, 121, 230, 234, 237
Finike Muharebesi 186
Finley, Moses 32
fırfırı [Sur fırfırı] 23, 39
Flavius Hanedanı 126
Francesco, Assisili Aziz 169, 221, 235
Franklar 222, 231, 232, 237
Fransa 20, 52, 144, 198, 199, 200, 204, 207, 210, 217, 218, 219, 220, 226, 231, 233, 234, 235, 236, 266, 267, 272
Frascenedellum 219
Fraxinet 216, 217, 219, 220
Friedrick Barbarossa 214, 221, 233
Friedrich II 214, 216, 234

G
Gadir 40, 45, 48, 49, 52, 173, 195
Gaiseric 56
Galenos 129
Gallienus 116
Gap [kasaba] 219
garbzade 33
Garde-FreinetFréjus yakınlarındaki 216
Garigliano Nehri 211
Gassani Hanedanı 122
Gassaniler 90, 119, 122
Gazali 204
Gazze 38, 94, 230
Geç Tunç Çağı 40
Gemici Henrique 37
Geta 100, 125, 130, 131, 132, 133, 134
Gırnata, Granada 110, 111, 112, 145, 146, 203, 205, 206, 207, 208, 266, 269
Girit 37, 39, 40, 187, 211
Gnostisizm 172
Godefroi de Bouillon, Lorraine Dükü 226, 227, 229, 240
Goody, Jack 22, 32
Gordianus III 141
Graubünden 217
Gregorius VII, Papa 206, 224
Grekler 169
Grenoble 143, 217, 218
Guadalquivir [nehir] 48, 107, 195
Gucerat 244, 250
Guillaume, Provence Kontu 213, 219, 227, 236, 264, 271
Guy de Lusignan 232, 233
Güneş Tanrısı kültü 171
Güney Arabistan 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 94, 120, 164, 165, 166
Gvadar 20, 255
H
hac/hacılar 223, 230, 234, 265, 268
Hadad 143, 144, 164
Hadramut 86, 87, 252, 253
Hadrianus 57, 129, 136, 142, 144
Hadrianus Duvarı 144
Hadrumentum 44
Halep 113, 120, 121, 230, 231, 232, 243, 269
halifelik 190
halifelik, İspanya'da 190
Halkın Haçlı Seferi 226, 227, 240
Hammon Baal 174
Hammurabi Kanunları 274
Hangzhou 251
Hannibal 53, 54, 55, 56, 70, 127, 210
Hanno 45
Harun Reşid 192, 251
Hasan el-Kelbî 212
Hasdrubal 52, 53
hat sanatı, Arapça 64, 208
Hattin 34, 152, 232, 233, 234
Hattin Boynuzları 152, 232
Hauran 94
Haydarâbad Nizamlığı 253
Hazar Devleti 192
Helenleşme 89
Helenizm 214, 271
Heliopolis (bugün Baalbek) 92, 93, 168
Heliopolitanus 75, 77, 143, 144, 167
Herakleios 56, 122, 123, 184, 186
Herakles Sütunları 37, 105, 174
Hercules kültü 48
Herodianus 26, 60, 124, 139, 161

Herodot 38, 45, 63, 174, 271
Hıristiyan/Hıristiyanlar 27, 34, 56, 87, 113, 120, 122, 135, 138, 142, 143, 144, 161, 162, 163, 167, 170, 171, 172, 173, 175, 176, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 198, 199, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 212, 213, 214, 217, 219, 221, 223, 224, 227, 228, 229, 231, 232, 234, 235, 237, 238, 240, 250, 266
Hıristiyanlık 26, 85, 87, 88, 138, 161, 162, 163, 167, 172, 173, 178, 179, 187, 192, 268, 272
Hıristiyan Topografyası [Christianike Topographia] 250
Hieron II, Syrakusa tiranı 53
Hieronymus 53
Hili 244, 245
Himyeriler 82, 86, 87
Hindistan 20, 29, 54, 82, 114, 169, 195, 240, 241, 243, 245, 246, 247, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 257, 258, 259, 262, 264, 265, 271, 274
Hint Okyanusu 83, 154, 155, 192, 241, 242, 243, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 271
Hint Okyanusu'nda ticaret 83
Hippo 44
Hippodamos, Miletoslu 58
Hisday ibn Şaprut 202
Historia Augusta 132, 136, 138, 139
Hişam II 205
Hitit İmparatorluğu 28
hiyeroglif 62, 63
Hugues de Vermandois 226, 229
Hugues, Provence Kontu 217, 226, 229, 236
Humus, ayrıca bk. Emesa 62, 90, 91, 92
Humus Geçidi 91
Huntington 31, 32, 178
Hürmüz Adası 254
Hüsrev I Anuşirvan 122

I-İ
Iamblos 247
Iarbas 51
Ictis [veya Iktin] Adası 46
Iotapianus 139, 141
Itálica 57, 129
Iulia Domna 100, 116, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 133, 134, 137, 140, 167, 168, 169
Iulia Maesa 126, 133, 134, 135, 137, 138
Iulia Mamaea 137
Iulia Soaemias 102, 134, 135, 169
Iulius-Claudius Hanedanı 287
İamblikhos 61, 91, 92, 140
İamblikhos II 287
İamblikhos, Khalkisli 61, 91, 92, 140
İbiza Adası 287
İbn Battuta 257, 265, 269, 271
İbn el-Timna, Kelbi Emir 287
İbn Fadlan 264, 271
İbn Havkal 264
İbn-i Haldun 26, 183, 205, 269, 270, 271
İbn-i Hurdazbih 269
İbn Nedim 269
İbn Saîd [İbn Saîd el-Mağribî] 269
İbrahim bin Yakup 264
İbrahim'in balıklı gölleri 80, 113
İbrahim, Ur'lu [Hz. İbrahim] 80, 96, 113, 264
İbranice 24, 251
İdrisi 213, 264, 266, 269
İkinci ve Üçüncü Haçlı Seferi 287
İlyâs Yuhannâ el-Mavsılî 267
İmam Nasr bin Mürşid 254
İmruü'l-Kays 120
İndus Uygarlığı 244, 245
İndus Vadisi 243, 244
İndus yazısı 245
İnebahtı 34, 208
İnebahtı Deniz Muharebesi 208
İoannes Malalas 60, 136
İosephos 60
İran 16, 39, 88, 113, 115, 119, 122, 132, 143, 157, 161, 169, 178, 179, 180, 182, 183, 184, 188, 190, 195, 207, 243, 250, 254, 255, 257, 264, 265, 270, 272, 273
İran'da Sasani dönemi 88
İrlanda 46
İskender, Büyük 55, 59, 60, 65, 88, 124, 132, 137, 184, 186, 205, 249
İskenderiye 21, 56, 60, 87, 131, 132, 178, 189, 213, 246, 272
İslamiyet 19, 20, 21, 22, 24, 34, 46, 48, 61, 64, 81, 82, 119, 120, 123, 142, 143, 144, 152, 162, 164, 165, 168, 170, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 195, 196, 198, 199, 200, 201, 204, 207, 208, 209, 214, 216, 223, 235, 237, 238, 241, 242, 243, 246, 248, 251, 252, 253, 259, 262, 263, 264, 266, 268, 269, 270, 271, 272
İspanya 20, 21, 22, 24, 40, 41, 44, 48, 49, 52, 53, 54, 57, 61, 105, 106, 129, 143, 144, 173, 186, 193, 194, 195, 196, 197, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 214, 216, 224, 226, 251, 262, 264, 266, 267, 268, 269
İspanya'daki Araplar 251
İsviçre 20, 144, 198, 199, 210, 217, 218, 219, 220
İştar 172
İtalya 21, 34, 44, 53, 54, 55, 58, 62, 125, 129, 139, 143, 144, 176, 189, 198, 210, 211, 212, 214, 215, 217, 218, 219, 220, 226, 227, 259, 267
İtalyan tüccar devletleri 239
İtobaal I 41
İzebel 41

J
Jiří, Bohemya Kralı 162
Julius Caesar 56
Jüstinyen 62, 122

K
Kâbe 166
Kadmos 37, 63
Kahire 21, 88, 269
Kalavun, Sultan 237
Kamerun 45, 265
Kananor 251, 255
Kanavat 143
Karanlık Çağ 196, 198, 199, 204, 207
Karen Blixen 35
Kariba-il Watar 86
Karna 86
Karolenjler 189
Kartaca 23, 41, 42, 44, 45, 48, 50, 51, 52, 53, 54, 56, 59, 60, 69, 70, 125, 142, 170, 174, 175, 176, 186, 189
Kartaca dili 23
Kart-hadaşt 41

Kataban 86
Katar 250
Katolikler 267
Kazan 264
Kelbiler 212
Kenanlılar 24, 39
Kerala 250
Kerkouane 58, 71, 174
"Keşifler Çağı" 36, 241
Khalkedon 131, 188
Khalkis, Kınnesrin 90, 91, 92, 120, 140
Kharaks 250, 251
Khersonesos 189
Kıptî 223
Kilikya 228, 233
Kilwa 252, 254, 260
Kindi 204
Kıbrıs 39, 40, 41, 42, 44, 233, 234, 237, 238
Kiş Adası 252
Kition 41, 42
Kleopatra 116, 117
Kolomb, Kristof 27, 36, 37, 38, 42, 247, 259
Kommagene 92, 126
Konradin 215
Konstans II 186
Konstantinopolis 21, 34, 56, 88, 119, 121, 122, 123, 162, 184, 186, 187, 188, 189, 190, 196, 198, 203, 211, 217, 224, 226, 227, 228, 230, 231, 234, 235, 237, 238, 250, 265
Konstantinos Porphyrogenetos 217
Konstantinos VII 203
Koromandel Kıyısı 249
Korsika 205
Kosmas Indicopleustes 250
Köln 226
Kosova 21, 34
Krak des Chevaliers 91, 237
Kral Yolu 230
Kserkses 52
Ktesiphon 132
Kudüs 41, 87, 92, 142, 151, 164, 168, 174, 189, 199, 214, 215, 223, 226, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237
Kûfe 190
Kur'an 64, 180, 182, 183, 194, 197, 198, 208, 243, 266
Kurtuba 34, 107, 108, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 213, 217, 220, 264
Kurtuba (Büyük) Camii 107, 108, 199, 201
Kuveyt 244
Kuzey Afrika 23, 36, 42, 44, 52, 54, 55, 58, 59, 125, 130, 169, 173, 175, 176, 186, 189, 190, 194, 195, 196, 199, 208, 211, 213, 273
Kuzey Arabistan 24, 88, 89, 120, 250
"kültür emperyalizmi" 288
Kürtler 288
Kutsal Topraklar 207, 222, 231, 232, 233, 234, 236, 237, 238, 239
Kyrenaika 59
Kyrene Müzesi 102, 137
Kyros, Büyük 96, 139

L
La Chanson de Roland [Roland'ın Şarkısı] 199
Lahmiler 90, 119
Lamu 251, 252, 254
Languedoc 219
Larache 45
Laterano Konsili 189
Lazkiye 230, 233
Leon, İmparator 142, 187
León ve Kastilya 205
Leo, Papa 191
Leptis Magna 44, 55, 99, 124, 125, 126, 128, 129, 137, 174
Libanios 60
Liber Pater 169, 172
Liber Pater-Bacchus 169
Libya 42, 44, 99, 102, 137, 169, 265
Liguria 216
Lothal 245
Louis IX 234, 235
Lucera 214, 215
Lucera Sultanı 215
Lucius Verus 120, 131
Lübnan 44, 65, 66, 67, 75, 94, 137, 180, 238

M
Macarlar 222
Macrinus 134, 135
Madagaskar 37, 251
Magan 244, 246
Magnesia [Manisa] Muharebesi 55
Mağribîler dönemi İspanya 24
Main 85, 86
Mainliler 82
Makedonya 96
Makedonyalılar 89
Malabar Kıyısı 251, 254, 265
Málaga 44, 49, 143, 195, 205
Malakbel 143
Malazgirt Meydan Muharebesi 223
Malek II 95
Malezya 241, 259
Malindi 252, 254
Malta 26, 44, 54, 179, 211, 237
Manda Adası 252, 258
Manfredi 215
Manicilik 178
Mansur, Halife 190
Marakeş 265, 266
Marciana 126
Marcus Aurelius 120, 127, 131, 134
Mari 39
Marib 73, 74, 75, 82, 85, 86, 87, 164, 165, 268
Marinos, Tyroslu 61, 274
Markionculuk 172, 178
Marmara Adası 186
Marsilya 143, 144, 236
Martinus, Papa 189
Maskat 251, 253, 254, 255
Maurienne 219
Mavia, Kraliçe 120, 121
Mazdekçilik 178
Medain Salih 166
Medler 96
Mehmet, Fatih Sultan 27, 34, 162, 235
Mekke 87, 164, 166, 179, 199, 204, 263, 265
Mekran Kıyısı 254, 255
Meksika 243, 268
Melkart 41, 48, 143, 144, 165, 167, 173, 174
Melkart Tapınağı, Tsor'daki 41, 174
Melukha 244
Memlûk Hanedanı 236
Menbic 164, 172, 174
Mesleme 187
Mısırlılar 20
Mikhail VIII Palailogos 235
Ming Hanedanı 258

Mitra kültü 169
Mısır 25, 38, 39, 40, 60, 88, 90, 93, 94, 95, 114, 117, 120, 127, 133, 143, 178, 188, 190, 193, 195, 223, 230, 232, 234, 235, 236, 244, 264, 265, 272
Mogadişu 251, 254
Moğollar 34, 223
Monferrato 216
Monofizitler 178
Monte d'Argento 211
Montjoux 219
Morisco'lar 208
Motya 44
Mudéjar 207
Muhammed bin Abdülvehhab el-Gassani 266
Muhammed bin Tuğluk 265
Muhammed ibn Kâsım 253
Muhammed, Peygamber 177, 178, 179, 190, 192, 193, 194, 196, 197, 207, 253, 265, 266, 267
Mukaddime 269, 270
Mukarrib 85
Muktedir, Halife 206, 264
Murabıtlar 201, 206
Musa 172, 196, 202, 236
Musa ibn Meymun 202
Musa, Kuzey Afrika Genel Valisi 172, 196, 202, 236
muson rüzgârları 247, 252
Muvahhidler 109, 110, 147, 201, 206
Muza 247
Muziris 247, 250
Mücahid 205
Mücevher 48
Myos Hormos 247

N
Nabukadnezar 37
Nabunaid (Nabonidus) 96
Namara 120
Narbonne 143, 144, 197, 198
Nasireddin Tusi 269
Nasturi Kilisesi 250
Nasturiler 178, 250
Nativitas [İsa'nın Doğumu] Kilisesi 229
Nebatice 24
Nebatiler 93, 94, 95
Nebo Dağı 172
Nebo veya Nabu kültü, Palmyra'daki 115
Necran 87, 120, 164
Needham, Joseph 32
Neko, Firavun 45
New York Metropolitan Müzesi 133
Nice 217
Niger 127
Nijer'deki Müslüman İmparatorluğu 265
Nikaia 227
Nikomedeia 38, 227
Nimrod 96
Nisibis 96, 172, 178, 273
Normanlar 239

O-Ö
Ofir Ülkesi 41
Okêlis 247
Orta Asur İmparatorluğu 40
Ortodoks 122, 184, 188, 189, 214, 250, 267
Oryantalizm 30, 32, 33
Osmanlı İmparatorluğu 24, 62, 217, 267
Osmanlı Türkleri 235
Osroene Krallığı 96
Ostia 143
Otto II 217

P
Paestum 58
Pakistan 20, 29, 253, 255, 259
Palermo 34, 149, 150, 212, 213, 214, 220, 264
Palermo Katedrali 214
Palmyra 88, 90, 91, 92, 96, 97, 98, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 165, 171, 172, 268
Palmyralılar 113, 114, 117, 250
Papinianus 62
Papirüs 289
Part İmparatorluğu 113
Pataliputra 247
Paulus, Aziz 176
Pax Romana 91, 116
Pemba 251, 254, 255
Pentapolis 59
Pergamon 21, 101
Períplous tís Erythrás Thalássis, [Kızıldeniz'de Seyir] 247
Perpetua, Azize 176
Peru 268, 273
Petra 77, 78, 79, 86, 88, 94, 95, 113, 165, 166
Philippe Auguste 233
Philippus, Arap 19, 21, 102, 103, 139, 141, 142, 171, 172
Philon, Bybloslu 60
Philostratos 128, 168, 169
Phoenix, Kral 23
"Phóinix" 40
Phokaialılar [Foçalılar] 49
Phylarch 119, 122
Piacenza Konsili 224
Piemonte 216, 219
Pierre l'Ermite 226
Pirenne, Henri 192, 193
Pius II 162
Piza 239
Poitiers Muharebesi 197, 198
Polinezyalılar 31, 37
Pompei 143
Pompeius 91, 184
Porphyrios, Tyroslu 61
Portekizliler 223, 257
Pön Savaşı, I 53
Pön Savaşı, II 53, 57
Pön Savaşı, III 51, 54, 56
Praetorian Muhafızlar 127, 136, 170
Prainetos (Karamürsel) 38
Prokopios 60
Provence 198, 216, 217, 218, 219, 220
Ptolemaios 39, 60, 61, 89, 94, 274
Pumayyaton, Tsor Kralı 42, 50
Puteoli 143
Pygmalion 42, 50, 51

Q
Qana 247
Quietus 140

R
Rabbel II 94, 95
Raimond, Toulouse Kontu 226, 227, 228
Rajendra, Çola Kralı 258
Ramle 228
Ra's al-Junayz 245

Ras Şamra, bkz. Ugarit 39
Ravenna 143, 189, 215
Reconquista 209
Regulus 53
Renaud de Châtillon 232, 237, 240
Reşidüddin 269
ribat'lar 219
Richard, Aslan Yürekli 177, 193, 221, 233, 234, 240
Riez 219
Rift [Yarık] Vadisi 83
Robert, Normandiya Dükü 227, 229, 274
Roberto Guiscardo 212, 213, 226
Robrecht, Flandre Kontu 226, 229
Rodos 40, 187, 237
Rodrigo, Kral 196
Roma 19, 21, 22, 25, 27, 37, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 59, 60, 61, 62, 65, 72, 85, 87, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 103, 113, 114, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 161, 165, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 176, 177, 178, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 195, 196, 201, 205, 207, 208, 210, 211, 213, 214, 215, 217, 220, 223, 233, 235, 240, 249, 250, 252, 258, 267
Roma Hukuku 62
Romalılar 23, 53, 57, 59, 60, 62, 87, 90, 99, 114, 119, 120, 121, 122, 128, 132, 135, 165, 167, 175, 184, 205, 250
Roma'nın Doğululaşması 125
Ruggiero II 34, 213, 214, 231, 264
"Rum ateşi" 187
Ruslar 264

S-Ş
Sâbiîlik 172, 178
Safaî yazıtları 143
Sagitus 217
Said, Edward 30, 31, 32, 34, 35, 217, 254, 262, 263
Saint-Tropez 216
Salaheddin Eyyubi 152, 221, 222, 232
Salvianus 143
Samiriyeliler 170
Samsigeramus 76, 91, 92, 93, 139, 168
Samsigeramus II 91, 92
Samuel ha'Nagid 203
San'a 86, 87, 88, 164
San Cataldo 149, 150, 214
Sancho, Navarra Kralı 206
San Giovanni degli Eremiti Kilisesi 214
Sankhuniathon 60, 62, 274
Sankt Gallen [şehir] 217, 219, 220
Sarazen 24, 115, 215, 219, 222, 236, 238
Sarazenler 222, 231, 236
Sarazenler, İsviçre'de 222, 231, 236
Sardinya 44, 48, 53, 205, 265
Sardo 44
Scilly Adaları 46
Scipio Aemilianus 51
Seba 82, 83, 85, 86, 87, 116
Sebahlar 82, 85
Sebaste 164
Selçuklular 231
Selevkos İmparatorluğu 90
Selevkoslar 60
Semiramis 116, 127
Senegal 45
Septe 264
Septimius Severus 55, 61, 65, 99, 100, 113, 125, 126, 127, 128, 167
Septimius Severus Zafer Takı [Kemeri], Leptis Magna 99
Sesostris, Mısırlı 37
Severus hanedanı imparatorları 55, 62, 125, 134, 141, 168
Sevilla 20, 57, 109, 110, 143, 148, 205
Seyf bin Zi'l Yezen [veya Seyfi Zülyezen] 87
Seylan 193, 241, 247, 265
seyrüsefer haritaları, Fenikelilerin 39
Sibylla (Kadın Kâhinlerin) Kehanetleri 140
Sicilya 21, 40, 44, 48, 52, 53, 58, 144, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 220, 231
Sidon 38, 40, 41, 50, 66, 90, 230
Sierra Nevada Sıradağları 206, 207
Simeon Stylites, Aziz 172
Sindbad'ın Çağı 251
Siraf [Bender-i Siraf] 192, 251
Sirhan Vadisi 94
Sirvah 75, 85, 165, 166
Smyrna [İzmir] 34, 246, 272
Sohaemus 91, 92, 168
Sokotra Adası 258
Spasiou Kharaks 251
Stateira, Prenses 132
Stephen, Blois Kontu 19, 226, 227, 229, 236, 240
St Michael's Mount 46
Strabon 37, 45, 95, 247
Suhar 253, 254
Sultan Said bin Sultan 254
Sumatra 253, 258, 265
Sur 23, 62, 65, 125, 230, 233, 246, 254
Suriye 19, 24, 39, 60, 62, 67, 68, 79, 87, 88, 90, 91, 94, 95, 96, 97, 99, 103, 107, 114, 116, 117, 120, 122, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 135, 137, 138, 139, 141, 143, 144, 150, 151, 166, 167, 169, 172, 178, 184, 186, 187, 190, 232, 244, 245, 250, 265
Suriye kültleri 144, 169
Suriyeli tüccar cemaatleri 143
Süleyman 34, 40, 41, 87, 174, 187, 229, 237, 251
Süleyman, Halife 187
Süleyman'ın Tapınağı 174, 229
Süleyman, Kanuni Sultan 34
Süleyman, Siraflı 251
Sümerler 167, 243
Sünniler 190
Süryanice 268
Süveyş Kanalı 254
Svahili dili 258
Şabva 86
Şam 90, 91, 92, 94, 104, 105, 143, 164, 165, 179, 184, 186, 190, 196, 199, 223, 230, 232, 269
Şapur 139, 141
Şarlman [Charlemagne] 177, 181, 191, 193, 199, 204
Şeba, ayrıca bkz. Seba 82, 85, 87
şehadet kültü 175
Şehba 103, 141
şehirler, planlanmış 58, 164, 270, 273
Şiiler 190
Sofya 227
Şrivicaya İmparatorluğu, Sumatra 258

T
Taberi 269
Taharka, Etiyopyalı 37
Taiz 86
Talas Nehri 198
Tanca (antik Tingis) 45, 265
Tancrède de Hautville 227
Tang Hanedanı 26, 29
Tanit 174
Tanzanya 252, 255, 260
Tarif bin Malik 195
Tarık bin Ziyad 106, 195, 201
tarih, Arap 28, 29, 33, 38, 39, 52, 61, 81, 180, 198, 206, 221, 241, 243, 244, 245, 253, 269, 270, 271
Tarsus 228
Tarşiş 36, 40
Tartessos 40
Tartus 91, 230
Tataristan 21, 34
Tavaif-i Mülûk dönemi 206
Tel el-Amarna 39
Tenuhlar 90, 119, 120, 121
Thayn ibn Sa'd 143
Thebai 37
Theodore, Canterbury Başpiskoposu 144
Theodosius 57, 235, 272
ticaret 20, 40, 45, 63, 82, 86, 87, 94, 113, 114, 241, 244, 245, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 257, 258, 260
Timna 86
Titus 87, 142
tofet 51, 52, 70, 166, 174, 175
Toledo 196, 205
Tomas, Aziz 173, 250
Tomas, Havari 173, 250
Tortosa 230, 237
Toulon 217
Toulouse Kontu 226, 227, 228
Tours 198
Töton Şövalyeleri 181
Traianus 57, 95, 104, 129, 142, 143
Trakhonitis 141
Trakya 21, 37, 118
Troya/ Troya Savaşları 33, 37, 39, 52, 170, 221
Tsor 23, 37, 38, 40, 41, 42, 44, 45, 48, 50, 52, 53, 54, 55, 57, 60, 65, 143, 174, 246
Tsor'un Afrika'daki koloni "imparatorluğu" 45
Tunus (şehir/ülke) 26, 40, 44, 58, 59, 224, 265, 269
Türk işi 32
Türkler 24, 28, 33, 34, 182, 188, 222, 224, 227, 229, 235, 237, 258
Türk-Portekizli savaşı 258
Tyros 90, 246

U-Ü
Udaynat [Odaenathus] 114
Udaynat, Palmyralı 114, 115, 116, 118, 140
Ugarit 38, 39, 40, 63, 67
Ukbe 219
Ulpianus 62
Uluburun batığı 38
Uluğ Bey 274
Umman 20, 24, 244, 245, 246, 253, 254, 255, 265
Ummü'n-Nar 244, 245
Ur 96, 243
Urania 140, 170
Urbanus II 224
Urfa 80, 96
Usoos 174
Utica 40
Ürdün 24, 77, 86, 88, 94, 122, 230

V-W
Vadi el-Kabir [Büyük Vadi] 195
Vahballat 116
Valais 217
Valens 120, 121
Valerianus 116, 139, 140
Vallon Sarrazin 219
Vardanes, Kral 169
Vespasianus 129
Vespri Siciliani [Sicilya Akşam Duası Ayaklanması] 215
Vikingler 20, 264
Vizigotlar 196, 201, 208
William II [Sicilya Kralı II. Guillaume] 213

Y
Yabrut 91
Yahuda Krallığı 90, 95, 96
Yahudi Diasporası 142
Yahudiler 170, 182, 197, 202, 203, 208
Yahudilik 87, 161, 172, 178
Yakubî 269
Yathill 74, 86, 164
Yayılma Çağı 20, 240, 241
Yemen 73, 74, 82, 83, 85, 86, 87, 88, 154, 155, 156, 253, 258, 265, 269
Yeni Asur İmparatorluğu 50
Yermuk Muharebesi 123, 184
Yezid 186
Yunan alfabesi 38
Yunanlar 28, 32, 33, 39, 40, 50, 52, 57, 58, 59, 63, 89, 167, 186, 205, 209, 214, 222, 249, 272

Z
Zaragoza [Sarakusta] 205-206
Zengibar 251, 254, 255
Zengi, Halep Atabegi 231
Zenobia 114, 115, 116, 117, 118, 171
Zerdüştlük 178, 182
Zeus 27, 37
Zheng He 258, 259
Zu Nuvas 87